

ՀԱՅ ԳԵՂՈՒՆ

ԿՈՒՐԺ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ. ՍԱ. Գ. Ի. Ր.

№№ II-12

ՆՈՅՆԵՐԵՐ—ԴԵՍՏԵՐԵՐ

1905

ԽՈՒՐՃԻ ԿՈՒՐԺ

Զարգան «ՀԱՐՍՏԻԱՅԻՆ» ՄԱՐԿԻ ՍԵՐԻՆ ԸՆԴՈՒՄ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ № 11-12

Երև.

1. ԽԱՂ (պատկերներ գիւղից), Վ. Փափագեանի 5
2. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՖԱԶԵՐԸ, Բ. Իշխանեանի 25
3. ՈՒՐԻՇԻ ՀԱՄԱՐ, դրամա Լեոն Ծանթի 42
4. ՀԻՒԱՆԴ ՄԱՐԴԸ, Շտերնի, Թարգմ. Լ. Բաբայեանի 66
5. ԳԻՂԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ, Ս. Գրիգորեանի, 73
6. ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆ ԱՆԴԻԼԱՅՈՒՄ, Դէռլզ
Ալթոմանի 84
7. ՆԱԻԹԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՑ, Տ.-ի 103
8. ԻՐԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԲԵՐ, H. Vambery-ի 105
9. ՕԲԵՐԼԵՆԵՐԸ, Վեյլ Բընէ Բազլնի 115
10. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ-ՍՈՑԻՈԼՈԳ, Միք. Յովնանիսեանի 166
11. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՄԱՆ ԵՒ ՖԵՆԵՐԱՅԻԱՅԻ
ԽԵՂԻՐԸ, Բ. Իշխանեանի 175
12. «ՀԱՅ-ԹՒՐԲԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԻ» ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ-ՔԱՂԱ-
ՔԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌԵՐԸ, Ալ. Ռուբէնի 189
13. * * Բանաստեղծութիւն Աւ. Իսահակեանի 207
14. ՄՏՔԻ ՅՈԳՆՈՒԹԻՒՆԸ ԶԱՓԵԼՈՒ ՄԷԹՈԴՆԵՐ, Դոկտ.
Կ. Փաշայեանի 208
15. * * Բանաստեղծ. Աւ. Իսահակեանի 219
16. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. —
H. Марръ, Аркаунъ, монгольское название хрис-
тианъ, въ связи съ вопросомъ объ армянахъ
— халкедонидахъ, Լէօի 220
17. ՆՈՐ ՄՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ 243
18. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Հոկտ. 17 մանիֆեստը: — Ինքնա-
կալութեան եւ յեղափոխութեան պայքարի վրայ յետա-
դարձ հայեացք: — Հասարակութեան տնտեսական կազ-
մի դերը յեղափոխական շարժման մէջ: — Հոկտ. 17-ի
մանիֆեստից յետոյ: — Սահմանադիր ժողովի անհրաժեշ-
տութիւնը: — Թուրքական արշաւանքը Թիֆլիսի վրայ:
— Հին բեժիմ եւ հասարակական խղճի դատաստան:
— Համակովկասեան ժողով: — Գալլերի գլխին աւետա-

Նոր շրջան V տարի

Հրատ. XVII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԴՐԱԿԱՆ, ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ № 11-12

ՆՈՅՆՄԱՐԵՐ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

1905

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԵՐՄԵՍ“ ԸՆկ. Մադաթ. փող., 15,
1905

ՐԵՃՈՒՐԺ Է ՐԵԺԵՆՈՐԳԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

1906 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր շրջան VI տարի)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ

Ռուսաստան տարեկան	10 ռ.	Առատասեման՝ 12 ռ.	(32 ֆ.)
և Պարսկաստ. կէս տարին	6 »	» 7 »	(18 ֆ.)
սակ	1 ամսուան	» 1 » 20 կ.	(3 1/2 ֆ.)

Մուտքով ընդ. բաժանորդագրեր կարելի է վճարել նաև մաս-մաս. քա-
կըղրում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յունիսի 1-ին 2 ռ. — կամ սկզբում
5 ռ. և յունիսի 1-ին 5 ռուբլի: Հալոց դպր. վարժուհիների և ուսուցիչների,
ղիւղական քահանաների, միջն. տ. աշակերտների և ուսանողների համար
բաժանորդագրին է 8 ռուբլի Ռուսաստանում: Թիֆլիսի բաժանորդները
կարող են տարեկան բաժանորդագրեր (10 ռ.) վճարել մաս-մաս, բաժանե-
լով այնպէս, ինչպէս իրանց յարմար է:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է

Թիֆլիսում - խմբագրատանը (ձախմալածեան փողոց, տ. № 12)

Կապուրեան այլ «եղերից» պէտք է գրիմի՝ Тифлисъ, въ редакцію
журнала «МУРЧ».

Առատասեմանից՝ Tiflis. Rédaction de la revue «MOURTCH».

«ՄՈՒՐՃ»-ի գործակալները.

Աստիսան—Գ. ք. Մկրտումեան:
Բաղու—Րժ. Գ. Սարգսեան, (Ն. Մոսկ. ձ. № 26) և պ. Յ. Բաշարեան:
Բիրի-Էլբար—պ. Գ. Տ.-Դանիէլեան:
Երեւան—«Արարատ» գրախոսութիւն:
Կուրս—պ. Համադաստ Ը.-Խաչատրեան:
Մոսկուս—պ. Ստ. Թուման:
Սոսի—պ. Արամ Յակոբեան (Սեծովեղերեայ շրջան):
Սամարկանդ—Ռ. ք. Բէկդիւլեան (Անդրկասպեան երկիր):
Թիֆլիզ—«Գուտտենբերգ» և «Կենտրոնական» գրալաճառ:
Վլադիկաւ կապ.—Յ. ք. Ստաիկեան:
Թաւրիզ—Բժ. պ. Յ. Տէր-Սահիբեան և Հ. Պանիրեան:
Եգիպտոս—դոկտոր Ս. Փաշալեան-Խան (Ալէքսանդրիա):
Էնկէլի—պ. Գ. Միկիք-Արքաճամեան:
Կու-Ջուդու—պ. Տիգրան Արղարեան:
Թիւրքան—պ. պ. Ալեքսան Թունեանց և Լ. Բաշարեան:

1906 թուականի այն բաժանորդները, որոնք կը գրուեն մինչև այս
աւարուայ ղեկհեմբերի 1-ը, վնարձով աւելեան աւելադր. բաժանորդագրին
(10 ռ.) միանուաք՝ կը ստանան, իբրեւ պիւնիս, պ. Առանձաթի «Վ. Ե. Ժի-
ժադ» նաւ գրուող բաժանորդներ այլ պրեմիայի փոխարէն, կարող են ստանալ
նոյնքան եւ ղեկհեմբեր ամիսներէ «Մուրճ» ծրխաբար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ № 11-12

Երբ

1. ԽԱՂ (պատկերներ գիւղից), Վ. Փափագեանի 5
2. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՖԱԶԵՐԸ, Բ. Իշխանեանի 25
3. ՈՒՐԻՇԻ ՀԱՄԱՐ, Կրամա Լեոն Շանթի 42
4. ՀԻՒԱՆԴ ՄԱՐԴԸ, Շտերնի, Թարգմ. Լ. Բաբայեանի 66
5. ԳԻԼԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ, Ս. Գրիգորեանի, 73
6. ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ԻՐԱՆՈՒՆՔՆ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ, Դէորգ
Ալթունեանի 84
7. ՆԱԹԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՑ, Տ.-ի . . . 103
8. ԻՐԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԿԵՐ, H. Vambery-ի 105
9. ՕԲԵՐԼԷՆԵՐԸ, վէպ Րընէ Բազէնի 115
10. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ-ՍՈՑԻՈԼՈԳ, Մ'իք. Յովնանիսեանի . . . 166
11. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՄԱՆ ԵՒ ՖԵՒԵՐԱՅԻԱՅԻ
ԽՆԴԻՐԸ, Բ. Իշխանեանի 175
12. «ՀԱՅ-ԹՒՐԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐԻ» ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ-ՔԱՂԱ-
ՔԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, Ա. Ռուբէնի 189
13. * * ԸՆՆԱՍՏԻԿՈՒԹԻՒՆ Ա. Իսահակեանի 207
14. ՄՏԲԻ ՅՈԳՆՈՒԹԻՒՆԸ ԶԱՓԵԼՈՒ ՄԷԹՈՂԵՐ, Դոկտ.
Կ. Փաշայեանի 208
15. * * ԸՆՆԱՍՏԻԿՈՒԹԻՒՆ Ա. Իսահակեանի 219
16. ՔՆՆԱՆԻՍՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. —
H. Марръ, Аркаунъ, монгольское название хрис-
тианъ, въ связи съ вопросомъ объ армянахъ
— халкедонидахъ, 180ի 220
17. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ 243
18. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Հոկտ. 17 մանիֆեստը:— Ինքնա-
կառնեան եւ յեղափոխութեան պայքարի վրայ յետա-
դարձ հայեացք:— Հասարակութեան տնտեսական կազ-
մի դերը յեղափոխական շարժման մէջ:— Հոկտ. 17-ի
մանիֆեստից յետոյ:— Սամանաղ'ը ժողովի անհրաժեշ-
տութիւնը:— Թուրքական արշաւանքը Թիֆլիսի վրայ:
— Հին րեժիմ եւ հասարակական խղճի դատաստան:
— Համալրովկասեան ժողով:— Գայլերի զլիւն աւետա-

րան եւ զինուած խաղաղութիւն, Հետո՛ւ Սարգսեանի	246
19. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Ռուսական յեղափոխութեան ազ- դեցութիւնը Եւրոպայում։—Աւստրո-Ունկարիա, Իտա- լիա, Անգլիոյ։—Շվեդ-Նորվեգիական միութեան խղու- մը։—Եւրոպա եւ Թուրքիա։ Լ. Ս.-ի	264
20. PRO DOMO SUA, Լ. Ս.-ի	267
21. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ	274
22. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	276
23. ՅԱԻԵԼՈՒԾ. Ջէյմս Մորիէր՝ «ՀԱՋԻ ԲԱՐԱՆ ԱՆԳ- ՀԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, Թարգմ. անգլ. Մ. Կարապետեան	143—158

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ, մանաւանդ բուեր, յասուկ անուններն ու osar բառերը, եւ քերքի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտադրութեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ։ Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը։
2. Ձրնդունուած մեծ յօդուածները պահուում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնում են։ Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը։ Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնում։
3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը։ Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարում են անվճարելի։
4. Խմբագրութիւնս իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը։
5. «Մուրճի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը։
6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակագրոջ՝ կամ պոստային բլանկ։
7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկի Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէս-զի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով։ Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն։

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Последняя новость! Часы „ПОЛИФОНЪ“.

Вы доставите много удовольствия себѣ, семейству и гостямъ, если приобретете самоиграющіе музыкальные столовые часы „Полифонъ“, играющіе красивые вальсы, польки (для танцевъ), марши или народн. пѣсни „Персидскій маршъ“, „Преображенскій маршъ“, вальсъ „Ожиданіе“, „Невозвратное время“, „За Дунай“, вальсъ „Камаринскую“, „Боже, Царя храни“, „Трепакъ“, „Возлѣ рѣчки“ и т. д. громко, долго звучнымъ и пріятнымъ тономъ: кромѣ того, эти часы показываютъ очень вѣрное время. Ручательство за вѣрность хода часовъ и за непортящуюся музыку на 6 лѣтъ. Цѣна въ изящномъ фантастическомъ бронзовомъ циферблатѣ, вмѣсто 12 р., только на короткое время 6 р. 25 к. и 7 р.

Заказы высылаются безъ задатка по полученіи заказа налож. платеж. Адресовать просимъ: Торгов. Домъ „Т-во Континентъ“. Варшава. 1—12

ПОСЛЕДНЯЯ НОВОСТЬ!

Туалетные часы съ зеркаломъ и музыкой. Вы доставите много удовольствія себѣ, семейству и гостямъ, приобретая самоиграющіе туалетн. часы съ хорошей музыкой „Симфонія“, играющіе очень громко и долго разные красивые и веселыя пьесы (вальсы, марши, польки, оперы, народныя пѣсни, какъ-то: „Преображенскій маршъ“, вальсъ „Ожиданіе“, „Невозвратное время“, „За Дунай“, „Боже Царя Храни“, „Коль славецъ“, „Камаринскую“, „Трепакъ“, „Возлѣ рѣчки“ и т. д. со шлифов. зеркал. парижской выдѣлки въ изыщ. полприв. заграничн. корпусѣ. Часы эти кромѣ того отлич. своимъ вѣрн. ходомъ и служатъ изыщ. украш. для пьесмен. и туалетн. стола. Высыл. часы вырегулированные до минуты съ ручательств. за вѣрность хода и за непортящ. музыку на 6 лѣтъ за нал. плат. безъ задатка. Цѣна вмѣсто 20 руб. только 6 р. 50 к. и 7 р. 50 к. (1—12)

Адресовать: „Тор. дом. Т-во Континентъ“ Варшава М-ъ.

!!ПОСЛЕДНЯЯ НОВОСТЬ!!

Изъ НАСТОЯЩАГО АФРИКАНСКАГО золота

© НЕ ПОЗОЛОЧЕННЫЕ ©

Новоизобрѣтенные карман. мужскіе или дамскіе часы изъ настоящаго африканскаго золота, ничѣмъ не отличаемые даже специалистами отъ настоящихъ золотыхъ часовъ, стоящихъ 100 р.; глухіе съ тремя маассивн. крышками, заводъ безъ ключа, ходъ на камняхъ, ручательство за прочн. хеталла и вѣрность хода до 6 лѣтъ. Часы

Тылин. 1905:

изъ настоящаго африканскаго золота награждены за свою доброначественность и проч-
ность многими медалями и знаками отличія. Цѣна мужск. или дамск. только на
короткое время вмѣсто 28 руб. только 7 руб. 50 к.; 2 шт. 14 р. 50 к.; 3 шт.
21 р. Такіе же открытыя мужскіе изъ настоящ. африк. зол. не позолоченные съ
пылесредохранит. стекломъ вмѣсто 16 р. только 4 р. 25 к., 2 шт. 8 р., 3 шт. 12 р.
Высылаемъ выѣбранные часы до минуты по полученіи зак. нал. пл. безъ задатка.
Адресъ: Въ центр. депо африк. часовъ Т-во Континентъ Варшава М.-ъ. купоны всѣхъ
фирмъ принимаемъ въ счетъ по 50 коп., на каждыя чаesy 1 купонъ.

прилагается къ часамъ изящная цѣпочка съ брелокомъ „Бинокль“
съ видами или компасъ того же металла и замшевый кошелекъ для пре-
дохр. часовъ отъ порчи.

—ПОЛЬЗУЙТЕСЬ РѢДКИМЪ СЛУЧАЕМЪ.—

акавъ 5 штукъ часовъ сразу, прилагается бесплатно 1 изящный музыкальный
ящикъ съ зеркаломъ и музыкой „Симфонія“ играющій разныя пьесы лучшихъ компози-
торовъ.

!!!ДОЛОЙ БРИЛЛІАНТЫ!!!

Массивное золотое кольцо 56 пробы послѣдняго новѣйшаго (парижскаго фасона) изъ
настоящ. франц. брилліант. „Bengal“ имѣютъ не отличаеыми даже специалистами отъ
настоящ. дорогихъ брилліантовъ, стоим. 200 р., цѣна (снотъ) изъяснѣй, въ
изящ. плюшевомъ футлярѣ, цѣна только 5 р. 25 к., 2 шт. 10 р. Пара крупныхъ
серегъ съ такими же брилліантами 5 р. 75 к., 2 пары 11 р. Высылаю безъ задатка
наложен. платеж.

Адр. Гл. скл. франц. брил. Т-во Континентъ Варшава, М.-ъ

Р. S. Камни „Bengal“ имѣютъ превосходную игру, т. е. безъ фольги. Гро-
матное количество благодарственныхъ писемъ.

РѢдкій случай! НОВОСТЬ! Кабинетные часы «МОЛНІЯ»

Всякому необходимо имѣть у себя на дому по дешевой цѣнѣ, элегантные кабинет-
ные столовые часы съ будильникомъ и съ самосвѣтящимся въ темнотѣ цифербла-
томъ, дающ. возможность ночью узнать, который часъ. Гучательство за прочность
издающагося свѣта и вѣрность хода на 5 лѣтъ. Цѣна въ изящ. корпусѣ 1 сорта,
вмѣсто 7 р. 50 коп. только на короткое время 2 р. 50 к., 2 шт. 4 р. 50 к., 3
шт. 6 р. 25 к. Высылаемъ выѣбр. часы до минуты, съ налож. плат. безъ
задатка.

Адресовать просимъ: Тор. Дм. „Т-во Континентъ“ Варшава Мь.
Р. S. При заказѣ 6-ти экзем. прилагаются 1 часы бесплатно.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(34-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ

1906

ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

«Մշակը» կը հրատարակուի նոյն սրտգրավմով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր լացի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագիրն «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնամեկ ամսուանը նոյնպէս 10 ռ., տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն եւ ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. եւ մի ամսուանը 1 ռուբլի:

Արտատաճանեան բաժանորդագ. տիպեր. Ա. մ. ե. բ. ի. կ. յ. ի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 դոլլար. Եւ բ. ու յ. ի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է յոմրագրատանը (Բազարնայա եւ Բարսնակայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» զըրուելու համար եւ առհասարակ նամակներ եւ ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է գիտնել հետեւեալ հասցէով. ТИФ-ЛИСЪ, Редакция „МШАКЪ“, իսկ արտատաճանից՝ ТИФЛИС, Rédaction du journal «MSCHAK».

Յայտարարութիւնները ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապստիկ բաժանորդագրութիւն է ընդունուում:

ՄՈՒՐՃ

Կովկասի Ռուսմեական Շրջանի հոգաբարձական Խորհրդի որոշմամբ, որ հաստատուած է Կովկասի քաղաքացիական պ. կառավարչապետի պաշտօնակատարի կողմից

Կ. ԿՈՒՍՏԻՆՍԿԱՆԻ և Լ. ՍՍՐԳՍԵԱՆԻ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍՔ

ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿԸ

(Երրորդ և չորրորդ տարիների համար)

Համառոտ հայերէն-ռուսերէն բառգրքով
ԳԻՆՆ Է 70 Կ.

(246 էրես)

Համարուած է պիտանի սկզբնական դպրոցների համար:
Դիմել թիֆլիս՝ «Գուտտենբերգ» և «Կենտրոնական», իսկ Բազում՝ «Сотрудник» գրավաճառանոցներին:

ԲԱՅՈՒԱԾ Է 1906 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՅԱՌԱՋ“

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ
ՕՐԱԹԵՐԹԻ

Խմբագրութեան անդամներն են. Ահարոնեան Աւետիս, Դաւթեան Յոնան, Թովչեան Եղիշէ, Խաժակ Գ., Նազարեան Լիպարիտ, բժ. Օհանջանեան Համ., Իսուֆեան Յովհաննէս:

Մօտիկ աշխատակիցներն են. բժ. Աթաբէգեան Լևոն, Ա.—Դօ, Զարգարեան Ռուբէն, Զօրեան Ստեփան, Զաւարեան Սիմէօն, Թումանեան Յովհաննէս, Իսահակեան Աւետիք, Լէօ, Լիւիցեան Ստեփան, Մալումեան Խաչատուր, Յովհաննիսեան Միքայէլ, Յովհաննիսեան Տիգրան, բժ. Օհանեան Քրիստ. և ուրիշները:

Բ Ա Ժ Ն Ե Գ Ի Ն Ն Է

Թիֆլիսում տարեկան 6 ր., ամսական 50 կոպ.: Թիֆլիսից դուրս՝ տարեկան 7 ր., ամսական 60 կոպ., Արտասահմանում՝ տարեկան 32 ֆր., ամսական 3 ֆր.:

Դիմել՝ Тифлисъ, редакция «Арачъ» կամ Tiflis (Russie)
Rédaction «Haradj»

Խմբագրատունը գտնուում է Թիֆլիզում, Սերգիեվսկայեա փողոց № 9.

Խմբագիր—Ա. Սահակեան

Հրատարակիչ—Մ. Նալբանդեան:

Խ Ա Ղ.¹⁾

(Պատկերներ զինվորից)

III

Բոլորտն ու կիսամերկ, աղտոտ, այրուած, սնդիկի պէս շարժուն և աշխոյժ՝ միմեանց ետեից, գրէթէ զլորուելով էր, որ 5—50 ըռպէից յետոյ, սամէն կողմից ժողովուեցին մեր նստած տեղը:

Մնապատճառ մի-մի ճիւղոտ ձեռքերին, շատերը ընդ ծամելիս, մի քանիսն էլ մաստակ՝ փռուեցին խոտերի վրայ: Տեղոն նրանց մէջ տեղում կանգնած՝ սպասում էր որ սարալանջերից դէպի մեզ վազողներն էլ հասնէին:

—Դէհա, դէհա... անում էր նա—աղա վազէք է է...

Ու գալիս էին: Քիչ յետոյ, համբեցի մինչև քսան մանուկ՝ դանազան հասակի—10-ից մինչև 15 տարեկան:

Ամէնքը նախ զարմացած՝ ինձ էին նայում, յետոյ իրար մօտենում փսփսալով: Անշուշտ իմ ներկայութիւնը տարօրինակ էր իրանց. ինչ կար, ինչ ու էի եկել և ես էի արդեօք ձայն տուողը:

Տեղոն կցկատուր ու բարձր, յայտնում էր եկողներին, որ «պ. Երուանդը հէնց ընէնց, եկել ա տենայ թէ մենք ո՞նց ենք տաւարը պահում». կամ—«աղա, դէ ինչ կայ, եկել ա՛ եկել, խօ մեզ չի՞ ուտելու». և կամ—«դէ լաւ ա, դոնաղ ա եկել, մենք էլ մէկ օր

1) Տես «Մուրճ» № 10:

Նրա բաղը կերթանք, մեզ սեմիչկա, ⁽¹⁾ եա քեալամի կոթ կուտացնի... ընէնց չի, պ. Երուանդ...»

Ու այսպէս, ամէնքին ժողովում էր շուրջը, բացատրում, որ պիտի խաղ կազմեն:

Քիչ յետոյ, երբ բաւական վիճել ու գոռոզուացել էին, խաղն սկսեցին:

Տելօն ու Քանազն եկան մօտս նստեցին, մանուկները ցան ու ցրիւ եկան, նստոտեցին, կանգնած մնացին, ու Տաղին, որ գլխին էր, փայտը ձեռքին ման էր գալիս ամէնքի մէջ:

—Ադա էյ, քիւրդ Տաղի, ձայնեց մէկը—ինձ չըբռնես, թէ չէ, Աստուած ա վկայ, գեղամիջում կը բռնեմ ընէնց մէկ կը տամ, որ սաղ օրը վնգստաս...

—Փիէ... արեց Տաղին—էդ եանի խաղ էլաւ... Որին ասին՝ բռնելու եմ:

—Որ բռնես ու գլխի հալովդ լաւ ծեծ ուտես, մնց քէֆիդ կը գայ. ծիծաղեց մէկը:

—Գլխի ա, նկատեց մի ուրիշը—գլխին էլ կը բամփաչեն, ձեռքն էլ կը կտորեն... Պիտի դիմանայ...

—Չէ, ախպէր, արեց Տաղին—թէ թափուելու էք ծեծէք, էն ան չըխաղամ:

—Ադա բանիդ կաց, բանիդ... կանչեց նրան Տելօն—մագամ ստարշինան մեռել ա, որ գլխին ծեծեն...

Յետոյ աչք ածեց բոլորին, շտկեց իրան, նայեց ինձ և երբ գտաւ որ ամէն ինչ տեղին էր, ճչաց.

—Մի քիչ դրադ քաշուէք, այ ադա... Ով ուզում ա գանգատաւոր ըլի՝ թող մէյդան գայ:

Արևը հետզհետէ բարձրանում էր բլրի ետևից, ստուերը քաշւում—կարճանում: Տեղներիցս սակայն չըշարժուեցինք: Հովանոց ունէի. բացի, թիկն տուի խտերի վրայ, գլխիս կողմից արևի ճառագայթների դէմ առի և այնուհետև լուռ՝ միմեայի հանդիսատես մնացի մանուկների խաղին:

(1) Արևածաղկի սերմ.

Երեք—չորս հոգի մինչ այդ, միմեանց մօտ եկած, ըստ երևոյթին պատրաստում էին գանգատի նիւթը. իսկ Տելօն և Քանազը պաշտօնական դիրք ստացել՝ նայում էին հպարտ, մտնում իրանց դերի մէջ։ Նոյն իսկ, կատարեալ լինելու համար, մանուկը սկսեց իսկական ստարշինայի ձևերն ստանալ—կկոցել աչքերը, քիթը վեր քաշել, ձեռքի ճիւղտով, իբր մտրակ, ոտը ծեծել։

—Բ՛հ, այ տղայ, գոչեց յանկարծ Տելօն, պահ մի տեղիցը դուրս գալով—Բա պիտէրը... ըտէնց էլ բան էք տեսել. մոռացել ենք պիտերը։

—Էս մէկ անգամն էլ թող պիտէր չըլի. նկատեց Քանազը։

—Ո՞նց... չէ, ստարշինան առանց պիտերի, ոնց որ աւաղակը՝ առանց թուանքի... Ա՛յ, Պետին թող ըլի պիտէրը...

—Հա, հա, Պետին թող ըլի... ձայնեցին ամէնքը ծիծաղելով և դարձան եկուր մանուկներից մէկին, որի վրայ մինչև այդ՝ ուշադրութիւն չէի դարձրել։

Տասնամեայ, գուցէ քիչ աւելի տարիքով մի շուտիկ էր այդ, որ շատ յիշեցնում էր շարժուն միմիկա ունեցող լուրջ կոմիքի։ Կարծես անա բերնիցը մի սրախօսութիւն պիտի դուրս թոնէր, ինքը—ասողը չըպիտի ծիծաղէր և լսողները պիտի թուլանային։

Հագածից մինչև կեցուածքը՝ ծիծաղաշարժ էր։ Մի կարճ, կտրտուած արխալուղ, վրայից՝ խոշոր ծակերով երկար, մինչև գետին հասնող լայն չուխա (անշուշտ հօր դէն ձգածն էր), գլխին անագին գզգզուած, հողոտ ու աղտոտ փափախ, որ նա ցցել էր ծոծրակի վրայ և յաջողում էր պահել այնտեղ։ Կօշիկ չունէր. մի ինչ որ կասկածելի դոյնով շորի կտոր, վարի կողմից ատամնաձև ցնցոտիացած՝ վարտիքի տեղ էր ծառայում նրան։

Արտակետոնը դէմքն էր. այնքան խորամանկ հայեացք կար աչքերի մէջ երբ նրան յայտնեցին թէ պիտէր էր դառնալու, որ մոռացայ մանուկ լինելը։ Հոգին ամբողջ գծուած էր ակնարկի ու բերնի շուրջը։

Երբ ամենքի ուշադրութիւնն իր կողմը դարձաւ, նախ շրթունքները երկարացան, յետոյ դէմքը, և կանաչի զիւ ձայնով կանչեց.

—Հլա... քեաչալ Տելօն ստարշինա, գիժ Պետին էլ պիսէր... էդ խօ հոգի չենք թողալ. սաղ գեղը կը վառենք...

—Դնրթ, տօ. ասաց մէկը—էս երկուսը որ իրար եկան՝ մեզ կը դադեն...

Բայց «գիժ Պետին» ընդունել էր առաջարկը: Թեի տակ կոխած ցուպը հանեց ուսին դրաւ, գնաց դէպի Տելօն ու ասաց.

—Դնրուլ, էս պիսէր, ի՞նչ էս տալու ամսական:

—Երկու սիլա (¹), հարուր զամշի(²), տասը քացի... էլաւ:

—Էլաւ...

Ու նստեց, փայտը կողքին դրեց, մի լաջն տերէ ընտրեց խոտերից, քաղեց, երկար փայտի կտոր էլ գրեչ չինեց և որպէս թէ գրում էր, կանչեց.

—Հազը՛ր, զօլօվա (³)... Ո՞վ ա զանգատաւորը:

Երեք մանուկներ, որոնք քիչ առաջ միմեանց հետ խորհրդակցում էին—առաջ եկան, ժպտեցին, ծիծաղեցին և վերջի վերջոյ նրանցից մէկն ասաց.

—Ո՞ղջ կենայ զօլօվա ալան, եկել ենք խնդիրք անենք...

Տելօն աւելի ծանրակշիւ դէմք ընդունեց, ուռեց, փքուեց, նրանց նայեց խստութեամբ, աչքերը կկոցեց ու ասաց.

—Հ՞ը, ի՞նչ կայ... Ռւր ա խնդիրքներդ, տե՛նանք...

—Խնդիրք չենք դրել. տէրտէրը հարբած էր, տիրացուն էլ այբը տեսնելիս՝ ոնց որ գիժ հաց կերած...

Գիժ Պետին, որ փայտի—գրչի ծայրն էր թքոտում անընդհատ—նման իսկական պիսէրին—մէջ մտաւ, ձեռ-

(¹) Ապտակ. (²) Մտրակի հարուած. (³) Գլխաւոր. ստարշինային այդպէս էլ են կոչում յաճախ:

քը պարզեց դէպի նրանց ու խորամանկ ժպիտով ասաց.

— Դէսը տուէք խնդիրք գրելու փողը՝ առանց խընդրքի էլ եօրա տանէնք... ըտենց զակօն կայ:

— Ըտենց զա՞կօն (¹) կայ... քիթը վեր քաշեց Տեւօն—բաս հանէք մէկ-երկու մանէթ տուէք ու ասէք խնդիրքներդ:

Գանգատաւորները, որ սկզբից գիտէին թէ ստարշինայի մօտ առանց փողի դնալ չէր կարելի—մի բոլոր տերէներ էին ժողովել ձեռքներում. երկու հատը հանեցին և պիսէրի սլարզած ափը դրին:

— Երկուսը քիչ ա. ասաց Պետին—վօլօստնի պիսէր եմ ես, ձեր հարբան տէրտէրը եա քօռ տիրացուն չեմ... երկուսն էլ տուէք...

— Վա՛, չորս մանէթ. կանչեց գանգատաւորներին մէկը—էդ խօ ջլիա թաւան ա...

— Զէնդ... կանչեց նրա վրայ ստարշինան—զակօնի դէմ ջոռոռաթ չա՛նես (²) խօսալը... Զակօնը որ կայ, (քիթը վեր քաշեց) զակօն ա... (աչքը կկոցեց) ու է՛ հետ որ զակօնը զակօն ա, (քիթը վեր քաշեց) պիսի պահէնք ու կատարենք... իմացա՞ք, ա՛ շան տղերք, և՛ կը դադեմ թէ չէք իմացել...

— Իմացանք, ո՞նց չիմացանք, զօլօվա... Զակօնը որ կայ՝ զակօն ա...

— Զակօնն է՛լ է՛հետ զակօն ա,...

— Հրամանք ես...

— Սրանց խնդիրքը գրիր, պիսէր:

— Էս սհաթիս... Որիցն ա ձեր գանգատը:

— Զորս հոգուց:

— Փիէ... արեց Քանազը—ի՛նչ խաբար ա, տօ...

— Դու ըստեղ հլա ձէն չունես, քեօխվա. ասաց նրան Տեւօն—հլա գործը քեղ չի հասել:

— Ի՞նչն ա շատ. նեղացաւ պիսէրը—պտի էլ շատ

(¹) օրէնք. (²) Զհամարձակուես.

հոգի ըլէր՝ որ դալամս եղալէն գրէր... Ասէք, որից էք գանգատաւոր:

—Շուն-ուտողենց Սաքօից... Գորտ-ծեծողենց խող Կարապետից...

Ընդհանուր ծիծաղը՝ բարձրաձայն քրքիշի փոխուեց:

—Կայ, կայ... ընդհատեց պիսէրը, որ փայտը աւրագութեամբ, ծայրը միշտ թքոտելով՝ շարժում էր ծընկան դրած լայն տերևի վրայ:

—Էն մեկալոնքը չասե՞նք. հարցրեց գանգատաւորը:

—Ո՞նց չէ... Կարաս՝ հլա մէկ-երկուսն էլ աւելի ասա... Ամա կամաց ասա, որ գրեմ... խող Կարապետը... Դէ հմի ասա. յետոյ...

Սկսում էր զուարճալի գառնալ: Այնքան ճիշտ էին պատկերացնում իրականութիւնը, այնքան՝ նման շարժումաճքներ, ձայն ու միմիկա էին ընդունել փոքրիկ դերասանները, որ քրքիշներին վերջ չըկար:

Գանգատաւորները ծոծրակնին էին քորում, գըլխարկները մէկ թևի տակ, մէկ զաղաթի վրայ դնում, մէկ վախեցած ձևացնում իրանց, երբեմն ապուշի դէմք ընդունում և ապշութեան դիմակի տակ՝ կողմնակի աչք թարթում, խորամանկ ժպիտներ ցոյց տալիս հանդիսականներին...

—Գրի, արեց մէկը—գանգատաւոր ենք Աման-լըպստողանց քօռ Արշակիցը, Տրեխի-կաշի գոմէշանց Արամիցը, Արաղի-Բոչկենց Ստեփանիցը...

—Էդ խօ հինգն էլաւ. նկատեց հանդիսականներից մէկը:

—Քու ի՞նչ բանն ա. բարկացաւ նրա վրայ ստարշինան—կուզի՞ թող տասը ըլի:

Իսկ պիսէրը մի խէթ հայեացքով շանթահարեց խօսող մանուկին և ասաց գանգատաւորին.

—Էլի՞ կայ... Դէ հերեք ա, միտս չի մնալ:

—Եանի միտքումդ ուր ես պահում. խօսեց կծու

հեզնութեամբ զանգատաւորներէից մէկը—էն ա գրել ես էլի...

—Կըլի որ կարանդաշը ⁽¹⁾ կոտրուել ա՛ չի գրում. ծաղրեց մի ուրիշը:

—Ձեր հօրն ողորմի. ասաց պիսէրը—հրէս կարդամ՝ տես հնց ա գրում... Շուն—ուտողանց Սաքօն... Էս վրայ մէկը... Ստարշինա, մէկ մատդ ծակի... ծալեցիւր... Հօր, հնց ա... կարանդաշս կոտրած ա... Արադ—կոնծողանց Ստեփանը... Էս վրայ երկուսը...

—Հն, հն, հն... քրքշացին ամէն կողմից—կարանդաշդ կոտրուած ա, Պետի... Ըտէնց մարդ չը կայ...

—Բաս որ ասում ի. արեց զանգատաւորը ծաղրալից և խոնարհ—կարանդաշը որ մի քիչ շատ թքտէիլ՝ Ըտէնց չէր ըլիլ: Արադի—բոչկենց Ստեփանն ա. համ էլ, էդ վրայ հինգն ա, երկուսը չի...

—Կնց, կնց, շփոթուելուց բարկացաւ պիսէրը—հնց թէ... Թող մէկ տեսնեմ... Ամա հն, տօ... մթնել ա՛ աչքս չի տեսնում... վրայ երկուսը՝ Գորտ—ծեծողանց խոզ Կարապետն ա... Էլաւ...

—Էլաւ:

—Ստարշինա, բաս մէկ մատդ էլ ծալի... Հմի, աղիս ասեմ, վրայ երեքը՝ Աման-լպստողանց քօռ Արշա-կը... Մատդ ծակում ես, գոլովա: Վրայ չորսը՝ Տրեխի—կաշի գոմեշանց Արամը. էս մեր ոչ—փուչ Արամն ա... վրայ հինգն էլ Արադի—բոչկենց Տեփանը... Ո՞նց ա, կարանդաշս կոտրած ա...

Ու վրդուած՝ ծիծաղեց:

—Է՛տ ա, կարանդաշը լաւ ա գրել:

—Գանգատներդ քանի մանէթի ա, հարցրեց Ստարշինան:

—Մանէթի բան չի, գօլովա...

—Փիէ. արեց ստարշինան—էդ լո՛ւչ զանգատ ա, որ փող չկայ մէջը... Մենք ըտենց զանգատ չենք

(1) Մատիտ. ուսեհրէն բառ է.

ընդունում... ընէնց չի՞, պիսէր, առանց փողի՞ զակօնը չի բանի...

— Ըտէնց ա, դիտեց պիսէրը—ամա կաց տեսնենք, կըլի որ մանէթի ճոնտը ⁽¹⁾ երևայ...

— Հլա ասէք տեսանք աչքը կկոցեց ստարշինան:

Գանգատաւորներէից մէկը աւելի մօտ եկաւ, զլիարկը թևի տակն առաւ, պահ մի ծոծրակը քորեց, յիմարի պէս ժպտելով նայեց սրան-նրան, յետոյ խղճալի դէմք ընդունեց յանկարծ ու աղիողորմ ձայնով սկսեց.

— Երէկ իրիկու չեօլումը մեր տաւարն էինք արտածացնում, մէկ էլ տեսանք էդ շան-տղերքը հարբած՝ Քարկողից են գալիս... — «Բարիկուն» — «Աստծու բարին»... «Ա՛ շան տղէրք, էս ո՛ւր էք տաւարը վեր թողել մեր հարողցները» ⁽¹⁾... «Փիէ, ինչի՞ պիտի սա ձեր հարողը ըլի, սա Կուլտուղանց հարողցն ա»... — «Ա՛ շան տղերք, դուք չէ՞ք իմանում որ Կուլտուղ աղէն մեզ ղօռուղչի ⁽²⁾ ա դրել»... Ու տո՛ւր որ կը տաս. փէտնեւրը քաշեցին, մեզ մի լաւ դնքսեցին... իրանք էլ ծիծաղում էին... էլ կնիկ, էլ՝ հօր գեօռ... մի լաւ ջարդ ու խուշ արին ու ծիծաղելէն գնացին... Բա Ասուած վեր կառնի՞, որ էդ հարբան շները մեզ ծեծեն...

— Կաց, կաց, աճ... աչքը բարկութիւնից կկոցեց Ստարշինան— ո՛ւր էիք բաս ձեր տաւարը Կուլտուղ աղի հարողները վեր թողել, ագան...

— Դէ ի՞նչ անէինք, տաւարը քաղցած, խոտ չըկար... համ էլ ախր նրանց ի՞նչ բանն էր... սո՛ւտ էին ասում թէ ղօրուղչի են... հարբել էին, լակել Քարկողումը. Մեղըրոտ Գիգօլի հետ շան նման լակել...

Բարձրացաւ ընդհանուր քրքիջ: Մեղըրոտ Գիգօլ ասելով՝ գանգատաւորը ստարշինային էր ակնարկում: Ամէնքը կռահեցին:

(1) Ծայրը. (1) Խոտանոց, դաշտ, ուր խոտ են աճեցնում և կամ յատուկ պահպանում են, ձմեռուայ խոտի պաշար հաւաքելու համար: (2) Դաշտերի պահապան.

—Ո՞ւմ, ում հեա... դէմքը կնճռեց ստարշինան:

—Մեղրոտ Գիւօլ շան տղու հետը...

—Ադա էդ ո՞վ ա, որ ես չեմ ճանաչում... ճշաց
ստարշինան—գու գիտե՞ս, պիսէր...

—Ո՞նց չէ, գօլօվա, էդ մի շունն ա, որ սկի օյաղ
չի ըլում. ողջ օրը հարբած, խոզի նման թաւալ-թաւալ...
ընէնց հարբում ա, որ կնիկն ա շորերը հանում ու մի
չիւլի տակ քցում՝ որ մրափի...

—Փիէ... արեց ստարշինան—էդ ի՞նչ խոզն ա,
տօ... Ամա դէ էդ թող մնայ հլա... Հա (դարձաւ նա
դէպի գանգատաւորները) բաս ասում ես էն շան-
տղերը...

—Մեղ լաւ գիտեցին, ուշունց տուին...

—էդ հէջ... ծեծել են՝ թող ծեծեն. հմի քանի
մանէթի շառմա (1) էք ուզում որ կապենք:

—Չաօի, ծիծաղեց պիսէրը—հրէդ ա՛յ, մանէթների
ճոնտը երևաց...

—Հա շատ... խօսեց գանգատաւորը—ընէնց գիտե-
ցին, որ հարուրն էլ քիչ ա...

—Ամեն մէկիցը...

—Թող ըտենց ըլի, մեզնից ի՞նչ ա գնում որ...

—Գրի, պիսէր... հինգ հարուր մանէթ...

—Բա իրանց չէք բռնոտել տալու:

—Ո՞նց չէ... մի լաւ էլ կը գնքսենք... Ամա խօ
գիտէ՞ք գալօնը... Պտի դուք էլ 50 մանէթ տաք:

—Ո՞նց տօ... մե՞նք ընչի պիտի տանք:

—Չալոնն ընէնց ա. 500 մանէթի ծախսը 50 մա-
նէթ ա... էդ փողին ո՞նց են ասում, պիսէր:

—Ո՞սկոռ... արեց պիսէրը միշտ գրելով իբր թէ—
ո՛սկոռ են ասում, գոլովա...

Տօ չէ, չէ, էդ հայերէնն ա, բաս գալօնը ո՞նց ա
ասում. ո՞նց պիսէր ես, որ միտդ չի:

—Բո՛ւ... ձայնեց Պետին—ընչի՞ միտս չի. օխտը

(1) Տուգանք:

հազար զակօնի գրքերը հրէն փորումս, բա էդ էլ չիմանամ... զակօնը. էդ ոսկոռին ասում ա «արուն»...

— Էդ խօ հայերէն ա. նկատեց Քանազը— եանի թէ արուն. որ կտրեն՝ արուն ա գալիս...

— Այ թէ գիտես հա... ծիծաղեց պիսէրը— էն որ կտրում են, էն արուն ա, էս՝ արուն ա... արունը ուրիշ ա, արունը ուրիշ... Ձեր խելքի բանը չի գակոնի խօսքերն իմանալը...

— Ինչ որ ա... միջամտեց ստարշինան— 50 մանէթ պտի տաք... տաս մանէթ էլ մեծի փող, մի-երկու մանէթ էլ փրաւինու (2) ծախսը... Տուէք տենանք...

Գանգատաւորները սարսափահազների դէմքեր ընդունեցին և միմեանց նայեցին:

— Փիէ... ձայնեց մէկը— համ ծեծը ուտենք...

— Նրանք էլ ծեծ կուտեն. վրայ տուաւ Տելօն:

— Համ էլ փող տանք...

— Նրանք էլ կը տան:

— Մեզ կը տան:

— Ո՞նց՝ չէ. ծիծաղեց պիսէրը— ջառման որ կայ՝ խազնին (1) ա, ձեզ նրանից մի կոպէկ էլա չի հասնի:

— Բաս մեր 50 մանէթը...

— Էն՝ էլ խազնին կերթայ... թէ զնաց...

— Բա ըտէնց բան էք տեսել, ա խալիւր... ճչաց գանգատաւորներից մէկը— չենք ուզում, էլ գանգատաւոր չենք...

— Ոնց թէ չէք ուզում. գողաց Տելօն— տօ գակօնին ձեռք էք առել. զակօնի ձեռքը որ ընկաք, էլ ազատում ունիք. պիսէրը որ զրեց՝ պըծաւ... էլ հմի ուզէք՝ չուզէք՝ դուք էլ էք զակօնի ճանկն ընկել, նրանք էլ... փողը պիտի տաք... իմացա՞ք...

— Տօ իմացանք, իմացանք... ամա դէ չենք ուզում էդ զակօնը...

— Ձէնդ, հարամգադա. ո՞նց ես ջուռաթ անում...

(2) Правление. վարչութիւն. (1) Պետական գանձարան:

հանէք շուտ 50 մանէթն ու ոսդ ըլէք... հանաք-մաս-
խարոսթէն ա... Պիսէր...

Սոսկալի էր այդ միջոցին «օրէնքի հսկողը». աչ-
քերը ոլորում էր, քիթն աւելի շուտ-շուտ վեր քա-
շում, ձեռքի ճիպոտով ոտն ուժգնութեամբ ծեծում:

—Հրամայիր, ստարշինա...

—Պրէդպիսանի (2) գրի քեօխվին, որ առաջ էս
շան տղերանցիցը բռնի 100 մանէթ առնի, յետոյ էլ էն
հարբաններին բռնոտի, ձեռքն ու ոտքը կապի ու մեր
հրամանոց դիւանխանէն ղրկի...

Ամէնքը լուռ էին, գանգատաւորները կծկւած՝ մի
կողմն էին քաշուել, իսկ Քանազը ուրախ ժպիտ դէմ-
քին՝ շարժուեց տեղիցն ու սրան—նրան նայեց: Հերթը
իրան էր գալիս այժմ: Տազին իսկ առաջ եկաւ. բեմ
դուրս գալու ժամանակն էր:

Պետին իր փայտի ծայրովը մի քանի բան խաղիւը-
զեց տերևի վրայ ու տուաւ Քանազին:

Սա դէմքը կնճռեց իսկոյն, գլխարկը ետևից առաջ
բերաւ, ուշադրութեամբ նայեց տերևին, մի «հըմ» ար-
ձակեց, ոտքի ելաւ, չուխի ծայրերը ժողովեց ու խիստ
դէմքով կանչեց.

—էյ, գզիր:...

—Հրամայիր, քեօխվա.

Ճիշտ Դուզանի գզիրի նման՝ երկար փայտ ձեռ-
քին, կծկուած, ամենատիւմար դէմք ընդունելով և ժրպ-
տուն՝ առաջ եկաւ:

—Էս սհաթիս, կանչեց նրա վրայ Քանազը—գեղա-
մէջ կերթաս, մէկ—մէկ կը ձէն կըտաս էդ հարբաններին,
որ էս նմուտիս (1) մեր հրամանոց դէմը դուրս գան...
գանգատաւորներ, ադա, 100 մանէթը մինչև էգուց կը
բերէք՝ կը բերէք, չէք բերի՝ էլ տաւար չեմ թողալ գո-
մերումդ... Գնա, գզիր...

—Հինգ հոգուն էլ կանչեմ, քեօխվա,

(2) հրաման. 1) Բոպէ:

—Հինգին էլ:

—Բա որ ինձ դնքսեցին:

—Թող հլա մէկ դնքսէն... Ընէնց շառմա անեմ,
որ սաղ տարին քաղցած զկուտան:

—Բա իմ ջիբը ինչ կը մտնի:

—Գնա՛, շան տղայ, կարաս՝ ջիբդ լցրու. թէ քոթակ
էլ տան՝ գզիր ես, պիտի զակօնի հրամանը կատարես:

—Բա որ չգամ, քեօխ՛վա...

—Տօ ես էլ հէնց էն եմ ուզում որ չգան է է...

Տազին ծոծրակը քորեց քիչ ու մտաւ մանուկների
մէջ: Իրարանցումն ընկաւ: Խաղը կենդանանում էր:

IV

Ասպարէզը դեռ գզիրինն էր: Նրա խղճիցն ու ճար-
պիկութիւնից էր կախուած դործունէութեան ձեւը: Պի-
տի ասել, որ Տազին պատուական, «ամենալաւ տեսակի»
գզիր հանդիսացաւ. ոչինչ չխնայեց, ոչ ոքի չխնայեց:
Համարձակ գնաց ամենավերջին մանուկներին, կան-
գնեց նրանց առաջն ու գոչեց.

—Ադա՛, էյ, Աման-լպսաողանց քօռ Արշակ, քեօխվէն
քեդ կանչում ա, վեր կաց... Դո՛ւ էլ, Տրէխի-կաշի
Արամ. քեդ էլ ա ուզում, Արաղի-բոչկէնց Տեփան...

—Վայ, ձայն տուաւ առաջինը—հէնց մեզ տեսար,
ա՛ շան տղայ...

—Ուշունց մի տալ զակօնի հրամանը կատարողին.
ճչաց ներշնչաբար Տազին—վեր կաց գնանք:

—Ձի՛ Ըլի Տազի. ասաց երկրորդը—չի՛ Ըլի, որ գը-
նաս ասես թէ գեղումը չեն, չգտար...

—Ո՞նց կ'ըլի, ադա՛, քեօխվէն կաշիս կը պլոկի:

—Տօ գնա ասա քաղաք են գնացել, էլի...

—Ձի՛ Ըլի, չէ՛, վեր կացէք... Դո՛ւ էլ, Շուն-ուտո-
ղանց Սաքօ... Դո՛ւ էլ, գորտ-ծեծող Կարապետ:

Հինգ մանուկների մի առ մի մատնանիշ արաւ և

նրանք, ըստ երևոյթին, ընդունեցին խաղը: Ամենքը ծիծաղում էին:

— Ես չեմ ուզում, կորի գնա. ասաց մէկը:

— Եանի էդ խաղ էլաւ. արեց Տազին դերից դուրս գալով:

— Տօ ես չեմ Սաքոն, հրէն ւայ, նրա անունն ա Սաքօ:

— Ագա, եանի ես քօն եմ. հէնց դո՛ւ ես որ կաս շուն-ուտողանց Սաքօն... վեր կացէք ասում եմ է է, թէ չէ, էն Աստուածը, կերթամ կասեմ թէ չեն գալիս...

— Փիէ, արեց մէկը — գալիս ենք, գալիս, հը'... ւայ ես քու քիւրդ Տազի ասողին հա,...

— Ագա, եկէք առաջ սրան մի լաւ դնքսենք. առաջարկեց մէկը:

— Ի՞նչ, ես քաշուեց գլիրը բաւական վախեցած — զակօնի հրամանը կատարողին:

— Տօ գաիօնս որն ա, եանի չենք իմանում որ հոգիներս հանելու էք... ինչի՞ ա կանչում քեօխվէն:

— Ծեծել էք Սրապին, Մուկուչին, Գարօին...

— Սուտ են ասում, մենք սկի նրանց երեսը չենք տեսել:

— Էս իմ բանը չի. արեց Տազին — ստարշինան թուղթ ա գրել, որ քեօխվէն ձեր ձեռքն ու ոտը կապի՝ դրկի գիւանխանէն, Քարկոդ:

Եւ մինչ բացատրում էր, յանցաւոր համարւողներից մէկը ոտի ելաւ, մի կողմը քաշեց գլիրին ու ժպտելով ասաց.

— Չի՞ ըլի, Տազի, որ մի — մի բան տանք քեզ ու ռազ ըլես գլխիցս... Ը՛հը, մի մանէթն ի՞նչնից:

— Փիէ, ոնց կըլի. ասաց գլիրը խորամանկութեամբ

— Բա գնամ ի՞նչ ասեմ քեօխվին... համ էլ, ամբի մի մանէթի համար...

— Տօ ըհը, երկուսը տամ:

— Չէ՛, Կարապետ, ինչ փորձանքի մէջ մի քցիլ:

—Տօ ասա հիւանդ ա, մեռնում ա. եա թէ չէ
Կարապետը հրէն չեօլումը... մի բան գտի էլի... Երեք
մանէթ կը տամ:

—Չէ', չէ', արեց գզիրը քիչ կակղացած, սակայն
գլուխը երերցնելով--որ գեղումը չըլէիր, եա Սարչէն,
Հասար գնայիր... Երեք մանէթն ի՞նչ գատ ա, որ իզուր
քեօխվի ուշուցներն ուտեմ...

—Ադա, ի՞նչ գելն ես... բա ուզածդ ի՞նչ ա, որ
պոկ գաս եախիցա:

—Դէ ես ի՞նչ եմ ասում, Կարապետ. վեր կաց
գնանք ու ս'կի մի կապէկ էլ մի տայ... Հինգ մանէթն
էլ հլա քիչ ա էն ուշուցների համար, որ պիտի լսեմ...
Մէկ էլ տեսար զամչին հէնց վրայ բերեց սր...

—Փո՛ւ ես քո... տօ բաս հինգ մանէթ ա ուզածդ:

—Չէ, մեղայ Աստուծու, ես սկի կապէկ չեմ ու-
զում, որ գաս գնանք. հազըր հինգ մանէթը ջրումդ կը
մնայ:

—Տօ գիտում եմ, գիտում, քիւրդի լակոտ... Ըհը 5
մանէթը, եախէս բաց թող...

Գզիրը երեսը շուռ տուաւ ու ձեռքը պարզեց: Կա-
րապետը նրա բռան մէջ իբր չիտղ՝ մի տերև կոխեց:
Տաղին ծուռ հայեացքով ստուգեց որ ափի մէջ եղածը
հինգանոց էր, գրպանը կոխեց, ծոծրակը քորեց ու ասաց.

—Նանի Կարապետ', գնամ քեօխվեն ի՞նչ ասեմ հմի:

—Տօ ինչ կուզես՝ ասա... Նս գիւղումը չեմ, գնա-
ցել եմ Հասար՝ բանելու, ամիսներով չեմ դալու...
Գնացել եմ Լալի գեղը եղ ու պանրի...

—Լաւ ա, ըտէնց կասեմ: Ամա տես, իմ տրեխա-
ցուն դո՛ւ պիտի տաս հա... Հրէն ա՛յ, դռանդ առաջ կա-
խած մի շուխտ կաշին իմն ա:

—Փո՛ւ ես քո... Ըհը', էն' էլ քեզ, առ...

—Այ՛ սաղ ըլես... Գնամ գնամ ասեմ զիւղումը չես:

Ասաց Տաղին, երեսը շուռ տուաւ գնալու, սակայն
խսկոյն դարձաւ և ժպիտը գէմքին՝ տւելացրեց.

—Բա Կարապետ, էն տարին դու խոստացար երկու

կոտ ցորեն... էն էլ չէս տայ. կալը խօ պրծել ես:

—Տօ երբ էի խոստացել, այ քիւրդ... Թալանելո՞ւ ես ինձ:

—Ինչի՞, մագամ ես դաճաղ եմ... Կուզես մի տայ. ամա որ քեօխվէն ինձ զամշիեց ու էլհեա ետ զրկեց, էն վախտը հնց անեմ...

—Վայ ես քու... աղա, բաս էլ ո՛ւր առար մանէթ-ները, տրխացու կաշին:

—Կուզես ետ տամ, ախպէր... քեզ խօ լաւութիւն չի ըլում անելը. երկու կոտ ցորնի համար հօրս էլ գեօ-ռիցը կը հանես:

—Ա՛ հարամգաղա, ցորենը չեօլիցն եմ գտել. բա դու խի՞դ չունես, որ էլի բան ես ուզում...

—Ինչի՞ ուզեմ, չեմ ուզում: Քեօխվէն ինձ զրկել ա որ քեզ կանչեմ՝ անում եմ. չես ուզում գայ՝ զնամ ասեմ թէ չի գալիս, համ էլ ինձ ուշունց ա տալիս:

—Տօ առ, արի, արի ցորենը տար. արի թալանի, պրծիր, տունս սաղ դարտիլի... ձեր քօքը կտրուի, քոնն էլ, քեօխվինն էլ, ստարշինին էլ...

—Փիէ, փիէ... էդ խօ ընէնց ուշունցներ տուիւր, որ թագա ծնած գառներիցդ մէկն էլ որ տաս՝ էլի գու պարտք կը մնաս... Ամա՛, հանաքը դէնը, Կարօ, էն օրը գառներդ տեսայ. լաւն են հա... քէֆս եկաւ. ի՞նչ կըլի որ մէկը բախշես սոյջկանս, հետը խաղայ:

—Տօ կորի է է. կորի, քանի կողքերդ չեմ ջարդոտել. քիչ ա մնում կնիկս էլ քաշ տաս տանես:

—Կնիկ ի՞նչ եմ անում, մէկը շատ եմ կարում պահի... Ուզածս մի գառն ա, ի՞նչ մաթահ գաղա, որ ըտէնց կատաղում ես... Հրէս, Ս. Գէորգի օրը ա գալիս, կը տանենք մատաղ կանենք... Նս էլ քեօխվին կասեմ, ընենց կանեմ, որ աչքին էլ երեսս՝ մոռացած ըլի... Դու էդ գառը տուր, մի քիչ էլ—շատ չեմ ուզում, երկու բլուկ—խոտ էլ հարոցիցը, որ ուտացնեմ գառան, չաղանայ ու լաւ մատաղացու ըլի... Հը՞, սրան ի՞նչ կասես, Կարասիեա... Աստուած զիտի, ընէնց անեմ, որ

քեօխվէն հետդ նստի—կանգնի ու մոռանայ թէ քեզ սուդ են կանչել, ես թէ դու հարբել ու մարդ ես ծեծել:

Յանկարծ կարապետը խղիկառակ դէմքով դէմքը ծրոմուկեց, գլխարկը ուժգնութեամբ գետնին խփեց, ու վտանդի մէջ եղած մարդու նման՝ սկսեց գոռալ.

—Հասէք, ա խալիւր, Աստուած սիրողը հասնի, զղիւրն ինձ թալանեց, տունս դարզկեց...

—Հա՛, հա՛, հա՛... քրքշաց Տաղին—ամա՛ հանաքչի ես ըլել հա՛, կարօ... Տօ էլ ո՛ւր ես գողգողում, սաղ գեղը գլխիդ հաւաքում: Եանի ի՛նչ ա ըլել, քեզ թալանեցի՞. տարածս մէ՞ծ բան ա—Տ մանէթ, մի շուխտ տըխացու, երկու կոտ ցորեն, մի գառը, երկու բլուլ ¹⁾ խոտ... հը՞... հլա ուճիլի (2) չես, որ սիւնից կախած էն չուխէդ էլ չեմ ուզում... իմը քրքրուել ա... բա որ քեօխվից, ստարշինից, պիսէրից, պըխտաւից ու նաչալնիկից ազատուելո՞ւ ես... էդ քի՞չ բան ա... ի՛նչ ա, եանի չուխիդ հետ մի վափախ էլ չե՞ս տայ, որ զլխիս ծածկեմ...

Ու այնքան բնական էր Տաղին այդ միջոցին, այնպէ՛ս լաւ իրան վերաւորուած էր ձեացնում և դիմացիներն յանդիմանական շիշտովը ճնշում—որ ամէնքն անխտիր՝ երկար ծիծաղեցին:

—Ադա՛, կանչեց մանուկներից մէկը—ըսէնց զորթ գզիր սկի տեհել չէի. մեր Սահակին կը ծալի ու ջիբը կը դնի:

—Կասես ջլին Քարկողի գզիրն ըլի տօ. նկատեց մի ուրիշը—տեհել եմ. էդ նա ա, որ ըտէնց՝ համ եղ ա քսում գլխին, համ էլ մազերը մէկ—մէկ պոկոտում...

Պահ մի խաղը դատարեց, տեղի տալով Տաղին ուղղուած ընդհանուր հիացմունքին:

Սակայն, դեռ ամեն ինչ չէր վերջացել: Իբրաւ է,

¹⁾ Կազմուած գուցէ «բլուր» բառից. նշանակում է դէզ.

²⁾ համաձայն

Տազին միւս յանցաւոր համարուածներին թողեց առայժմ, բայց նա այդ բացատրեց, երբ հեռանում էր:

— Հիւս կաց էս մէկի համար քեօխմին իմաց տամ, յետոյ կը գամ մնացածներին:

Ասաց ու քայլեց դէպի քեօխմէն: Ճանապարհին նա տրեխներէ կաշին (երեւակայական անշուշտ) պահեց խոտերի մէջ, ցորենի տոպրակը տարաւ իրանց տուն (այդբոլորը ձեռքերեց նա), փողը թաշկինակի ծայրին պինդ կապեց ու դիտարկի տակը դրեց, յետոյ մտախոհ մօտ դնաց քեօխմին ու լմու կանգնեց նրա առաջ:

Քանազը պաշտօնական կերպարանք ստացաւ անմիջապէս և հարցրեց.

— Հը՞, գլիր, բերի՞ր:

Տազին նախ յիմարի պէս ատամները ցոյց տուաւ քիչ, յետոյ դժգոհ դէմք ստանալով՝ ասաց.

— Ձըբերի, քեօխմա... Առաջ Գորտ-ծեծողանց Կարապետի տունը դնացի... Շորագեալից¹⁾ 10 մեշուկ լաւ ցորեն էր բերել՝ դարսում էր, կնիկն էլ ոչխարի պանիր էր աղում... Տան առաջը սաղ բռնել էին գառներով...

— Ադա՛, քեզ բա՛ն եմ հարցնում. բարկացաւ քեօխմէն — Ընչի՞ չեկաւ:

— Բա ես ֆնց անեմ, քեօխմա, դէմքը երկարացրեց գլիրը... ցորենը բուռս առի, ընէնց լաւ ցորեն ա սր... մարդը զործ ունի... հիւ թագաւ չուխա էլ ա առել քաղաքիցը...

Քանազը մէկէն փոխեց պաշտօնական խիստ կերպարանքը, շուրջը նայեց, ապա կուցաւ դէպի Տազին ու աւելի ցած ձայնով հարցրեց.

— Ադա զո՞րթ ես ասում... եանի տէսար, Շորագեալու ցորեն էր...

— Էն Աստուածը... Ընչի՞, քժո. եմ... համ էլ տանը մէշուկ, լիքը, առգանկէն...

¹⁾ Շիրակ գաւառը

—Փիէ... հլա ղնանք տենանք մէկ...

—Վա՛յ, չէ, քեօխլա՛, չգնաս. գաղաղած¹⁾ ա: Եւ կռանալով դէպի նա, խորամանկ ժպիտով աւելացրեց.

—Ինձ երկու մանէթ տուաւ... ուզում ա մի կերպ պրծնի. զործի տէր ա խեղճը, ի՞նչ անի:

—Աղա էդ ի՞նչ ես ասում... էդ ռըղիան ա գտել էդքան փողը... բաս զնա սարքի տենանք: Ա՛յ, 20 մանէթից պակաս չըլի հա... հինգ կոտ էլ ցորեն... որ մի կէս փուլ էլ պանիր առնես՝ մի-երկու կտորը քեզ:

—Էդ շա՛տ ա, քեօխլա: Զի՛ տալ. մէկ էլ տեսար ասաւ թէ՛ «կերթամ դիւանխանա՛»... ու զնաց. յետո՛յ, ձեռքդ ինչ կ'ընկնի... Հլա ստարշինան էլ ա պոկելու:

—Տօ ի՛նձ ինչ. ես իմը կառնեմ, ստարշինան ուզում ա, թող կաշին պոկի:

—Բա պրիստամը, սուղեքը, պի՛սէրը...

Աղա, նրանց ցաւը մե՞ղ են տուել... ինչ ուզում են թող անեն. քանի հլա չեն սկսել, թող լաւ պատահները հազըը մեղ համար... Էտ ա, 20 մանէթ, 5 կոտ ցորեն ու կէս փուլ պանիր. կարաս՝ մի հատ էլ գառը պոկ տու՝ տանենք մէշէն, քէֆ անենք:

—Դժար թէ ըլի, քեօխլա. ծոծրակը քորեց Տաղին —արի 10 մանէթի ու 2 կոտի կապենք... հլա մէկալոնք էլ կան. նրանցից էլ մէկ էդքան կառնենք՝ ու մի լաւ, եղալի զործ կը դառնայ:

Քեօխլան ժպտուն՝ քիչ մտածեց, յետոյ ասաց.

—Աղա, քիւրդ Տաղի, եանի դրո՛ւստ, հէնց երկու մանէթ տուիր...

—Աստուա՛ծ, երկինք...

—Ցորեն, պանիր...

—Մեղայ Աստծոյ... որ ուզեմ էլ — կը տայ...

Քանազը ոտքի ելաւ:

¹⁾ Սաստիկ կատաղած:

—Հլա գնանք մէկ ինքս տենամ ի՞նչ կանեմ. ասաց նա:

—Վայ, չէ, քեօխվա, դէմը փակեց Տազին—որ գնացել ես՝ կը կատաղի. մէկ էլ էն տեհար՝ թարսուեց ու գիւղ—դբա ստարշինան գնաց. էն վախտն է՛լ զադ չի ընկնի ձեռքդ. դիփ ստարշինան կուտի:

—Ադա դորթ ես ասում... Բաս դու գնա, տենանք ոնց կը սարքես... ինչքան կարաս՝ պլոկի հմ...

Եւ ո՞վ գիտէ, յետոյ ինչ՞ պիտի լինէր, քեօխվէն, ստարշինան և այդպէս՝ փոքրից մինչև մեծը ինչպէս պիտի թալանէին, մերկացնէին գիւղացիներին—եթէ մի միջնադէս վրայ չգար և քարուքանդ անէր խաղը, ոչնչացնէր ամեն ինչ:~

Յանկարծ լեռնալանջի միւս մասից մի խռպուտ, մի այլանդակ աղաղակ ումբի նման եկաւ ընկնելու մանուկների մէջ:

—Ա՛ շան տղերք, ա՛ բեհայեաներ՝, ա՛յ ես ձեր...

Դարձանք սարսափահար: Մի ինչ որ մարդ, ահա՝ գին փայտը ճոճելով, կարտուղը պինդ կոխած գլխին, չուխի ծայրերը զօտկի մէջ՝ կատաղաբար վազում էր դէպի մեր կողմը և հայհոյում, հայհոյում...

Մանուկներն ահաբեկ՝ ոստնեցին, վարկենապէս ամէնքը լեղապատառ՝ նետուեցին ամէն ուղղութեամբ, իսկ Տազին սոսկումով ճչաց.

—Ադա, քեօխվան ա, տաւարնին հարոցներն են մտել, վազէք...

Յիրաւի, երբ վեր նայեցի, ի՞նչ տեսնեմ... Տաւարները, բլուրներից, կարծես խօսքը մէկ արած, խմբովին իջել—մտել էին գիւղացոց խոտանոցներն ու ախորժակով հնձում էին պարարտ խոտերը:

Քեօխվան, որ երկի գիւղից անցելիս տեսել էր այդ, կատաղած, փրփրած, ցուպը սպառնալից երեբեցնելով՝ վազում էր ջարդելու փոքրիկ նախրապաններին, որոնք

գունդ ու կլոր՝ սրանում—փախչում էին ամէն ուղղութեամբ:

Սրա-նրա ետեւից ջանաց հասնել ահարկու իշխանը, փայտը գլխի վրայ պտտցնելով քանիցս նետեց այս ու այն փախչողի ետեւից, հայհոյեց խողային ճիչերով... սակայն ո՛չ ոքի հասնել չկարողացաւ:

Քիչ յետոյ մնացինք ես ու ազնիւները:

Սրանք էլ ոտքի էին ելել: Նայեցին ինձ, ծիծաղեցին և ճիպտաները վերցրած՝ դնացին դէպի սաղերը:

Եւ երբ իջել խճուղովրայ՝ դէպի ետ էի նայում — տեսայ դեռ ևս խուսափող ոտներ, կատաղութիւնից փայտը այս-այն կողմ նետող քեօխվին, որ փորձում էր գոնէ մէկին ծեծած լինել. բարձրանում էր բլուրներն ի վեր, իջնում ծործորները... Նրա առջևից, զընդակների նման արագ գլորւում-անհետանում էին մանուկները, իսկ սաղերը սարսափահար, ճիչերով ու թևերի թափահարումներով՝ սահում էին դէպի վտակը...

Սարալանջերն ամայացան. քեօխվի չոր, այլանդակ ստուերն էր միայն, որ երբեմն երևում էր այս-այն կողմ, նման հօտի մէջ աւեր սփռող կատաղած գայլի...

Վ. Փափազեան

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԴԱՑՄԱՆ ՓԱԶԵՐԸ ¹⁾

IV

Ժողովրդական տնտեսութիւն

Ընդհանուր կուլտուրական վերածնութիւն։—Քաղաքական-պետական կենտրոնացումը՝ արդիւնք տնտեսական պահանջների և հասարակական ձեռք-տուժների։—Ժողովրդական տնտեսութիւնը և նրա առանձնայատուկ կողմերը։—Իրերի շրջանառութեան պրոցեսը երրորդ ֆազում։—Արդիւնաբերողի և սպասողի յարաբերութիւնը։—Առևտուրը, որպէս մասսայական երևոյթ։—Տեխնիքական յեղաշրջումները։—Անդրծովեան-դաղութային քաղաքականութիւնը։—Հաղորդակցութեան միջոցների կատարելագործումը։—Ինդուստրիական կապիտալի սկզբնական աղումուլացիան։—Ինդուստրիական, առևտրական և վաշխառուի կապիտալի փոխադրեցութիւնը։—Վաշխառուի կապիտալը միջին և նոր դարերում։—Կրեդիտը։—Բիրոկրատները և ռազմիկները կենսարոնական պետութիւնը նոր դարերում։—Պետութեան և կապիտալիստ դասակարգի փոխադարձ կախումը։—Դասակարգային պետութիւնը։—Պետութեան միջամտութիւնը տնտեսական կեանքի մէջ և նրա ստանձնած տնտես։ Փոնկցիաները։—Դասակարգային լայն դիֆերենցիացիան նոր ու նորագոյն դարերում։—Կապիտալիստներ և պրոլետարներ։—Պողոք կալուածատէրեր և մանր գիւղացիութիւն։—Կոնսերվատիզմն ու լիբերալիզմը։—Միջին դասակարգը՝ արհեստաւորներ, մանր վաճառականներ և ընդհանուր ինտելիգենցիան։—Նոր սոցիալական օրդանիդը։—Տնտեսական-հասարակական չորս տարրեր հոսանքները երրորդ ֆազում՝ մերկանտիլ-աբսոլուտիզմի, տնտեսական լիբերալիզմի, սոցիալական և սոցիալիստական շարժումները։—Տնտեսական զարգացման երեք ֆազերի ընդհանուր համեմատական կէտերը։

1.

Միջին դարերի քաքաքային շրջափակ տնտեսութիւնը արագ քայլերով ընդլայնում է իր եզրները նոր դարերի ընդհանուր կուլտուրական վերածնութեան մուտքով։ Հիմք է դրուում ինչպէս տնտեսական, այնպէս էլ տնտեսական ֆալկտորներով պայմանաւորուած քաղաքական, հասարակական կեանքի

1) Տե՛ս «Մուրճ», № 10.

մի նոր դարագլխի: Յնցում, սթափում են Արևմտեան Եւրոպայի առաջնակարգ երկրները: Հետզհետէ անհետ չ'քանալու ճանապարհ են որոնում միջնադարեանը, սխուստիկը, մարդկային միտքը կաշկանդող բնագրական խորհրդածութիւնները. միջնադարեան տխուր ու մութ փլատակների վրայ կառուցուել ըսկըսեց մի նոր, թարմ, դեղատեսիլ աշխարհ: Աշխարհագրական բացումները, տեխնիքական գիւտերը, գիտնական պոզիտիւ ուսումնասիրութիւնների յառաջագիմութիւնը, կրթական-գալրոցական հաստատութիւնների բարեկարգումը, կլասիկ աշխարհի փարթամ քաղաքակրթութեան խորագնին վերլուծութիւնը և այլն, մի ակտիւ յեղաշրջում են մտցնում ոչ միայն պետական, հասարակական կազմակերպութեան մէջ, այլև մեծապէս ազդում են մարդ անհատի մտաւոր հորիզոնի և անձնական հակումների վրայ, փոխում են անհատի, սոցիալական խաւերի և դասակարգերի տնտեսական կեանքի ձևն ու յարաբերութիւնները: Ժամանակի յայտնի ճանապարհորդները՝ Ալբրեխտ Դիւրէր և Ղուկաս Կրանախ, խիստ գեղեցիկ ու գրաւիչ գոյներով են ներկայացնում, թէ ինչպէս քաղաքակրթութիւնը նորափթիթ դարնան պէս ամենուրեք ծաղկում, բարգաւաճում էր:

Յիւր ու ցան, միմեանցից անջատուած միջնադարեան քաղաքները, որոնցից իւրաքանչիւրը ներկայացնում էր իրանից մի տնտեսական-քաղաքական աւտոնոմ ամբողջութիւն, խաղտում են իրանց կղզիացումը տնտեսական ծաւալուող պահանջների ազդեցութեան տակ և տեղի տալիս մեծ տերրիտորիական ամբողջութեան: Արևմտեան Եւրոպայում երկրի միապետները անհաշտ կռիւ են մղում, յաղթում և իրանց ստորադրում են իրանց տիրական ոյժը սահմանափակող այլ և այլ կազմակերպութիւններին—կղերականութեան, ազնուականութեան, ազատ քաղաքներին ու շրջաններին: Դարու կենսական պահանջ էր համարում՝ նուաճել ու խաղտել այդ առանձնակի խոչնդոտներին և գլուխ բերել նոր դարերի ազգային-քաղաքական սերտ, կենտրոնաձիգ միութիւնը, պետական արսողատիվը: Հետզհետէ արժատանում է ընդհանուր պետական դադափարը: Միջնադարեան ինքնամիտփ քաղաքը՝ իր շրջապատ գիւղերով, դադարում է այլևս գոյութիւն ունենալուց, որպէս մի մէկուսացած ամբողջութիւն. նա դառնում է մի օրդանական անդամը այն պետական կենտրոնացման, որ միացնում, օղակում էր իր մէջ բազմաթիւ քաղաքներ և մանր-մունր տերրիտորիաներ:

Տնտեսական անհրաժեշտութեան ծնունդ էր այդ երևոյթը: Մի կողմից քաղաքային ինքնամիտփ տնտեսութիւնը այլևս

անդօր էր անթերի գոհացում տալու իր բնակիչների առաջնութաց կարիքներին: Միև կողմից զարգանում էր տեխնիկան, բարձրանում էր աշխատանքի արդիւնաւէտութեան (Produktivität) աստիճանը, բազմանում էր աշխատանքի բաժանումը ձեւաւորւում են արհեստները տնտեսական-սոցիալական խաւերը, լայն դիմեն դիօններով առաջ ընթացող առևտուրը և դրամական բարեկարգուող սիստեմը մերձեցնում, միացնում են իրար ընդարձակ տերիտորիաներ, միջնադարեան հասարակ ձեռնարհասող և մանր արդիւնաբերութիւնը հետզհետէ տեղի են տալիս մանուֆակտուրային, ապա մեծ ինդուստրիական—ապրանքային արդիւնաբերութեան: Ահա տնտեսական պահանջների այդ բարդ համադրւածարը բնական անհրաժեշտութեամբ առաջ բերաւ բնդհանուր ազգաբնակչութեան և համապատասխան դասակարգերի ու խաւերի մէջ տնտեսական կենսական շահերի համաձայնութիւն, սոցիալական ինտերեսների և ձգտումների համօրինակութիւն: Իսկ այդ բոլոր համօրինակ շահերի և ձգտումների կենդանի արտայայտութիւնը եղաւ այն ժամանակ, երբ պետական ոյժը խաղաղելով առանձնացած մարմինների կղզիացնող կապանքները, հնարաւորցւելուն տուաւ հասարակական լայն համայնագործութան և հաւարական աշխատակցութան: «Ֆեօդալական տնտեսութեան օրով—առում է կարլ Կաուցկին—քաղաքային համայնքները (ըրջապատ գիւղերով) գրեթէ տնտեսապէս անկախ էին միմեանցից, որովհետեւ նրանք արդիւնաբերում էին համարեա ամեն բան, ինչի կարիք ունէին: Դրանից հետեւում էր նաև նրանց քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը: Ընդհակառակը, ապրանքային արդիւնաբերութիւնը և ապրանքային առևտուրը ազգի զանազան համայնքներին կախման վիճակի մէջ դրին մի կամ մի քանի տընտեսական կենտրոնավայրերից և այդպիսով նպաստեցին տընտեսական կենտրոնացման քաղաքականը հետեւելու»: ¹⁾

Տնտեսական և դրանով պայմանաւորուած քաղաքական պետական կենտրոնացումով ծաւալուեցին տնտեսական ֆակտորներն ու ֆունկցիաները ժողովրդի բազմազան խաւերում: Տնտեսական այդ (երրորդ) ֆազը կոչւում է ժողովրդական տնտեսութիւն: Այդ ֆազի մէջ արդէն տնտեսող մարմինը կազմում է ինքը՝ ժողովուրդը, որպէս մի ուրոյն ամբողջութիւն, որի ծաւրերում ցանցաձև տարածուած են հազար ու մի ֆունկցիաներ: Առաջին ֆազի կամ տնային փակ տնտեսութեան մէջ տնտեսող մարմինը՝ տունը, բաւարարութիւն էր տալիս

¹⁾ Karl Kautsky. «Die Klassengegensätze von 1789», էր. 9

միայն տան անդամների կարիքներին: Երկրորդ ֆազի կամ քաղաքային աւտոնոմ տնտեսութեան մէջ քաղաքը իր շրջապատ գիւղերով բաւարարութիւն էին տալիս սահմանափակ թուով բնակիչների կարիքներին: մինչդեռ երրորդ ֆազի կամ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ տնտեսող սուբիեկտը ներկայացնում է մի կոմպլիքս մարմին—ժողովուրդը, որի բարդ օրգանիզմը ընդգրկում է իր մէջ ամբողջ ազգային-պետական տերիտորիան:

Ժողովրդական տնտեսութեան ամենախոշոր և աչքի զարնող տարբերութիւնը՝ տնտեսական զարգացման միւս ֆազերի հանդէպ, կազմում է այն երևոյթը, որ այդ փազի մէջ արդիւնաբերութիւնը ստանում է ապրանքային արդիւնաւորութեան ընտրութիւն, այսինքն արտադրուող ապրանքները սկզբից և եթ որոշուած են փոխանակելու, վաճառելու, շուկայ արտահանելու համար: Մասսայաբար արտադրուող ապրանքերը վաճառքի են հանւում ժողովրդական մասսայի բազմապատիկ կարիքներին բաւարարութիւն տալու համար: Ժողովրդական տնտեսութեան շրջանում երկարում ու բարդանում է շրջանառութեան այն պրոցեսը, որ ունեն տնտեսական բարիքները՝ արդիւնաբերողի ձեռքից մինչև սպառողի ձեռք հասնելը: Ապրանքը կտրում, անցնում է մի շարք տնտեսութիւնների բովից, նախ քան իր վախճանական սպառման կամ գործածութեան հանելը: Տնային փակ տնտեսութեան շրջանում արդիւնաբերողն ու սպառողը ամփոփուած էին մի սուբեկտի մէջ՝ ընտանեկան հարկի տակ: Քաղաքային տնտեսութեան մէջ թէև աշխատանքի բաժանումով տարբեր խաւեր են ներկայացնում արդիւնաբերողներն ու սպառողները, այնուամենայնիւ նրանց տնտեսական շփումն ու յարաբերութիւնը կատարւում էր անմիջապէս, վաճառանոցում հանգնած էին նրանք իրար հանդէպ: Իսկ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ իրար չեն ճանաչում և խիստ հեռանում են միմեանցից արդիւնաբերողներն ու սպառողները: Արդիւնաբերողը չէ, որ իր ապրանքը անոխշապէս վաճառւում է սպառողի վրայ, և սպառողը չէ, որ գնում է այդ ապրանքը և փող տալիս արդիւնաբերողին: Մի այլ սոցիալական խաւ է՝ ատելտրական դասակարգը—որ ստանձնում է այդ միջնորդողի տնտեսական ֆունկցիան: Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի մէջ է միայն, որ առեւտուրը և նրա վարիչ դասակարգը հասել են ֆենոմենալ զարգացման ու ծաւալման: «Վաճառականները»-ասում է Էնգելսը—աշխատանքի բաժանման անհրաժեշտութեամբ առաջացած մի դասակարգ են, որոնք ոչ մի մասնակցութիւն չունեն իրերի արդիւնաբերութեան պրոցեսի հետ, ոչ

մի նոր արժեք չեն աւելացնում ապրանքի վրայ, այլ զբաղւում են լոկ արդիւնքների փոխանակութեամբ և վաճառքով»¹⁾ Առևտրական կենտրոնական քաղաքները քաղքակիրթ երկիրների, ստացել են այսօր միջազգային բնաւորութիւն: Ամենակենսական պիտոյքներից սկսած մինչև ամենաբարձր լուքսուոյի արդիւնքները դարձել են առևտրի առարկայ: Այսօր առևտուրը դարձել է մի տնտեսական—մասսայական երևոյթ առաջին կարգի:

2.

Նոր դարերի շրջանում, սկսած 15-րդ դարի վերջերից—մանաւանդ 18 և 19-րդ դարերում—տնտեսական երևոյթների զարգացումը այնքան սրընթաց է, տեխնիքական յեղաշրջումները այնքան արագաստ ու բաղադրականի, ժողովրդական պահանջները այնքան բարդ ու յառաջադէմ, որ ազգային—տնտեսական քաղաքականութիւնը չէր կարող բաւականապէս միայն պետական տերիտորիայով, նա պէտք է արտասահմանեան շահատակութիւններ անէր: Իսպանիայի, Փորտուգալիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Հոլանդիայի անգրծովեան—գաղութային առևտրական նուաճումները տալիս են մեզ ազգային—տնտեսական քաղաքականութեան տիպիքական օրինակներ: Հաղորդակցութեան հետզհետէ կատարեալագործւող միջոցները, մանաւանդ նաւագնացութիւնը, ընդարձակ տոն ու ծաւալ տուին առևտրին հեռուոր երկրամասերում: Գտնուեց ծովային ճանապարհը դէպի Հնդկաստան՝ անբաւ հարստութիւնների այդ առասպելական երկիրը, եղաւ Ամերիկայի գիւտը՝ ոսկու և արծաթէ հոսքերի անսպառ մայր ցամաքը: Հարստութիւնների մի սոսկալի տարալի էր կուտակուել Արեւմտեան Եւրոպայում. հարստութիւններ, որ եւրոպական բաղախնդիրները նոր գտած երկրներում առևտրով, խաբեբայութեամբ և յափըշտակութեամբ կողոպտել էին: Այդ հարստութիւններից առիւծի բաժինն ընկաւ խոշոր առևտրականներին, որոնք հնարաւորութիւն ունէին սպառազինելու նաւերը և կարգելու նրանց վրայ բաղմաթիւ ամրակաղմ մարդիկ, նոյնքան յամառ ու դիմացկուն:

Բուրժուական շահերի ներկայացուցիչ և ջերմ պաշտպան փոլիշար տնտեսագէտները մեծ առաքինութիւն են համարում mutatis mutandis բացատրելու, որ կոպիտալի սկզբնաւորութիւնը

(¹ F. Engels, »Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staates« էր. 173.

պէտք է որոնել խնայողութեան մէջ: Սակայն Մարքսը տալիս է մեզ կապիտալի ծագման միանգամայն այլ ալրերներ ¹⁾, ճիշտ համապատասխան այն պատմական-կուլտուրական երևոյթներին, որոնց շնորհիւ կուտակուել և տնտեսական-հասարակական խոշոր ոյժ է ստացել կապիտալը: Կապիտալիստական ազգերի ամենամեծ հարուստութիւնները՝ սկսած 15-րդ դարերի վերջերից, ծագում էին՝ զաղութային քաղաքականութիւնից, այսինքն օտար երկրների աւարտութիւնից, ծագում էին ծովային յափշտակութիւնից, մաքսանենգութիւնից, ստրուկների առևտրից, առևտրական պատերազմներից, զիւղական ազգաբնակչութեան էքսպրոպրիացիայից և այլն: Ուրիշ խօսքով քաղաքական-առևտրական ոյժն ու աւարառու բռնութիւնն է եղել կապիտալի ծագման միակ զօրեղ ֆակտորը և ոչ թէ «խնայողութիւնը»: Այդպիսով առաջանում է ինդուստրիական կապիտալի սկզբնական ակումուլացիան:

Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի մէջ կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ու տնտեսութեան սխտեմը հասնում է իր կատարելատիպ զարգացման: Տեխնիքական գիւտերը՝ սկսած յատկապէս 18-րդ դարի կէսերից, բնագիտութեան, մանուսանդ ֆիզիկայի և քիմիայի զարգացումը և նրանց արդիւնաւէտ դործադրութիւնը, հսկայական չափերով զարկ տուին տեխնիքական ինդրուստրիային, գործարանական արդիւնաբերութեան: Արագութեամբ տնւում են կապիտալի բոլոր շահաւէտ ֆունկցիաները—որպէս ձեռնարկութեան կապիտալ (Unternehmungskapital), առևտրական կապիտալ, վարկատու կապիտալ, բանկային հաստատութիւնների բոլոր տեսակները և այլն:

Ինդուստրիական կապիտալը իր ծագումով համարւում է ամենանորագոյնը՝ կապիտալի միւս երկու տեսակներից—առևտրական և վաշխառուի կապիտալ, որոնց հետ ծանօթացանք մենք, երբ խօսում էինք տնտեսական զարգացման երկրորդ ֆազի մասին: Սակայն կրտսեր եղբայրը իր արագ զարգացումով և վիթխարի ծաւալով միւսներին նուաճել և ենթարկել է իր ծառայութեան: Այնուամենայնիւ տնտեսական—արդիւնաբերական յարաբերութիւնների մէջ մէկը միւսին օժանդակող անհրաժեշտ պայման է համարւում: Խոշոր ինդուստրիան, օրինակի համար, սկզբից և եթ մատնացոյց է արւած առևտրի վրայ. միւս կողմից, առևտուրը որոշ աստիճանից սկսած իր

¹⁾ K. Marx, «Kapital» I հատ., V հրատ., 24-րդ գլուխ՝ «Die sogenannte ursprüngliche Akkumulation», եր. 679.

առաջխաղացութեան համար կարիք ունի կապիտալիստական արդիւնաբերութեան: Որքան վերջինս աւելի է տարածւում և տիրապետող դառնում, այնքան անհրաժեշտ է դառնում առևտրի առաջխաղաց ընթացքը ամբողջ տնտեսական կեանքի համար: Առևտրի զարգարը նշանակում է արդիւնաբերութեան գաղար, որովհետև մասսայական արդիւնաբերութիւնը անհրաժեշտօրէն պայմանաւորուած է մասսայական վաճառքով:

Որքան կարևոր է առևտրի զարգացումը կապիտալիստական ընդհանուր տնտեսութեան համար, նոյնքան կարևոր է դարձել նաև վաշխառութեան զարգացումը: Միջին դարերում վաշխառուն մի հացկատուկ էր, որ շահագործելով ուրիշների տառապալից վիճակը կամ թեթեւամտութիւնը, ծծում, քամում էր նրանց արիւնը: Եթէ մի գիւղացի փող էր վերցնում, ապա այդ լիկ նրա համար, որպէսզի վճարէ իր փողային տուրքերը և զանազան պրոցեսների (դատական) ծախքերը: Իսկ եթէ մի ազնուական փող էր փոխ վերցնում, ապա նա անում էր այդ ուրախ և գուարճ վատնելու համար: Այդ պատճառով տոկոսով պարտք վերցնելը անբարոյական էր համարւում և բոլորի կողմից դատապարտւում:

Բոլորովին այլ է այդ տեսակէտից կապիտալիստական տնտեսութեան շրջանը: Այժմ փողը մի միջոց է, որեւէ կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ձեռնարկելու, աշխատանքի ոյժեր գնելու և շահագործելու համար: Պարտք վերցրած փողը ծառայում է այժմ անկի շատ աշխատանքի ոյժեր շահագործելու, հետևապէս և եկամուտը աւելի մեծացնելու համար, և իրաւ աւելի շատ, քան պարտքի տոկոսն է պարունակում: Կանխիկ դրամի գործադրութեան այդ յեղաշրջումով, յեղաշրջում է նաև վաշխառութեան սկզբնական բնաւորութիւնը: Նրա դերը՝ որպէս տառապալից վիճակի և թեթեւամտութեան շահագործութեան միջոց, աստիճանաբար յետ է նահանջում այն դերի հանդէպ, որ բնղմնաւորում է կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը, այսինքն հնարաւորութիւն է տալիս, որ կապիտալիզմի զարգացումը դեռ աւելի արագ առաջ գնայ, քան ինդուստրիական կապիտալիստների փողային մոգուկներում կուտակուած գումարները կարող են այդ հնարաւոր դարձնել: Այլևս դադարում է վաշխառուի դէմ եղած ատելութիւնը, նա դառնում է անարատ և ստանում մի նոր, քաղցրահնչիւն անուն՝ կրեդիտ տոկող (վաշխառու): Առաջ վաշխառու կապիտալիստները կուտակում էին փողի գումարները իրանց պահարաններում, որպէսզի այդ լի աւազաններից հազարաւոր խողովակներով հոսեցնեն դէպի ոչ կապիտալիստները: Իսկ այսօր

վաշխառու կապիտալիստների փողային անդուկները դարձել են կրեդիտային հաստատութիւնները—ընդհանուր աւագան, ուր հազարաւոր խողովակներով ներս են հոսում ոչ կապիտալիստների փողերը, որպէսզի այնտեղից դուրս հոսեն դէպի կապիտալիստները:

3.

Նոր դարերում կազմակերպուած բիւրոկրատների և ռազմիկների կենտրոնական պետութիւնը համապատասխանում էր նոր ծրող ծաղկող կապիտալիստ դասակարգի պահանջներին ճիշտ այնքան, որքան առաջինը կարիք ունէր երկրորդի օժանդակութեան: Մօդերն պետութիւնը քաղում էր իր կենսական միջոցները ոչ թէ անձնական ծառայութիւնից կամ բնական բերքերից ու արդիւնքներից, այլ բացառապէս դրամական աղբիւրներից: Այդ պատճառով միապետները շահագրգռուած էին սեփական ինտերեսների տեսակէտից պաշտպանելու և նպաստելու նրանց—վաճառականներին, կապիտալիստներին,—որոնք փող էին ներմուծում երկրի ներսը: Մի երկրի հարստութիւնը կազմում էր այդ երկրի ներսը գտնուած կանխիկ փողի քանակի մէջ. իսկ որքան հարուստ է մի երկիր, բարձր՝ ժողովրդի կենցաղը, այնքան աւելի կարելիութիւն ունի պետութիւնը իր դրամարկը հարկերով, տուրքերով հարստացնելու: Այդպէս էր թելադրում ժամանակակից մերկանտիլիստն սխտեմը. մի գործնական ձկուն սխտեմ, որ դաւանում էին զրեթէ բոլոր նշանաւոր պետական գործիչները՝ սկսած Կարլ Մարքսից մինչև Ֆրիդրիխ Մեծը. իսկ նրա ամենատիպիքական արտայայտիչը եղաւ Փրանսիական մինիստրը Կոլբերը: Կապիտալիստները փող էին տալիս միապետներին և պետական գանձարանին, դարձնում էին նրանց իրանց պաշտպանները, դնում իրանցից կախման վիճակի մէջ և այդ միջոցով ստիպում էին պետութեան, որ նա հաղորդակցական ճանապարհների ապահովութեան և ընդարձակման միջոցով, անդրծովեան դաղութների նուաճումներով, մրցող առևտրական պետութիւնների դէմ ընդած կռիւներով, մենավաճառի արտօնութիւններ սալով, և այլն, ծառայէ կապիտալիստ դասակարգի շահերին:

Միջնադարեան պետութիւնը շատ հեռու էր ընդհանուր տնտեսական հասարակական ֆունկցիաների ղեկավարութիւնից: Դպրոցական հաստատութիւնների, հիւանդների խնամատարութիւնը, հաղորդակցական միջոցների հոգատարութիւնը, անտառապահութիւնն ու ջրաբաշխների ղեկավարութիւնը և այլն, բա-

ժին էին ընկնում առանձին համայնքների գործունեութեան։ Այդ հետզհետէ փոխուեց, երբ տնտեսական ֆակտորների դարձացման ոյժով նոր և մանաւանդ նորագոյն ժամանակներում պետութիւնը իր ինքնապաշտպանութեան կարիքների տեսակէտից շահագրգռուած զգաց միջամտել տնտեսական կեանքի բարդ կառուցուածքի մէջ, ստանձնել իր վրայ ծանրակշիռ ֆունկցիաներ և այդպիսով մտել տիրապետող դասակարգերի — կապիտալիստների և խոշոր կալուածատէրերի — շարքը։ Արեւմտեան Եւրոպայի սահմանադրական կազմը և բուրժուական պարլասենտալիզմը չքացրեց պետական կազմի վրայից ֆեոդալական — արաօլիտիստական վերջին հետքերը և դրոշմեց նրա վրայ բուրժուական — դասակարգային պետութիւն անունը։ Այսինքն մի պետութիւն, որի զոյուլման կոռուսը կազմում է տիրապետող դասակարգը՝ բուրժուազիան, մի պետութիւն, որի քաղաքական *credo*-ն համարում է բուրժուական — դասակարգային իդէալը և որի յաքատեութիւնը՝ իր դասակարգային ամրակուռ ֆունկցիաներով, պայմանաւորուած է բուրժուազիայի տիրապետութեան յարատեւութեամբ։

Ժամանակի ընթացքում պետական մարմինը դարձաւ մի վերին աստիճանին բարդ ու բազմաճիւղ ապարատ, որի ծախքերում կենտրոնանում էին հասարակական — տնտեսական կարեւորագոյն ֆունկցիաները։ Նա ոչ միայն ստանձնեց իր վրայ միջնադարեան համայնքների հոգացողութեանը թողնուած վերոյիշեալ հաստատութիւնները, այլև կապիտալիստական տնտեսութեան սիստեմի դարդացման ազդեցութեամբ նրա համար աւելի ու աւելի են աճում այնպիսի ֆունկցիաներ, որոնց միջոցով պետութիւնը խորապէս շօշափեց տնտեսական կեանքի արմատները։ «Եթէ անհրաժեշտ էր — ճիշտ նկատում է Կառլցիկին — որ հին ու միջին դարերի պետական քաղաքագէտները առաջնապէս դիպլոմատներ և իրաւաբաններ լինէին ապա այժմ պէտք է կամ գոնէ հարկաւոր է, որ նրանք առաջնապէս քաղաքատնտեսներ լինեն»։ ¹⁾ Տնտեսական զարգացումը հարկադրումէ պետութեան շարունակ իր ձեռքը կենտրոնացնելու մեծ քանակութեամբ արդիւնաբերական ճիւղեր։ Միջին դարերում պետական ոյժը իր կարողութեան ամենամեծ մասը քաղում էր պետական կալուածատիրութիւնից։ Դա յաճախ դեռ աւելի էր բազմանում 16, 17 և 18-րդ դարերում եկեղեցական և գիւղացիական կալուածներով։ Միւս կողմից, սակայն, իշխանի դրամական տաղնապը ստիպել է

¹⁾ K. Kautsky, «Das Erturter Programm» էր. 126.

արքունական կալուածը վաճառելու կապիտալիստի վրայ: Բայց շատ երկրներում դրանցից դեռ բաւական քանակութեամբ մնացորդներ կան այժմեան արքունի կալուածների և լեռնահանքերի մէջ: Միլիտարիզմի զարգացումը աւելացրեց նրա վրայ զինանոցներ և նստագործարաններ, հազորդակցութեան զարգացումը՝ փոստատներ, երկաթուղիներ, հեռագրատներ, վերջապէս պետութեան ֆինանսական կարիքները այնքան են աճում, որ նրան հարկադրում են ձեռնարկելու բանկային հաստատութիւնների, ինդուստրիական ձեռնարկութիւնների և ամեն կարգի մենավաճառութեան: Մի խօսքով ժողովրդական տնտեսութեան շրջանում պետութիւնն ասածը չի ներկայացնում այլևս միայն մի քաղաքական-ոստիկանական կազմ ու պատրաստ ոյժ, որ ըստ Մանչեստրեան դպրոցի պիտի ապովէր միայն կապիտալիստ դասակարգի տնտեսական-առետրական արշաւանքները՝ երկրի ներսն ու դուրսը, պիտի սանձահարէր արտաքին մրցակիցներին և ներքին խոռվայոյզ պրոլետարիատին. ոչ, այժմեան պետութիւնը դրանով հանդերձ նաև ամենախոշոր կապիտալիստն է, որ ստանձնել է իր վրայ հսկայական արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններ:

4.

Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի մէջ ամենաուշագրբաւ երևոյթներէ մէկը կազմում է հասարակական կազմի լայն դիֆերենցիացիան. մի երևոյթ, որ բացառապէս արդիւնք է համարւում աշխատանքի բաժանման զարգացման և տնտեսական ֆակտորների հասունութեան:

Միջին դարերում ձեռնարհեստային մանր արդիւնաբերութեան պրոցեսին մասնակցում էին մանր սեփականատէր վարպետներ փոքրաթիւ գործաւորներով (քարգահ) ու շակերտներով, իսկ նոր ու նորագոյն դարերում կապիտալիստական մեծ ու վիթխորի արդիւնաբերութիւնների պրոցեսին մասնակցում են մենավաճառ կապիտալիստ անհատներ և հարիւրաւոր ու հազարաւոր սեփականագուրկ բանուորներ: Այդպիսով նոր ունորագոյն դարերը, երկու խոշոր, ինտերեսներոր հակադրող բանակներ են արտաբերել, որոնք սկիզբ առնելով մանուֆակտուրային արդիւնաբերութեան շրջանից, հասան մինչև օրս—սեփնիքական ինդուստրիայի կատարելատիպ զարգացման շրջանում—հասունութեան բարձր աստիճանին: Մէկը՝ բուրժուազիան, խոշոր է իր քաղաքական տիրապետութեամբ, տնտեսական ֆակտորներով և սոցիալական ուժեղ դիրքով. իսկ միւսը՝ պրո-

լետարիատը, խոշոր է իր ծաւալող քանակով, տնտեսական նշանակութեամբ և սոցիալ-քաղաքական ու պատմական գերագոյն նպատակով: Այդ երկու հակամարտ տարրերի դասակարգային ինտերեսների արմատական հակառակութիւնը արտաբերել է անհաշտ, միմեանց բացասող ձգտումներ, տոն է տուել դասակարգային անաւոր կռուին:

Միւս կողմից, զուտ ինդուստրիական սահմանից՝ գործարանական կեանքից դուրս, գտնոււմ ենք գիւղատնտեսութեան սահմանում երկու դասակարգեր—խոշոր կալուածատէրեր և մանր գիւղացիներ,—որոնց իդէալն է ընդհանուր առմամբ ազրարական ձգտումներն ու քաղաքական կոնսերվատիզմը: Սակայն տնտեսական զարգացումը և սոցիալական անժըխտելի էվոլյուցիան այդ սահմանում ևս առաջ է բերել զգալի մետամորֆոզ: Եւ այն չափով, որով տեխնիքական ինդուստրիան մուտք է գործում գիւղատնտեսութեան մէջ և մի կողմից խոշոր կալուածատիրոջ դարձնում նաև կապիտալիստ, իսկ միւս կողմից մանր գիւղացիական տարրին պրոլետարացնում, նոյն չափով այդ դասակարգերի շահերն ու ձգտումները մերձենում են գործարանական կապիտալիստ և պրոլետար դասակարգերի շահերին ու ձգտումներին. այսինքն հետզհետէ ընդհանրանում են ողջ հասարակական կազմի մէջ միայն երկու հասարակական-քաղաքական հակամարտ իդէալներ՝ ընդհանուր բուրժուական (որի դրօշակակիրն է՝ կապիտալիստը և խոշոր կալուածատէրը) և ընդհանուր պրոլետարական (որի դրօշակակիրն է՝ համայն պրոլետարիատը, քաղաքային ինդուստրիայի թէ գիւղատնտեսութեան մէջ): Այսօր ազրարական կոնսերվատիզմն ու կապիտալիստական լիբերալիզիմը կանգնած են ստանանադրական Եւրոպայում գոյութիւն ունեցող սիկնոյն քաղաքական-հասարակական՝ մի խօսքով՝ բուրժուական հայեցակէտի վրայ: Նրանց ունեցած չնչին տարբերութիւնները հետզհետէ հարթւում ու հաշտւում են միմեանց հետ այնքան և այն արագութեամբ, որքան համայն պրոլետարիատի քաղաքական-հասարակական արժատական իդէալը աւելի ու աւելի աճում, հզօրանում է և կենսունակութիւն ստանում օրէցօր:

Սակայն աշխատանքի բաժանումը այն աստիճան է կատարելագործուել, որ դասակարգային դիֆերենցիացիայով առաջացել է և մի այլ ոչ պակաս խոշոր և հետզհետէ ստուարացող դասակարգ: Այսօր միջին դաս (Mittelstand) կոչող արհեստաւորներ, մանր վաճառականների կողքին բնել, աճել է մի երկրորդ միջին դասակարգ՝ առաջնից տարբեր իր սոցիալա-

կան զիրքով ու զբազմունքով. դա ընդհանուր ինտելիգենցիան է՝ մտաւոր աշխատանքները (Kopfarbeiter) «կրթուած պրօլետարեատը» (gebildetes Proletariat) — ինչպէս Կառլեյկին է անուանում — սկսած տեխնիքական — առևտրական կրթութիւն ստացած և կոչուած ունեցող խաւերից մինչև ժամանակոր կոչումների (փաստաբան, բժիշկ և այլն), հասարակական հիմնարկութիւնների, կրթական — գիտնական հաստատութիւնների բոլոր մտաւոր գործիչները: Ներկայ Կապիտալիստական տնտեսութեան սխտեմի մէջ կրթուած լինելը դարձել է մի առանձին գործ: Գիտելիքների չափը անվերջ ընդարձակուել է և աճում է օրէցօր: Եւ Կապիտալիստական հասարակութիւնը, ինչպէս և Կապիտալիստական պետութիւնը, աւելի կարիք ունեն գիտութեան ու առևտրի ներկայացուցիչներին՝ իրանց գործերը առաջ տանելու և բնութեան ոյժերը նուաճելու համար: Ոչ միայն գիւղացին, արհեստաւորը կամ անգամ պրօլետարը, այլև վաճառականը, զործարանատէրը, բանկատէրը, բօրսայի սպեկուլէանտը, սեծ կալուածատէրը ամենևին ժամանակ չունեն իրանց նուիրելու տրուեստի ու գիտութեան: Շահագործող դասակարգերը ձգում են այդ գործնէութիւնը մի առանձին դասակարգի վրայ, որին նրանք վճարում են դրա համար: Այսօր կրթութիւնը դարձել է մի ապրանք ձիշտ այնպէս, ինչպէս պրօլետարի փիղիքական ոյժը: Մի տեղ մտաւոր աշխատանքի շահագործութիւն միւս տեղ ֆիղիքական աշխատանքի շահագործութիւն: Տարբերութիւնը կայանում է միայն նրա մէջ, որ մտաւորապէս շահագործւողը աւելի լաւ վարձատրուելով, ունի նաև աւելի բարձր կենցաղ ու սօցիալական դիրք, քան ֆիղիքապէս շահագործւողը, թէև վերջինիս աշխատանքը աւելի ինտենզիւ ու արդիւնաւէտ է, քան առաջինին:

Այսպէս ահա տեսնում ենք, որ տնտեսական բաղմաճիւղ ֆունկցիաների և խոշոր ֆակտօների յառաջադիմութեամբ, աշխատանքի բաժանման զարգացումով, առաջացել է դասակարգային լայն դիւերինցիացիա, փոխուել է դասակարգերի զարգացումն ու փոխադրեցութիւնը: Իսկ այդ երևոյթով խոշոր ձևափոխման ենթարկուած սօցիալական օրգանիզմը ընդունել է սօցիօլօգիական մի առանձնայատուկ դրօշմ, բոլորովին տարբեր միջնադարեանից:

5.

Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆրազի կամ ժողովրդական տնտեսութեան վերաբերեալ ունեցած մեր գիտողութիւն-

ները լրիւ չէին լինիլ, եթէ մենք մի քանի խօսքով չյիշատակէինք այն շարժումները, որոնք բնականօրէն առաջացել են տնտեսութեան նոր ձևերի և յարաբերութիւնների ազդեցութեան տակ:

Եթէ ուշադրութեան առնենք ժողովրդական տնտեսութեան զարգացման ամբողջ ընթացքը, սկսած նոր դարերի սկզբնաւորութիւնից մինչև այժմ, կգտնենք տնտեսական-հասարակական հոլի վրայ չորս տարբեր հոսանքներ—մերկանտիլեան, տնտեսական լիբերալիզմի, սոցիալական և սոցիալիստական հոսանքներ: Մեր նիւթի ծաւալի սահմաններից շատ հեռու կանցնէինք, եթէ մանրամասն խօսէինք այդ հակադրական շարժումների և նրանց առաջնակարգ մտաւոր ներկայացուցիչների մասին: Ուստի նկատենք միայն հետևեալը:

Որքան մերկանտիլեան սխտեմը անհրաժեշտ էր համարում առևտրական-մանուֆակտուրային ձեռնարկութիւնների մէջ մշտականապէս թիւնը, արտօնութիւններ ու սննաշնորհութիւնները, որքան նա առաջ էր կոչում ժամանակակից միահեծան պետութեան անկեղծութիւնն ու միջամտութիւնը՝ տնտեսական փոփոխութիւնների մէջ, մանաւանդ արտաքին առևտուրը ապահովելու համար, որ կանխիկ զբաղ էր հոսեցնում երկրի ներսը, այնքան էլ զբա ճիշտ հակառակը վարուեց տնտեսական լիբերալիզմը:

Ֆրիդիլիստները և ապա 18-րդ դարի երկրորդ կէսից սկսած տնտեսադիտութեան կլասիք դպրոցի ներկայացուցիչները՝ յանձնեա Ադամ Սմիտի, Դաւիթ Րիկարդօյի, ծայրահեղ հակառակորդ էին որ և է մենաւաճառի և առանցնաշնորհի, պետական որ և է միջամտութեան ու հովանաւորութեան: Պէտք է քանդել բոլոր սանձահարող կապանքները, ազատութիւն տալ մարդկային ոգուն յատուկ ընտրոշ մղումներին, որպէսզի ազատ մրցութեամբ ծլեն, ծաղկեն ու բարգաւաճեն բոլոր տնտեսական կենսունակ ոյժերը, զարգանան ու հասունանան տնտեսական փակտօրներն ու փոփոխութիւնները: Laisser faire laisser passer թող անուի, թող կատարուի—վարդապետում էր Մանչեստերեան դպրոցը: Տնտեսական այդ լիբերալիզմը գրկախառնուեց ժամանակակից քաղաքական լիբերալիզմի հետ, որ անհաշտ կռիւ էր ջայտարարում միապետական գահի, ֆեոդալիզմի և կղերականութեան դէմ, և որի ուժեղ արտայայտութիւնը տեղի ունեցաւ Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան օրով:

Դարձեալ այլ բնուորութիւն ունի երրորդ կամ սոցիալական շարժումը, որ վերջին տասնամեակներում ընդգրկել է իր մէջ զրեթէ ակադեմիական բոլոր ոյժերին: Բուրժուական Նոյեմբեր, 1905.

մտածողների ձախակողմեան թեւ երեակայում է, որ առանց տիրապետող հասարակական կարգերի գոյութեան արժատները շօշափելու, հնարաւոր կլինի սօցիալ-տնտեսական մի շարք ըէֆօրմներով ժամանակի ընթացքում վերաստեղծելու դասակարգային յարաբերութիւնների հարմօնիս և իբր այդ միջոցով լուծելու սօցիալական կօնֆլիկտը: Սակայն այդ բոլոր ըէֆօրմները՝ տնտեսական թէ սօցիալական հողի վրայ, որոնց իրականացնող մարմինները պիտի լինեն բուրժուական կառավարութիւնն ու պարլամենտը, էապէս ուրիշ չեն, բայց եթէ տիրապետող սօցիալական չարիքը փոքր ինչ մեղմացնող պալլիստիւ միջոցներ: Բուրժուական մտածողները, ղեւարացան մինչև օրս ընդունելու այն լայն տեսակէտը, որ իւրաքանչիւր խոշոր քաղաքական երեւոյթ անհրաժեշտօրէն պայմանաւորուած է խոշոր արմատական պատճառներով, հետևապէս վերջիններիս վերացումը միայն կպայմանաւորէ առաջնի չքացումը: Կարկառանք ըէֆօրմները ըստ ամենայնի անգոր պիտի լինեն զասակարգային ներդաշնակութիւն վերաստեղծելու. արգիւնաբերութեան սխտեմի, տնտեսութեան ձևերի էութեան մէջ է թաղուած սօցիալական կօնֆլիկտի հիմնական արժատը. ով ուղում է ոչնչացնել այդ արմատը, նա պիտի առաջ վերացնէ նրա նախապայմանները՝ արտի արգիւնաբերութեան սխտեմը: Իսկ այդպիսի անեղ տեսարանի առաջ միայն սոսկալ գիտէ բուրժուական իդէօլօգիան:

Միանգամայն այլ բան է վարդապետում կապիտալիստական տնտեսութեան ծոցում բնանհրաժեշտօրէն ծնունդ առած սօցիալիստական շարժումը: Նրա գիտողութիւնները գուրս են գալիս այն ճշգրիտ ելակէտից, որ սօցիալական կօնֆլիկտի քաղիսը (խարիսիսը) կազմում է այն անհաշտ հակառակութիւնը, որ ունին այսօրուայ կոլեկտիւ ընտրութիւն ստացած արգիւնաբերութիւնը և արգիւնքների մասնաւոր իւրացումը, ընդհանուր ընկերական արգիւնաբերութիւն՝ մասնաւոր սեփականութեան իրաւասութեան ներքոյ: Ուրեմն իւրաքանչիւր սօցիալական ըէֆօրմ ապարգիւն է ազգեցութեամբ և տեւական ղօրութեամբ, եթէ նա ոչ միայն չէ շօշափում արգիւնաբերութեան միջոցների մանաւանդ սեփականութեան արժատները, այլև պալիստիս, շատ անգամ խաբուսիկ միջոցներով նեցունկ է տալիս նրա երկարատեւ գոյութեան: Ընդհակառակը, արգիւնաբերութեան միջոցների հասարակական սեփականացումը, որի իրականացման ձգտում է պրօլետարիատը, պիտի համարուի միակ միջոցը, վերացնելու սօցիալ-տնտեսական բոլոր ղժնդակ

պայմանները, իսկ դրա հետ միասին նաև հետզհետե սպառնացող սօցիալական կոնֆլիկտը:

6.

Այստեղ անկարող ենք մանրամասն կանգ առնել տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի վրայ, ուր ծնունդ առած բազմաթիվ խոշոր երևոյթներից իւրաքանչիւրը կարող է մի առանձին թեմայի նիւթ մատակարարել: Մենք բաւականացանք միայն նրա տիպիքական բնոյթը որոշելով և յատկանիշ կողմերը յիշատակելով ուշադրութեան առնելով այն հասարակական երևոյթները, որ տնտեսական նոր սիւտեմը իր հետ բերել է: Իբրև եզրափակութիւն առաջ բերենք ստորև մի քանի համեմատական գծեր յիշատակած երեք ֆազերի վերաբերեալ, որոնցով աւելի պարզ ու դիւրամբոնելի կգառնան ընթերցողի համար զարգացման շրջանների բնորոշ կողմերը:

Առաջին ֆազի կամ տնային փակ տնտեսութեան մէջ աշխատակցութիւնը հիմնուած է էապէս աշխատողների (տանտնտէրների) արիւնակցութեան վրայ: Երկրորդ ֆազի կամ քաղաքային տնտեսութեան մէջ հիմնուած է դա շրջանային կապերի կամ հարեանութեան վրայ: Վերջապէս երրորդ ֆազի կամ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ աշխատակցութիւնը հիմնուած է բովանդակ ազգի մէջ ամփոփուած բազմաթիւ խաւերի վրայ, որոնք միմիանց հետ օրգանապէս շաղկապուած են իրանց տնտեսական շահերով և գործնէութեամբ:

2. Առաջին ֆազի մէջ իւրաքանչիւր իր կամ տնտեսական բարիք գործածուած և սպառուած է այն տնտեսական սահմանում, ուր նա արտադրուած է: Երկրորդ ֆազի մէջ իրերը անցնում են ամիջապէս, ացճական յարաբերութեամբ՝ արդիւնաբերողի ձեռքից սպառողի ձեռքը: Իսկ երրորդ ֆազի մէջ, ընդհակառակը, արտադրած արդիւնքները ենթարկուած են բարդ շրջանառութեան պրօց սի, անցնում են մի շարք տնտեսութիւնների բովի միջով: Արդիւնաբերողը չի ճանաչում սպառողին և ոչ մի յարաբերութիւն չունի նրա հետ: Այդ շրջանումն է, որ այնքան արագ աճում և բարդ կազմակերպութիւն է ստանում առևտուրն ու առևտրական դասակարգը:

3. Տնային փակ տնտեսութեան մէջ աշխատանքը ծանրանում է ընտանիքի անդամների վրայ: Իսկ ուր օտարի աշխատանքի կարիք է լինում, այնտեղ հանգէս է գալիս աշխատաւոր բազմութիւնը յանձնաւոր ստրուկի, ճորտի: Քաղաքային տնտեսութեան մէջ օտար աշխատաւորը ծառայի կամ գործաւորով

յարաբերութիւն ունի արդիւնաբերողի հետ (արհեստի մէջ), իսկ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ նա ունի պայմանադրական յարաբերութիւն (Vertragsverhältnis). այդտեղ բանւորը իրաւապէս ազատ մարդ է:

4. Առաջին ֆազի մէջ ինքը սպառողը միեւնոյն ժամանակ բանւոր է, կամ հակառակ դէպքում բանւորը կազմում է արդիւնաբերող տան սեփականութիւնը (ստրկութիւնը հին դարերում): Երկրորդ ֆազի մէջ սպառողը գնում է անմիջապէս բանւորի ծառայութիւնը (օրինակ վարձու գործ) կամ՝ աշխատանքի արդիւնքը (ձեռնարհեստի մէջ): Իսկ երրորդ ֆազի մէջ սպառողը այլևս ոչ մի յարաբերութիւն չունի բանւորի հետ. նա գնում է ապրանքը կամ արդիւնաբերողից և կամ առևտրականից, իսկ գրանք վարձատրում են բանւորին:

5. Առաջին ֆազի մէջ աշխատանքի քաժամումը դեռ ընտանեկան ընաւորութիւն ունի, սաղմային վիճակի մէջ է գրտնւում, բացակայում է արհեստական կոչումը, անհատական ոյժերը միաժամանակ նուիրուած են մի քանի զբաղմունքներին: Երկրորդ ֆազի մէջ հետզհետէ քաղաքներում մասնագիտանում են արհեստային կոչումները: Արդիւնաբերութեան ամբողջ պրօցեսը բաժանւում է երկու մասի, առաջ բերելով սօցիալական տարբեր խաւեր—հում նիւթեր, հայթհայթող հողագործ գիւղացի և արդիւնքներ պատրաստող արհեստաւոր քաղաքացի: Իսկ երրորդ ֆազի մէջ մինչև ամենանուրը ձևերը խիստ մասնագիտանում, ճիւղաւորւում են ինդուստրիական արհեստային կոչումները: Արդիւնաբերութեան ամբողջ պրօցեսին ամիջապէս թէ միջնորդապէս մասնակցում են մի քանի սօցիալական խաւեր—բանւոր, կապիտալիստ և առևտրական դասակարգեր՝ կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների մէջ՝ ինդուստրիական—առևտրաշահ քաղաքներում. միջին կարգի քաղաքացիներ արհեստաւոր, (մանր վաճառական)՝ ձեռնարհեստային մանր արդիւնաբերութեան մէջ, վերջապէս մանր գիւղացիութիւն և խոշոր կալուածատէրեր՝ գիւղատնտեսութեան մէջ:

6. Տնային քակ տնտեսութեան մէջ փող կամ բոլորովին գոյութիւն չունէր, կամ թէ չէ ծառայում էր իբրև գործածական իր կամ գանձելու միջոց: Քաղաքային տնտեսութեան մէջ նա արդէն ծառայում է իբրև էապէս փոխանակութեան միջոց: Իսկ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ փողը ծառայում է արդէն որպէս փոխանակութեան, շրջանառութեան և հայթհայթման միջոց. այդպէս փողը ստանում է նոր ու նորագոյն դարերի տնտեսական կեանքում, բաղմաթիւ ֆունկցիաներ և դառնում ամենախոշոր հասարակական ֆակտորը:

7. Առաջին ֆազի մէջ գրեթէ կապիտալ գոյութիւնն չունէր, այլ միայն գործածական իրեր: Երկրորդ ֆազի մէջ արդէն աշխատանքի գործիքները պատկանում են արտադրող կապիտալի (Produktionskapital) կարթեգորիային: Իսկական հայթհայթման կապիտալը (Erwerbskapital) զարգացման այդ շրջանում կազմում է միայն առևտրական, ապա վաշխառուի կապիտալը: Իսկ երրորդ ֆազի մէջ հայթհայթման կապիտալը դառնում է մի միջոց արդիւնքները աշխատանքի բուժանման մի էտապից բարձրացնելու միութիւն մէջ, անցնելով ամբողջ շրջանառութեան պրօցեսի միջով: Այստեղ ամեն բան դառնում է կապիտալ: Տնտեսական իւրաքանչիւր խորշ կրում է իր վրայ կապիտալիզմի դրօշմը: Տեխնիքական տերմինը ներկայ տնտեսութեան իրաւամբ անուանում է կապիտալիստական տընտեսութիւն:

Տնային, քաղաքային եւ ժողովրդական տնտեսութեան ֆազեր—սա գարեբի պատմական-օրգանական զարգացման մի անընդմիջող շղթայ է ներկայացնում, ուր արտադրող՝ վաստակող ու սպառող ձեռքերի սակաւութիւնը և ֆունկցիաների պարզութիւնը՝ աստիճանական զարգացումով քաղմանում, քարդանում՝ և հազար ու մի ճիւղերի է բաժանւում, դառնում է մի վիթխարի ու կոմպլեքս օրգանիզմ: Տնտեսական զարգացման թէօրիան զբաղւում է միայն այն երկրների և ազգերի (արևմտեան եւրոպան) տնտեսութեան սխտեմներով, որոնք մաշել են տնտեսական զարգացման ամբողջ ընթացքը և հասել նորագոյն սխտեմին: Եւ եթէ այդ թէօրիան պատմական անցեալ է համարում տնային ու քաղաքային տնտեսութիւնը, որպէս դարաւոր տիրապետող սխտեմներ, ապա նա չի մոռանում ամենևին, որ այժմ իսկ կան խոշոր երկրամասեր և բազմաթիւ ցեղեր, ուր տնտեսութեան այդ ձևը դեռ նահապետական է, և ուր զարգացման դեռ շատ ստաթիւններ են հարկաւոր, որպէս զի արտի եւրոպական կապիտալիստական սխտեմը տնտեսութեան տիրապետող ձևը դառնայ:

Բ. Իշխանեան

ՈՒՐԻՇԻ ՀԱՄԱՐ

(Դրամա 3 արարով)

Ա Ն Ձ Ե Ր Ը

Հայրը՝ Մինասեան. աշխուժ ծեր մը, կարմիր այտերով, ճերմակ մազերով:

Մարիամ՝ աղջիկը. միջին տարիքով, դւրագրգիռ. մազերը, հագուստն ու շարժումը թափթփած:

Սիրան՝ քոյրը. միջահասակ, սև մազերով, սև ու պարզ հագուստով, թարմ, բայց բեկուած:

Ծուարդ՝ քոյրը. լուրջ ու խելօք աղջիկ մը 17—18 տարեկան: Յակոբ՝ եղբայրը. աղնուականի հովեր, թէ հագուստի, թէ խօսուածքի և թէ շարժումներուն մէջ:

Սահակ՝ Պօղոսեան. փոքրահասակ, գունատ, մեղմ դիմագծերով. նիստ ու կացը ցրիւ:

Տիրունի՝ տարիքոտ նիհար աղջիկ մը. կարծես միշտ հրաման մը տալ կ'ուզէ. միշտ ալ անագին շալ մը ուներուն:

Օհաննէս՝ Ծալեան. թիկնեղ, խոշոր մարդ մը. բաց ու արևառ դիմագծերով:

Արթին աղա՝ կոր չոր ծերուկ մը. քաշ կու գայ հագալով ու աղօթելով:

Տ Ե Ղ Ը

Հին սենեակ մը, հին կահեր: Մէջտեղը մեծ կտր սեղան մը, լայն լուսամտիով լամպ մը վրան: Սեղանին քովը մեծ ու խոր կաշի բազկաթոռ մը: Աջ ու ձախ դուռ ու պատուհան: Գլխաւոր մուտքը ճակտէն է, որ սրահը կը տանի:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԱՐ

Ա. Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն

Գիշեր է: Սիրան նստած է լամպին տակ, մեծ բազկաթոռին մէջ ու կը բանի: Դիմացը սեղանին միւս կողմը կեցած է Սահակ ու ջղաձգօրէն լրագիր մը կը ծալծըլէ:

Սահակ. (Մտածումներուն մէջէն) Ճիշտ է. իրաւունք ունիս: Սիրան. Միւսները քեզմէ ինչո՞վ են աւելի:

Սահ. (Ուղղուելով ու լրագիրը նետելով մէկոյի) Տես, Սիրան, երբ այդպէս կը խօսիս, կարծես իմ վրաս ալ տեսակ մը վստահութիւն կու գայ, կարծես ես ալ կը սկսիմ ուժերուս հաւտալու: Չէ, Սիրան, ես ալ ուժ մըն եմ, ես ալ աշխատաւոր մը. թող ըլլա համեստ, թող ըլլա փոքր. ի՞նչ փոյթ: Սրբագրիչ մը. ի՞նչ է որ. ո՞վ կու տայ անոր անունը խմբագրատան մէջ. բայց ամէն մէկ յօդուածի մէջ, ամենքի ալ գրածին մէջ ինծմէ բան մը կայ, կտոր մը: Ճիշտ է, ինչո՞ւս պէտք ուրիշներուն կարծիքը, բաւական է որ դուն կը գնահատես իմ աշխատանքս ալ, իմ հոգիս ալ: Քու գնահատումն է իմ վարձս. միայն քու:

Սիրան. (Ձեռքի գործը թողած՝ լուրջ ու ուշադիր կը նայի տղուն):

Սահակ. Ի՞նչ եղաւ քեզի. ինչո՞ւ այդպէս տխուր կը նայիս ինծի:

Սիրան. (Սթափելով) Տխուր. ո՛չ: Այնպէս. կարծես քիչ մը գլուխս...

Սահակ. Հապա՛ որ կ'ըսեմ: Դէ, թող, ալ մի՛ բանի:

Սիրան. Չէ. պէտք է վերջացընեմ. վաղը գալու են տանին:

Սահակ. (Նեղսրտած) Է՛, ամբողջ տունը քու վրադ, բոլոր հոգն ու աշխատանքը ուսիդ, գիշերներն ալ այդ ասեղը: Չէ, ատիկա արդէն բոլորովին աւելորդ է:

Սիրան. Որ չբանիմ ծայրը ծայրին չի գար:

*
**

(Ներսը աղմուկ, երկուքն ալ կը դառնան դէպի կից սենեակը տանող դուռը, որ քիչ մը վերջը կը բացուի ու կը մտնէ Յակոբ գլխարկը գլխին, գաւազանը թեկն տակ, թուղթ մը գալարելով երկու ձեռքով):

Յակոբ. (Զոր ու կոռւան) Ատ քու գործդ է: Դուն քու գործիդ խառնուէ': Քալէ', Սահակ:

Մարիամ. (Սեմի վրայէն չար) Իհարկէ, թողնեն քեզի, որ ամբողջ օրը փռուիս մէջքիդ ու պառկիս:

Յակոբ. Ա՛, ի՜նչ շատ աշխատող մըն ես, է՛:

Մարիամ. Է՛ ես ու դուն մէկ ենք. ես հիւանդ, ինկած կնիկ:

Յակոբ. Հիւանդ, հիւանդ. գլուխնիս ուռեցաւ լսելէն:

Սիրան. (Յանդիմանական) Յակոբ, մեծ քոյրդ է:

Յակոբ. Ո՞վ է անիկա գլխուս դատաւոր դրեր. ամեն դործիս պիտի խառնուի, ամեն բանի մէջ քիթը կոխէ պիտի: (Տարցած, Մարիամին) Եւ վերջապէս ինչացո՞ւ ես դուն հոս: Դուն ստացեր ես քու բաժինդ, կարգուեր պրծեր. զնա քու մարդուդ քովը. ինչո՞ւ ես եկեր մեր վզին նստեր:

Սիրան. (Զայրացած ոտքի ցատկելով) Յակոբ, Յակոբ...

Մարիամ. (Կստղած) Զայնդ քեզի քաշէ, լակոտ. դուն դեռ ո՞վ ես որ երեսիս...

*
* *

(Հայրն ու Նուարդ կը մտնեն ճակտի դռներն):

Հայրը. Սա ի՞նչ բան է նորէն:

Մարիամ. Դուրս վռնա՞, հայր, դուրս վռնա՞ ատ լիբբը: Դուն... դուն իմ երեսիս... իմ երեսիս... իմ... իմ... (շունչը կը կտրի ու իրեն վատ կը զգայ):

(Սիրան ու Նուարդ վրայ կը վազեն օգնելու ու ներս տանիլ կ'ուզեն):

Մարիամ. (Ուժերը հաւաքելով, յենուած քոյրերուն ու թոյլ) Աստուած քեզի ալ իմ օրս ձգէ. դուն ալ ուրիշներուն կարօտ ըլլաս:

Սիրան. Հանգստացի՛ր, հանգստացի՛ր:

(Կը տանին կից սենեակը):

*
* *

Հայրը. Հիմա դուն քու ըրածիդ կը հաւնի՞ս: Հաղիւ էր աս երկու օրը քիչ մը աղէկցեր. հիմա նորէն լաց, դեզ, ջիղեր, իրարանցում:

Յակոբ. Ինքն է սկսողը. ես ի՞նչ ընեմ:

Հայրը. (Կտրուկ) Քեզի ըսեր եմ. ես աղմուկ չեմ սիրեր:

Յակոբ. (Սահակին) Է՛, ես կ'ուզեմ նստիմ զրադուլիմ մեր ազգային հարցերով, խնդիրներով, մտրակեմ ու քննադատեմ մեր կեանքի ակտերը. իսկ անոնք ինձի վաճառականի մը գրասենեակը կ'ոխել կ'ուղեն: (Հռետորական) Ո՛չ:

Հայրը. (Անտարբեր) Բայց պատրաստ ստակը կ'ուտես:

Յակոբ. (Ուսերը ցնցելով) Հ'ը. զարմանալի էք բոլորդ ալ: Ահա, մօրս թողած առ մէկ տունը չէ՞. ամիսը քանի մը ոսկի կը բերէ. ինչպէս որ դուք տնանկ ալ ես: Կարծես թէ իրենք են շիներ:

Հայրը. (Խոժոռ) Աղէկ, աղէկ. ես քեզի հետ գլուխ չունիմ: Միայն նորէն կը կրկնեմ. ես տան մէջ աղմուկ չեմ սիրեր: Հասկըցա՞ր. հանգիստ կ'ուզեմ ես:

Յակոբ. Դուք իմ հանգիստս մի խռովէք, ձեր հանգստին ձեռք տուող չկա: (Սահակին) Քալէ, կ'ուշանանք:

Սահակ. (Տխուր, լուռ ու մոռակոտ կը հետևի անոր:)

Հայրը. (Ետևուն քիչ մը նայելէն ետքը, ձեռքը թափ կու տայ) Է՛... (Գուրս կողմնակի դնէն):

*
* *

Միւս սենեակէն կը մտնեն Սիրան ու Տիրուհի: Սիրան ուժասպառ ու ձանձրացած դէմքով:

Տիրուհի. (Անտարբեր ըլլալու ջանքով) Աղէկ, աղէկ. սովորական պատմութիւն: Դեռ չվարժեցա՞ր:

Սիրան. Ա՛. (կը նետուի անոռին) յոգնած եմ, յոգնած եմ:

Տիրուհի. Բան չկայ. ես յոգնած չեմ: (Կը նստի սեղանի առաջ) ամբողջ օրը դպրոցն էի. հիմա ալ վերը, այ, այսչափ տետրակ ունիմ սրբագրելու:

Սիրան. (Ինքն իր հետ, ձայնը քաշ տալով, ձանձրոյթով) Եփէ, սրբէ, մաքրէ. երէկ, այսօր, վաղը. և նստէ հոս բանէ, բանէ, բանէ. ինչո՞ւ. ինչո՞ւ ալ բոլորը: Նոյն սենեակը, նոյն պատերը, նոյն հիւանդը, նոյն կռիւը, նոյն հոգերը, նոյն մտքերը... Ա՛, ալ յոգնած եմ, յոգնած... (Յանկարծ) Է՛: (Կ'ենէ կը մօտենայ պատուհանին ու քիչ կը նայի դուրս) Տես, Տիրուհի, տես ի՞նչ բաղդ է՝ ըլլա մարդ հոն, հեռուն, հեռուն, հոն սարերուն վրայ:

Տիրուհի. Իսկ այդ սարերէն նոր լուր չունի՞ս:

Սիրան. Ի՞նչ:

Տիրուհի. (Ժպտելով) Օհանէսէդ:

Սիրան. (Աշտոտ) Է՛, թող կատակը. հիմա սիրտ չունիմ:
Տիրուհի. Ինչո՞ւ կատակ: Հիմա ինձի ըսել կ'ուզես, որ
քու զգացումներդ այնպէ՛ս, միայն...

Սիրան. (Նեղսիրտ, անյարմար) Է՛, թող: (Տաքացած) Ձգա-
ցումներ, զգացումներ. ի՞նչ զգացում. ո՛չ մի զգացում: (Կոտորուած)
Եւ վերջապէս գոնէ դուն գիտես, որ ես կապուած աղջիկ եմ:

Տիրուհի. Հա՛, այդ մէկին արդէն խելքս երբեք չէ հասեր:
Շիտակ ըսէ, Սիրան, դուն լրջօրէն կը մտածես պսակուիս Սա-
հակի հետ:

Սիրան. (Տեսակ մը յուսահատ) Ձգիտեմ, չգիտեմ, ոչինչ
չգիտեմ. թող:

Տիրուհի. Բայց ես գիտեմ: Ինչո՞ւ ես խօսք տուեր. սի-
րուն բան չէ:

Սիրան. Ինչո՞ւ: Հապա ի՞նչ ընէի, երբ ամբողջ տարի
մը շուքի պէս ետեւէս կը պտըտէր. երբ գիտէի որ իր միակ ու-
րախութիւնը ես եմ աշխարհիս երեսին. անտէր, մեն-մենակ.
ունի-չունի, մայր մը ունի, կէս խենթ, կէս խելօք: Ինչպէ՞ս
մերժէի, երբ դողալով, վախվըխելով դէմս ուղղակի հարց դը-
րաւ: Եւ վերջապէս այն ատենը իմ զգացումներս ալ կարծես
քիչ մը աւելի ուրիշ տեսակ էին: Ձգիտեմ, ի՞նչ եղաւ ինձի
հետ:

Տիրուհի. (Հեգնոտ) Իրաւ, չգիտե՞ս: (Ոտքի ելնելով, խորհրդ-
դաւոր) Սիրան, հետեւէ սրտիդ. գնա ուր քեզի կը կանչէ. ահանջ
դիր բնութեանդ այդ ներքին ձայնին: Ես գիտեմ ինչ կը խօ-
սիմ. մի՛ խաղար բաղդիդ հետ:

Սիրան. Բա՞ղդ. ես արդէն բաղդ չունիմ որ:

Տիրուհի. Բաղդըդ եկեր է քու դուռդ. ես ի՞նչ ընեմ, որ
դուն տեսնել չես ուզեր: Սիրան, լսէ ինձի. ներս առ, ներս առ:

Սիրան. Է՛, մարդ որ բաղդ ունենայ, անիկա առանց
իմ ուզելուս ալ, առանց իմ ներս առնելուս տլ, ա՛յ, այսպէս
իմ նստած տեղս (դուռը մատնանիշ) կը բանայ ու ներս կու գայ...

(Կը բացուի դուռը, կը մտնէ Օհաննէս, ետեւէն Նուարդ: Երկու աղջիկները
ապշած ու վախցած վեր կը ցատկեն ու քարացած կը նային իրար):

Բ. Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն

Օհաննէս.—(Երկար կօշիկներ, կարճ ու փակ ժաքէթ, ցած կլոր
գլխարկ. ճամբորդի արտաքին) Ձէ՛ք սպասեր: (Առաջ գալով ջերմ) Բա-
րև ձեզի, օրինդդ Սիրան:

Տիրուհի. Հա՛, Սիրան, հիմա թո՛ւն կ'ըսես:

Օհան. Ի՞նչ է պատահեր որ:

Սիրան. (Սթափելով) Ոչինչ, ոչինչ: (Խօսքը փոխելով) Այդ երբ էք եկեր գիւղէն:

Օհան. Ա՛յ, ճիշտ կայարանէն է, որ կու գամ: Թէև խիստ ստիպողական ալ գործ ունիմ, բայց և այնպէս չկրցայ ձեր տան առջևէն անցնիմ առանց հանդիպելու:

Յուսարդ. Եւ շատ ալ աղէկ ըրիք:

Տիրուհի. Է՛, թո՛ւնալէս էք, տեսնենք. թո՛ւն նորութիւն:

Օհան. Ի՞նչ նորութիւն կ'ուզէք ինծմէ, օրիորդ: Ես գիւղի ու յարի մարդ. հողը պահպանողական տարր է. հողի հետ գործ ունեցողը նորութիւն չունի:

Սիրան. (Կարօտով) Ա՛, երնէ՛կ ձեզի. ո՛վ գիտէ թո՛ւն հրաշալի է հիմա հոն ձեր բնութիւնը:

Օհան. Այո՛. այդ մէկը ճիշտ է: Ինչ որ կայ բոլորը ձեզի՝ քաղքեցիներուդ, միայն բնութիւնը մերն է, բնութիւնը մեզմէ չէք կրնար խլել. մեծ, բաց, վսեմ բնութիւնը: Ամեն անգամ քաղաքէն վերադարձիս, երբ երկաթուղիէն կ'իջնեմ ու ձիս դէպի ագարակը կը սկսի բարձրանալու մեր սարահարթի կրծքէն, ա՛, չգիտէք, թո՛ւն լեցուն ու բուռն զգացում մըն է, որ կ'ուռեցնէ սիրտս. թարմ, կենսալից ու հպարտութիւն տուող բան մը կայ սարերուն մէջ: Ձեր քաղաքներուն մէջ կարծես մարդ տեսակ մը կը պզտիկնայ կը սեղմուի ու կը կապուի. կեանքն ալ կարծես տեսակ մը կապանքի մէջ է հոս, չունի իր ազատ ընթացքը. ա՛յ, իմ սարերուս վրայ, հոն ուրիշ բան է, հոն ես ազատ եմ. հոն մարդ եմ ես:

Տիրուհի. (Երկմիտ) Բայց և այնպէս կան քաղքի մէջն ալ բաներ որ կը քաշեն ձեզի:

Օհան. (Ժպտուն) Այո՛. ինչպէս որ կը տեսնէք: (Կուարդին) Բաժակ մը սառը ջուր կը գոնուի:

Յուսարդ. Իհարկէ, իոկոյն. (վազելով դուրս):

*
**

Սիրան. Իսկ ինչպէ՞ս եղաւ այն սօր հողերուն պատմութիւնը:

Օհան. Հիմա մասամբ ալ ատոր համար եմ եկած: Հիա՛նալի գործ է, գիտէք, սքանչելի ծրագիր: Բայց պէտք է իսկոյն չորս-հինգ հազար ոսկի. գնա՛ ու գտի՛ր:

Սիրան. Բայց չէ որ մէկուն համար կ'ըսէինք. ա՛ն, որ յանձն էր առեր տայ, եթէ դուք գործը գլուխ բերէք:

Օհան. (ժպտուն) Այ՛, բայց բանէն երեւաց, որ ծերուկիս հաշիւը քիչ մը բարդ տեսակի էր:

Սիրան. Բարդ. Բնչպէս թէ: Ե՛տ կեցաւ ուրեմն:

Օհան. Ձէ: Տալը, կ'ըսէ, բոլոր սրտովս, կ'ըսէ. կ'ուզեմ ձեզի օգնեմ. բայց գիտէ՞ք, կ'ըսէ, պահեր էի աղջկանս օժիտին համար: (Խնդալով) Կ'ըմբռնէք չէ՞:

Սիրան. (ժպտուն) Է՛, Բնչ կայ. աւելի աղէկ: (Մաղրով)

Միթէ աղջիկը այդպէս անպէտքն է:

Օհան. Ո՛չ: Խելօք, կրթուած:

Տիրուհի. Գուցէ տգեղ:

Օհան. (ժպտուն) Ընդհակառակը:

Սիրան. (Տեսակ մը չարացած) Ուրեմն... ուրեմն...

Օհան. (Միծաղելով) Ուրեմն ինծի խորհուրդ կու տաք:

Սիրան. Ես... ես Բնչ. խորհուրդ տամ, թէ ոչ:

Օհան. Ձէ, ըսէք. ուրեմն ինծի խորհուրդ կու տաք: (ձիշտ անոր աչքերուն նայելով) Հա՛. չէ՞ք պատասխաներ:

Սիրան.—(Ցանկարժ հատու ու ջղուտ) Այ՛, իհարկէ: Ա՛յ, խելօք, կրթուած, գեղեցիկ, ինչպէս որ կ'ըսէք. վրան ալ օժիտ: Կ'երթաք կը գնէք ձեր նոր հողերը, կ'իրագործէք ձեր ծրագիրները, որ այնքան թանկ է ձեր սրտին: (Բոլորովին ջղուտ) Իհարկէ, իհարկէ. կը զարմանամ, որ դեռ կը վարանիք:

Օհան. Իրա՛ւ. կը զարմանա՞ք:

*
* *

Մուարդ. (Հրամայելով ջուրը) Տեսէ՞ք, սառույցի պէս:

Օհան. Ա՛յ, շնորհակալ եմ: (Բաժակը ետ տալով կ'ենէ ոտքի. ու Սիրանին) Վաղը կէս օրին մօտ առնեն էք:

Սիրան. Ես տունն եմ միշտ, ինչպէս որ գիտէք (ցաւած):

Մուարդ. Վա՛յ, արդէն երթա՛լ կ'ուզէք:

Օհան. Այ՛, չարածիճի բարեկամութիւնս, թէեւ կը ցաւիմ: (Սիրանին) Գիտէ՞ք, ես գիւղը յաճախ կը յիշէի մեր այն ձմեռ գիշերներու երկար խօսակցութիւնները. ա՛յ, հոտ, վառարանին երկու կողմը, լամպի շոյող լոյսին տակ, այնպէս անկեղծ, ջերմ ու սրտանց. կը յիշէ՞ք: (Խնդալով) Կարօտեր եմ. վաղը կու գամ, ու կը նստինք, կը խօսինք նորէն անգամ մը. համաձայն էք:

Սիրան. (Ձերմ) Խնդրեմ, խնդրեմ:

Օհան. (Ձեռքը մեկնելով) Ուրեմն առայժմ ցտեսութիւն:

(Կը բարեւէ ու բոլորն ալ կ'ուղղուին դէպի դուռը. Նուարդ ու Օհանէն դուռս. Սիրան դուռն մէջ. անորոշ խօսակցութիւն. սիւսն Տիրուհի կանգնած է իր տեղը անշարժ:)

Սիրան. (Ծանր-ծանր ետ կու գայ, կը կանգնի քիչմը սեղանին գըլուխը մտախոհ, վերջը կ'անցնի կը նստի իր սոփորական բազկաթոռին մէջ, կը խտնէ կարը տեսակ մը ցրուած, կը վերցնէ բանուածքը, կը հարթարէ ու կը սկսի բանելու. բայց քիչ-քիչ կը ձգէ ծունկին, ձեռքերը անշարժ, աչքերը անթարթ կէտի մը յառած կը մնայ լուռ ու լարուած:)

Տիրուհի. (Լուռ կը դիտէ. կրամաց կը մօտենայ ետեւէն անոր բազկաթոռին ու երկու թեւով կը հենուի նոյն բազկաթոռի թիկունքին. ցած ու յստակ ձայնով:) Ուրեմն վնասը:

Սիրան. (Վախցած կ'ուղղուի ընդոտ, բարկացած կը նայի քովընտի անոր. վերջը տեսակ մը ամաչած կը կախէ գլուխը կրծքին):

Տիրուհի. Ուրեմն վնասը:

Սիրան. Ձգէ ինծի հանգիստ:

Տիրուհի. Հանգիստ:

Սիրան. (Խոր ու երազկոտ): Ա՛խ, եթէ գիտնայիր, ինչպէս պաշտել կ'ուզէի, ինչպէս սիրել կ'ուզէի ես անիկա:

Տիրուհի. Հա:

Սիրան. Ես կ'ուզէի ամբողջ էութիւնս անոր տամ, ամբողջ հոգիս:

Տիրուհի. Որ կ'ըսէի:

Սիրան. (Յանկարծ հատու եւ ուղղուելով) Ո՛չ, ո՛չ. թող: Մըտածելն անգամ գէշ է. ալ ատոր մասին խօսելն անգամ գէշ է. Թող: (Քիչ լուռ ու երազկոտ) Բայց... որչափ, որչափ աղէկ կ'ըլլար. կ'օգնէի ես անոր, կ'աշխատէինք միասին, կ'ոգեւորուէինք միասին, իր սարերուն վրայ, իր ընտելեան մէջ, իր աշխատանքին հետ, հոն, վերը, բացը, լայն, միասնկ... Վայ, ի՜նչ դիւրին է երջանիկ դառնալը:

Տիրուհի. (Տխուր ու հեղինակ) Այո. դիւրին:

Սիրան. (Խայծուած) Է՛, ձգէ, դուն ալ. ի՜նչ ես հոգիս մտեր: Պէտք է կտրել, պէտք է խեղդել, պէտք է մոռնալ, մոռնալ:

Տիրուհի. Իսկ ի՜նչ դիւրին է երջանիկ դառնալը:

Սիրան. (Յանկարծ ամոռէն վեր ցատկելով ոտքի) Իսկ այս տոհմը, իսկ հիւանդ ընկրտ, իսկ հայրս. որով թողնեմ. մեղք չէ՞ Նուարդը. հապա Սահակը. ամենադժբաղդ մարդը կը դառնայ աշխարհիս երեսին:

Տիրուհի. (Ինքն ալ ուղղուելով ամոռի մէջքէն) Իսկ դուն, իսկ դուն:

Սիրան. (Բռնեցքները սեղմած քայլ մը դէպի ան) Ի՜նչ կ'ու-

զես, թո՛ղ կ'ուզես դուն ինծմէ. հաճոյք կ'ըզգաս ինծի չարչըր-
կելէն: Հերթը չէ որքան ես ինքս իմ մէջս կը կռուիմ, ես ին-
քըս ինծի հետ:

Տիրուհի. (Զայրոյթի շարժումով մը) Զգիտեմ. գիտեմ միայն
որ քու ըրածդ ապուշութիւն է ու յանցանք:

Սիրան. Ի՞նչ:

Տիրուհի. Դուն չորցնել, դուն զոհել կ'ուզես ինչ որ քու
մէջդ կ'ի՛նն է. ինչ որ դուն ես, քու խորհուրդդ, քու էութիւնդ:
Զգո՛ւշ. վերջը ամբողջ կեանքիդ մէջ յանցանքդ քաւել չես կըր-
նար: Թո՛ւս՝ բաղդը ալ ես չի դառնար: Զգո՛ւշ, կ'ըսեմ քեզի:
Նայէ, անկեանք տարիներու ամբողջ շարք մը քաշ կու տաս
քու ետեւդ, չլուսցող գիշերներ կը մաշես անկողնիդ մէջ. շուտ
ու մուռ գալով ու քեզի հարց տալով. «չէ՞ որ ես ալ կարող էի
ապրիլ»: (Քիչ լուռ) Կարող էի: (Մտախոս կծկումով մը) Ա՛, այդ
«էին», որ մարդուս երակները կը սառցնէ. էի. (զլիսահալ ու
մտածկոտ) կարող էի...

Սիրան. (Մտա ցալով կարկցոտ) Տիրուհի, Տիրուհի...

Տիրուհի. (Մտափեղով՝ յանկարծ) Հա՛. իսկ դուն, իսկ դուն
դեռ կարող ես: Գիտե՛ս, ատ թո՛ղ ըստ է: Հաւատա՛ ինծի, ո՛չ
հայր, ո՛չ քոյր, ո՛չ աշխատանք, ո՛չ անձնութիւններ, ո՛չ այդ
քու բարութիւնդ, ո՛չ ապուշութիւնդ, ո՛չ ինչ, ո՛չ ինչ չի օգնէր, ո՛-
չ ինչ չի կրնար լեցըներ կնոջ էութեան մէջ այն սոսկալի պա-
րապը, այն... ան (ծնոքով կը ծածկէ դէմքը. ու յանկարծ բանալով)
Սիրան, կեանքդ կը դառնա քօս, կ'իստա, ծնւո: Մի՛ ըներ, մեղք
ես, հոգիս, մի՛ ըներ: Մտիկ ըրէ՛ խօսքիս. վաղը երբ Օհանէսը
գայ՝ քու խօսքդ ուղեւու. ելիր, վառէ տանդ բոլոր ճրագները,
հազիր ամենէն նուրը ու ամենէն ազնիւ հագուստներդ, գնա
իր դէմը ու ըսէ՛ «հա՛ ես»: Վերջը... վերջը (ողեւորութիւնը թու-
լանալով) ճրագները կը մարէք միասին: Երբ կեանքի ջահը կը
վառի ճրագներու պէտք չի կայ: (Քիչ լուռ, կարծես կը մրսի) Դէ՛,
ես գնամ վեր... տեարակներս սրբազրելու:

(Բոլորովին շալին մէջ կծկուած կ'ենէ դուրս:)

*
* *

Սիրան. (Նախ կեցած է անշարժ, վերջը դանդաղ կը քաշէ օր-
րան-ամուր բաց լուսամուտին դէմ. կը նստի ծայրին, ծնոքերը ծալած,
հայեացքը դուրս ու թաղուած խոր իր մտածմունքին մէջ:)

Հայրը. (Կը մտնէ. վրան գիշերուան երկար վերաբերու, զլիսին
ճերմակ գտակ, հայելու առաջ ինչ որ կը փնտռէ, աչքի տակովը նայելով

աղջկան) Նորէն նստեր ես մեն-մենակ. ատ ի՞նչ յիմար սովորութիւն ես ըրեր. ի՞նչ կը նայիս հոն:

Սիրան. Ոչինչ, հայրիկ. սարերը:

Հայրը. Սարերը. կէս գիշերին սարերը: Մէյ մը ասոր քիթին-բերնին նայեցէք. ի՞նչ կայ, ինչ ունիս:

Սիրան. Ձգիտեմ, հայրիկ: (Խնդրելով) Սիրտսնեղ է, նեղ:

Հայրը. Դէ, իհարկէ, ամբողջ օրը որ տան մէջը փակուիս: Քեզի որ կ'ըսեմ, գնա քիչ մը դժւար, պըտըտէ, բացուէ...

Սիրան. Այո, այո, դժւարը, բացը, բացը: (Կը փռուի առողջն ու կը սկսի օրուելու, կարծես երազի մէջ, ինքն իրեն հետ խօսելով, ծանր, ընդհատ ու ցրիւ) Դժւարը, հեռո՛ւն, հեռո՛ւն, մարդ իջնէ վագոնէն ու սարահարթի կուրծքն իվեր... մեծ, վսեմ բնութեան գիւղը, թարմ ու կենսալից. ու երես, երես, մինչեւ... և ըլլա գիշեր, թող ըլլա գիշեր, ո՛չ լոյս, ո՛չ ճրագ: Ձէ, հայրիկ, ճրագներու պէտք չի կայ երբ կեանքի ջահը կը վառի:

Հայրը. (Երկիւղով եւ հոգածու կը մօտենայ) Աղջիկ, դուն ջերմ ունիս: Տեսնեմ ձեռքդ:

Սիրան. Ոչինչ, ոչինչ: (Կ'ուզէ յուզումն ու լացը դապէ, չի կրնար. դէմքը կը ծածկէ ու կը հեծկտայ):

Հայրը. Ի՞նչ է եղեր քեզի, աղջիկս. ի՞նչ ունիս: Ա՛ս էր պակաս: Հանգստացիր, հանգստացիր: (Կը շոյէ գլուխը):

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

Ա. Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն

Յակոբ փռուած է օբրան աթոռին ու կ'օրուի: Սահակ կեցած է պատուհանին տակ: Սեդանի վրան մեծ ափսէի մը մէջ դիզուած են լուացուած պնակներ ու բաժակներ. Սիրան կը սրբէ, կը չորցնէ ու կը դնէ հետգհետէ պահարանը: Հայրը կեցած է աղջկայ մօտ, ինքը բաճկոնով է, շապիկին թեկեր վեր ժողուած ու ամեն մէկ ձեռքը քանի մը հատ գինիի պարապ շիշեր բռնած:

Հայրը. Դուն ինծի լսէ: Այսօր բոլոր պատրաստութիւններդ կը տեսնես, վաղը առտու կանուխ կ'երեսնեմ կ'երթանք. գիւղի անուշ օդ է, կը թարմանաս քիչ մը, քոյրս ալ կ'ուրախանայ, փեսաս ալ. այսպէս 10—15 օր մը կը մնանք ու կը դառնանք: Ինծի համար ալ օգտակար է:

Սիրան. (Սնփոյթ) Է՛, հայրիկ, բան չունիմ:

Հայրը. (Տաքցած) Ի՞նչպէս թէ. վաղը միւս օրը որ դուն

ալ ելնես ու հիւընդնաս. սա ինչի՞նք ես նման. յայտնի է որ ամբողջ գիշերը քուն չես առեր: Ես Արամին հարցուցի. կ'ըսէ ջղային է, զրկեցէք գիւղը հանգստանայ ու օդ փոխէ:

Սիրամն. (Անտարբեր ուսերը կը թօթուէ):

Հայրը. Դուն ալ որ հիւընդնաս՝ ալ ինչի՞նք կը նմանիր. չէ՞ որ ամեն բան քեզի կը նայի. կը դառնանք ծովը թափելու բան:

Յակոբ. Իսկ հոս, տունը-տեղը ամբողջ երկու շաբաթ: (Ինտրով) Ատոր մասին ալ մտածեր ես:

Հայրը. Հոս. հասկա դժէն ինչ ես. ահագին մարդ. սորվէ՛ վերջապէս. վարձուորներուն հետ ինքզի կը կարգադրես, եթէ պէտք եղաւ. ասն պէտքերը կը հոգաս. Նուաբըն ալ կ'օգնէ քեզի. Մարիամն ալ կերակուրին կը նայի: (Սիրամին) Դուն այսօր քու հագուստ-մագուստդ պատրաստէ. մնացածը ես զիտեմ: (Իր շիշերուն հետ կ'ենէ դուրս):

*
* *

Յակոբ. (Ոտքի ելնելով, ձեռքերը զրպանը կը մօտենայ քրոջը ու դէմը կը կանգնի) Այսպէս ուրեմն. վաղը կ'երթար գիւղ, հիանալի՛, հիանալի... (Քիչ մը լուռ) Ըայց ինձի նայէ, Սիրամն, ատ քու ըրածդ ազուր բան չէ:

Սիրամն. (Աշխատանքը ընդհատելով) Ի՞նչ:

Յակոբ. Աղէկ, աղէկ. մենք իրար կը հասկընանք, չէ՞: Պիտի գնաս, գնա՛, միայն, խնդրեմ, ինձի տխմարի տեղ մի՛ գներ:

Սիրամն. Ի՞նչ կը խօսիս, Յակոբ:

Յակոբ. Ես արդէն բաւական ժամանակ է՝ նկատեր եմ՝ որ քու մտքինդ ատիկա է: Միւսներու տուած գլխու ցաւն ալ քեզմէ է. անոնք զրգողն ալ դուն ես: Իզո՛ւր. իզո՛ւր. այդպէս զարմանք մի՛ կեղծեր: Ես քեզի ալ, անոնք ալ, մի, այսպէս կարծես ափիս մէջը: Ես ձեր բոլորի մտքերն ալ պարզ կը կարդամ: (Հատիկ-հատիկ) Դուն քու մէջը որոշեր ես գործերդ կարգադրես, ծերուկն ու հիւանդը նետես իմ ու Նուարդի վիզը ե ինքզի...:

Սիրամն. Ամօթ է, ամօթ, տղա:

Յակոբ. Եւ ինքզի հանդիսս գնաս քու քէֆիդ. կրնաս ուրանար:

Սիրամն. (Վրդովուած բողբոսելով) Որ ես... որ ես... (Պսն մը կ'ընդհատէ, շեշտ կը նայի անոր ու յանկարծ փոխուած բոլորովին ու սրբիչը անդին նետելով) Աղէկ, հիմա ըսածդ ինչ է: Այո՛, ես վըճ-

ոեր եմ թողնեմ ու գնամ քիչ մըն ալ իմ քէֆս նայելու, իմ հանգիստս, իմ ազատութիւնս վայելու: Ի՞նչ, իրաւունք չունի՞մ. առ ի՞նչպէս է, որ միայն ես իրաւունք չունիմ. միայն ես. ինչո՞ւ:

Յակոբ. (Արձաւարհանքով) Ա՛հ, իրաւունք, իրաւունք. փախչիս պիտի փախիր. ալ առ խոշոր-խոշոր բառերը ինչացու են: Գնա, գնա քու քէֆիդ, քու զուարճութեանդ: Միայն ես քեզի կ'ըսեմ, որ այդ քու ըրածդ կոպիտ եսականութիւն է: Դուն կը կաշկանդես ինծի, առջեւ քար կը նետես, դուն խանգարել կ'ուզես ինծի ու իմ ծրագիրներս: (Յուսահատ, դրամիկ, Ա՛խ, վա՛ր կը քաշէք դուք ինծի, կը խէք ազատութիւնս. վա՛ր, վա՛ր, դէպի ձեր տուն ու խանութի մանրիկ-մունրիկ գործերը, դէպի կեանքի այդ չնչին սև աշխատանքը: Է՛: (Ձեռքը ծափ կուտայ ու դուրս):

*
* *

Սիրան. (Կանգնած է քարացած):

Սահակ. (Կը մօտենայ անոր ու վրդովուած) Սիրող մի կոտրեր, Սիրան. ոչ մի դներ. դա յիմար է բոլորովին. յիմար ու...

Սիրան. Ո՛չ: Յիմարը ես եմ, ես: Ան ի՞նչ յանցանք ունի անիկա հիմա ալ կը պահանջէ միայն ան, ինչ մինչև հիմա տեսեր է ու սորվել: (Վշտով) Վա՛ր կը քաշեմ. ժանր, սև աշխատանքի, ես անոր համար վարի ժարդ եմ, վա՛րը, վա՛րը:

Սահակ. Է՛, թո՛ղ, բան չունիս:

Սիրան. Բայց ծանր է, ծանր: (Մտածելով) Է՛յ, այս քանի տարի է մայրիկիս միռնելը: Ես եմ ատիկա գրկիս մէջ մեծցուցեր. զրկեր եմ ինծի ամեն բանէ. և ի՞նչ յոյսեր, ի՞նչ երազներ. մէկ հատիկ եղբայրս էր: Է՛, որ Աստուած չի տայ՝ չի տար: Երևի իմ ճակտիս ալ ասիկա է գրուած, որ զրկուած մնամ ամեն միտքարանքէ, ամեն բաղդէ:

Սահակ. Ո՛չ, Սիրան, մեղք է. մի խօսիր այդպէս: Տես, ես ալ բաղդի մէկ շատ սիրեկանը չեմ ու շատ շատ եմ մտածեր այդ բոլորի վրայ: Ո՛չ. կեանքը այդպէս ամբողջովին չի զրկեր ոչ-ոքին. չէ. ամեն մարդուն բաղդի կտոր մը կայ. կայ, Սիրան: (Տափշտակով թեմաքաղ աղջկայ դէմքէն կախուած ու երկիւղած ողբերգութեամբ) Առանց այդ բաղդի կտորին խիստ ծանր, խիստ անիրաւ կը դառնար կեանքը: Ամեն մարդու՞մ բաղդի կտոր մը կայ:

Սիրան. (Երկտու) Բաղդի կտոր... այո՛... այո՛: (Յանկարծ) Եւ եթէ յիմար չես պիտի կը բռնես. ամուր կը փաթթուիս

բաղդի այդ կտորին, ու բաց չես թողներ ոչ մէկ պատճառով: Կը մտածես միայն քեզի, քու կեանքդ ու քու սիրտդ:

Սահակ. (Միշտ ողևորուած) Այո, Սիրան. քու կեանքդ, քու սիրտդ:

Սիրան. Այ, այն ժամանակ չես ըլլար վարի մարդ. ու ոչ-որ ալ չես մտածեր, ոչ ուրիշը, ոչ դիմացինդ:

Սահակ. Այո, ոչ-որ, ոչ ուրիշը, ոչ դիմացինդ:

Սիրան. (Կ'ուղղուի ձիդ, ու ապշած կը նայի պահ մը յամառ) Դձուն ես ատիկա ինծի ըսողը, դձուն: Սա երազ է, յիմար երազ: (Ձղային չոր ծիծաղով մը կը յենուի սեղանին ու ճակատը բռնելով) Ա, գլուխս, գլուխս:

Սահակ. Այո, ես եմ. իրաւ է, միջև հիմա ես քեզի պաշտեր եմ քու այդ անձնազոհ, անձնուէր բնաւորութեանդ համար. բայց վերջապէս ամեն բան սահման մը ունի: Այ, այդ ուրիշները, այդ քու դիմացիներդ ինչպէս կը փոխարինեն քեզի: Ես չեմ կրնար այլևս տեսներ, թէ դուն ինչպէս կը տանջուիս այս տան մէջ. ալ հերքէ է: Տուր, Սիրան, ձեռքդ ինծի ու ելի՛ր երթանք. կապրինք կերպ մը. գիտես, ապրուստս մեծ բան մը չէ. ի՞նչ փոյթ, կապրինք ինչպէս կ'ըցանք: Դուն աշխատանքի աղջիկ ես. ես ալ կ'աշխատիմ աւելի, դուն կ'ոգևորես ինծի:

Սիրան. (Բալորովին դժգոյն ու կարծես ուժասպառ կամաց մը կը սահի ցած ու կը նստի աթոռին):

Սահակ. (Վախցած ու շուար առաջ գալով) Սիրան, Սիրան, ի՞նչ եղաւ քեզի. թող, մեղան, Սիրան. թողնենք. ալ չեմ խօսիր, ալ ոչ մէկ բառ. երբէք, երբէք. ի՞նչ ունիս. ի՞նչ կ'ուզես: Ձուր տամ, Սիրան, ջուր կ'ուզեմ: (Կէս մը առջեւը չորեկով՝ արօթիկու պէս) Սիրան...

Սիրան. (Յոգնած) Ելի՛ր, ելի՛ր. շատ անխելք բան է կեանք ըսուածը. անիկա կը խաղայ միայն մեզի հետ. կը խաղայ ու կը խնդայ վրանիս:

Սահակ. Ներէ՛ ինծի, Սիրան, եթէ քեզի վշտացուցի:

Սիրան. Խեղճ տղայ. ի՞նչ ներեմ քեզի, ի՞նչ ներում կը խնդրես: Տուր ձեռքդ ինծի: Շատ բարի տղայ ես դուն, շատ մաքուր տղայ, շատ... (Յանկարծ տղու ձեռքը բաց կը թողնէ ու վախցած կը ցատկէ ոտքի) Դձուն էր. դուրը զարկի՞ն:

Սահակ. (Ոտքի ելնելով ինքն ալ) Կարծեմ. ինչո՞ւ վախցար. երևի որեւէ հիւր մը: Ժամանակ է, ես ալ երթամ:

Սիրան. (Յանկարծ) Ո՛չ, ոչ. մնացիր. հոս, քովս, մի՛ գընար:

Սահակ. Բայց... բայց գիտես որ ուշացեր եմ արդէն. և հանդիպելու եմ տպարան. անհրաժեշտ է:

Սիրան. Ո՛հ, ո՛չ, միեւնոյն է. մի՛ գնար:
Սահակ. (Վարան) Աղէկ, քիչ մըն ալ մնամ. իսկ դուն
գնա լուացուէ. դէմքդ փոխուի գոնէ:
(Սիրան դուրս. Սահակ սպասողական:)

Բ. Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն

Կը մտնեն հայրն ու Օհանէս: Սահակ իսկոյն կը փոխուի, սառն դէմք կը
ստանայ ու կը քաշուի քայլ մը ետ:

Հայրը. (Դեռ սեմէն) Այո՛, այո՛, հրամեցէք: Վա՛յ, Սիրանը
հոս չէ: Կը ներէք, իհարկէ, հագուստս այսպէս քիչ մը շատ
տգեղ...

Օհան. Տգեղ. միգ, տշխատանքի՞ հագուստը. ընդհակառա-
կը. այնպէս կը վայլէ ձեր ճերմակ մօրուքին:

Հայրը. Նոր տակաւ մը գինի եմ նուէրէստացեր ու շիշե-
րը քաշելու վրայ եմ. բայց պատուական գինի, գիտէք, ի՛ր այ-
գիէն. բաժակ մը բերեմ, տեսէք:

Օհան. Ծնորհակալ եմ. ճաշէն առաջ սովորութի՛նն չունիմ,
և ընդհանրապէս խմիչքի հետ շատ բարեկամ չեմ:

Հայրը. (Արհամարհանքով) Հա՛: Դուք գիտէք. խելքս չի հաս-
նիր: (Գէպի գուռը) Սիրան, Սիրան: Այս վայրկեանիս, պարոն
Օհանէս, մէկ տեսնեմ ո՛ւր են կորեր բոլորն ալ: (Դուրս)

*
* *

Օհան. (Քիչ ետ կը դառնայ դէպի առաջ դալով ու նոր կը տեսնէ
Սահակին) Վա՛յ, պարոն, դուք այստեղ էիք. չնկատեցի: Ներեցէք,
խնդրեմ:

Սահ. (Սառն) Ոչինչ, ոչինչ:

Օհան. (Ձերմ) Բարե՛ ձեզի: Ի՞նչպէս էք:

Սահ. Ծնորհակալ եմ:

Օհան. (Իր վրան ու իր հագուստը նայելով) Ինչո՞ւ այդպէս
դարմանքով կը նայիք ինձի, այդպէս քննական:

Սահ. (Շփոթած) Քննակա՞ն, էս, ամենեկին:

Օհան. (Ժպտելով) Ուրեմն անգիտակից է: Ժուրնալիստի
վարժութիւն, երեւի՛ ի դէպ. անցեալները ձեր մի յօդուածը
կարդացի: Վերնագի՛րը... չգիտեմ. այն, երիտասարդներու գա-
ւառը չմնալու մասին. կը յիշէք:

Սահ. Այո՛, կարծեմ:

Օհան. (Միշտ ժպտուն) Ի՞նչպէս կարելի է այդ տեսակ

բաներ գրել: Վերջապէս ժամանակ է՝ քիչ մըն ալ երևոյթի պատճառները ուսումնասիրելու, հասկընալու. քիչ մը այնպէս գիտակցօրէն խնդրին մօտենալու. թէ չէ, այդպէս, օդին մէջ բացականչութիւններով. ու ձեր յաւիտենական «պէտք է այսպէս»-ն ու «պէտք է այնպէս»-ը. ի՞նչպէս թէ «պէտք է»:

Սահ. (Թշնամաբար) Ուրեմն ձեր կարծիքով պէտք չէ:

Օհան. Յամենայն դէպս ճարտասանութեամբ ու հինցած ֆուսզներով բան չենք շահի. ամենէն առաջ (Բառը հեղնոտ շեշտելով) պէտք է հասկընալ: (Սիկար հրամցնելով) Խնդրեմ, չէմք կամենար:

Սահ. Ո՛չ, շնորհակալ եմ:

Օհան. Ձեք ծխեր:

Սահ. Ո՛չ, կը ծխեմ. բայց... ո՛չ այստեղ:

Օհան. Եւ ինչո՞ւ:

Սահ. (Բան հասկըցընելու շեշտով) Օրիորդը չի սիրեր ծխախոտի մուխը:

Օհան. (Ծիծաղելով) Ախ, օրիորդի՛ն համար: Է՛, ոչինչ. (առաջարկելով) հատ մը, այնպէս կոնզրապանդով. մի՛ վախնաք:

Սահ. Ո՛չ, շնորհակալ եմ:

Օհան. Ի դժուր: Եւ վերջապէս պէտք է վարժեցնել օրիորդն ալ: Ենթադրենք յանկարծ ամուսինը ծխող մը եղաւ. այն ատեն:

Սահ. Այն ատեն, երևի, ամուսինն ալ կ'աշխատի կնոջ ներկայութեանը չի ծխելու, կամ գուցէ ետ սորվելու:

Օհան. Ա՛, դա արդէն ո՛չ: (Ծիծաղելով) Ես աւելի կը նախադասեմ կնոջմէն բաժնուիմ, քան ծխախոտէս: (Կը վառէ):

Սահ. (Լուրջ) Կան մարդիկ որ այդ աչքով չեն նայիր կնոջ վրայ:

Օհան. Է՛, բարեկամ, թողէք: Հաւատացէ՛ք ինծի, եթէ ձեր կինը ձեզի սիրեց, ձեր ծուխն ալ կը սիրէ, ձեր մուխն ալ:

Սահ. Ուրիշ խօսքով՝ որովհետեւ ինծի սիրեց, պէտք է դառնայ հլու հպատակս:

Օհան. Պէտք է, թէ ո՛չ, ճշմարիտ, չգիտեմ. ես «պէտք է»-ներու բարեկամ չեմ, ինչպէս ըսի. բայց այդ այդպէս է:

Սահ. (Հեղնոտ) Կը կարծէք:

Օհան. Բայց դուք իդուր կը վրդովիք. կնոջ գուցէ ամենէն աւելի սիրած բանը հպատակին է:

Սահ. (Մտածոտ) Ո՛չ ամեն կնոջ: Ո՞վ գիտէ՞ դուք ի՞նչ կը հասկնաք կին ըսելով:

Օհան. Ի՞նչպէս թէ: (Խնդալով) Կը հասկնամ, ինչ որ դուք կ'ինք... կ'ինք... (Կը մտնէ Սիրան):

*
* *

Օհան. Ա՛յ, կի՛ն, օրինակի համար: (կատակով) Ձկարծեմ,
որ հակառակ կարծիքի ըլլաք:

Սահ. է՛, դատարկ խօսակցութիւն է. թողնենք:

Օհան. Ինչո՞ւ. ընդհակառակը, մանաւանդ հիմա կնոջ մը
ներկայութեան:

Սիրան. Խօսքը ինչի՞ մասին է:

Սահ. (Տարցած) Գիտե՛մ, գիտե՛մ, որ շատ կան այդ տե-
սակի կանայք, որոնց ամենէն աւելի սիրած բանը հպատակիլն է,
ինչպէս որ կ'ըսէք, սրոնք ո՛չ կամք ունին, ո՛չ գիտակցութիւն,
որոնք խաղալիք են միայն էրիկ մարդու ձեռքը: (Կծու) Բայց...
Բայց կը սխալիք ամեն կին այդ ձեր կարծածը չէ, ամեն
կին չէք կրնար ձեր քէֆի ուղածին պէս դարձնէք:

Օհան. (Խիստ հանդարտ) Լա՛ւ, դիցուք թէ. ինչո՞ւ այդպէս
կը տաքնաք:

Սահ. (Իրեն սնծկելով) Ես... ես տաքցած չեմ: Դա իմ
սովորութիւնս է, երբ վէճի բռնուիմ: Մանաւանդ... մանաւանդ
երբ խնդիրը իմ սրտիս մօտիկ... իմ սրտիս մօտիկ սկզբունք
ների մասին է: Ո՛չ, կի՛նը էրիկ-մարդու հլու-հպատակը չէ:
Կի՛նը, իսկական կի՛նը, կի՛նը, այնպէս ինչպէս ես կ'ըմբռնեմ,
էրիկ-մարդու ուժն է, անոր ներշնչումը, դեցուհին, առաջ-
նորդը: Ես այդպէս կ'ըմբռնեմ:

Օհան. Ձգիտե՛մ այն ատեն էրիկ-մարդը ի՞նչ է ձեր կար-
ծիքով (անփոյթ):

Սահ. Ի՞նչ:

Օհան. (Գէպի կից սենեակի դուռը) Ա՛յ, և մեր փոքրիկ
նկարչուհին:

*
* *

Նուարդ. (Ուրախ-ուրախ կը նետուի դէպի տղան. դիտարկով.
ձեռքին գրքերու կապոյ) Բարե՛ւ, բարե՛ւ: Ես արդէն մտածեցի, որ
եկած պէտք է ըլլաք: Ճաշին կը մնաք մեզի, իհարկէ: Վա՛յ, այն-
պէս անօթի եմ, այնպէս անօթի եմ:

Սահ. (Սիրանին) Իսկ ես երթամ, Սիրան. շատ ուշացայ:

Սիրան. Նորէ՛ն. չէ որ ըսի... (Կը կտրէ):

Սահ. Իսկոյն կը վերադառնամ, Սիրան, իսկոյն: Պէտքը
գործ է, ան ալ ուրիշի գործը:

Սիրան. (Տեսակ մը չարացած) Գնա՛ւ:

Սահ. Ձեմ ուշանար. գնամ, կարգադրեմ ու անմիջապէս
կու գամ:

Սիրան. (Սնտարբեր) Ինչպէս որ կ'ուզես:

Սահ. Ուրեմն առայժմ ց'ը: (Օհաննէսին թեթեւ դուխ տալով):
Պարոն:

Օհան. Երթաք բարով, պարոն Պօղոսեան:

(Սահակ դուրս:)

*
* *

Օհան. Օրիորդ, չըլլայ թէ վշտացաւ:

Սիրան. (Գժկամ) Ա՛խ, ո՛չ. ան արդէն առաջուց կ'ըսէր
որ պիտի գնայ:

Օհան. Խեղճ տղայ է: Չգիտեմ, մարդու մէջ քիչ մըն ալ
«ես» ըլլալու է. այնպէս քիչ մը հպարտութիւն, ինքնազատահո-
թիւն. վերջապէս բնական պահանջ մը ինքը վարող ըլլալու,
ինքը վերը, ինքը աէրը:

Նուարդ. (Յափշտակուած) Այո՛, այո՛, անպատճառ:

Սիրան. (Տեսակ մը ամաչած դուխը քաշ) Բնաւորութիւննե-
րը տարբեր են, պարոն Օհաննէս. ամեն մէկը իր տարբեր ա-
ռաւելութիւններով:

Նուարդ. Գիտէք. Սահակը հիանալի տղայ է, շատ լաւ
տղայ է: Միայն... միայն, քիչ մը այնպէս... ինչպէս ըսեմ.
կարծես հրեշտակ ըլլայ:

Օհան. (Խնդալով) Ի՞նչ: Ա՛խ, դուք սատանայ: Իսկ նկար-
չութիւննիս ի՞նչ հալի է:

Նուարդ. (Աշխուժ) Միշտ լաւ:

Օհան. Եւ իհարկէ միշտ նոյն ծրագիրները:

Նուարդ. Անշուշտ. ինչի՞ է նման իմ կեանքս առանց այդ
ծրագիրների, առանց գեղարուեստի: Ես ինչո՞ւ համար եմ ապ-
րելու, եթէ մէջս եղած այդ շնորհքէն բան մը ծնելու չէ:

Օհան. (Ուրախ) Այո՛:

Նուարդ. (Ոգեւորուելով) Սպասեցէք, սպասեցէք. այ, այս
տարի դպրոցն աւարտեմ, այդ թուաբանութիւններէն-մըլաբա-
նութիւններէն մէյ-մը գլուխս ազատեմ ու ամբողջովին նու-
իրուիմ իմ սիրած դործիս: Կը տեսնէք քանի մը տարիէն, կը
տեսնէք. արդէն քոյրս ալ խոստացեր է՝ ամեն կերպ օգնէ ինծի:

Օհան. (Սիրանին) Այո՛:

Սիրան. (Կոտրուած) Այո՛: (Հեղնոտ) Ես ալ ժամանակ մը
շատ սէր ունէի նկարելու, ես ալ երբեմն երազեր եմ, բայց իմ
ճամբաս ուրիշ կերպ էր ձգուած: Պէտք է տան մասին հոգայի

դեռ շատ թարմ տաքիքէս, պէտք է... (Գտնն ծիծաղելով) Պէտք է վարը մնայի, վարը, մանր, սե աշխատանքի:..

Նուարդ. (Յանդիմանելով) Սիրան, Սիրան:

Սիրան. (Կտրուկ, վճռական) Բայց ինչ որ ես ինձի համար չեմ կրնար, ուրիշի համար կարող եմ: Աս ալ դեր մըն է վերջապէս: Ընելու եմ ձեռքէս եկածը, որ սա գոնէ ազատ ըլլայ ինքը զինքը իր հակումներուն նուիրուելու, թող սա ապրի գոնէ իր ուզածին պէս ու իրեն համար:

Օհան. Ա՛ն ալ, բայց դուք ալ: Իզուր այդպէս դառնացած կը խօսիք:

Նուարդ. (Ուրախացած, տղուն) Ձէ՞, պարոն Օհաննէս, դուք ըսէք, խնդրեմ: Երբեմն ահա ասանկ, այնպէս սիրտս կը կոտրէ որ...

Օհան. Հապա, Նուարդ, դուն մեզի վայրկեան մը առանձին թող:

Սիրան. (Վախցած) Ո՛չ, ո՛չ, ինչո՞ւ: Կեցի՛ր, կեցի՛ր:

Նուարդ. (Զարմանքով կը նայի մէյ մը քրոջը, մէյ մը տղու երեսին. ու քիչ վշտացած) Խնդրեմ, խնդրեմ, եթէ ես ձեզի կը խանդարեմ: (Դուրս):

*
* *

Սիրան. (Անհանգիստ) Նուարդ, Նուարդ:

Օհան. Թողէ՛ք, թողէ՛ք երթայ: Ես վերջը սիրտը կ'առնեմ:

Սիրան. (Շփոթուած կ'երթայ կարի սեղանին մօտ, ջղուտ խառնակ շարժումով մը սպիտակեղէնները կը վերցնէ, կը դնէ, կարծես զբաղուած է:)

Օհան. (Կր մօտենայ անոր ու սեղանէն մկրատը վերցնելով՝ ժլատուն) Կարծեմ վերջապէս պէտք է այս հանգոյցը կտրենք:

Սիրան. (Անոր նայելէ խուսափելով) Ի՞նչ հանգոյց:

Օհան. (Միշտ ժպտուն) Հա՛, որ տեղէն սկսինք... (Յանկարծ վճռաբար մկրատը կը դնէ սեղանին) Գիտէ՛ք, որ ես կողմնակի ճամբաները չեմ սիրեր: Եւ վերջապէս ինքներդ ալ շատ լաւ գիտէք արդէն...

Սիրան. (Յանկարծ ցնցուելով, տեսակ մը հրամայական) Թողէ՛ք, թողէ՛ք, խնդրեմ:

Օհան. Ինչո՞ւ: Ո՛չ: Ես մինչև հիմա ուղղակի խօսելու քաշուեցայ, զսպեցի ինձի, կարծես վախ ունէի որ կ'ը շտապեմ, գոցէ և աւելորդ հպարտութիւն. բայց... բայց վերջապէս ալ չեմ կրնար:

Միրան. (թուլցած) Կ'աղաչեմ ձեզի, պարոն Օհաննէս, կը խնդրեմ ձեզի, թողէք լռեցէք:

Օհան. (ջարմանքով) Ինչո՞ւ սակայն: Եւ վերջապէս արդէն ուշ է ետ երթալու համար: Եթէ սխալած եմ, եթէ զգացումսներըս խաբեր են ինծի, եթէ դուք նոյնը չէք ըզգար զէպի ինծի, նա՛, աւելի վատ. բայց լռել, ո՛չ, ալ չեմ կրնար:

Միրան, (Կամաց կը սահի ու կը նստի. գլուխը հակ:)

Օհան. (Ջերմ) Տեսէք, ես պարզ տղայ մըն եմ, ես ձեզի ամեն բան իր անունովը պիտի ըսեմ: Ես չգիտեմ սա ինչ բան է, որ ինծի այսպէս դէպի ձեզի կը քաշէ. ես չգիտեմ անգամ, թէ իսկապէս ձեր մէջ ի՞նչն է, որ այսպէս սրտիս զարկաւ. միայն բնազդներս կ'ըսեն ինծի՝ «գնա», կը դրդեն ինծի՝ «գնա, ան է»: Իսկ ես սաստիկ կը հաւտամ իմ բնազդներուս, իմ միակ իսկական ղեկավարս անոնք են եղած կեանքիս մէջ, և երբեք ալ չին խաբած: Ահա ես ձեր առջնն եմ. հիմա ամեն բան դիտէք: (Ծիծաղելով) Հիմա ալ խորհուրդ կու տամ երէկուան պէս, որ երթամ Յովսէփեանի աղջկայ հետ:

Միրան. Դուք ի՞նչպէս կը տանջէք ինծի: Միթէ չէք ըզգար, որ ձեր վարմունքը վատ է, վատ է...

Օհան. (Ստուծ) Վատ: Ներեցէք, ո՛չ, եւ վերջապէս ձեր մէկ խօսքովը կրնաք վերջ դնել:

Միրան. Վերջ... Բայց չէք տեսներ միթէ, ի՞նչպէս խառնակ է գլուխս, ինչպէս ես ինքս իմ տէրս չեմ, ինչպէս... Վատ էք, վատ, վատ: Ի՞նչ ըսեմ ես ձեզի, ի՞նչ կ'ուզէք որ ըսեմ ձեզի. ես խօսելու անգամ կը վախնամ. այլևս ամեն բան կարծես շուրջս հակառակ է դարձեր. անց մտածումները, այն պարտաւորութիւնները, որոնք ես երկար-երկար շատ բնական եմ համարեր ու ազնիւ, այսօր ինծի ծնու կը թուին, յիմար, սըխալ: Կը հասկնամք, ես հիմա այլևս չգիտեմ ի՞նչը բռնեմ, ի՞նչը թողնեմ:

Օհան. (Կտրուած) Այսինքն ի՞նչպէս, պարզ չեմ ըմբռներ:

Միրան. Թողէք ինծի այսօր, պարոն Օհաննէս, կ'աղաչեմ ձեզի: Կը տեսնէք, ես նորմալ դրութեան մէջ չեմ. յանկարծ... յանկարծ... և վերջը ամբողջ կեանքս կը զղձամ. ես այսօր կը վախնամ ինքս ինծմէ, ես այսօր կրնամ ընել ամեն յիմարութիւն. դուք իմ գլուխս պառլա կու տաք, դուք կը քաշէք ինծի, դուք կը դրդեն ինծի. ատիկա աղէկ չէ, աղէկ չէ:

Օհան. (Վիրաւորուած) Ներեցէք, օրիորդ, կը տեսնեմ, որ սխալ գործեցի: Ես կը հեռանամ: (Կ'ուզէ դուրս:)

Միրան. (Յանկարծ առաջ նետուելով՝ Թսփով) Պարոն Օհաննէս, պարոն...

Օհան. (Կէս ծամբին կանգ առնելով) Օրիորդ:

Սիրան. (Կը մօտենայ անոր կը կանգնի գէմը ու քնքշանքով) Վերաւորուեցա՞ք:

Օհան. Ո՛չ, օրիորդ, իրաւունք չունիմ:

Սիրան. (Պաղատանք-փաղաքշանք) Մի վերաւորուի՛ք, կը խընդրեմ ձեզի: Հասկցէ՛ք ինձի: Հասկցէ՛ք հոգեկան վիճակս: Կը խօսինք մէկ ուրիշ անգամ, երբ գլուխս աւելի պարզ ըլլայ: (Ձեռքը մեկնելով) Մի բարկանաք:

Օհան. (Կը բռնէ ձեռքը. ու կը նային իրար ջերմ ու երկար. լուռ. վերջը կամայ) Ուրեմն... Ե՛րբ դամ:

Սիրան. (Տղու դէմքէն կախուած, տարուած) Ե՛րբ որ կը կամենաք:

Օհան. Վա՛ղը, մի՛շտ օր, կիրակի՞:

Սիրան. Ե՛րբ որ կը կամենաք: Ուրեմն ալ չէ՞ք բարկայած:

Օհան. (Բարձրաձայն) Բարկանամ, հիմա: (Երկու ձեռքով անդամ մըն ալ պինդ թափ կու տայ անոր ձեռքը ու բայ թողնելով՝ ուրախ ու աշխուժ) Ո՛չ, հիմա ես ուրախ եմ միայն, ուրախ, բոլոր սըրտովս: Այսօր, թէ վաղը, երբ որ կ'ուզէք. բայց իմ պատասխանս, նըս ես առի արդէն: (Յափշտակուած) Ահա իմ պատասխանս, դուք, ձեր դէմքը, ձեր նայուածքը. ահա իմ պատասխանս ձեր աչքերուն մէջ: (Ձուարթ ու կատակով) Աղէ՛կ, կը գիմանամ երկու օր ալ: (Գուրս):

Գ. Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն

Սիրան. (Անոր հետեւելով քիչ-քիչ ետ կ'երթայ մինչեւ ճակտի դուռը, ուր թիկն տուած կը մնայ դուռիս յետմէ պտտին: Վերջը յանկարծ վայրի ուրախութեամբ կը նետուի առաջ, կը բռնէ աթոռի թիկունքէն ու նորէն կը թաղուի իր մտքերուն մէջ):

Հայրը. (Կը մտնէ ձեռքը շիշ մը պինի ու բաժակ մը) Ա՛յ, մէյ մը համը տեսէք: (Ձարմանքով կը նայի շուրջը:) Վա՛յ, գնացողը անէր: Ափսո՛ս: (Վար դնելով ձեռքինները:) Տեսա՞ք, Սիրան, որ կ'ըսէի ձերա 65 շիշ է դուրս գալու: Բան մը որ կ'ըսեմ, ըսածս գիտե՞ս. 63 շիշ եղաւ. երկու շիշի չափ ալ յիշած ու խմած՝ ձերա 65: (Յաղթական) Տեսա՞ք հիմա աչքիս չափը:

Սիրան. (Յրիւ) Հը՛մ:

Հայրը. Ինչպէ՛ս թէ «հըմ»: Բայց աղէկ յոգնեցայ հա՛: Կատակ է, ամբողջ տակաւ մը: Բայց հիանալի գինի է, Սիրան, սքանչելի գինի: (Շիշը լոյսին բռնելով). Ա՛յ, հիմա քէֆս տեղն է:

Սիրան. (Սրտնեղ) Է՛, երնէկ քեզի, որ քանի մը շէշ գինիով
այգպէս ոգևորուիլ կ'ընաս:

Հայրը. Վահ. դուք որ բերնի համ չունիք. դուն ի՞նչ գի-
տես ինչ բան է գինին: Ո՛չ դուն, ոչ ալ անիկա, յիմանը, ձը-
գեց գնաց: Է՛, նոր ճահիլներդ, դուք արդէն ոչ մէկ բանէ համ
առնելու շնորհքը չունիք, ոչինչ վայել չէք կ'ընար, ոչ մի բա-
նով հարբենալ չգիտէք: Է՛, մենք ուրիշ տեսակի մարդիկ էինք
մեր ճահիլ օրերուն:

Սիրան. (Մտածկոտ) Գուցէ իրաւունք ունիս, հայր:

Հայրը. (Ծաղրով) Գուցէ: Ի՞նչպէս թէ «գուցէ»:

Սիրան. (Յանկարծ ոգևորուելով) Ճիշտ է, հայրիկ: Տուր ին-
ծի, տուր ինծի քու գինիէդ. ես ալ կ'ուզեմ խմեմ քու գինիէդ,
ես ալ կ'ուզեմ... (Քայլ մը առաջ գնալով):

Հայրը. (Զարմանքով) Ըհը՛. նոր խելքի եկար: (Տեսալ մը դինիին
շիշը պաշտպանելու շարժումով) Համբերէ, կամաց-կամաց: Գինին
աննման բան է, ի՞նչ կարծեցիր. միայն ի հարկէ այսպէս ընտիր
ու անապակ գինին. գինիի ու բարեկամի միայն ընտիրը. մնա-
ցածը թոյն է:

Սիրան. (Յափշտակուած) Այո՛, ընտիրը, ընտիրը, միայն
ընտիրը... (Անդուսպ ուրախութեամբ) Հայրիկ, գինիի ու բարեկա-
մի միայն ընտիրը:

Հայրը. (Ապշած կը նայի անոր): Վահ. առանց խմելու
գինովցար: (Կասկածոտ) Զըլլա՛ թէ արդէն խմեր ես:

Սիրան. (Ախտիրտ ծիծաղելով կը նետուի բազկաձողի մէջքին,
գրեթէ պտուիւծ, տարածած թւերով) Այո՛, հայրիկ, խմեր եմ, խմեր
եմ, խմեր եմ:

Հայրը. Ե՞րբ. այդ ի՞նչպէս, որ ես չիմացայ: Գողունի՛:
(Ծիծաղելով) Հա՛, հա՛, հա՛, հարբէ՛ր ես:

* *

Տիրուհի. (Գլխարկով ծախտի դռնէն) Վա՛յ, հայրիկ, քէֆդ
տեղն է:

Հայրը. (Միշտ ծիծաղելով) Սիրանը... Սիրանը հարբեր է:

Տիրուհի. Զէ՛ հա: (Աղջկան դառնալով) Սիրան...

Սիրան. Ընտիր, ընտիր գինի:

Հայրը. (Միշտ ծիծաղով կը վերցնէ շիշը) Գողցեր է գինիէս,
գողցեր է: Ա՛յ, չէի կ'ընար երեւակայեր: (Դուրս):

Տիրուհի. (Գլխարկով, հովանոցը ձեռքին կեցած է աղջկան կող-
քին, աչքերը անձարթ անոր դէմքին):

Սիրան. (կամաց մը կը բարձրանայ ու կը նստի. հանգիստ) Իմ վիճակս ելաւ, Տիրունի:

Տիրունի. Այո. կը տեսնեմ:

Սիրան. Ուրախ չե՞ս:

Տիրունի. (Մտածկոտ) Ուրեմն դէպի սիրած սարերը... (Հեղնոտ) Խեղճ Սահակ:

Սիրան. Է՛, ինչո՞ւ խեղճ. ես անոր ի՞նչ էի տալու. կ'անցնի քանի մը օր, կը վարժուի, վերջացաւ գնաց:

Տիրունի. (Գլխով կ'ընէ) Հը՛մ: Հօրդ համար մեծ սիւրբընդ է ըլլալու. այնպէս սորված է քու թևիդ տակ:

Սիրան. Իմ պարտքս կատարել եմ ես. հանգիստ է խիղճըս: Նուարդի համար ալ կ'աշխատեմ օգնեմ հեռուէն ալ, որչափ որ կըցայ. թող շարունակէ, թող առաջ գնա...

Տիրունի. Անշուշտ, անշուշտ: Միայն հիւանդի հաշուին սաստիկ պիտի չի գայ:

Սիրան. Է՛, ի՞նչ ընեմ. քիչ մըն ալ թող միւսները մըտմըտան: (Գրգռուած) Վերջապէս... ես ալ մարդ եմ վերջապէս: Ա՛յ, որ այսպէս ետ կը նայիմ անգամ մը իմ ապրած կեանքիս. ինչի՞ է նման. անապատ. մանր-մունր հողմեր, ցաւեր, ու գորշ, գորշ: Ո՛չ, ո՛չ ալ չեմ կրնար, ալ չեմ ուզեր. ես ալ ունիմ իմ պահանջներս, ես ալ կ'ուզեմ զգամ ու ապրիմ: Ես ալ կ'ուզեմ ապրիմ, Տիրունի, կը հասկընաս, ես ալ կ'ուզեմ ապրիմ: Կ'ուզեմ ապրիմ ինծի համար, վերջապէս անգամ մըն ալ ինծի համար:

Տիրունի. (Բնկճուած) Ապրէ, ապրէ, պէտք է ապրիլ:

Սիրան. Բայց դժու ինչու այդպէս. ուրախ չե՞ս:

Տիրունի. Է՛, թող ինծի: (Կատակի տալով) Նախանձ:

Սիրան. Անխելք:

Տիրունի. (Դառն) Ուրեմն այս օրուընէ մեր ճամբաները ալ կը բաժնուին իրարմէ:

Սիրան. Ինչպէս թէ. ինչո՞ւ:

Տիրունի. Մինչև հիմա կարծել էի, մենք միշտ ենք զոյգ գնալու: Ու պինդ համոզուած էի, որ այդ բոլորը զայրոյթի, բողոքի ալիքներ են միայն որ կու գան ու կ'անցնին սրտիդ վըրայով, ինչպէս եկեր ու անցեր են իմ վրայէս: Ես քեզի ալ ինծի նման կարծեցի. ինծի նման անընդունակ ապրելու ինքզինքդ համար, ինծի նման միայն աշխատաւոր ձեռք մը ուրիշներու կեանքը դիւրացնելու: Սխալուեր եմ. քու մէջդ կ'իմն է նստած. ապուշը միայն ես եմ աշխարհիս երեսին:

Սիրան. (Վրայ ինչա՞ով կարեկցոտ) Տիրունի, Տիրունի...

Տիրունի. (Խիստ ու իրմէն հեռու պահելով) Ա՛, ո՛չ. իզո՞ւր:

Դուն կը խղճաս ինծի: Դա վնաս է, քեզի համար շատ է վնաս: Խղճալը շատ աւելորդ ու շատ անյարմար բեռ է իրեն համար ապրիլ ցանկացողին: Ով իրեն համար ապրիլ կ'ուզէ, խղճալը պէտք է մէկդի դնէ: Գնա քու ճամբադ ու ետ մի նայիր երբէք. երբէք, ոչ ինծի, ոչ միւսներուն: Այդ ճամբով դնացողը ետ նայելու չէ. յիշէ Ղովտի կնոջը...

*
* *

Սահակ. (Շնչատ ու զուարթ կը նետուի ներս) Ահա և ես: Որ ըսի չեմ ուշնար:

Սիրան. (Յուզուած ու չոր) Այդպէս վստմհ ես, որ չես ուշացեր:

Սահակ. Ինչպէ՞ս թէ:

Սիրան. Իսկ ինծի կը թուի, որ շատ ուշացար, շատ:

Սահակ. Է՛հ, կըքով մի խօսիր. դեռ հաղիւ կէս ժամ անցաւ: Տես, այնպէս շտապեր եմ: Զգէ՛: Երևի բարկացեր ես, որ չլսեցի քեզի, բայց վերջապէս երեխայ չես. պէտք է հասկընալ իր որ պարտական էի երթալու:

Տիրուհի. (Հեղնոտ) Պարտական, պարտք: Է՛, դուք ալ. յիմար բառ. պաճառքն ինչ բան է:

Սահակ. (Ժպտուն) Մի՞թէ:

Տիրուհի. (Սիրանին) Ինչո՞ւ ես անհանգիստ. քաջ կղեր, անփոյթ ու ետ մի նայիր. յիշէ Ղովտի կնոջը... (Գուրս:)

*
* *

Սահակ. (Զարմանքով ու ծիծաղով) Ի՞նչ կ'ըսէ այդ աղջիկը:

Սիրան. (Խէթ) Զգիտեմ:

Սահակ. Դեռ բարկացած ես: Արժէ՞, հոգիս: Աղէկ, թող, կը բարկանաս մէկ ուրիշ անգամ. հիմա այնպէս չգիտեմ ինչու սիրտս տեսակ մը լիքն է, ու հետդ խօսիլ կ'ուզէի. եկնուր, նստէ:

Սիրան. (Անդանի վրայ բանով մի զբաղուած. թիկունքը տղուն)

Սահակ:

Սահակ. Հա՛:

Սիրան. Քեզի բան մը ունիմ ըսելու:

Սահակ. Հապա՛:

Սիրան. (Կէս մը դէպի տղան գառնալով) Զգիտեմ ինչպէս արտայայտեմ միտքս, որ ինծի սխալ չհասկընաս: Դուն գիտես, որ քեզի սրտանց կը համակրեմ ես, բայց... բայց պէտք է որ անգամ մը պարզ խօսիմ:

Մահակ. (Ունհանդիստ) Ի՞նչ բան է դա:

Սիրան. Ոչինչ. չվշտանաս. միայն ինձի կը թուի, որ մենք իզուր խօսք ենք տուած իրարու. մէջտեղը կարծես թիւրիմացութիւն մը կայ, տեսակ մը...: Ես ու դուն անշուշտ շատ լաւ բարեկամներ ենք, շատ լաւ ընկերներ, անշուշտ. բայց... բայց ամուսնական կապ՝ ո՛չ: Չէ՞ս նեղանալու, չէ՞, որ այսպէս պարզ հետք կը խօսիմ. ես պարտական եմ քեզի հետ պարզ ու անկեղծ ըլլալու. այնպէս չէ՞: (Քիչ լուռ): Այնպէս չէ՞:

Մահակ. (Յրուած) Ինչպէ՞ս:

Սիրան. Ինձի պիտի հասկընաս չէ՞: (Քիչ լուռ): Այնպէս նըկատէ, որ մեր մէջ ո՛չ այն հին խօսակցութիւնն է տեղի ունեցեր, ո՛չ ալ այս: Այո՞:

Մահակ. Ինչպէս որ կը կամենաս:

Սիրան. Եւ մեր յարաբերութեան մէջ իհարկէ ոչինչ չի փոխուիր: Ոչինչ, բոլորովին ինչպէս առաջ:

Մահակ. Ինչպէս որ կը կամենաս:

Սիրան. Անշուշտ, անշուշտ: Գիտե՞ս, բարեկամութեան համար բոլորովին ուրիշ տեսակի ժարդիկ կը յարմարին իրար, ամուսնութեան համար ուրիշ: Ես ու դուն միշտ հրաշալի բարեկամներ ենք եղած իրարու. ու այդպէս ալ մնանք միշտ: Այնպէս չէ՞:

Մահակ. Ինչպէս որ կը կամենաս:

Սիրան. Շատ, շատ շնորհակալ եմ քեզմէ: Ուսերէս կարծես անագին բեռ մը գլորեցիր: Շնորհակալ եմ քեզմէ շատ, շատ, անչափ: (Դուրս):

*
* *

Մահակ. (Քարացած կեցած է. ուշքերը մէկ կէտի. վերջը կամաց կը մօտենայ սեղանին ու դանդաղ շարժումով կը վերցնէ գլխարկը):

Յուարդ. (Կը մոնէ, կը նայի շուրջը. լուրջ ու մտածկոտ կը մօտենայ տղուն) Մահակ, քոյրս ինչո՞ւ այսպէս տխուր է այս քանի օրը. ի՞նչ կը կարծես:

Մահակ. (Քեկուած) Չգիտեմ:

Յուարդ. Իսկ ես գիտեմ. ես հիմա կը հասկընամ. մենք ենք, մենք անոր ոտքերը կապողը. մենք բոլորս՝ եղբայրս, քոյրս, ես: (Խորհրդաւոր) Ես հիմա գիտեմ:

Մահակ. Այո՞... կապողը: (Առանց անոր նաեւ) Մնաս-բարով, Նուարդ:

Յուարդ. Կ'երթաս: Ո՛չ. ես չեմ ուզեր, որ մեզի համար

ան դժբաղդ ըլլա: Չէ, Սահակ, պէտք է, որ բոլորս դժբաղդ ըլլա:

Սահակ. Թող ըլլա... Թող ըլլա երջանիկ (կը բղձկի ու զըսպիլ ջանալով կ'ուզէ դուրս:)

Մուսարդ. (Յուզուած ու կենտրոնացած) Չէ, չէ...

Սահակ. Թող ըլլա երջանիկ: (Տխուր ու խորունկ) Մնաս-բարով, Նուանդ: (Ձերմ կը թօթուէ ձեռքը ու դուրս:)

Մուսարդ. (Ապշած ու յուզուած կը նայի ետեւէն:)

Լեւոն Շանթ

(Վերջը յաջորդ համարում)

ՀԻՒԱՆԴ ՄԱՐԴԸ *)

(Բ. Շ ա ե ռ ը ի)

Դ.

Թիւրքիական ցենզուրան.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Չափազանց կրթութիւնը:—Թիւրքիական լրագիրները:—Ցենզուրական դէպքերի նմուշներ:—Ուղղած Աստուածաշունչը:—Սրբազրուած Դուրանը. Գիտ կովը:—Բաղաբաղանութիւնը մամուլի մէջ:

Ինչպիսի կրթութիւն, ինչպիսի յառաջադիմութիւն:

Այդպէս էի ես կարծում, երբ տեսնում էի շոգենաւի վրայ նստած արիստոկրատ թիւրքերին, որոնք գնում էին դէպի վիլլաները և Մարմարա ծովի ամարանոցները և ճանապարհի

*) Տես «Մուրճ» № 10.

երկարութիւնը չզգալու համար եւրոպական լրագրների ընթերցանութեամբ էին վրադուած:

Չափազանց կրթութիւն, չափազանց յառաջդիմութիւն, կարծում էին ընդհակառակը թիւրքական լրտեսները և եւրոպական լրագրներ կարդացողներին ամբաստնում էին իբրև եւրիասարգ թիւրքերի:

Եւ զարմանալի չէ այն հանգամանքը, որ թիւրքական կառավարութիւնը կատարելապէս գնահատում է այդ օրինակ ամբաստանութիւնները, որովհետև նրա պաշտպան ոստիկանութիւնը այնպիսի անհատների, իբրև եւրիասարգ թիւրքերի, կալանաւորեց, որոնք horrible diету ոճրագործութիւն են արել նրանով, ու իրանց ֆէսիւրի վրայ օղանցքներ են ունեցել:

Օղանցքները եւրիասարգ թիւրքերի նշաններն են, ասում է ոստիկանութիւնը...

Եւ իհարկէ այդ օրուանից ի վեր գրեթէ ամեն մի թիւրք իր ֆէսի վրայ օղանցքներ չունի, կամ թէ չէ բացի Կ. Պոլսի վրաքննիչի տեսանից անցկացած թիւրքական լրագրից ուրիշ լրագիր չէ կարդում հրապարակօրէն:

Եւ իսկապէս Կ. Պոլսի ոչ մի լրագիր չէ կարող իր ընթերցողի մաքերը լարել կամ փոխել:

Եւ միթէ կարելի է մի բան աշխարհիս երեսին աւելի տափակ, չոր ու ցամաք և ձանձրալի երևակայել, քան թէ այդ Կ. Պոլսի լրագրներն են ներկայացնում:

Թիւրքական թերթերի ամենագուարձալի մասը կազմում են նրանց պաշտօնական բաժինը և այն սլենտիները, որտեղ գլխաւորապէս երևում են թիւրքական ցենզուրայի լարախաղացութեան բնորոշ նմուշները:

Թիւրքիայում գրաքննութիւնը զարմանալի կեանք է վարում: Թիւրքական թերթերը գրկուած են նոյն իսկ ամենաչնչին ազատութիւնից ներքին կամ արտաքին քաղաքականութեան մասին անկախ կերպով իրանց կարծիքները արտայայտելու: Դրանք մեծ մասամբ գրաքննութիւնից ներշնչուած յօդուածներով են կերակրում իրանց ընթերցողներին:

Շատ անգամ էլ պատահում է, որ թիւրքական ցենզուրան շատ բան թոյլ է տալիս տպագրելու թիւրքական լեզուով լոյս տեսնող թերթերում, այն ինչ միւսնոյն բանը արգելուում է մայրաքաղաքում լոյս տեսնող միւս թերթերում երևալու, որպէսզի գրանով արգելի միայն թիւրքերի համար որոշած տեղեկութիւնները աւելի լայն շրջաններում տարածուելու:

Թիւրքերի համար լուրերը սոհասարկ ուրիշ գոյն ունեն, եւրոպացիների համար ուրիշ:

Մի բանի մէջ միայն բոլորը միեւնոյն իրաւունքն ունեն, որ է լուրթիւնը: Միանգամայն անհաւատալի է թիւրքիական ցենզուրի նրբազգացութիւնը և դիտլրեաւ լինելը:

Ահա միայն մի քանի պերճախօս փաստեր:

Երբ Կարնօն սպանուել էր, լուրը կայծակի արագութեամբ բերանացի կերպով տարածուեց և չնայած նրան, որ իւրաքանչիւրը այդ մասին արդէն գիտէր և խօսում էր, Կ. Պոլսի թերթերին արգելուած մնաց այդ սարսափելի դէպքի առթիւ ամենաչնչին մանրամասնութիւնը անգամ յիշատակելու:

«Ֆրանսիական հասարակապետութեան նախագահը հարձածահ եղաւ» այսպէս հաղորդուեց վարիդեան լուրը: Յետոյ կարողացան, իհարկէ, նրա մահուան մասին մի քանի բան ևս պատմելու, բայց միայն այս ձևով:

«Կարնօն դէպքից յետոյ գիտակցութիւնը կորցրեց և կառքում պառկեց: Սրան յետևող նախադասութիւնը «Նրա բերանից վաղում էր արիւն» գրաքննիչի փափուկ զգացմունքները շարժեցին:

Պրեֆեկտ Րիւօի խօսքերը ուղղուած թատրոնական հիւրերին Լիօնում, թէ «մի բղաւէք Կարնօն զոհ եղաւ մի ատենտատի», ստիպուած էին այս ձևով հաղորդելու:

«Մի բղաւէք Կարնօն մահամերձ է...»

Այս բոլորի հետ, սակայն, եւրոպական թերթերը բացարձակ կերպով կախուած էին, կատարուած ոճրագործութեան վերաբերեալ իրանց մանրամասն տեղեկութիւններով, բոլոր հիւրանոցներում և սրճարաններում:

Մի իրեկոյ մի հեռագիր կարգացի ես հետևեալ բովանդակութեամբ:

«Պետական բոլոր բարձր աստիճանաւորները շտապեցին Հոլմբերտ թագաւորին իրանց համակրութիւնները արտայայտելու»:

Մի քանի օրից յետոյ, սակայն, կարգացի ես Եւրոպական թերթերում Ակիարիտոյի կատարած անյաջող ատենտատի մասին:

Մի ուրիշ անգամ հաղորդում էր Մադրիդից. «Իսպանիայի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը խորապէս յուզուած է մինիստր նախագահ Կանովայի մահուան առթիւ»: Բայց ես իսկոյն հասկացայ թէ այդ ինչ է նշանակում:

Ստամբուլի սպանման ժամանակ արգելուած էր նրա ոչ միայն մահուան, այլ և նոյն իսկ նրա ծանր և անյուսալի հիւանդութեան մասին որեւէ բան խօսելու, որից յետոյ մահը բնականաբար պիտի տեղի ունենար:

Մամուլային սոյն օրինակ կատակերկուծիւններ տեղի ունեցան Յունաստանի Գէորգ Թաղաւորի կեանքի դէմ սպանման փորձ անելու առիթով. նոյնը պատահեց և Աւստրօ-Ունգարիայի Եղիսաբէթ կայսրուհու, Իտալիայի Հումբերտ Թագաւորի և Միացեալ Նահանգների Նախագահ Մակ-Կինլէի սպանման ելու առիթով:

Հայկական խռովութիւնների ժամանակ պատահած ցինգուրական ծիծաղաշարժ նմուշների մասին խօսելը մեզ շատ հետու կտանէր:

Թուրքիկ կերպով աւելորդ չէ այստեղ յիշել, որ Թիւրքիական Թերթերում արգելուած էր Գլատատոնի պատկերը հրատարակելու, որովհետեւ պետական այդ անձնաւորութիւնը Թոյլ էր տուել իրան Սուլթանի և Թիւրքական բացասական ընկերի դէմ խօսելու: Բացի դրանից նաև արգելուեց, Թիւրքիական լրագրներում որևէ բան յիշելու այն շոգենաւի կաթսայի պայթելու մասին, որ Թիւրքական կառավարութիւնը շինել էր տուել Գերմանիայի Քիլ քաղաքում. չէ որ Թիւրք ընթերցողները կարող էին այդ կաթսայի պայթելը ուրիշ ենթադրութիւններով պարզարանել:

Հայկական կոտորածներից յետոյ Թիւրքիական ցինգուրան ուսեց իր բարբարոս արշաւանքները հայերէն լեզուով լոյս տեսած գրքերի և պարբերական հրատարակութիւնների վերաբերմամբ. նա եռանդուն կերպով խուզարկում և մրոտում էր հայերէն լեզուով այն բոլոր հրատարակութիւնները, որոնց մէջ, աչք զարնող շատ նախադասութիւններ կային:

Նոյն իսկ Աստուածաշունչը ազատ չմնաց վերոյիշեալ արշաւանքներից: Թիւրքական գրաքննիչի աչքում նրա մի քանի նախադասութիւնները անվստահելի և կասկածելի դարձան:

Հրէաստանը նման է հնչում Հայաստան բառին, բայց որովհետեւ Թիւրքիայի համար Հայաստան բառը գոյութիւն չունի, քերուած է բոլոր քարտէզների վրայից, դրա համար էլ արգելեցին յաւիտեանս Հայաստան բառի գործածութիւնը, որովհետեւ նա կարող է յիշեցնել նախկին Հայաստանը:

Ուրեմն այսուհետև այնպիսի Աստուածաշունչներ, որոնց մէջ չի կարելի գտնել Հրէաստան բառը:

Միւս տեղը վերաբերում է Քրիստոսի համար առաջին անգամ միոնող սուրբ Սահիանոսին: Թիւրքական գրաքննիչը չկարողացաւ ներել այդ սուրբին, նա չէ, որ քարկոծուելով մեռաւ որը կարող է 1896 թ. Օդոստոսեան դէպքերը յիշեցնել, երբ այնչափ հայեր նոյն ձևով սպանուեցան, ուստի և այդ կտորը ջնջուեց:

Նոյեմբեր, 1903.

Մի ցենզուրա, որ կարողանում է Ղուրանից «Խալիֆայի պարտականութիւնների մասին» գլուխը ջնջել, ի հարկէ կարող է և Աստուածաշունչը սրբագրել:

Թիւրքական լրագրները իրանց խորամանկութեամբ ստիպուած են երբեմն իրանց միտքը տպագրական սխալների շնորհիւ արտայայտել: Երբ Սուլթանի առաջին քարտուղար Սուրէա փաշան յանկարծակի մեռել էր և լուր էր տարածուել, որ նա թուրքացի էր, Կ. Պոլսի գերմաններէն լեզուով հրատարակուող մի թերթում տպուած էր հետեւեալը... Սուրէա փաշան յանկարծածա՜հ եղաւ մի թիւրքական (türkisch) հիւանդութեան շնորհիւ, փոխանակ ասելու խարդախ (tückisch) հիւանդութիւնից...:

Երբ յայտնի ծովային մինիստր Հասան փաշան մի թանգազին պատուոյ սուր ստացաւ, Ֆրանսիական մի թերթ դիտմամբ հետեւեալը տպեց. «sabre de grande valeur» (փոխանակ valeur)...

Այգպիսի տպագրական սխալները» պատճառ դարձան վերջապէս ցենզուրական մի հրովարտակի հրատարակութեան, որի համաձայն խմբագիրները տպագրական սխալների համար անգամ պատասխանատու են դառնում:

Դրան հակառակ, ցենզուրան ոչ միայն թոյլ է տալիս, այլ և ցանկանում է, մանաւանդ քաղաքական յուզմունքների ժամանակ, որ ընթերցողների ուշադրութիւնը գրաւուի հետեւալ լուրերով:

«Սարսափելի պտղաբերութիւն». Կոնիայում տեղի ունեցաւ կանացի պտղաբերութեան մի արտասովոր դէպք: Մի կին այդ քաղաքում ծնել է մինչև այսօր 24 երեխայ: Նա ամուսնացել է 12 տարեկան հասակում և այժմ չնայելով որ նա 49 տարեկան է սակայն 25 տարեկանի տպաւորութիւն է թողնում: Այդ 24 երեխաներից կենդանի են մնացել միայն 9 հոգի, այն ինչ մնացածները մեռել են իրանց փոքր հասակում, մեծ մասամբ ծնունելուց անմիջապէս յետոյ»:

«Մի գիժ կով». երբ Սըվազում սկսուեցին հայկական առաջին շարժումները, Կ. Պոլսի թերթերից մէկը իր այնտեղի թղթակցից ստացաւ հետեւեալը. «Ասոսձին մի բան չկայ հաղորդելու. նորերս մաքսատան պաշտօնեաները ձերբակալեցին ծխախոտի մի քանի մաքսանենդների. իբրև մի ծիծաղաշարժ պատմութիւն աւելորդ չեմ համարում նաև ձեզ յայտնել, որ քաղաքում մի կով է գժուել, որի պատճառով տեղիս ամբողջ ազգաբնակչութիւնը յուզուած դրութեան մէջ է գտնուում»: Շատ պարզ է, որ ընթերցողը պէտք է կարողանայ այդ խօսքերը տողերի արանքներով կարդալ:

Յունական պատերազմից սկսած Թիւրքիայի պարբերական մամուլը աչքի ընկնող փոփոխութեան ենթարկուեց, որովհետեւ միայն այդ ժամանակ Թիւրքիական թերթերը առաջին անգամ արտօնութիւն ստացան օգտուելու քաղաքական յայտարարութիւններէց կամ կօմրինացիաներէց: Այդ ժամանակ մանաւանդ մի՝ օրաթերթ՝ պատկերազարդ ամենօրեայ «Մալիւմաթ»ը, որ Նիւրզի օրգանն է համարուում, արտաքին քաղաքականութեան իր նուիրած գեղեցիկ և ազատ յօդուածներով, գրաւեց ընթերցողներին ուշադրութիւնը: Այդտեղ անգլիացիներին էլ անում էին նոյն յանդիմանութիւնները՝ Հընդկաստանի մահմեդականների վերաբերմամբ, նրանց կատարած անգթութիւնների համար, ինչ որ անգլիացիները Թիւրքիային էին ուղղում հայերի նկատմամբ և պահանջում էր, որ «յանուն քաղաքակրթութեան խօսող պետութիւնները» յանուն քաղաքակրթութեան Հնդկաստանի ճնշուած մահմեդականներին ազատեն:

Պետութիւնը թոյլ էր տալիս Կ. Պօլսի թերթերի միջոցով մասնաւորապէս, Թիւրքերի համար ասհասարակ, այնպիսի լուրեր տարածել, որոնք դուրսը միայն ծիծաղ կարող են շարժել:

Այսպէս օրինակի համար «Սաբահ»-ը հաղորդում է. «Ադմիրալները խնդրեցին Ջեւադ փաշային կրետական գործը իր ձեռքը վերցնել և շուտափոյթ լուծում տալ»:

Սակաւն սրան հակառակ, ժողովուրդը արդէն սովորած էր քաղաքականութեան մասին խօսելու և դատողութիւններ տալու. շատերը արդէն սկսել էին եւրոպական լրագրներ կարդալ իրանց ծանօթութիւնները ընդարձակելու համար, շատերն էլ մեծ հետաքրքրութեամբ յետևում էին ներքին քաղաքականութեան:

Բայց յանկարծ թնդաց ցենզուրայի «յետը», ինքվիզիցիայի որոտաբառը. և ամեն ինչ ընկղմւում է հին ֆանատիկոսութեան մէջ ահով ու սարսափով:

Նոյն իսկ դուրսը ապահովութեան մէջ ապրող երիտասարդ Թիւրքերը սրերը պատեանների մէջ դնելով և թափ տալով իրանցից բոլոր իդէալները, վերադարձան Փադիշահի ոսկու ամանների շուրջը բոլորելու:

Ի վերջոյ յիշատակեմ և հետեւալ գէպը, որ կարող է ապացուցանել թէ ցենզուրան որչափ լրջութեամբ է տանում իր գործը:

Մի դիշեր Պերայի գլխաւոր փողոցում գրօսնում էին երկու գերմանացի պարոններ իրանց տիկիներին հետ միասին,

երբ մի շատ ճաշակով հագնուած թիւրք վրայ է գալիս և սկսում վերոյիշեալ չորս հոգուն մտրակահարել: Սակայն ժառանգայ սըր- ճարանից մի քանի մարդիկ վրայ հասնելով, հասցնում են սրի- կային իր արժանի վարձատրութիւնը մի փառաւոր քոթակով: Ոստիկանութիւնը այս դէպքի ժամանակ ներկայ չէր: «Levant Herald» լրագիրը դէպքը հաղորդելով աւելացնում է:

«Չի կարելի ասել թէ մեր ոստիկանութիւնը լաւ կազմա- կերպուած չէ: Ամեն յիսուն քայլի ամենայն ճշտութեամբ ա- գնատներ են նշանակուած, որոնք ցերեկները միշտ իրանց ծա- ռայութեան մէջ են, սակայն գիշերները երբեմն վատ եղանակ- ներին ու հանգիստ ժամանակներին սրճարանների մէջ խաղաղ անկիւն են որոնում, որից և ինչպէս ներկայ պատմութիւնը ցոյց է տալիս ոստիկանութիւնը յաճախ տուժում է:

Չնայած զգուշութեամբ գործածուած այս բառերին «Levant Herald» ցենզուրայից խսկոյն մի խիստ յանդիմանութիւն ուտա- ցաւ: Յանդիմանութեան պատճէնը բերում եմ այստեղ թիւր- քիական մամուլի բիւրօյի ծիծաղելի վիճակը ապագային որպէս յիշողութիւն թողնելու:

Դ Ո Ւ Ո

Ներքին գործոց մինիստրութիւն. Օտարագգի մամուլի վարչութիւն. 28 յուլիսի 1896

«Levant Herald» ոչ մի ուշադրութիւն չի դարձնում ցեն- զուրական կանոնադրութեան վրայ, ուստի և յայտարարում է նրան, որ նա կենթարկուի այն պատիժներին, որոնք նշանակ- ուած են ցենզուրական կանոնադրութեան նկատմամբ զանցա- ութիւն անողների համար:

Պետական խորհրդական և վերատեսուչ օտարագգի մամուլի:

Նշան.

Սպանացող պատիժները կայանում են նախ դրամական օժանդակութիւնից զրկելու. (Բոլոր թերթերը թիւրքիայում տէրութիւնից դրամական օժանդակութիւն են ստանում) և դադարեցման մէջ, որ լինում է օրով, շաբաթով, ամսով և կամ ընդ միշտ: Վերջինս ամենածանր պատիժն է արդէն, որին են- թարկուեց և ի միջի այլոց հայոց «Հայրենիք» լրագիրը: Այդ առթիւ թիւրքիական ցենզուրայի խորհրդաւոր պատճառաբա- նութիւնը հետեւեալն էր. «Ի նկատի ունենալով խմբագրութեան ընթացքը»...

Գեր. թարգ. Հետն Բարայեան

ԳԻԼԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Գիլան նահանգը Պարսկաստանի ամենահարուստ նահանգներից մէկն է: Հին ժամանակներից այստեղ եղել է հայ գաղութ, բեկորները դանազան փոփոխութիւններով հասել են մինչև օրս: Թէև այդ հին բնակիչներից այժմ շատ քչերն են մնացել, բայց ներկայումս շատ տեղերից հաւաքւում են այստեղ հայեր, խառնւում այդ մնացորդներին և կազմում Գիլանի հայ գաղութը: Արժէ մի փոքրիկ ծանօթութիւն այս նահանգի և նրա բնիկների մասին և ապա անցնել հայերին. դրանով աւելի կպարզուի, թէ ինչու հայկական կենտրոններից կտրուած, կղզիացած այդ երկրից հայերը չեն կտրուում և իրանց բախտը փորձել են բոլոր ժամանակներում:

Գիլան կամ Գելան նահանգը ընկնում է Կասպից ծովի հարաւարեւմտեան ափին: Ունի 11,000 քառ. կիլոմետր տարածութիւն, Ռուսաստանից բաժանւում է Աստարա գետով և տարածւում դէպի արևելք մինչև Տեմիշէ. 220—300 կմ. լայնութիւն ունի էլբուրս լեռնաշղթայից մինչև Էնզելի ծոցը: Գիլանը ներկայացնում է ճահճային մի հարթութիւն, ծածկուած խիտ անտառներով, որոնց մէջ ծածկուած են դիւղերը. բազմաթիւ մանր և կարճ գետեր թափւում են Կասպից ծովը, դրանցից իւր մեծութեամբ և առատ ձկներով նշանաւոր է Սէֆիա-բուտը: Լեռնային ստորոտներում բուսականութիւնը փարթամ է, հարուստ է այգիներով և պտղատու ծառերով, իսկ գաշտային մնացած մեծ տարածութիւնը բնուած է ամբողջապէս բրնձի արտերով և թթենիներով: Կլիման խոնավ, փոփոխական և վատառողջ է: Սեպտեմբերից մինչև ապրիլ անձրեային շրջան է համարւում. անձրևներ գալիս են շարաթներով անընդհատ, ծածկում են ջրերով տարածութեան մեծ մասը: Դեկտեմբերի վերջերին և յունուարին գալիս է անձրևախառն ձիւն, որը շուտով վերցւում է: Փլօրան և Ֆառւնան (բոյսերը և կենդանիները) ասիական են, անտառներում յաճախ պատահում են մեծամեծ կաղնիներ. անտառներում և շամբուտներում խմրե-

րով թափառում են վագրեր, ընձառիւծներ, լեռնային ոչխարն
ներ և վայրի խոզեր: Թէ վայրի թէ ընտանի խաղող ամե-
տեղ լիքն են, բայց ընդհանրապէս պտուղները շատ վատ տե-
սակի են պատկանում: Հացահատիկներից ցանում են ցորեն,
գարի (սահմանափակ քանակութեամբ) և բրինձ, որը մեծ
արտահանութիւն ունի: Շերամապահութիւնն շատ զարգացած է
և գրեթէ բոլոր բնակիչները պարապում են դրանով: Այժմ մեծ
քանակութեամբ գործարաններ են հիմնել Գիլանի կենտրոն-
ներում՝ յոյները, եւրոպացիները, հայերը և պարսիկները: Տարե-
կան 5,800,000 բուրլու մետաքսէ արտահանում այս հասան-
գից: Մեծ քանակութեամբ մշակւում է այստեղ ընտիր ծխախոտ
և բամբակ: Ընդհանրապէս շերամի, բամբակի, բրնձի, ծխա-
խոտի արտահանութիւնից տասնեակ միլիոն դրամ է թափւում
այս հասանդը. դրանով է բացատրւում, որ այս հասանգի բո-
լոր բնակիչները համեմատած Պարսկաստանի միւս բնակիչնե-
րի հետ բարեկեցիկ են և հարուստ:

Եթէ հոգ տարուի այս երկրի բարեկարգութեան վրայ,
մեծամեծ օգուտներ և արդիւնքներ կարելի է ստանալ. մինչև
այժմ բոլորը գրեթէ նահապետական ձևով է կատարւում:

Գիլանի բնակիչները հաշւում են 150—260,000, որոնք ի-
րանական ցեղի հին բնակիչների, քուրդերի ու թիւրքերի
խառնուրդից են առաջացած. խօսում են պարսկերէնի մի բար-
բառով, որը «Գիլաքի» է կոչւում:

Ժողովրդի գլխաւոր սնունդն է բրինձը և կանաչեղէն,
բնաւորութեամբ շատ խաղաղեն, աշխատասէր և ոչ մոլեռանդ:

Գիլանը մինչև XVII-րդ դարը փոփոխակի պատկանել է
տաճիկներին և պարսիկներին. XVIII-րդ դարի սկզբներում կարճ
ժամանակով անցաւ ռուսների ձեռքը, դրանից յետոյ 1732
թուին (Նադիր շահի օրով) վերջնականապէս անցաւ պարսիկ-
ների ձեռքը: Գիլանի վրայով է անցնում հարաւարեւելան Նե-
րոպայի ճանապարհը դէպի Կենտրոնական Ասիա և Հնդկաս-
տան: Կասպից ծովի հարաւային ափով ձգւում է Բուխարայի,
Հերաթի, Կաշգարի և Հնդկաստանի ամենակարճ ճանապարհը և
ժամանակով մեծ ապագայ է խոստանում այս երկրին:

Մինչև 1870-ական թուականները ռուսները այնքան մեծ յա-
րաբերութեան մէջ չէին պարսիկներին հետ, միայն այդ թուա-
կանից սկսուեց ռուսական ապրանքների ներմուծումը Էնդելիի
վրայով Պարսկաստան և այժմ գրեթէ հիւսիս-արեւմտեան Պարս-
կաստանի շուկաները բռնել է ¹⁾:

¹⁾ Թուերը և մի քանի տեղեկութիւններ քաղել եմ Մեղգունովի գրքից:

Տնտեսական բարեկարգութեան չէ համապատասխանում ժողովրդի մտաւորը, որը շատ յետ է: Ամբողջ նահանգում չկայ մի կանոնաւոր դպրոց, իւրաքանչիւր մօլլա գիւղում թէ քաղաքում հաւաքում է իւր գլխին մի քանի մանուկները և սովորեցնում «դորանը»: Վերջին տարիներս Ռաշտում բացուեցին երկու դպրոցներ եւրոպական տիպի, այսինքն աշակերտները նստում են նստարանների վրայ, դասաւանդում է ուսերէն և ֆրանսերէն լեզուներ, թուաբանութիւն, աշխարագրութիւն: Դրանցից մէկը, «Մուզաֆէրիէն» պետական դպրոց է, բայց նիւթականի պակասութեան պատճառով ուսուցիչները ամիսներով չեն ստանում իրանց ուժերէնները, որոնք հաւաքում են հարուստներից իբրև նուէրներ: Ուսուցիչները դարձեալ նոյն մօլլաներն են, միայն դիրեքտօրը ինչոր պարսկական դնդապետ է: Այդ դպրոցը համապատասխանում է մեր երկդասեան կամ երեք դասարանեան դպրոցներին: Միւս դպրոցը աւելի ցած է և ընդհատուեալով է շարունակում: Ամբողջ նահանգի լուսաւորութիւնը այս երկու հիմնարկութիւններից պիտի տարածուի: Այս է ահա Գիլանի բնիկ ժողովուրդի տնտեսական և մտաւոր վիճակը: Այստեղ կան փոքր քանակութեամբ հրէաներ ու ցիգաններ: Պարսիկներից յետոյ երկրորդ տեղը իրանց թուով ու խաղացած դերով բռնում են հայերը:

Հայերը հաւաքուած են երկու կենտրոններում, Ռաշտում և Էնդէլիում: Էնդէլիի հայերն շատ քիչ են, ընդամենը հազիւ մի 30—35 տուն լինեն: Սրանք ունեն իրենց դպրոցը (մի դասեան), ուր սովորում են 20 աշակերտ-աշակերտուհիներ, զբոսադարան բնիկացիք, փոքրիկ թատրոնական սրահ և բեմ, ուր սիրողները ներկայացնում են և երեկոյթներ ևն տալիս յօգուտ տեղական հասարակական հիմնարկութիւնների:

Հայերի մեծ մասը հաւաքուած են Ռաշտ քաղաքում, որը Գիլանի կենտրոնն է, ուր ամփոփուած են նահանգի կառավարութեան բոլոր հիմնարկութիւնները: Քաղաքը ընկած է մի հարթ տարածութեան վրայ, որը գեղեցիկ կերպով մշակուած է: Ունի 40—50 հազար բնակիչ, հայերը և օտարազգիները ազգաբնակչութեան ամենաչնչին մասն են կազմում, թէև սրանց թիւը տարեց տարի աւելանում է: Գիլան նահանգի հարստութիւնը, Ռաշտի, առևտրական տեսակետից, յարմար դիրքը, դէպի իրան է ձգուած թէ հայերին և թէ եւրոպացիներին:

Ռաշտը Պարսկաստանի հին և վաճառաշահ քաղաքներից մէկն է շատ հին ժամանակներից: XVIII դարի սկզբներից դեռ յիշուած էր այս քաղաքը իբրև մի առևտրական կենտրոն: Լինելով Կասպից ծովի ափին (10—12 վերստ հեռու ծովից),

սրա վրայով էր գլխաւորապէս կատարուում Պարսկաստանի, Ռուսաստանի և վերջինիս վրայով Եւրոպայի վաճառականութիւնը: Պետրոս Մեծի արշաւանքների ժամանակ Գիլան նահանգի հետ այս քաղաքն ևս անցնում է ռուսաց ձեռքը և դառնում ռուսաց և պարսից դիպլոմատիայի կենտրոնը: Այստեղ էին պատրաստում և ստորագրում յիշեալ պետութիւնների մէջ զանազան դաշնագրեր: Պետրոս մեծի յաջորդների ժամանակ նորից Ռաշտն անցնում է Պարսից ձեռքը Նադիր շահի օրով 1732 թւին: Դեռ այս ժամանակ նոյն իսկ յիշուում է, որ Ռաշտում գտնուում էին բաւականին հայեր, որոնք հաստատուել էին այստեղ աւետարական և ուրիշ նպատակներով: Այդ ժամանակներից մինչև այժմ հայ գաղութը գոյութիւն ունեցել է Ռաշտում, երբեմն մեծացել է դա, երբեմն փոքրացել՝ նայելով Պարսկաստանի ուժի մին և տիրող դրութեանը: Այժմ նկատելի է, որ հայերը արագ կերպով շատանում են այստեղ: Եկուորներն թէ Պարսկաստանի և թէ Ռուսաստանի զանազան տեղերից են, որոնց թիւը կլինի 90—100 տուն, և որոնք պարապում են վաճառականութեամբ, արհեստներով և ողելից խմիչքներ ծախելով, (վերջիններով պարապում են բուն տեղացի մի քանի ընտանիքներ և Սպահանից ու Համադանից եկածները):

Չնայելով Ռաշտի հնութեանը, իր գիրքին ու կատարած դերին, մինչև այժմ էլ սա մի անշուք, պարսկական տիպի քաղաք է դեռ մնացել: Նոյն սովորական նեղ ու կեղտոտ փողոցները, անշուք տները, մեծ մասը մի յարկանի, այն տարբերութեամբ միայն, որ տները չեն շրջապատուած այստեղ մի տեսակ հարեմական անթափանցելի պատերով, որպէս յատուկ է պարսկական քաղաքներին: Լուսամուտները, պատշգամբները նայում են փողոցների վրայ և դա այստեղ չէ գայթակղեցնում «դուրանի» հետեւողներին: Ընդհանրապէս այսկողմերի մահմեդական տարրը աւելի հանդարտաբարոյ և խաղաղ է, չունի այն խիստ մոլեռանդութիւնը և գիշատիչ յատկութիւնները, որոնք յատուկ են Ատրպատականի և Կովկասի մահմեդական ընտելիչներին:

Պարսկաստանի մէջ ժողովրդական շարժումները ամենից առաջ սկսուել են Ատրպատականում: Այս նահանգի հայ տարրը աւելի բախտաւոր է եղել, քան Պարսկաստանի միւս մասերի հայը: Այստեղի հայը աւելի շուտ է քնից արթնացել, դպրոցների և հասարակական գործերի մասին մտածել: Լինելով Պարսկահայոց ամենահայաշատ նահանգը, սահմանակից լինելով Ռուսահայոց և Տաճկահայոց, բնական է որ այս տեղի հայը աւելի պիտի ազդուէր իւր հարեան արիւնակիցներից, որոնց

մտաւոր և հասարակական կեանքը անհամեմատ աւելի առաջ էր գնացել: Եւ պարսկահայերի մտաւոր վերածնութիւնը, եթէ կարելի է այդ ասել, գլխաւորապէս եղել է ռուսացոց ազդեցութեան տակ և այս ազդեցութիւնից աւելի պիտի օգտուէր սահմանակից ամենամօտիկ նահանգը—Ատրպատականը:

Այս նահանգում իրանց գործունէութիւնը սկսեցին այն ռուսահայ գործիչները, որոնց նպատակն էր նպաստել Պարսկահայոց կրթական գործին: Շուտով սրանց միացան և այն անհատներն ու խմբերը, որոնք եկել էին այդ տեղ պատրաստել հող և ճանապարհ ժողովրդի ապագայ բարօրութիւններին համար...

Այդ շարժումները բաւական ուշ թափանցեցին Պարսկաստանի միւս մասերում: Թէհրանի և Ն. Ջուղայի նման կենտրոններում հայերը բաւական յետ մնացին Ատրպատականից. մեր մնաց միւս երկրորդական մասերը, ինչպիսի են Համադան, Գիլան և այլն: Վերջիններից շատերը դեռ մինչև օրս էլ խղճալի դրութիւն են ներկայացնում իրանց մտաւոր վիճակի կողմից:

Ռաշտ քաղաքի հայերը, ինչպէս և Գիլանի միւս տեղերի հայերը, շնորհիւ երկրի դիրքին և իրանց տնտեսապէս աւելի բարձր գրութեանը, պէտք էր սպասել, որ աւելի արդիւնք ցոյց տուած պիտի լինէին, դրանց մտաւորը, հասարակական գործերը աւելի նախանձելի վիճակի մէջ պիտի լինէին, բայց ցաւելով պիտի ասել, որ Ռաշտի հայը չէ կարողացել օգտուել ոչ իւր դիրքից և ոչ տնտեսական լաւ դրութիւնից:

Մինչև շատ մօտ ժամանակներս Ռաշտի հայ ժողովրդի կեանքը եղել է միօրինակ, քնած վիճակում, որպիսին է այժմ նրան շրջապատող ժողովրդի կեանքը: Այդ խաղաղ նիւնջի շրջանում երբեմն-երբեմն ընկել են այս տեղ թոյլ կայծերի նման զանազան դադափարներ, առաջացրել են անհատների մէջ տրամադրութիւն՝ կազմակերպել այս ինչ կամ այն ինչ հասարակական հիմնարկութիւնը, կամ եղածը բարեփոխել, բայց շուտով հանդել են, կայծերը ոչնչացել, տրամադրութիւնները և կեանքը իւր սովորական կերպարանքն է ընդունել:

Թուենք Ռաշտում եղած հայերի հասարակական հիմնարկութիւնները՝ վաղուց է, որ այս քաղաքի հայերը կազմել են «Թատերասիրաց» անունով մի ընկ., որի նպատակն է նպաստել ներկայացումների միջոցով ժողովրդի կրթութեանը և շնորհիւ ընկերութեան վարիչների անպատրաստութեան և անհոգութեան ոչ միայն չեն իրականացրել ընկ. նպատակը, այլ և դարձրել են այս հիմնարկութիւնը մի մեռած մարմին, որը անունով միայն գոյութիւն ունի:

Մենք ծանօթացանք ընկերութեան թատերասրահի, բեմի հետ. որչափ ողորմելի է դրանց պատկերը, նոյնչափ ողորմելի և խղճալի են ֆնացած անհրաժեշտ պատրաստութիւնները — հագուստները, գրիմի պարագայքը և այլն: Եթէ որեւէ ներկայացում ցանկանան տալ, չունեն կանոնաւոր պիէսաներ և մէջ տեղ են բերում անդրձրհեղեղան պիէսաներ, ընտրում մէկը և ներկայացնում: Հետեանքը լինում է այն, որ այդպիսի ներկայացումներով կերակրելով հասարակութիւնը, ընկերութիւնը պատճառ է դառնում ժողովրդի մէջ թատրոնի գաղափարի սխալ հասկացողութիւն կազմելուն, որը նայում է գեղարուեստին, այդ կըթական հիմնարկութեանը, որպէս մի ցիրկի, օյնրագութեան վրայ: Սրա վրայ աւելացրէք և այն, որ յաճախ կանացի դերեր կատարում են տղամարդիկ: Տեղական տարրը բեմ բարձրացող կնոջ վրայ «ծուռ» աչքով է նայում, իբրեւ ոչ «բարոյական դործի» և զլանում է կանացի ոյժեր տալը:

Թէ քանի տարի է որ «թատերասիրաց» ընկ. գոյութիւն ունի, ես չկարողացայ իմանալ, որովհետեւ չկան մէջտեղ ոչ տեղեկագրեր և ոչ էլ որեւէ զօկումենտներ: Նոյնպէս ճիշտ կերպով չի կարելի գաղափար կազմել նրա անձաց դործունէութեան և դրամական հաշիւների մասին: Սա միայն յայտնի է, որ ընկերութիւնը ունի մի քանի հարիւր թուական փող (գումարը այժմ յայտնի չէ), տրուած տոկոսով. թէ երբ է այդ փողը յանձնուել հոգաբարձութեան, ինչ հաշիւներով, ինչ պոյժաններով յայտնի չէ: Ընկերութիւնը իւր ձեռքին չունի զօկումենտներ, հաշուետուութիւն չէ կել և յայտնի չէ թէ այդ գումարը որքանի է հասել: Միայն այսքան է յայտնի, որ այդ փողը հոգաբարձութեան է յանձնուած իբրեւ ֆօնդ (միւս գումարների հետ), տղայոց դպրոցի շէնքի համար, այն պայմանով, որ ընկերութիւնը իրաւունք ունենայ օգտուելու ձրիապէս դպրոցի թատերասրահից: Բայց քանի որ այժմ ոչ դպրոցն է շինուած և ընկ. վարչութիւնն էլ կաղմալուծուած է և ամեն ինչ երեսի վրայ ձգած առանց հետաքրքրութեան, հետեապէս, ամեն ինչ կմնայ անորոշութեան մէջ, մինչև... այս միջոցով ու որքան կուզէ թող այնչափ ընդունէ:

Մի քանի տասնեակ տարի է, որ գոյութիւն ունի այստեղի հայոց հասարակական զբաղարան-ընթերցարանը, որը հիմնուած է զարկ տալու և նպաստելու ժողովրդի ինքնակրթական գործին: Թէ ժողովուրդը ճիշտն է օգտուել այդ հիմնարկութիւնից և որչափով է «ինքնակրթուել» — այդ երևում է նրա վերաբերմունքից դէպի հիմնարկութիւնը և այն անսխալ անձեկի

վիճակից, որի մէջ այսօր գտնուում է նա: Մինչև 1899 թիւը գրադարաններն թերցարանը կառավարուել է առանց որևէ կանոնադրութեան, ընկած է եղել զանազան վարչութիւնների ձեռքը, որոնցից անցել է պատահական, ոչ ընտրովի անհատների ձեռք, որոնք առանց որևէ խղճի խայթի, ուղղակի բարբարոսական կերպով են վարուել մի հասարակական սեփականութեան հետ և նրան կատարեալ քայքայման ենթարկել: Չէ եղել կանոնաւոր հաշուէտութիւն անյայտացրել ևն գրադարանից ամենալաւ գրքերը, նոյնիսկ աթոռները: Բաժանորդները չեն վերադարձրել տարած գրքերը և 98ր.: Քննիչ յանձնաժողովը ստիպուած է եղել մի յայտարարութիւնով դիմել հասարակութեանը և խնդրել, որ վերադարձնեն գրադարանի գրքերը և յայտնեն յանձնաժողովին, թէ ո՞վ, ո՞րտեղ տեսել է գրադարանին պատկանող գիրք (որովհետև նշանակուած չէ՞ եղած գիրք տանողների անունները): Կողովուրդը կատարեալ անելու համար, գրադարանի ցուցակից «դեկավարները» պատուում են 16 թերթ, որ յայտնի չլինի անցած դարձածը:

Այս դրութեան մէջ քաշ է գալիս գրադարաններն թերցարանը մինչև 98 թուական, երբ նրա գրապահը անձնասպան է լինում և գրադարանն էլ փակւում է մի քանի ամսով: Գրադարանի բալանիքները և եղած դրամները ընկնում են ուսուց հիւպատոսարան, գրքերը մնում են գրաւ տեղական վաճառակտններից մէկի մօտ, իւր քարվանսարայի վարձի դիմաց մինչև վճարելը: Այս բոլորից յետոյ նոր է հասարակութեան կողմից մի յանձնաժողով նշանակուում գրադարանի քայքայուած դործերը կարգի դնելու:

1904 թուի վարչութիւնը աւելի գործունեայ է գտնուել իւր նախորդներից. չնայելով այն քայքայուած դրութեան, որի մէջ գրադարանն էր գտնուում, վարչութիւնը ոչ մի աշխատանք չընկնայեց նրան քիչ թէ շատ կանոնաւորելու. և այդ յաջողունք նրան մասամբ:

Այս վարչութեան ներկայացրած տեղեկագրից երևում է¹⁾ որ տարուայ ընթացքում գրադարանը մուտք է ունեցել 1381դ. 70կ. (մօտ 200 բուրլի) և ծախք՝ 1283դ. 60կ. (185 բուր.): Ընթերցարանը ամեն օր ունեցել է յաճախորդներ 5-10 հոգի. գրադարանից օգտուել են 90 հոգի:

Հայերէն	գրքեր կարդացուել է	ընդամենը	1473	կտոր
Ռուսերէն	»	»	58	»
Ֆրանսերէն	»	»	15	»

¹⁾ Այս առաջին վարչութիւնն է, որ ժողովրդին կանոնաւոր կերպով աշխւ է տալիս:

Գրադարանն ունի հայերէն գրքեր	686 »
Ամսագրներ և լրագրներ	182 »
Ռուսերէն գրքեր և ամսագրեր	285 »
Ֆրանսերէն » »	117 »
Գերմաներէն » »	31 »
Անգլիերէն » »	18 »

Ընդամենը 1318 կտոր.

Գրադարան-ընթերցարանը գետեղուած է մի խոնաւ նկուղի մէջ, որտեղ երբէք լոյս չէ թափանցում, եթէ կարիք լինի ցերեկները օգտուելու ընթերցարանից, պիտի անպատճառ լամպաները վառել: Բացի այդ, մթութեան այնպիսի սոսկալի խոնաւութիւն ունի այդ նկուղը, որից փթում են արագ կերպով գրքերը, որոնք տեղաւորուած են պատերի դարակներում:

Բնական է, որ այսպիսի ընթերցարանից օգտուել չի լինի և նոյնիսկ վտանգաւոր էլ է նստել գոնէ մի ժամ, մանաւանդ ձմեռ ժամանակ: Գրադարանը ունի 414 թուման (750 ռուբլի) փող հոգաբարձութեան մօտ, որը թողնուած է իբրև ֆօնդ՝ տղայոց շէնքից մի սենեակ յատկացուի գրադարանի համար: Ծ—6 տարի է անցել այդ օրից և դեռ ոչ դպրոցն է շինուել, ոչ էլ գրադարանը օգտուել: Այժմ, երբ դպրոցի շինելուն ձեռնարկել է պր. Ա. Յորդանանեանը, կարծեմ ժամանակ է և այս խնդիրը կարգադրել և գրադարանը ազատել այդպիսի նկուղներից, ապա թէ ոչ ներկայ պայմաններում նա չէ ծառայում իւր նպատակներին:

Այժմ գրադարանը ստանում է Կովկասի և արտասահմանեան հայ թերթերը, իսկ ռուսականներից ստանում է միայն «Рус. Вѣд.» և «Русская Мысль»:

Պարսկահայ կանանց մէջ տանեակ տարուց ի վեր է մի շատ համակրելի գործունէութիւն է սկսուած, որը արժանի է ամենայն քաջալերութեան և աջակցութեան: Դա այն բարեգործական հիմնարկութիւններն են, որոնք հեազնեալ կազմուած են Պարսկաստանի դանազան քաղաքներում այս երկրի հայունիների ջանքերով: Թէ որչափ կարօտ են այդ բարեգործական ընկերութիւններն ու հիմնարկութիւնները ժողովրդի թէ կրթական և թէ այլ կարիքների համար, թէ որչափ ժամանակակից պահանջ է և կարիք կանանց գործունէութիւնը հասարակական ասպարիզում նպաստելու կրթական գործին՝ դա կզգայ ամեն մէկը, ով մի անգամ կփորձի հետաքրքրուել պարսկահայոց կրթական գործով, կփորձի ծանօթանալ կանանց գործունէու-

թեանը այդ ասպարիզում: Այսօր, համարեա Պարսկաստանի ամեն մի քաղաքում, ուր հայի համայնք գոյութիւն ունի, որը ունի իւր դպրոցը, իսկոյն նրա կողքին էլ կազմուած է կանանց որեւէ ընկերութիւն՝ նպաստելու այդ դպրոցին, յատկապէս իգական սեռի կրթութեանը: Այդպէս է ամեն տեղ, Թաւրիզ, Թէհրան, Ռաշտ, Ջուղա. Սալմաստ, ամեն տեղ, ուր ժողովուրդը քիչ թէ շատ զգացել է կրթութեան անհրաժեշտութիւնը:

Բարեգործական այս հաստատութիւններում պարսկահայունին պակաս դեր չէ կատարել կրթական ասպարիզում: Ի՞նչ կլինէր այն դպրոցների գրութիւնը, որոնք նիւթական կողմից սաստիկ անապահով դրութեան մէջ են գտնուում, եթէ դրանց օգնութեան չհասնէր կինը իւր այդ հիմնարկութիւնովը: Եւ կրկնում եմ, կինը Պարսկաստանում, այս ասպարիզում տղամարդուց շատ աւելի եռանդ է արդիւնաբեր գործունէութիւն է ցոյց տուել: Միայն մի պակասութիւն կայ, որ նոքա իրանց ձգտման և եռանդի համեմատ չունեն մտաւոր պատրաստութիւն և ինքնուրոյն կերպով չեն կարողանում ղեկավարուել, որի պատճառով յաճախ զանազան անձերի են ենթարկւում, որոնք շատ դէպքերում ի չարն են գործ դնում իրանց խորհուրդները:

Կանանց մի բարեգործական ընկերութիւն էլ ահա այստեղ, Ռաշտումն է հիմնուած 1899 թականից: Ձէ կարելի չըխոստովանուել, որ այստեղի կանանց ընկերութիւնը շատ մեծ ծառայութիւններ է արել դպրոցներին: 99 թականից նա իւր հովանաւորութեան տակն է աւել օրիորդաց դպրոցը, մճարել է նրա ամբողջ ծախսերը մինչև 1903/4 ուս. տարեշրջանը: Սրա պահած դպրոցը շնորհիւ նիւթականի՝ ապահովութեան աւելի բարեկարգ դրութեան մէջ է եղել քան տղայոց դպրոցը, որ հասարակութեան խնամքին է թողնուած եղել: Այս ընկերութիւնը գործել է իւր դրամագլխի համաձայն սահմանափակ շրջանում — այն է նպաստել տեղական օրիորդաց Մարիամեան դպրոցին, ինչպէս գրում է նա իւր կանոնադրութեան § 1-ում:

Թէպէտ ընկերութեան նպատակը եղել է աւելի ընդարձակ գործունէութիւն, այն է՝ բացի օրիորդաց դպրոց կառավարելուց և ունենալ մի մանկապարտէզ, կարուձևի արհեստանոց, ժողովրդական աղէտների ժամանակ «նպաստել չարիքի մեղմանալուն», օգնել թշուառ ընտանիքներին նիւթապէս և բարոյապէս, օգնել այլ անդերի հայ դպրոցներին, առաջադէմ աշակերտ-աշակերտուհիներին միջոցներ տալ շարունակելու իրենց ուսումը, բայց այս բոլորից, ընկ. գեռ միայն օրիորդաց դպրոցին է օգնել: Հանգամանքներին ծանօթ մարդը շատ զոհ է

լինում ընկ. և այս գործունէութեամբ, եթէ դա կանոնաւոր և տեսական կատարուի: Ընկերութիւնը իւրաքանչիւր տարի ծախսել է դպրոցի վրայ 600—700 թուման (ներկայ կուրսով մօտ 2000—2150 ռուբլի), իհարկէ դպրոցի վիճակախաղի, թոշակների և մի քանի խանութների վարձը և արդիւնքն ինքն է ստացել:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, Ռաշտի հայերի համար, այս ընկ. գոյութիւնը և գործունէութիւնը չափազանց կարևոր է: Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչպէս է ղեկավարուել և կառավարուել ընկերութիւնը և ի՞նչ գրութեան մէջէ գտնուում նա այժմ:

Ընկերութեան վարիչ մարմինն է վարչութիւնը, որը ընտրւում է ընդհանուր. ժողովի կողմից երեք տարի ժամանակով: Թէ այժմ ո՞րչափ զբաժանուի ունի ընկերութիւնը և ի՞նչ պայմաններում է գտնուում յայտնի չէ, որովհետև ընկերութիւնը չէ տուել ո՛չ հաշիւ և ո՛չ տեղեկագիր, որից հնար լինի քաղել տեղեկութիւններ: Որքան կարողացայ ես տեղեկանալ, ընկ. միմիայն առաջին տարին է հաշիւ տուել, որով նա այդ թւի վերջում (99 թ.) ունեցել է 14962 ղու. 72¹/₂ կոպ. մուտք: Նոյնպէս այդ տեղից երևումէ, որ այդ մուտքը (որը և զբաժանողուն է կազմել) եղել է պ. Աղաւէլ Յովսէփեանի և տիկ. Հեղինէ Տէր-Օհանեանի ջանքերով, որոնք Բագու եւ հանգանակել ալդ գումարի մեծ մասը:

Թէ յետոյ ի՞նչ է եղել, աւելացել, պակասել է—յայտնի չէ և մինչև այսօր էլ դեռ ընկերութիւնը հաշիւ չէ տուել: Այսօր յայտնի է, որ ներկայումս շատ անախտանձելի գրութեան մէջ է գտնուում, նաև համարեա բոլոր գործերը կանգ են առել: Տարուց աւել է, որ նա ո՛չ մի մուտք չէ ունեցել, բացի անդամավճարներից, որոնք չեն գանձուած ամբողջութեամբ անցեալ տարի, և չէ գանձուել բոլորովին այս տարի:

Նոյնպէս, թէ և ցաւալի է յիշել, ընկերութիւնը դադարեցրել է իւր նպաստը տալ դպրոցին այս տարի և հոգաբարձութեան ու ընկ. բանակցութիւնները ոչ մի արդիւնք չտուին: Եթէ ընկ. նախկին ձևով չօգնէ օրիորդաց դպրոցին, նա իւր նպատակին թէ ծառայած չի լինի ըստ իւր կանոնադրութեան և թէ շատ վատ գրութեան մէջ դըրած կլինի դպրոցները, քանի որ հասարակութիւնը անկարող կլինի հոգալ և լրացնել երկու դպրոցների բիւջէն:

Համոզուած եմ, որ ընկերութիւնը կարող էր աւելի մեծ գործեր կատարել, իրականացնել իւր ծրագիրը, եթէ նա գործէր եռանդով և կանոնաւոր կերպով: Ժամանակ է որ ընկ. սկսի իւր ընդհատուած գործունէութիւնը և ձգտի իրադրոծել

իւր նպատակները, լաւ է ուշ քան երբէք: Եթէ այսպէս շարունակի մի տարուց յետոյ բոլորովին կը քայքայուի այդ օգտակար հիմնարկութիւնը, որը այնքան անհրաժեշտ է հասարակութեան համար:

Ռաշտում դպրոց գոյութիւն ունեցել է մօտաւորապէս 70—աւան թւականներէ: Սկզբներում խալիֆայական տիպի է եղել և ապա հետզհետէ փոխուել է նոր ձևի: Օրիորդաց դպրոց բացուել է 80—աւան թուերին: Թէ օրիորդաց և թէ տղայոց դպրոցները մինչև վերջին ժամանակներս ղետեղուած են եղել խոնաւ, մութ խցիկներում, որոնք ղտնւում են եկեղեցու բակում և յանձնւում են եղել մի ուսուցչի ու վաժուհու հսկողութեան: Այդ դպրոցները մտաւոր սնունդ չտալուց բացի, աւելի վնասել են աշակերտ-աշակերտուհիներին աւողջութեանը: Այդպիսի գոմերում, որոնց խոնաւ պատերից ջուրը կաթկաթում է, տեղաւորելով փոկրիկներին, բնական է, որ պիտի դժոխք թուար դպրոց ասած բանը նրանց, այն էլ այն ժամանակուայ պայմաններում: Ամպամած օրերը լամպի լոյսով են պարապել երեխաները:

Այս սպանիչ դրութիւնից աշակերտուհիներին ազատել է պ. Աղաւէլ Յովսէփեանը, տեղացի մի վաճառական, որ իւր հաշուով շինել է օրիորդաց Մարիամեան դպրոցը և նրանց փոխադրել այնտեղ:

Տղաները մնում են դարձեալ մինչև օրս էլ դեռ իրանց նախկին խաբսուլ դպրոցում, որը աւելի շուտ գոմի է նման քան դպրոցի:

Քանի տարի է փողեր են հաւաքանակւում տղաների համար դպրոցական շէնք կառուցանելու, բայց մինչև այժմ ոչ ձեռնարկուած է այդ գործին և ոչ հաւաքուած գումարների հաշիւն է տրուած, հոգաբարձութեան անհոգութեան շնորհիւ: Տղաների համար էլ անցեալ տարուանից պ. Ա. Յորդանանեանն է ձեռնարկել մի դպրոց շինելու, որը այս տարի նոր պատրաստ կը լինի, որով և ազատուած կը լինեն աշակերտներն էլ իրանց սպանիչ պայմաններից:

1898 թուականից օրիորդաց դպրոցի կառավարութիւնը անցնում է կանանց բարեգործ. ընկ. ձեռքը և դնւում քիչ թէ շատ բարուոք պայմանների մէջ: Տղայոց դպրոցը մնում է հոգաբարձութեան ձեռքի տակ, որը իր անտարբերութեամբ հասցնում է նրան քայքաման: 1903 թուի սկզբում այդտեղ կային 11 աշակերտ յանձնուած մի ուսուցչի խնամքին:

1903/4 ուսումնական տարուց նոր տղայոց և օրիորդաց դպրոցները միացնւում են և յանձնւում մի ուսուցչական խմբի կա-

ռավարութեան, որով հիմք է տրուում փոքր ի շատէ կանոնաւոր ընթացքի, մշակուած է նոր ծրագիր և այլն:

Այժմ տղայոց և օրիորդաց դպրոցներն ունեն 6 տարուայ դասընթաց (գ. հիմն. դաս.), յաճախուած են մօտ 70 աշկերտ-աշակերտուհիներ, որոնց դասաւանդում են 5 ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ: Ասլաղայում կաւելանայ աշակերտ-աշակերտուհիների թիւը և կրարձրանայ դպրոցների դասընթացը:

Ս. Գրիգորեան

ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ

I

Այս յօդուածիս նպատակն է ծանօթացնել հայ ընթերցողներին ընտրողական այն կարգերի և սովորութիւնների հետ, որոնք գոյութիւն ունին Անգլիայում. միևնոյն ժամանակ ընտրողական իրաւունքի համառօտ պատմութիւնն է արւում այստեղ:

Պատգամաւորական կամ երեսփոխանական պետութեան մէջ իրաւունքի ամենագլխաւոր կողմը քաղաքական ընտրողական իրաւունքն է, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ, «որեւէ ազգի գերագոյն կամքին մասնակցելու իրաւունք»: Այժմ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի մէջ տարածուած ու ընդունուած է այդ իրաւունքը: Պետութեան մէջ այդ իրաւունքը վայելող անձինք կոչուած են քաղաքական ընտրողներ, որոնց համապումարից կազմուած է իրաւարանական ազգը ¹⁾:

Մասնաւորելով խօսքերս Անգլիայի նկատմամբ պէտք է ասել, որ այստեղ քաղաքական ընտրողներն համայնքներն են, իսկ իրաւարանական ազգը՝ համայնքների ժողովը:

Համայնքների ժողովը ընտրովի պատգամաւորներից է բաղկացած, ուստի նախ տեսնենք, թէ ովքեր կարող են ընտրող ձայն ունենալ և ինչ են ընդհանրապէս ընտրութեան ղլխաւոր

¹⁾ Основные начала государственного права. Өсменъ. I, 174.

պայմանները: Ընտրողական իրաւունքն սկզբում շատ սահմանափակ էր Անգլիայում: Բայց շնորհիւ 1832, 1867, 1884 և 1885 թուականների պարլամենտական օրէնքների, ընտրողական իրաւունքն հետզհետէ աւելի ու աւելի լայն է տարածուում Անգլիայի մէջ: Այդ թուականների բարենորոգումները լուսհասկանալու համար մի փոքր յետադարձ հայեացք ձգենք պարլամենտական իրաւունքի պատմութեան վրայ:

Միջին դարում, երբ դեռ երկրի մէջ զարգացած չէր խոշոր արգելանքերու թիւնը, երբ դեռ չկային մեծ սեփականատէրեր, և երբ անգլիական քաղաքները աղքատ ու չքաւոր էին, ազգաբնակչութիւնը տնտեսապէս աչքի չէր ընկնում իւր դասակարգերով: Ուստի և ընտրողական ցենզը՝ ընտրելու իրաւունքը բաշխուած էր համեմատաբար աւելի շատերի մէջ: Հենրիխ VI-ի (1321—1471) ժամանակ արդէն ընդունուած կարգ էր, որ իւրաքանչիւր մարդ, ով իւր ունեցուածքից տարեկան եկամուտ էր ստանում 40 շիլլինգ (շիլլինգը մօտ 50 կոպ.) համարւում էր ընտրող: Այդ օրէնքի շնորհիւ ընտրողական իրաւունքը բաւականին լայն տարածում ունէր, որովհետեւ անգլիական կոմսութիւնների մէջ մանր սեփականատէրերը շատ էին, որոնք կարող էին սուսմբ քերած պայմանին բաւականութիւն տալ: Բայց յետոյ, 16, 17 և յատկապէս 18 դարում իրերի գրութիւնը փոխուում է. այդ ժամանակ մանր սեփականատէրերը գնալով զրկւում են իրանց ունեցուածքից, տնտեսապէս դերի են դառնում մի խումբ մարդկանց ձեռքում, որոնք հետզհետէ իրանց իշխանութեան ներքոյ են կենտրոնացնում ահաբիւ կալուածներ: Մանր սեփականատէրերը զրկուելով կալուածքից, բանւոր ու մշակ են դառնում ու հէնց զբաղւում զրկւում նաեւ իրանց ընտրողական իրաւունքից, որն և այժմ անցնում է մի խումբ խոշոր կալուածատէրերի ձեռքը:

Միւս կողմից անգլիական քաղաքներն էլ ահաբիւ փոփոխութեան են ենթարկւում: Քաղաքային ինքնավարութիւնը հետզհետէ անցնում է տնտեսապէս ազդեցիկ մարդկանց՝ ազատ մարդկանց (ֆրիմէն) ձեռքը, որոնք և լինում են քաղաքի իսկական ընտրողները, և որովհետեւ այդպիսի ազդեցիկ ու խոշոր սեփականատէր մարդիկ իւրաքանչիւր քաղաքում համեմատաբար աւելի քիչ կըլինէին, զրա համար էլ քաղաքներում ևս ընտրողական իրաւունքը կենտրոնանում է քչերի, մի քանիսի ձեռքը: Մի քանի քաղաքներում նոյն իսկ ընտրողների թիւը իջնում էր մինչև երեքի: Բացի այդ, թագաւորները սովորութիւններ են անում ներկայացուցիչներ կանչել իրանց ուղած քաղաքներից, այնպէս որ նոքա շատ անգամ փոքրիկ աւան-
նոյեմբեր, 1905.

ներից ու շէներից կանչում էին, իսկ քաղաքներից՝ ոչ: Բայց 17-րդ դարում գործող օրէնք է դառնում այն կարգադրութիւնը, որ «թագաւորն այլ ևս իրաւունք չունի հրովարտականեր տալու նոր քաղաքներին. այն քաղաքները, որ իրանց ստացած հրովարտակի միջոցով օգտուում էին ընտրողական իրաւունքից, կօգտուին և այնուհետև»: ¹⁾

Այդպիսով ընտրողական իրաւունքը, որ պետական կարեւորագոյն գործն էր, դառնում է մասնաւոր իրաւունք: Օրէնքը սահմանափակում է ընտրողների թիւը և թոյլ չի տալիս այնուհետև ընտրողական իրաւունքը տարածել նոր շրջանների վրայ:

17-րդ դարի այդ օրէնքը շարունակում է գործել, բայց կեանքի պայմաններն արագօրէն կերպարանափոխութեան են ենթարկւում: Յանկարծակի առաջ են գալիս և շատ շուտով զարգանում արդիւնագործութեան մեծ կենտրոններ—Մանչեստրը, Լիվրպուլը, Լիզս, Շեֆֆիլդը, զբաղւած են համաշխարհային առևտրի կենտրոններ. այդ նուազոյս քաղաքների բնակչութիւնը շուտով աճում է և տասնեակ ու հարիւր հազարների հասնում. սակայն և այնպէս դրանք զրկւած են մնում ընտրողական իրաւունքից (համաձայն 17-րդ դարի օրէնքի), այն ինչ տասնեակաւաններ ու շէներ, որոնց միջի ազգաբնակչութիւնը վաղուց նոսրացել, մեծ քաղաքներն էր քաշուել, շարունակում են օգտուել ընտրողական իրաւունքից, որովհետև առաջուց տրուած է եղել զբաղւած թագաւորական հրովարտակով: Այդ աւաններից մի քանիսը նոյն իսկ իրականապէս դադարում են գոյութիւն ունենալուց, որովհետև նրանց միջի մի քանի բնակիչները գնում հեռանում են և միայն ընտրութեան օրն են դալիս: Վերջ ի վերջոյ այդ աւանները դառնում են «աւրանք» և ի վաճառ են հանւում ու գնւում են այս կամ այն խոշոր կալուածատիրոջ կողմից, որը՝ որպէս զի իւր թեկնածուին անցկացնէ, աշխատում է որքան կարելի է շատ ձայն ունենալ, իսկ այդ կախուած էր կալուածքի շատութիւնից:

Ռուս պրոֆեսոր Գրադովսկին մի քանի թուեր է առաջ բերում ցոյց տալու համար, թէ ինչ անկանոնութիւններ կային 18-դարում անգլիական համայնքների ժողովում, որն իրօք չէր կարող կոչուել «համայնքների ժողով»:

1790 թուին Անգլիայում կային 30 աւան 376 ընտրողներով, որոնք իրաւունք ունէին ուղարկելու 50 պատգամաւոր.

¹⁾ Государственное право-А. Градовский I. 378. հազուադիւս և խիստ կարեւոր գիրք է. հարուստ է մանաւանդ տեղեկութիւններով:

(ուրեմն իւրաքանչիւր աւանից երկու հաւ.). մինչդեռ Լոնդոն— Սիտին (հին քաղաքը) որ ունէր 495,550 բնակիչ, կարող էր չորս պատգամաւոր միայն ուղարկել, Ուեստմինստըրը 240 հազար բնակչով, 2 պատգամաւոր էր ուղարկում, Կորնուէլսի կոմսութիւնը աւանների հետ միասին ունենալով 165,000 բնակիչ, 44 պատգամաւորի իրաւունք ունէր. հետեւապէս նրա բնակիչների թիւը երկու անգամ քիչ էր Լոնդոնի բնակիչներից, բայց նա Լոնդոնից 10 անգամ աւելի պիտի ուղարկէր պատկամաւոր: 19-րդ դարի սկզբում անգլիական պարլամենտի 658 պատգամաւորները հետեւալ կերպով էին բաշխուած:

Անգլիական 289 լորդերն նշանակում էին 218 պատգամաւոր:

Շոտլանտական 21 լորդերը նշանակում էին 31 պատգամաւոր:

Իռլանդական 36 լորդերը նշանակում էին 51 պատգամաւոր:

Սոշոր կալուածատէրերը նշանակում էին 171 պատգամաւոր:

Մինիստրութիւնն իւր տրամադրութեան տակ ունէր 16 պատգամաւոր:

Իսկ ժողովրդի միւս մասերից ընտրովի դալիս էին 171 պատգամաւոր: ¹⁾

Ահա այսպիսի պատկեր է տալիս մեզ պարլամենտական կառավարութիւն ունեցող Անգլիայի ժառանգորդ անցեալը: Այդ պատկերից պարզ է, որ պատգամաւորութիւնն ուղղակի վաճառքի առարկայ էր և ընտրողական իրաւունքը ծախու էր հանում: Երկրի ահապին մեծամասնութիւնը անհաղորդ էր մնում պետական—օրէնսդրական կարեւոր գործերին. և իշխանութեան ամբողջ թափը ընկնում էր մի խումբ կալուածատէրերին ու աղնուականներին իբրեւ բաժին:

Սակայն իրերի զրութիւնն այդպէս չէր կարող երկար աւել. ժողովուրդը, քաղաքացին ու շինականը չէին կարող երկար տանել այդ անօրինութիւնը: Բարենորոգումի, ռեֆորմի պահանջը զնալով հասունանում է. մի քանի անգամ հանդէս է գալիս. բայց ապարդիւն, վերջապէս ամբողջ ուժով արտայայտւում է 1832 թուականին:

Պարլամենտական ընտրողական իրաւունքի համար այդ թուականը դարազրուէններից մէկն է: 1832 թուականի ռեֆորմը թէև ոչ կատարեալ, բայց յետագայ կատարելութեան համար բազմաթիւ ճանապարհներ էր պահում իւր մէջ: Այդ թուակա-

¹⁾ Грядонский. Государственное право. I 37.

նի «նոր օրէնքը, պարլամենտում պատգամաւորների ընդհանուր թիւը չէր փոխուած. առաջուայ նման նրանք 658 հոգի էին. փոխուած էր միայն նրանց բաշխումը: Նախ՝ այն բոլոր աւանները, որոնք 2000-ից քիչ բնակիչ ունէին, զրկւում էին ընտրողական ձայնի իրաւունքից. այդպիսով ոչնչանում էին 56 «փոսած» աւաններ (այդպէս էին կոչւում այն աւանները, որոնց սկզբում թագաւորի կողմից ընտրողական իրաւունք էր տրուած և որոնց բնակիչները ժամանակի ընթացքում գնալով հետացել, դատարկ էին թողել աւանը. բայց աւանը այնուամենայնիւ շարունակում էր օգտուել ընտրողական իրաւունքից), որոնք ուղարկւում էին 111 պատգամաւոր: Յետոյ, 4000 մարդուց պակաս բնակիչ ունեցող 30 աւան երկ-երկու պատգամաւոր ուղարկելու փոխարէն (այդպէս էր առաջ) մէկի իրաւունք էին ստանում: Եւ վերջապէս մի քանի տեղեր կոմսսէթեան մէջ միացւում են և դառնում մի ընտրողական շրջան»: Այդպիսով ուրեմն ահագին քանակութեամբ տեղ էր բացւում նոր պատգամաւորների համար. ահա այդ տեղերն է որ տրւում է նորարոյս մեծ քաղաքներին, որոնք մինչև այդ, պատգամաւոր չունէին:

1832 թուի ղեկորմը վերջինը չէր իւր տեսակի մէջ. նա կարիք ունէր փոփոխուելու և լրացուելու: Կային խմբեր և կուսակցութիւններ, որոնք անբաւական էին այդ օրէնքից: Նախ սորինների կուակցութիւնը զժգոհ էր, որովհետև ոչնչացրուած «փոսած» աւանների մեծ մասը տորիսների աւաններ էին, մինչդեռ միքանի վիզ աւաններ՝ նոյն պայմանների մէջ, դեռ շարունակում էին գոյութիւն ունենալ: Միւս կողմից չառտիստները պահանջում էին ընդհանուր ընտրողական իրաւունք, առարկելով, որ այդ ղեկորմը բոլոր քաղաքացիներին հաւասար չափով իրաւունք չի տալիս մասնակցելու պետական ընդհանուր գործերին:

Դժգոհութիւնն այդ հոգի վրայ հետզհետէ զարգանալով առաջ է բերում 1867 թուի ղեկորմը, որի նպատակը դարձեալ ընտրողական իրաւունքին մասնակցողների թիւն աւելացնելն էր:

Ամբողջ բանուր դասակարգը, որ գնալով բազմանում էր և XIX դարի առաջին կիսում արդէն զգալի ուժ էր Անգլիայում, անաւս էր առնւում 1832 թուի ղեկորմով: Այն ինչ բանւորները իրանց համար քաղաքական կազմակերպութիւններ, ծրագրներ ունէին և պահանջում էին անպատճառ ձայնի իրաւունք ունենալ ընտրութիւնների ժամանակ: 1867 թուի ղեկորմը չունենալով Անգլիայում ընդունուած կալուածական

ցննգը ոչնչացնելու իրաւունք և միւս կողմից ցանկանալով բաւականութիւն տալ բանւոր դասակարգի պահանջներին, ընացնում է կալուածական ցննգը. նա որոշում է. «ընտրութեան իրաւունք ունի ամենայն ժարդ, որ իւր սեփականութիւնից կամ կապալի միջոցով ստանում է ամբիւան 5 ֆ. ստերլինգ եկամուտ (մօտ 50 մնթ)»: Իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքացիներին, 1867-ի օրէնքը ընտրող է ճանաչում ամեն մի քաղաքացու, ով որ ունի իւր սեփական տունը կամ ով վարձով նստած տանը տալիս է 100 մանէթից ոչ պակաս վարձ:

Անգլիայում մի հին սովորութիւն կար, ով որ չէր կարող աղքատների օգտին սահմանուած տուրքը տալ, իրաւունք չուներ ընտրողական գործողութիւններին մասնակցել. իսկ աղքատների գանձանակից նպաստ ստացողը՝ ուրեմն աղքատը ինքնըստինքեան զուրկ էր այդ իրաւունքից:

67 թուի օրէնքը մի նոր տարր էլ էր մացնում ընտրողների մէջ. բոլոր նորա, որոնք աւարտել են համալսարանը, բոլոր եկեղեցիների հոգևորականութիւնը, փաստաբաններն ու իրաւաբանները, ժողովրդական ուսուցիչները, բանկում 50 ֆ. ստերլինգ ունեցողները-գրանք բոլորը, առանց որևէ այլ ցննգի, ընտրելու իրաւունք էին ստանում: Իսկ եթէ դրանք բացի այդ պայմաններից, ապրում էին նաև իրանց սեփական տներում, այն ժամանակ նորա երկու ձայնի իրաւունք էին ստանում: Մի քանի «փտած» աւաններ, որոնք 1832-ի օրէնքով չէին զրկուել ձայնի իրաւունքից, այժմ վերջնականապէս զրկւում են: Մի քանի քաղաքների ու կոմսութիւնների պատգամաւորների թիւն աւելանում է: Լոնդոնի համալսարանին եւ ձայն է տրւում. (Կեմբրիջն ու Օքսֆորդն ունէին):

Այդպիսով ընտրողական իրաւունքի պահանջներն հետզհետէ քչանում են և մեղմանում, և այդ իսկ պատճառով ընտրողների թիւը շատանում է: 1832-ի օրէնքը ընտրողների թիւն աւելացրեց մօտ $1\frac{1}{2}$ միլիոնով, իսկ 1867-ի ռեֆորմը՝ մէկ միլիոնով: ¹⁾

Վերջապէս այդ ուղղութեամբ վերջին ռեֆորմը հրատարակուել է 1884 թուին, երբ կուսութիւնների վրայ եւ տաքսածուեցան այն օրէնքները, որոնք քաղաքների համար գոյութիւն ունէին: 1884-ի ռեֆորմը ընտրելու իրաւունք էր տալիս բոլոր տանտէրերին և վարձով նստողներին առանց բացառութեան: Ամբողջ երկիրը ընտրողական շրջանների բաժանուեց

¹⁾ Государственный строй и политическія партіи въ зап.Европѣ и Сѣв. Ам. Соед. Штатахъ I Статья Сатурина. 175.

և նոր պատգամաւորներ աւելացան, 18 նոր տեղ Անգլիան ստացաւ, 12 Շոտլանդեան, իսկ Իռլանդեան և Ուէլսը՝ ուշինչ։¹⁾

Այժմ Անգլիայում պարլամենտական ընտրութիւններին մասնակցելու իրաւունք ունի ամեն մի բրիտանացի քաղաքացի, բացի կանանցից։ Թէ ինչու կանայք մինչև այժմ չեն մասնակցում ընտրութիւններին—գա մի խնդիր է, որի հետ կապուած են մի շարք կուսակցական, տնտեսական հարցեր և որին ղիմելը մեր փոքրիկ յօդուածի ծրագրից դուրս է. այդ խնդրի մի կողմը միայն հարեանցի կերպով շօշափոււմ է այստեղ։

Ընտրողական իրաւունքի պահանջների մասին ամփոփելով խօսքերս—ասենք, որ Անգլիայում ընտրողութեան համար հետեւեալ գլխաւոր պայմանները կան. ընտրողը 21 տարեկանից փոքր չպիտի լինի և պետական կամ քաղաքացիական յանցաւոր չըպիտի եղած լինի. ընտրութիւնից առաջ առնուազն մի տարի շարունակ նա պիտի բնակուած լինի այնպիսի բնակավայրում, որի վրայ հարկ կայ դրուած աղքատների օգտին։

Ընտրելու ձայն չունին, նախ կանայք, ապա օտարերկրացիք, որոնք անգլիացի չեն դրուած. յանցաւորները, հոգեկան հիւանդները, ապուշները. նորա որոնք նպատուներ են ընդունել աղքատաց վանձարանից ընտրութեան նախընթաց տարուայ միջոցին։

Ինչ վերաբերում է ընտրելի լինելուն, ամեն ընտրող կարող է և ընտրուող լինել. բաւական է միայն լինել 21 տարեկանից ոչ պակաս. ընտրողական, ինչպէս և ընտրելիութեան իրաւունք չունին ազնուականները, այսինքն անգլիական, լորդերը և նոցա աւագ որդիները, ծայրագոյն դատաւորները, կոմսերը և վարչական հաստատութիւնների անդամները, ընտրողութիւնները կառավարող և ղեկավարող յանձնաժողովների անդամները, անգլիական և կաթոլիկ կղերականութեան անդամները, դատաճանները, դատապարտուածները, զաւառների պետական պաշտօնականները, պետութիւնից թողակ ստացողները։

Բացի այս ընդհանուր պայմաններից, կան և մի քանի մասնաւոր, զուտ տեղական սահմանափակումներ, միայն Անգլիայի, կամ նրա մի մասին միայն վերաբերեալ¹⁾։

1) ց. Demombynes. les constitutions européennes 1883 I tome. section II 107—113

II

Չնայած որ ընտրողական իրաւունքն Անգլիայում համարեա ընդհանուր է, իւրաքանչիւր ընտրող կարող է և ընտրելի լինել, բայց և այնպէս նկատուած փաստն այն է, որ կոմսութիւններէյ ու քաղաքներէյ այնպիսի մարդիկ են գալիս պարլամենտ, որոնք ահագին կալուածքների տէր են: Դա նրանով է բացատրուում, որ Անգլիայում ընտրելին պատգամաւոր լինելու համար ահագին ծախքեր պիտի անէ: Որպէս զի հասկանալի լինի դա, բերենք մի բանի փաստեր ու օրինակներ Անգլիայի ներկայ ընտրողական կեանքից:

Ընտրութեան դործը, մանաւանդ պարլամենտական ընտրողական շրջանն Անգլիայում, շատ մեծ հետաքրքրութիւն է վարժեցնում: «Երբ պարլամենտը արձակուում է թագաւորի կողմից, նոյն օրը արքայական գիւնատպետի միջոցով լորդերի պալատում խոկոյն խմբագրում է մինոր հրաման բոլոր քաղաքագլուխներին և շէրիֆներին—նոր ընտրութիւններ ձեռնարկելու համար: Եւ այդ բոլոր հրամանները՝ թւով 670 հատ, միւնսոյն օրն են պոստ ձգւում: Հրամանը հետեւեալ ձևն ունի. «Էդուարդ, ռոյալութեամբ Աստուծոյ, արքայ միացեալ թագաւորութեանց Մեծին Բրիտանիոյ և Իռլանդիոյ, պաշտպան հաւատոյ, (այսինչ) քաղաքի պետին ողջոյն: Որովհետեւ մեր խորհրդի առաջարկութեամբ մենք որոշեցինք պարլամենտ հրաւիրել Ուիստմի-նիստրում (այսինչ) ամսի (այսինչ) օրը, մենք հրամայում ենք ձեզ, որ հոգ տանիք ինչպէս հարկն է, ընտրութիւնների տեղի և ժամանակի մասին, օրէնքի համաձայն ընտրութիւններ անէք (այսքան) անգալի (կամ անգամներ), որոնք իրաւունք ունեն ձեր քաղաքից գալ պարլամենտ. և որ դուք անյապաղ յայտնէք նոցա անունները, երբ կընտրուին, միւնսոյն է—նրանք ներկայ կըլինին թէ չէ». տարեթիւ, ամսաթիւ և թագաւորութեան թուականը, նաև տեղը»: ¹⁾

Երբ արքայական գիւնաից մի օրում ամբողջ երկրի մէջ տարածւում են այդ հրամանները, թագաւորական պաշտօնեաները հրամանի բովանդակութեան համաձայն խոկոյն սկսում են ձեռնարկել ընտրողական գործը. և ամբողջ երկրի կեանքը կարծես փոխւում է, աւելի աշխուժանում է, աւելի խտանում, հետաքրքրութեան և ոգևորութեան աստիճանն աւելի բարձրա-

1) Սորրիթ- Современная Англия права и обязанности ее гражданъ 1897. 161-

նում: Ամբողջ երկիրը մտնում է տենդային դրութեան մէջ. ազգաբնակչութեան բոլոր ջղերը ի գործ են մղւում և այդ և՛ ռանդի, այդբորբորւած գործունէութեան մէջ աչքի են ընկնում, իհարկէ, թեկնածուները: Ամեն մի կուսակցութիւն, ամեն մի խմբակ աշխատում է իւր թեկնածուին ընտրած տեսնել. և այդ նպատակին հասնելու համար չէ խնայում ոչ մի օրինական միջոց. բոլոր հնարներն առաջ են գալիս այս կամ այն թեկնածուին պաշտպանելու: Քաղաքների և գիւղերի պատերը զարդարւում են մեծ, հսկայական յայտագրերով, աչք ծակող, գոյնզգոյն դեպի կանաչ ներկած ահագին թղթերով, որոնցից իւրաքանչիւր տեսակը ունի իւր յատուկ թեկնածուն, նրան է պատշտականում, նրան է դովում և հակառակորդին աշխատում է վատարանել, նրա անուանը արատ բերել, իհարկ է այնպիսի եղանակներով, որ թոյլ է տալիս օրէնքը: Այդ դեղին ու կանաչ թղթերը ամեն քայլափոխում պատահում են քեզ, նոքա քեզ հալածում են, իրանց ահագինութեամբ ստիպում են ընդ մի փոքր կանգ առնել, նայել կարգաւ և ապա անցնել: Իսկ—նոցա մէջ գծուած ծաղրանկարները, օկնարկները, երգիծանքը —ամենալաւ միջոցն են յօգուտ այս կամ այն թեկնածուի արուող պրոպագանդայի:

Այս նիւթի մասին գեղեցիկ ու պատկերաւոր կերպով գրել է Սատուրինը, որ ներկայ է եղել 1900 թւի պարլամենտական ընդհանուր ընտրողական պայքարին, և որից մենք օգտուում ենք սոյն նկարագիրն անելիս ¹⁾

Ահա այդպիսի ծաղրանկարներից մէկը—կառավարութեան հակառակորդի ձեռքով նկարուած է. Չեմբերլէնը կանացի գիշերային խալատով ու չամչիկով, մոնոկլին աչքին բաց է անում դատարկ պահարանը. նրա կոշիկն կանգնած է հալ ու մաշ եղած, ուժաստատ շունը, քաղցած ու աղահայում է դէպի պահարանը: Շան մէջքին ահագին տառերով գրուած է. «Old Age Pension» (կենսաթոշակ զառամեալ բանուորների համար): Դա հասկանալի է ամեն մի անգլիացու, դա մի էջ է նրա մօտիկ անցեալի պատմութիւնից: 1895 թուի ընդհանուր ընտրութիւնների ժամանակ Չեմբերլէնն ու իւր կուսակիցները խոստացան ընտրողներին պարլամենտ մտցնել և անցկացնել զառամեալներին կենսաթոշակ մտցնելու հարցը: Չեմբերլէնն ուղղակի ասաց այն ժամանակ, որ այդ խնդրի օրինապիծը պատաստ է նրա մօտ և շատ հեշտ է անցկացնել, այնքան հեշտ,

¹⁾ Государственный строй и политическая партия в Зап. Евр. и Сев. Америк. Соед. Шт. 1 123—230.

ինչպէս «մի բաժակ թէյ խմելը»: Չեմբերլէնի խօսքերն ու խոստումներն արին իրանց ազգեցութիւնը. նա իւր կուսակցութեան հետ զարձեալ կառավարութեան գլուխ մնաց և հինգ տարի վարեց իւր գործը: Պարլամենտը վերջացրեց իւր շրջանը, իսկ աղքատների այդ օրէնքը չկայ ու չկայ. «Պահաւանը դատարկ է» ցույց է տալիս Չեմբերլէնը ծերացած ու քաղցած շահը—բոլոր փողերը ծախսուած են պատերազմի համար»: (Չեմբերլէնը հր. Աֆրիկական պատերազմի հեղինակն ու ջերմ պաշտպանն էր):

Մի քանի քայլ առաջ ես գնում, մի ուրիշը, աւելի մեծ, աւելի աչք ծակող, ուղղակի կարծես ուղում է աչքիդ մէջ մտնել, ճնշիչ տպաւորութիւն է գործում իր տարօրինակ ու վառ գոյներով. և այդպէս անվերջ, անծայր, ամբողջ քաղաքը, գիւղը, ճանապարհներն հասարակական տեղերը:

Հակառակ կողմը՝ կառավարութեան կուսակցութիւնն էլ ունի իւր յայտաւրերի ամբողջ բանակը, որ նոյնպէս աչք ծակող է, որ նոյնպէս անթիւ ու անհաշիւ է:

Ահա մէկը—հետեւալ խօսքերը ձախարհ գրած. «Ամեն մի ձայն, որ տրուում է յօգուտ լիբերալների, բոլորի մի կրակած է դէպի մեր բանակը»: Ահա մի ուրիշը, վրան նկարուած անգլիացի մի դինուոր, թին ու ձեռքը վիրաւոր: «Մենք պաշտպանեցինք կայսրութիւնը հարաւային Աֆրիկայում, թող մեր արիւնը իզուր թափուած չլինի. ձայն տուէք ունիոնիստների օգտին, կայսրութեան պալատների օգտին»: Կառավարութեան կուսակցութեան մի երրորդ յայտաւրը ներկայացնում է դարձեալ Չեմբերլէնին. նա իւր աշակերտների քաղաքականութիւնից դասեր է տալիս և թուում է այն բոլոր բարեքները, որ Անգլիան ձեռք է բերել Չեմբերլէնի միսիստրութեան ժամանակ. Սուդանը քաղաքակիրթ աշխարհին է վերադարձուել, կայսրութիւնը ամրապնդուել է. հր. Աֆրիկան խաղաղուել, նուազել է, արտասահմանում դէպի Անգլիան տածած յարգանքն ու ժեղացել է. հաշմացած բանուորներին վարձատրելու օրէնքն անց է կացել և դրանց նման մի շարք բաներ: Հազար ու մի տեսակ սուտ ու ճշմարիտ իրար հետ խառնած հանդէս են դալիս հասարակութեանն համոզելու յօգուտ այս կամ այն թեկնածուին: Բայց դա դեռ բոլորը չէ. թեկնածուն որպէս զի բիշ թէ շատ յոյս ունենայ ընտրուելու, նա դեռ շատ գլխացաւանք պիտի յանձն առնէ և դեռ շատ ծախքեր պիտի անէ:

Անգլիայում յարմարութեան համար երկիրը բաժանուած է ընտրողական շրջանների, որոնցից իւրաքանչիւրը մի պատգամաւոր պիտի տայ: Իւրաքանչիւր այդպիսի շրջանի մէջ սովորաբար երկու թեկնածուներ են հանդէս գալիս—իրար հա-

կառակ քաղաքական երկու կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներին: Դրանից է առաջ եկել և զարգացել անգլիական երկկուսակցական կառավարութեան ձևը: Թեկնածուն եթէ ուզում է ընտրուել, պիտ անպատճառ անձամբ ծանօթանայ իւր ընտրողների հետ. խօսի նոցա հետ, բացատրէ իւր հայեացքը այս կամ այն խնդրի նկատմամբ, երեկոյթներ և ցերեկոյթներ սարքէ, վարձի յարմար զանլիճներ խօսելու ժողովրդի հետ: Նա պիտի արագ շարժուի, որ չուշանայ. Նա պիտի խօսքով համոզէ, գործով ցոյց տայ իւր համոզմունքը. Նա պիտի խօսքով այս ու այն կողմը գնայ շարունակ, մէկ այս ընտրողի մօտ, մէկ միւսի մօտ, նա պիտի առաւօտն այս թաղում հասարակական մէծ միտինգ սարքի, ճաշին մի ուրիշ ժողովում խօսի. երեկոյեան նոյն թաղի հեռաւոր անկիւններից մէկում: Նա շատ անգամ ժամանակ չի ունենում նոյն իսկ հաց ուտելու: Թեկնածուն ամեն հնար պիտի գործ դնէ ընտրողին թերելու իւր կողմը. նա պիտի օգտուի օրինական բոլոր հնարներով (չառ անգամ նոյն իսկ ճարպիկ կերպով օրէնքից շեղում է): Նա մտնում է բոլոր տները, խօսում, ծիծաղում է տնէցոց հետ, համբուրում է տան փոքրերին, հալց ու փորձ է անում տանտիրուհու ապրուստի մասին, խորհուրդներ է տալիս, հաճոյական խօսքեր է ասում նրան, վերջապէս ամեն կերպ աշխատում է մտերիմ ձևանալ այդ մարդու հետ և գնալիս իհարկէ խնդրում է չզլանալ իւր ձայնը տալ յօգուտ նրան: Կաշառքը ինչ ձևով էլ որ լինի, թէև խիստ արգելուած է անգլիական օրէնքներով, բայց դարձեալ որոշ գեր խաղում է ընտրողական պայքարի ժամանակ:

Հարուստ թեկնածուի ձեռքում պարզէ, թէ փողն ինչեր կարող է անել. ահա դրանով պիտի բացատրել այն մանրամասն ու խիստ օրէնքները, որ Անգլիայում գոյութիւն ունին պարլամենտական ընտրութիւնների ժամանակ կաշառքի համար: Օրէնքը ամենայն հոգատարութեամբ բացատրում է թէ ով է համարում կաշառակեր և ով կաշառատու: «Կաշառող համարում է ամէն մարդ, ով միջնորդապէս կամ անմիջական կերպով, անձամբ կամ մի ուրիշի միջոցով նուիրում է, փոխ է տալիս, առաջարկում է, խոստանում է կամ խոստանում է գտնել որևէ գումար, կամ թանկագին իրեր կամ սրկէ պաշտօն, տեղ կամ պարագմունք որևէ մի ընտրողի կամ մի այնպիսի անհատորութեան համար, որի մասին վերջինս խնդրում է, կամ որևէ մէկին, ով կարող է որևէ մի ընտրողի համոզել ձայն չտալ այս ինչ մարդուն, նոյնպէս և նրան, ով նոյն կերպ աշխատում է համոզել որևէ մէկին պարլամենտ մտցնել

այս կամ այն մարդուն, կամ շահից այս կամ այն ընտրողի ձայնը»: Ինչ վերաբերում է կաշառուողին, օրէնքը որոշում է, որ իւրաքանչիւր ընտրող, որ «միջնորդապէս կամ անմիջական կերպով ստանում է ընտրութիւններից առաջ կամ յետոյ որեւէ մի բան մէկին ձայն տալու կամ չտալու համար — մեղաւոր է կաշառակերութեան մէջ: Մեղաւոր է նոյն բանի մէջ և ամեն ոք, ով ընտրութիւններից յետոյ միջնորդապէս կամ անմիջական կերպով անձամբ կամ ուրիշի միջոցով որեւէ փող է ստանում կամ թանկագին իրեր որեւէ մէկի յանձնարարութեամբ, որը ձայնէ տուել կամ չէ տուել և կամ խորհուրդ է տուել մէկին ձայն տալ կամ չտալ»: Նոյնպէս և մանրամասնաբար որոշուած է օրէնքի մէջ թէ որն է, «հիւրասիրութիւնը, ապօրինի ազդեցութիւնը»: Օրէնքը դրանց համար խիստ մեծ պատիժ ունի:» Կաշառասութեան, հիւրասիրութեան և ապօրինի ազդեցութեան մէջ բռնուած մարդիկ պատժւում են տուգանքով կամ բանտարկութեամբ 7 ամիս ժամանակով՝ դատաւիճի՞րն յայտարարելուց յետոյ, զուրա են հանւում ընտրողների ցուցակից և իրաւունք չեն ունենում միացեալ թագաւորութեան մէջ որեւէ մի տեղում ընտրութեան մասնակցել թէ պարլամենտական ընտրութեան ժամանակ և թէ այլ տեղական ինքնավարական ասպարիզում: Այդպիսի անձինք չեն կարող հասարակական կամ դատարանական պաշտօն ստանձնել, նորա իրաւունք չունին ընտրելի լինել և ոչ էլ ներկայ լինել հոմայնքների ժողովին:» ¹⁾

Եթէ իկնատի առնենք անգլիական օրէնքի համեմատական մեղմութիւնը, այն ժամանակ մեզ համար պարզ կը լինի, թէ օրէնքն այնտեղ ինչքան խիստ է պարլամենտական ընտրութիւնների նկատմամբ: Թեկնածուի ամեն քայլին հետևող կայ, նրա հակառակորդը հսկում է նրան: Բայց նոյնպէս թեկնածուն պիտի գործէ, պիտի գիշեր ցերեկ աշխատի անընդհատ, որ յոյս ունենայ ընտրուելու: Թեկնածուն չպիտի բաւականանայ մի անգամ մտնելով, նա երկրորդ, երրորդ անգամ պիտի գայ, նա պիտի ընտրողների մէջ միշտ վառ պահէ այն համոզումը, թէ այդ թեկնածուին պիտի ձայն տալ: Եւ երբ ինկատի ունենանք, թէ ինչպիսի մեծ շրջաններ կան անգլիական ընտրողական շրջանների մէջ, այնպիսի շրջաններ, որոնց ուղղաբանութիւնը հասնում է երկու հարիւր հազար մարդու, այն ժամանակ պարզ կը լինի, թէ որքան դժուար ու հսկայական է թեկնածուի գործը համոզական-քարոզչական ասպարիզում:

¹⁾ Porritt. Современная Англия. 168.

Եւ ահա այստեղ տղամարդկանց օղնութեան են գալիս կանայք, որոնք թէև քաղաքական-պարլամենտական ընտրութիւններին մասնակցելու ձայն չունին, բայց շատ մեծ չափերով նպաստում են այս կամ այն թեկնածուի ընտրուելուն:

Սօսքն այստեղ դարձեալ հարուստ, կրթուած հասկացող ու պարսպ ժամանակ ունեցող կանանց մասին է: Այդպիսիները թեկնածուների աջ բազուկն են: Նոքա տնէ տուն են ընկնում, վազում, վազվզում են թաղերը, տաք ու սրտառուչ խօսքերով համոզում են, գրքոյկներ ու թուղթիկներ են ցրում ժողովրդի մէջ որոշ ուղղութեամբ, տատանող ընտրողներին սրտապընդում են, ում որ տանը չեն գտնում, գնում փողոցումն են ուրոնում: Դրանով չբաւականանալով, նոքա բացօդեայ միտինգներ են սարքում ցերեկները, իսկ երեկոները փակ ժողովներ են գումարում. և նոցա անպաճոյճ պարզ ու անկեղծ խօսքերը ազդում են լորդերի վրայ. նոքա—այդ կին գործողները, լի են համոզմունքով, անկեղծութեամբ ու պարզութեամբ և այդ յատկութիւնը էլեկտրական հոսանքի պէս անցնում է լորդերի մէջ, վարակում է նոցա, համոզում է նոցա: Այդ ճառերն յիստոյ տալում են հաղաւարտ օրինակներով և ձրիաբար ցրում ժողովրդի մէջ: Կանանց այդպիսի ընդունակութիւնները վաղուց անգլիական պետական խոշոր գործիչների ուշադրութիւնը գրաւել են: Կազմուել են քաղաքական բնաւորութիւն ունեցող բոլորակիւ ընկերութիւններ, որոնց նպատակն է եղել քարոզել և հասունացնել այն խնդիրը, թէ կանայք պիտի իրաւունք ունենան պարլամենտական ընտրութիւններին մասնակցելու: Բայց թէ ինչու այդ օրինագիծը միշտ մերժւում է պարլամենտում, դա նրանով պիտի բացատրել, որ ազատամիտ կուսակցութիւնը վախենում է այդ հարցի գրականօրէն լուծուելովը պահանջողականները պարլամենտում զօրեղանան: Այդ բանն հստկանալի դարձնելու համար ասենք, որ հարուստ կանայք մեծ մասամբ պահպանողական կուսակցութեան են պատկանում. և երբ նրանց ձայնի իրաւունք տրուի, դրանով կուժեղանայ պահպանողականութիւնը. ահա դրա համար լիբերալ կուսակցութիւնը հակառակ է այդպիսի մի լիբերալ օրէնքի լոյս աշխարհ գալուն: Այդ օրինագիծն, ինչպէս ասուեց, մի քանի անգամ մտաւ անգլիական պարլամենտ և միշտ էլ մերժուեց: Անգլիայում կինն այդպիսով մինչև այժմ զրկուած է պետական ընտրութիւններից: Դրա փոխարէն գաւառական, տեղական ինքնավարութեան մէջ կինը շատ մեծ տեղ ունի և նշանաւոր դեր էլ խաղում է: 1689 թուի պարլամենտական օրէնքով վերջնականապէս հաստատուում են նրա այդ իրաւունքները և անգլիական

կինն այդ օրից գործունեութեան շատ լայն ասպարէզ է գլու-
նում:

Գալով դարձեալ պարլամենտական ընտրութիւններին,
պիտի ասենք, որ քանի մօտենում է ընտրութիւններ լերջին
օրը, այնքան աւելի տաքանում է պայքարը երկու թեկնածու-
ներ ի մէջ:

Արդէն հասել է ընտրողական գործի չորրորդ արտուածը՝
քուէարկութիւնը և փողոցները լցում են բառի բուն նշանակու-
թեամբ: Անգլիական սահմանադրութեան համաձայն քուէար-
կութիւնը լինում է առաւօտեան 8 ժամից մինչև երեկոյեան
ժամի 8-ը: Ընտրողական շրջաններից շատերն այնքան ընդար-
ձակ են, որ քուէարկութիւնը հեշտացնելու համար մի քանի
թաղերի են բաժանւում և իւրաքանչիւր թաղում առանձին
քուէարկութիւն է նշանակւում, բայց այնպէս, որ այդ բոլոր
մասերում քուէարկութիւնը միևնոյն օրը և միաժամանակ լինի:

Քուէարկութիւնն Անգլիայում լի օրերն է նշանակւում
և դրա համար էլ ընտրողներից շատերը գժուարութեամբ են
հասնում քուէարկութեան, որովհետև շատ անգամ նոցա՝ բանե-
լու տեղը տասնեակ վերստերով հեռու է լինում քուէարկման
կենդրոնից և աշխատաւորը դադրած, յոգնած, հազիւ է կարո-
ղանում տուն հասնել: Այդպիսի դէպքերում ևս թեկնածուին
ցոյց պիտի տայ իւր ճարպիկութիւնը, աչքարացութիւնը: Նա
իւր գործակալների միջոցով պիտի հսկէ, թէ որ ընտրելին
որտեղ է գտնւում, թէ արդեօք բոլոր ընտրելիները ժամանա-
կին կարող են հասնել, ով չէ կարող հասնել քուէարկութեան,
նրան պիտի փնտրուի ստիպել, յորդորել, համոզել: Այդ գործա-
կալները պիտի աշխատեն և նայեն, թէ արդեօք ընտրողները
ցուցակի մէջ նշանակուած են բոլոր այն մարդիկ, որոնք իրօք
իրաւունք ունին ընտրուելու և ընտրելու:

Այդ բոլոր նախապատրաստութիւններից յետոյ վերջա-
պէս վրայ է հասնում և բուն քուէարկութեան օրը. ընտրողնե-
րի, թեկնածուի և ամբողջ շրջանի հետաքրքրութիւնը, ողե-
ւորութիւնը, կրակն ու աշխոյժը, իւր գազաթնակետին է հառ-
նում: Արդէն ուշ է հիմա ժողովներ սարքել, արդէն ուշ է
էլեքտրականացած ճառերով ազգեցութիւն գործ զնել: Ահա
ամեն կողմից զալիս հաւաքւում են ընտրողները, գործարան-
ներից խումբ խումբ դուրս են գալիս բանուորներն ու զինու-
ղէպի քուէարկութեան վայրը: Փողոցներն ամբողջապէս՝ բերնէ
բերան լի են ամեն կարգի մարդկանցով, ամեն կարգի կառ-
քեր, ցիլինդրաւոր պարոններով, աւտոմոբիլներ ու ֆայէտոն-
ներ պատուաւոր տիկիւններով, ամխալաճառների հսկայական

Ֆուրգոններ, հեծանիւներ, ու գեղեցկատեսիլ նոթոյններ հպարտ հեծեալներով—բոլորը, բոլորը գիմում են գէպի քուէարկութեան կենարոնը: Այդ բաղմահազար ամբոխի խառնիխառն աղաղակների միջից լսելի է որոշ կերպով գովեստներ կամ կծու խօսքեր այս կամ այն թեկնածուի հասցէին: Ամբոխը դնալով ստուարանում է և անցուգարծն անհնարին դարձնում համարեա: Թեկնածուների կառքերն արագօրէն սլանում են այս ու այն ուշացած ընտրողի յետևից և բերում մտցնում են քուէարկութեան դահլիճը: Իսկ երբ այդ խառնուածքի մէջ յանկարծ երևան է գալիս ժողովրդի սիրելին՝ ցանկալի թեկնածուներից մէկը, ամբոխը իւր տեսակի պատիւներ ու ցոյցեր է անում:

Ահա յանկարծակի լսեց այդ ալմկոյ ու յարածուկ ծովը. և այդ խորհրդաւոր ու բազմիմաստ լռութեանը հետևից հանդիսաւոր, սրտովին, երկար ու ձիւ «կեցցէ»ն: Ի՞նչ պատահեց: Չոն Բերնսըն է՝ բանուորների թեկնածուն: Նա՛, այդ ուժեղ և առողջ ծերունին, որ մի քանի անգամ ընտրուել է ու իւր գործը սքըութեամբ առաջ տարել, որ երբէք չէ մոռացել ժողովրդի շահերը և այդ շահերի համար ոչինչ չէ խնայել իւր անձնական ունեցուածքից, նա այժմ էլ ժողովրդական սրտառուչ ու անկեղծ ցոյցերի առարկայ է, այժմ էլ ժողովուրդը նրան է իւր արժանաւոր թեկնածուն համարում: Ահա նա, աւարտել է արդէն իւր ընտրողներին վերջին անգամ նայիլը, հարկաւոր կարգադրութիւններն արել պրծել է և այժմ գնում է քուէարկութեան ներկայ լինելու: Մօտեցաւ ժողովրդին, հեծանիւով է. իջաւ ցած և ամբոխի հոծ շերտերը վարկեանապէս սեղմեցին նրան, իրանց մէջ առան. մեծ ու փոքր նրան շոյում են, փայփայում, մէկը նրան ձեռքն է բռնում, միւսը՝ մէջքը, երրորդ նրա մազերն է շոյում և միւսները լի հաւատով, լի անկեղծ սիրով ժպտում են: Եւ Բերնսը, ժողովրդի այդ սիրելին—նոյնպէս ժպտում է: «Թէ ինչ էր զգում այդ ըտպէին ինքը Բերնսը, ևս այդ չգիտեմ, բայց այդ տեսարանից աւելի սրտաշարժ բան ես տեսած չեմ իմ կեանքումը»—բացականչում է օտարական Սատուրինը:

Ժամի 8-ն է: Քուէարկութիւնը վերջացաւ և քուէարկութեան դահլիճն անմիջապէս փակուեց: Քուէտուփերը բաղաքայիական յատուկ պաշտօնեաների հսկողութեամբ և թեկնածուների կողմից նշանակուած գործակալների ներկայութեամբ բաց են արւում և հաշւում ձայները: Այստեղ եւս թեկնածուն արթուն հսկող պիտի լինի. նա պիտի նայէ թէ արդեօք սխալ չի պատահել քուէարկութեան ժամանակ, թէ արդեօք ընտրող-

ները բոլորն են քուէ տուել, ոչ ոք երկու կամ աւելի քուէ չի տուել, կամ որեւէ կեղծութիւն հօ չի եղել, քուէների վրայ աւելորդ նշան հօ չի դրուած: Երբ ամեն բան կարգին է և ձայներն հաշուելուց յետոյ յաղթուած կամ սկսեցած թեկնածուի անունն յատարարում են, այլևս ոչ մի բողոք չի կարող լինել որեւէ մի գծագրի կողմից. գծագրը առաջ պիտի բողոքէր, այժմ արդէն ուշ է:

Իսկ ժողովուրդն անհամբեր սրտով, ոտով գլխով հետաքրքրութիւն դարձած սպասում է դուրսը, դռները մօտ, պատահաններին կաած. սպասում է քուէարկութեան հետեանքին: «Կէս գիշերին մէկը բաց է անում պատուհանը և դուռում. «Ձոնն ընտրուած է»: Ժողովուրդն հիացմունքից կորցնում է գլուխը: Ձոնն ընտրուած է, դա նրա սիրելի մարդն է. այս անգամ էլ նա ընտրուեց, ժողովուրդն ուրախ է, հիացած է և ուզում է հէնց այժմ արտայայտել իւր շնորհակալութիւնը, իւր ցնծութիւնը և գոռում է. «Ձոն դուրս արի, դէ շուտ:» Պատշգամբում երևում է Ձոնը և ինչ որ բան է մտմտում. բայց ով է նրան խողը. նրան տեսնելուն պէս բաղմահադար ժողովուրդը որոտընդոտ կեցցէներով թնդացնում է օդը: Բերնան ուզում է ցած իջնել, դնալ ժողովրդի մօտ: «Չէ մի գնաք, նոքա ձեզ կըխեղաթիւրեն»—զգուշացնում է նրան քաղաքացիական խորհրդի ջնտեկմեններից մէկը: Եւ իրօք, քիչ չեն այն պէպերը, երբ ժողովուրդը իւր սիրելի ընտրուածին այնքան է սեղմել չարչարել, որ վնասուել է խեղճ պատգամաւորը: «Բայց Բերնոյր ամբոխից չի վախենում. նա էլ անդիմադրելի պահանջ է դրում մի բողոքով ամեն բան մոռանալ և միանալ ձուլուել այդ ամբոխի հետ խնթ ցնծութեան մէջ: Մի բողոքից յետոյ Բերնոյր ամբոխի մէջ է: Բաղմաթիւ ձեռքեր երկարացան, վերցրին նրան և այնուհետեւ նա լողում էր օդի մէջ բաղմութեան գլուխների վրայով—անցնելով ձեռքից ձեռք: Մի նաւաստի խնց նրա գլխարկը և իւր նաւաստիական գլխարկը դրեց բերնի գլխին: Մի բանի քաջ զինուորներ կպել էին նրան անբաժան կերպով և տանում էին փողոցէ փողոց, շրջապատուած տօնական ուրախ ամբոխով...»

III

Ահա այդպէս են կատարում պարլամենտական ընտրութիւններն Անգլիայում: Եւ այդ նկարագրից շատ պարզ երևում է, թէ ովքեր կարող են իբրեւ պատգամաւոր պարլամենտ ընկնել: Դա ամեն մարդու բան չէ: Գիտութիւնն ու ուսումը հար-

կաւոր է, իհարկէ, հարկաւոր է քաղաքական դրական համոզմունք, աշխարհայեացք, բայց ամենից առաջ փող է հարկաւոր: Աղքատ մարդը տեղ չունի անգլիական պարլամենտում. և շատ հասկանալի պատճառով. ինչքան փող պիտի ծախսէ թեկնածուն, որ յոյս ունենայ ընտրուել: Չպիտի մոռանալ նաև այն, որ մինչդեռ ուրիշ երկիրներում ժողովրդի պատգամաւորները ոտճիկ են ստանում տերութիւնից, Անգլիայում համայնքների պատգամաւորներն անվարձ են, իրանց հաշուին են ապրում Լոնդոնի պէս քաղաքում: Ուրեմն պատգամաւորը ընտրուելու համար հոկայական ծախքեր պիտի անէ, իսկ ընտրուելուց յետոյ էլ պիտի կարողանայ մարդավայել ապրել: Դրա համար է, որ անգլիական պարլամենտում պատգամաւորները միլիոնատէրեր են լինում մեծ մասամբ:

Երբեմն պատահում է, որ այս ինչ շրջանի քաղաքական կուսակցութիւններից մէկը յարմարաւոր թեկնածու չի կարող առաջ բերել իւր միջից. դրանով թուլանում է այդ կուսակցութիւնը ոչ միայն նոյն շրջանում, այլ և անգլիական պարլամենտում, որովհետև մէկով պակաս ներկայացուցիչ կըլինի այնտեղ:

Դրա համար էլ հնար են գտել պարլամենտական գործիչները: Անգլիայում, ինչպէս յայտնի է, քաղաքական երկու մեծ կուսակցութիւններ կան վիզ և տորի, կամ ազատամիտ ու պահպանողական: Պետութեան մայրաքաղաքում, քաղաքական կեանքի բուն կենտրոնում, դրանցից իւրաքանչիւրն ունի իւր ըիւրոն, իւր գլխաւոր վարչութիւնը, որ իւր բաժանմունքներն ունի անգլիական բոլոր քաղաքներում և գիւղերում: Կուսակցութիւններից իւրաքանչիւրը ցանցի պէս իւր մէջ է առել ամբողջ երկիրը և խոտիւ հետևում է իւր շահերին: Վերցնենք օրինակ պահպանողական-կոնսերւատիւ կուսակցութիւնը: Նա իւր շահերը, իւր կուսակցութեան օգուտն ու անունը բարձր պահելու համար պիտի աշխատի, որ պարլամենտական ընդհանուր ընտրութիւնների ժամանակ համայնքներից պարլամենտ դան գլխաւորապէս պահպանողական պատգամաւորներ: Միւս կողմից ազատամիտ-լիբերալ կուսակցութիւնն էլ նոյնն է անում: Եւ երկուսն էլ իրանց նպատակին հասնելու համար կենդանի յարաբերութեան մէջ են մտնում գաւառի հետ և ամեն կերպ՝ փողով ու մարդով աշխատում են իրանց թեկնածուներին նպաստել, յաղթող դուրս բերել:

Եւ երբ պատահում է, որ ընտրողական շրջաններից որեւէ մէկի այս ինչ կուսակցութեան մէջ յարմար թեկնածու չի ճարւում, նոյն կուսակցութեան մայրաքաղաքի կենտրոնական վար-

չութիւնը մի յարմար թեկնածու է ուղարկում և ամեն կերպ հոգ է տանում, որ նա ընտրուի: Շատ անգամ էլ, երբ յարմար թեկնածու կայ, բայց չքաւոր է, կուսակցութիւնն ինքն է հոգում նրա ծախքերը: Իսկ այդ ծախքերն ինչպէս ասուեց, ահադին են:

Մենակ թեկնածութիւն դնելը և սլաշտպանելը սաանեակ, երբեմն և հարիւր հազարներ է նստում անգլիացու զրպանին: 1876 թւին, շրջաններից մէկում, երկու թեկնածու դուրս եկան— չերբերդ Գլադստոն՝ Մեծն Գլադստոնի որդին, և Համիլտոն: Գլադստոնը 65 000 ծախսեց և էլի չկարողացաւ յաղթութիւնը կորզել Համիլտոնից, որ 130,000 ծախսեց և տարաւ յաղթանակը: Հին ժամանակները, երբ օրէնքներն այնքան էլ որոշ չէին և հսկողութիւնն էլ այնքան խիստ չէր, փողը ընտրութիւնների ժամանակ մեծ գործ էր տեսնում: Շատ թեկնածուներ այս կամ այն ազգեցիկ ընտրողի ձայնը շահելու համար ստիպուած էին նրան միանուագ հաադին գուժարներ տալ և դեռ տարեկան էլ ոտճիկ նշանակել: Պատահեցին դէպքեր, երբ թեկնածուներն այդպիսի ազգեցիկ ընտրողներին առաջարկեցին միանուագ 7000 ուռլի և տարեկան էլ 500 ոտճիկ և դեռ էլի չեն համաձայնուել ընտրողները, թերևս անշուշտ նրա համար, որ հակառակորդ թեկնածուն աւելի շատ է առաջարկել: 1796 թուին Մէյլստոնում ընտրողական պայքարի վերջին 7 ժամուայ ընթացքում միայն մի թեկնածու 30,000 ֆնթ. ծախս արեց, էլի սլաշտպանութիւն կրեց: 1807թ. եորկում երկու երկու թեկնածուներ հանդէս եկան՝ լորդ Միլտոն և Վիլքերֆորս: Վիլքերֆորսը վերջին 15 օրուայ ընթացքում ծախսեց 640,000 ֆնթ. իսկ նրա հակառակորդ լորդը, որ աջ ու ձախ փող էր շաղ տալիս, ընտրողական պայքարից յաղթող դուրս եկաւ. և այդ յաղթանակը նրա վրայ 2¹/₂ միլիոն նստեց:

Այսպիսով անգլիական ընտրողական սխտեմի մէջ, մի աչքի ընկնող առանձնայատկութիւն է նկատուած, այդ այն է, որ համայնքները ժողովը բաղկացած է, համարեա բացառապէս հարուստներից, իսկ եթէ պատահում են և մի քանի աղքատ պատգամաւորներ, նրանք էլ շուտով ընկնում են այս կամ այն հարուստի ազգեցեալի ման տակ:

Բացի այդ առանձնայատկութիւնից, անգլիական ընտրողական իրաւունքը ունի և մի ուրիշը: Դա կրկնակի կամ եռակի քուէարկութեան բացակայութիւնն է. ուրիշ խօսքով, Անգլիայում պարլամենտական ընտրութիւնների ժամանակ քուէարկութիւնը միայն միանգամ է կատարւում: Այստեղ ընտրու-

ած է համարուում այն անձնաւորութիւնը, ով որ քուէարկու-
թեան ժամանակ ձայների հասարակ մեծամասնութիւն է ստա-
նում: Մինչդեռ ուրիշ պետութիւնների մէջ ընտրուած է հա-
մարուում միայն նա, ով որ ձայների բացարձակ մեծամասնու-
թիւն է ստանում, այսինքը եթէ նրա օգտին ձայն են տալիս
բոլոր ընտրողների կիսից աւելին, $\frac{1}{2}+1$: Իսկ եթէ ձայների
այդպիսի բացարձակ մեծամասնութիւն ոչ ոք չի ստանում,
այն ժամանակ երկրորդ քուէարկութիւն է նշանակուում, որի
ընթացքում հանդէս են գալիս արդէն այն մարդիկը, որոնք
առաջին քուէարկման միջոցին շատ ձայն էին ստացել, և այս
անգամ քուէարկութիւնը լինում է արդէն ոչ թէ ընդհանուր,
այլ միայն թեկնածուները—քուէարկուում են մի քանի թեկ-
նածուներ: Անգլիայում այդպիսի բան չկայ: Ով որ առաջին
անգամ շատ ձայն ստանայ, նա էլ կը համարուի ընտրուած:

Այժմ աւելի պարզ կը լինի ընթերցողի համար, թէ Անգ-
լիական պարլամենտական թեկնածուներն ինչու այդքան հոգ
են տանում, որ բոլոր ընտրողները մասնակցեն և ձայն ունե-
նան: Այնտեղ երբեմն այնպէս է պատահում, որ ամբողջ գոր-
ծը մի քանի ընտրողների ձայներից է կախուած լինում և թեկ-
նածուն պիտի կարողանայ ճարպիկութեամբ ժամանակին օգ-
տուել այդ ձայներից:

Անգլիական ընտրողական իրաւունքի առանձնայատկու-
թիւններից մէկն էլ այն է, որ այստեղ ընդունուած է յոգնա-
կի ձայնատուութեան եղանակը: Ուրիշ երկիրներում իւրաքան-
չիւր մարդ մի ձայն ունի, իսկ Անգլիայում իւրաքանչիւր
կալուածատէր, որ անշարժ կալուածք ունի, դրանով արդէն
ձայնատէր է: Եթէ անգլիացին անշարժ կալուածներ ունի մի
քանի ընտրողական շրջաններում, օրէնքով նա ձայնի իրաւ-
ունք է ստանում այդ շրջաններից իւրաքանչիւրի մէջ և յատ-
կապէս մի մի ձայն: Բայց որքան հարուստ կալուածատէր ան-
գլիացիներ կան, որոնց կալուածները ցրուած են բազմաթիւ
շրջանների մէջ. նրանք բոլորն էլ իրաւունք ունեն ձայն տալու
այն բոլոր տեղերում, որտեղ նոքա գործարանների ու ստա-
ցիոնները տէր են: Պատահում են անգլիացիներ, որոնք այդ
եղանակով 30, 40 մինչև իսկ 45, 50 ձայնի իրաւունք են
ուենում:

Շատ պարզ է, որ միջին դասակարգը, ազատամիտ ու
աւելի ժողովրդավար (демократъ) ձգտումներով տոգորուած
դասը, պիտի դէմ լինի այդ յոգնակի ձայնատուութեան եղանա-
կին: Եւ անգլիական արմատական-ժողովրդավար կուսակցու-

թեան համար վաղուց նշանաբան է դարձել „one man, one vote“ (մի մարդ—մի ձայն) դարձուածքը:

Եւ գուցէ այդ մտքով ռեֆորմը շատ էլ հեռու չէ:

Գէորգ Ալթունեան

ՆԱԽԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

Ռուսաստանի հին խայտառակ բեժիմի ստեղծած աղէտներից մէկն էլ Բագուի նաւթարդիւնաբերութեան կործանումն էր, որի խոր ազդեցութեան հիմքերը ժողովրդի կեանքի զանազան շերտերում դեռ երկար ժամանակ չեն անհետանալու... «Нефт. Д.» № 16—17-ից իմանում ենք, որ օգոստոսեան թաթարական վայրագութիւնների պատճառով այրուել են 1996 բուրգեր (վըշկա), այսինքն բոլոր բուրգերի 58,50/0: Այդ բուրգերից օրեկան քաշուում էր 920,994 տուգ նաւթ: Այրուած բուրգերի արժէքն է 12 միլլ. բուրլի: Այրուած աշխատանոցների, բնակարանների, նաւթամբարների և այլ կայքերի արժէքն է 13 միլլիօն: Այդտեղ չեն հաշուած դադարած աշխատանքների պատճառով վարպետների, կապալառուների և բանուորների կրած սոսկալի ֆնամները: Ներկայ նաւթարդիւնաբերութիւնը վերականգնելու համար պահանջուում է 40 միլլիօն, մարդկային զոհերը չհաշուած: Այդպիսի ֆնամներ հասցնող թուրք աւազակային վոհմակները և նրանց նպաստող պոլիցիան և բիւրոկրատիան ոչ մի պատիժ չկրեցին: Բալախանիի, Սարունչիի, Ռամանիի, Չարբատի թուրք «երկրագործները» կը ֆնան իրանց տեղերում, հանդիստ վայելելով իրանց յափշտակած և շարունակ դամոկլեան սրի պէս կախուած լինելով գլխակոր հայ նաւթարդիւնաբերողների և բանուորների գլխին: Չարմանալի չէ որ Բագուի արդիւնաբերական ապագայի մասին վարդադոյն հեռանկար դժուար է ստեղծել: Առանց այն էլ նաւթարդիւնաբերութիւնը Ռուսաստանում դանդաղ էր զարգանում, այլ երկրների հետ համեմատած, մի բան, որ երևում է հետեւալ աղիւսակից: Նաւթ ստացւում էր.

	1902		1903		1904
Ամերիկա	10,980	հազ. տոնն	12,557	հ. տ.	15,000 հ. տ.
Ռուսաստան	10,950	» »	10,320	» »	10,600 » »
Զոնդեան կղզ.	732	» »	830	» »	1000 » »
Գալիցիա	576	» »	713	» »	827 » »
Ռումանիա	310	» »	384	» »	496 » »
Հնդկաստան	209	» »	325	» »	404 » »
Այլ երկրներ	270	» »	250	» »	250 » »

Դժուար չէ երևակայութեամբ շարունակել այդ թուերը և 1905 թուականի համար...

Թէ ինչ կերպ ազդեց մեր երկրի խառնակ դրութիւնը նաւթի արտահանութեան վրայ, այդ երևում է հետեւեալ թուերից: 1904 թ. Անգլիա ներմուծուած կերոսինից 520/0 Ռուսաստանից էր, իսկ 45 0/0 Ամերիկայից, իսկ 1905 թ. Ռուսաստանից 300/0, Ամերիկայից արդէն 650/0: Այդպէս կը լինի, երևի, և միւս երկրներում: Ի դէպ մեր հարեան Թիւրքիան ստանում էր Ռուսաստանից 2,650,000 արկղ կերոսին գլխաւորաբար երեք ֆիրմաներից. Բոաշիլլի, Մանթաշեանի և Սիդերիդիս-Արվանիտիդիսի այսինքն հրէական, հայկական և յունական ֆիրմաներից: Տեանենք յայտնի առածը այդ երեք ազգութիւնների ճարպիկութեան մասին ի՞նչպէս կարողարանայ իրականութեան մէջ...

Իր ժամանակին մենք մեր ընթերցողներին ծանօթացրել էինք Անդրկասպեան երկրում, Ֆերգանում, սկսած նաւթարդիւնաբերութեան հետ: Յիշեալ թերթից իմանում ենք, որ այն օրից երբ Միջին-Ասիական երկաթուղու ֆերգանեան ճիւղն է կառուցուել, նաւթային ձեռնարկութիւնները Ֆերգանում զգալի կերպով կենդանացել են: Այդտեղ ամենամեծ նաւթարդիւնաբերական ձեռնարկութիւնն է «Ֆերգանեան նաւթարդիւնաբերական ընկերութիւնը», որի գլուխ է կանգնած ինժեներ Կովալեւսկին: Ընկերութիւնը ունի 114 դեռեաւոր հող: 1904 թուի սեպտեմբեր ամսում սկսեց խփել առաջին շատրուանը: Նաւթահորերը գտնւում են Միջին-Ասիական երկաթուղու Վանովսկայա կայարանից 20 վերստ հեռու, Զիմիօն դիւղի մօտ: Եւ այժմ այդ կայարանից մինչև նաւթահանքերը խողովակներ են շինուած, այնպէս որ օրը 38,000 պուդ նաւթ է հասցնւում կայարանը, որ շինուած են նաւթաւազաններ և դանազան յարմարութիւններ՝ վազոնները նաւթ լցնելու համար:

Այդ ընկերութիւնը 1905 թ. մայիսի 1-ին պայման է կապել Օրենբուրգ—Տաշկենտեան երկաթուղու հետ մի միլիոն նաւթ 25 կոպ.-ով Վանովսկայաում յանձնելու: «Ֆերգանեան

նաւթ. ընկ.» աջողութիւնը առաջ բերաւ «Րիշտոն» անունով մի ընկերութիւն, որի անուանական 100 բուրլիանոց պայերը այժմ Կոկանդի շուկայում 400 բուրլով են վաճառում, ի հարկէ անհիմն աժիօտաժի շնորհիւ, որից այնքան միամիտներ տու- ժեցին մի ժամանակ «բախտաւոր» Բագուում:

S.

ԻՐԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐ

կամ

ԱԶԸՐԲԷՅՋԱՆՆԵՐ¹⁾

1. Որտեղից են եկած Անդրկովկասի թուրքերը

Իրանեան թուրքեր ստելով հասկանում ենք մենք բառի լայն իմաստով թուրք ժողովրդի այն հատուածը, որ ապրում է այժմ հին Իրանի հողի վրայ. այդտեղ է հաշուած և Անդըր- կովկասը մինչև Դերբենդ:

Եթէ ոչ անկարելի, դո՛նէ շատ դժուար է որոշելը, թէ ե՞րբ է սկսել այս օտար տարրը Իրանում ազդեցութիւն ձեռք բե- րել: Հիւսիսային Իրանը, այսինքն Նորասանը, Կասպից Ծովի հարաւային ափերը և Անդրկովկասը պէտք է որ դեռ անյի- շելի ժամանակներից կնթարկուած լինէին հատ-հատ թուրք ցեղերի ու հրոսակների յարձակմանը, որոնք իբրեւ կռիւ ու ա- ւար սիրող թափառականներ ընկնում էին մերկ տափաստան- ներից դրացի քաղաքակիրթ երկրների վրայ՝ այնտեղի իրանա- կան նստակեաց ժողովուրդների աշխատանքի արդիւնքովը ի- րանց ողորմելի ապրուստը քիչ մեղմելու:

Պարթևների դեռ չպարզուած աղագրական կապերից այս- տեղ եզրակացութիւններ հանել չենք ուզում, բայց և այնպէս

¹⁾ Das Türkenvolk

չենք կարող չենթադրել, թէ հարեան թուրք ժողովուրդներէ մի քանի հատուածները, զխաւորապէս Հիւրկանեան տափաւրակից ու ստորին Ուգայի ցածոյթներէր, դեռ հնագոյն դարերում մուտք են գործել Իրան ու կանգ են առել մի առժամանակ գէթ նրա սահմանի մասերում:

Այս ենթադրութեան ի նպաստ են խօսում ամենից առաջ հին իրանական առասպելներում խտացած սարսափը հիւսիսից խուժող բարբարոսների դէմ. այլև ընդհանրապէս Իրանի հերոսական շրջանի ամբողջ առասպելափունջը, ուր հերոսական ուղին, իրանեցու հոգեկան ու ժարմնական ուժերը փորձի են հանում իրանց ժառանգական թշնամի թուրանցիներէ դէմ և ստանում անմահութեան դափնին: Սրան ապացոյց է հոյնպէս թուրքերէնի արած ազդեցութիւնը Պարսից լեզուի վրայ: Կան նաև պատմական ցուցումներ, իհարկէ աղօտ կայծեր միայն, որոնք սակայն օգնում են մեզ այդ խաւարը քիչ-միչ փարատելու:

Մենք չենք ուզում այստեղ քննութեան ենթարկենք, թէ արդեօք իսկապէս արժանի է նոր բանասէրների ցոյց տուած վստահութեանը այն տեղեկութիւնը, որ հայ պատմագիր Կադանկատուացին տալիս է Քրիստոսից 450 տարի առաջ Ազոռանքի վրայ տեղի ունեցած խաղարների արշաւանքի մասին. ոչ էլ քննել ենք ուզում, թէ արդեօք կարելի է հոյնացնել Ուգայի խաղարների հետ Մովսէս խորենացու յիշած խոյրները, որոնք Քրիստոսից յետոյ 193—213 թուերին աւեր ու քանդ են սփռել Դերբենդի վրայ: Բայց անվիճելի փաստ է արդէն, և պէտք է ազդազրական ու աշխարհագրական պայմանների արդիւնք նկատուի այն արշաւանքը, որ Սկիւթ հաւաքական անուան տակ յայտնի եղող ու Կովկասեան լեռներից հիւսիս ապրող թափառականները կատարել են դէպի Կովկաս ու այնտեղից էլ Իրան անշուշտ Քրիստոսի ծննդից առաջ: Այսպէս մենք իմանում ենք Պրիսգուսից, որ Հունների թաղաւոր Ատտիլլան ժողովրդ էր մի արշաւանք ձեռնարկելու դէպի Պարսկաստան: Սրանից վստահօրէն կարելի է եզրակացնել, որ թուրքերը արդէն նախապէս ծանօթ էին Կովկասի ու հիւսիս-արեւմտեան Իրանի քաղաքակրթութեան կենտրոններին:

Անդրկովկասում ու Ազրբէյջանում թուրք տարրերի ունեցած ազդեցութեան աւելի որոշ պատկերը տալիս է մեզ պատմութիւնը Իսլամի երեւուց յետոյ: Այսպէս Դերբենդնամէից տեղեկանում ենք, որ ամբողջ ութերորդ դարու ընթացքում թուրք ժողովուրդը խաղարները գրեթէ շարունակ կռուի մէջ էին խալիֆների զանազան բանակների հետ, և որ 717 թուին 20.000-ի չափ խաղարներ հասել են մինչև Ազրբէյջանի խոր-

քերը: Այս պատահել է Հաշիմ-բէն-Արդիւլմեհլիք խալիֆի իշխանութեան միջոցին. մինչդեռ յայտնի է, որ Հարուն-էլ-Ռաշիդի խալիֆութեան ժամանակ Պաղարները նորից են յարձակուել Շիրուան ու 10.000 հոգի գերի են տարել իրանց հետ:

Կովկասեան շլթայից հիւսիս սպրոդ Ուրալ-Ալթայցիների և սահմանակից իրանական ժողովուրդների մէջ տեղի ունեցող այդ յաճախակի, ու կենդանի շփումը աչքի առաջ ունենալով՝ ռնշուշա թոյլատրելի է ենթադրելը, որ հատ-հատ թուրք ցեղեր թափառում էին արդէն աւելի վաղ ժամանակներից Շիրվանի, Մուղանի ու Ղարաբաղի հարթակներում, մի խօսքով Կուրի ու Արաքսի երկայնքին փռուած տափարակում: Հետեաբար քրիստոնէական առաջին դարերում կային արդէն թուրք տարրեր Արևելեան Կովկասում, մասամբ զհետ, մասամբ էլ խառնուած տեղացի արիական արեան. և սրանք են որ ծագում են տուել ու էապէս նպաստել են այսօրուայ Կովկասը բնորոշող ազգագրական խառնաշփոթութեանը:

Գուցէ այդ թուրք տարրերից հնառաջ եկել Կումիւքները. մինչ ուրիշները, ինչպէս օրինակ, երբեմնի Շիրվանի խառնութեան թուրք բնակիչները կարելի է որ առաջացած լինեն իրանցիների կամ հարեան Կովկասեան ժողովուրդների հետ նրանց ունեցած խառնուրդից: Սակայն այսօրուայ Անդրկովկասի թուրք բնակչութեան ստուար մասը անկասկած հարաւից է եկել դէպի հիւսիս. այսինքն նրանք ներկայացնում են Ազրբեյջանից ու Կասպից ծովի հարաւային ափերից ելած այն թուրք հրոսակների բեկորները, որոնց դէպի Կովկաս են նետել քաղաքական դէպքերը Սելջուկների երեսալուց սկսած մինչեւ Ռուսաստանի ամբողջական տիրապետութիւնը, ուրեմն մինչեւ 18-րդ դարու վերջերը:

Սրան իբրեւ ապացոյց կարելի է բերել և Անդրկովկասի թուրքերի լեզուն, որ իր էական կողմերով սերտ կապուած է Ազրբեյջանում խօսուող բարբառին, իսկ Կումիւքերէնից ջուլում է թէ քերականական թէ բառարանական առանձնայատկութիւններով, ինչքան որ կարելի է եզրակացնել Կլապրոթի բերած բառերի ժողովածուից: Լեզուի այդ նոյնութիւնը չի կարելի միմիայն իրանական-միւսիլման դարաւոր ազդեցութեանը վերագրել. դրա գլխաւոր պատճառը ազգագրական ընդհանուր ծագումն է: Եթէ այդպէս չլինէր, պէտք էր որ այդ կուլտուրական ազդեցութիւնը կումիւքների վրայ էլ նկատէինք, որը սակայն չի երևում. դեռ ընդհակառակը, սրանց լեզուն շատ կէտերում հակում ունի դէպի նոյայ-թաթարների բարբառը, որոնք ապրում են Կուրանի միջին հովտում:

Մի երկրորդ ապացոյց էլ կարող ենք հանել մի քանի ցեղերի ու տոհմերի անուան նոյնութիւնից, որոնք մի կողմից ապրում են Անդրկովկասում Ռուս տիրապետութեան տակ, միւս կողմից էլ իրանում Պարսից Շահին իրրև հարկատու։ Այսպէս օրինակ, Շահսեւէններ կան Բաքուի շուրջը, ինչպէս և Թեհրանի, Ֆարսի ու Շամսէհի գաւառներում, մենք Կաշար-նների ենք հանդիպում Շեմախի շրջանի Կաշար գիւղում, ինչպէս և Մազանդարանում, որ իսկապէս նրանց գլխաւոր կենտրոնն է։ Լէկ ցեղը ապրում է Կուրի հովտի Գէօք-չայի շրջանակում, ինչպէս և Պարսկաստանի շատ մասերում, վերջապէս Կենկերլունքը, որոնք կենում են Գէօք-չայի ու Կուրանի շրջաններում, ինչպէս և Թեհրանի գաւառում, և այլն։

Իբրև մի երրորդ ապացոյց էլ կարող ենք մէջ բերել անդր-կովկասեան թուրքերի ֆիզիկական յատկանիշները, որոնց դիմադների և ընդհանուր կազմի վրայ իրանական արեան կնիքը շատ աւելի որոշ է քան կովկասեանի վրայ, մինչդեռ կովկասեան մեծ շլիթայի հիւսիսային էջերին ապրող թուրքերի մէջ շատ աւելի յաճախ են երևում Ուրալ-Ալթայեան իսկական տիպի հետքերը։

Ուրեմն, Զէյլիցի նման, մենք էլ այն կարծիքի ենք, որ Անդրկովկասի արդի թուրք ազգաբնակչութիւնը եկած է հարաւից Սելջուկների, Մոնղոլների, Կարա-քոյունլուների, Աք-քոյունլուների, Սեֆիդների ու Կաշարների արշաւների ժամանակ։ Ստուար մեծամասնութեամբ թուրքմեններ են դրանք իրենց ծաղումով, միայն ոչ բացառաբար այն թուրքմեններից, որոնց մենք հանդիպում ենք այսօր կասպիականի արևելեան ափերին, այլ այդ ժողովուրդի այն հատուածները, որոնք Սելջուկների, Չինգիզների ու Սիֆիդների ժամանակ Ազըրբէյջանից եկել են մասէ կուրի ու Արսաքսի հովիտները ու մնացել այդտեղ։

2. Թուրքերի իրան գալը

Վճռելը դժուար է, թէ ե՞րբ և ի՞նչպէս են դուրս մղել թուրքերը Ազըրբէյջանից հին իրանական տարրերին։ Շալիզը կարծում է, թէ այդ դաղթը աւելի նոր ժամանակներումն է տեղի ունեցել, քանի որ դեռ միջին դարերում Ազըրբէյջանում խօսելիս են եղել, ըստ Նակուտի, մի առանձին իրանական բարբառ, աղբրի կոչուած։

Ամեն տարակոյսից դուրս է, որ մի քանի թուրք թափառական հրոսակներ երևացել են 9-րդ դարում արևմտեան Ասիայում, երբ Բաղդադի խալիֆները սովորութիւն դարձրին

Թուրք թիկնապահներ պահելը, որը յետագայում աճելով ու մեծանալով վերածուեց Թուրք բանակի: Բայց Թուրքական մեծ մասսաների պալը պէտք է որ Սելջուկների շարժումովը սկսուած լինի:

Մինչդեռ Մահմուդ Սերիւկտեկինը Խորասան էր բերում Սելջուկ տոհմին մօտ 100 000 թուրք, նոյն միջոցին Քէօք-ալպ-խանից ծագունն առած մի ուրիշ թուրք ցեղ, անասունով ու ինչքով հարուստ, գալիս է Հայաստան ու նստում գլխաւորապէս Ախլատի (Խլատ) շուրջը: 1219-ին, այսինքն իրենց դալուց 170 տարի յետոյ, այդ ցեղի մի մասը Մոնղոլներից ճնշուած գնում է աւելի արեւմուտք, ինչպէս պատմում է Նեշրի, մինչ միւս մասը մնում է Հայաստանի սահմաններում, այսինքն այսօրուայ Ազրբէյջանում: Սրանց միանում են յետոյ Մոնղոլների հետ ներս թափուող ուրիշ թուրք ցեղեր, և այսպիսով կազմում են իսկապէս ասած Թուրք տարրի այն կորիզը, որի շուրջը խմբւում են հետզհետէ նստակեաց կեանքի մի քիչ աւելի հակում ունեցող պատերազմիկ թափառական ցեղերը, և քիչ-քիչ գրաւում Մոնղոլների քշած ու վարած իրանական տարրերի տեղը:

Ինքնին հասկանալի է, որ հիւսիս-արեւմտեան Իրանի թուրքացումը աւելի թափ առաւ, երբ Մոնղոլները իրենց աթուղ գրին Թաւրիզում, որովհետեւ, ինչպէս երևում է Իլխանէների պատմութիւնից, պալատական լեզուն թուրքերէն էր դեռ մինչև Ղազանի գահ բարձրանալը. մեզ հասած պատուի ու աշխարհագրական անուններ կան, որ այդ ժամանակն են ծագումն առել: Այսպէս օրինակ, յիշեմ արդի Շիրուանում գտնուող Խալիսէ կոչուած որսի տեղը, որի անունը Ղազան փոխում է ու գնում Քուշ-կոյուն, որովհետեւ այնտեղ վարազ էր որսացել. վարազին թուրքերէն քուշ-քոյուն են ասում:

13-րդ դարու վերջերին հիւսիս-արեւմտեան Իրանում թուրք տարրը ըստ երեւոյթին գերիշխող էր արդէն: Թէև Թիմուրի արշաւանքները այդ տարրի ստուարացմանը մինոր դրդում չեն տուած, բայց Ակ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու կոչուող թուրքմեն ցեղերի մէջ եղած անվերջ կռիւները շատ են նսլաստած, որ թուրքմենների մի վերջին ստուար զանգուած Իրանի հիւսիսային եզերքի հարթութիւններից գէպի Ազըրբէյջան ու Անդրկովկաս փոխադրուի:

Մասնակի մասն հոսանքներ դեռ 18-րդ դարումն էլ են տեղի ունեցել. բայց մենք սխալուած չենք լինի, եթէ ընդունենք, որ դեռ Ուզուն-Հասանի ժամանակ, հետեալաբար 15-րդ

դարու կէսին, Իրանի թուրք տարրը այնպէս էր դասաւորուած, ինչպէս մենք այսօր տեսնում ենք:

3. Նրանց բնակութեան գլխաւոր կենտրոնները

Նախ կը խօսենք անդրկովկասեան թուրքերի մասին, վերջն էլ Իրանի:

Կովկասեան մեծ շղթայի հարաւային էջերից սկսած մինչև Արաքս գետը, այսինքն մինչև Իրանի իսկական սահմանը, թուրքերը ամենից շատ գտնուում են Բաքուի նահանգում, որի մէջն է մտնում նաև Շիրուանի երբեմնի խանութիւնը: Այդ նահանգում, ըստ Զէյդլիցի, նրանց թիւն է 304, 049 հոգի, ուրեմն ամբողջ բնակչութեան 57,^{1/45} տոկոսը: Այդտեղ նրանք տարածուած են Կուր ու Արաքսի հովիտով մինչև Վիլաշ-չայը — Լենքորանի շրջանում: Յետոյ նրանք ապրում են Կուրայի շրջանակում, Սամուր ու Աթա-չայի մէջը փոռուող հարթութեան վրա: Այլ և Երևանի նահանգում Արաքսի վերին հոսանքով մինչև Սիւրմալի: Բայց ամենից խիտը Շամախիի, Շուշիի ու Նուխու մէջ ընկած հարթ տարածութիւնն է, ինչպէս որ ասացինք: Դա էլ բացատրւում է նրանով, որ այդտեղ հին Շիրուանի խանութիւնը անդրկովկասեան թուրք կեանքի գլխաւոր հնոցն էր ներկայացնում դեռ Մոնղոլների ժամանակից սկսած, բայց մանաւանդ Աբ ու Կարա-կոյունլուների մէջ եղած կռիւների միջոցին, այնպէս որ ամենից աւելի էր ենթակայ տափաստաններից իջնող նոր եկուորների հոսանքին: Բացի դրանից, Անդր-կովկասի թուրք տարրը ամենից առաջ այստեղ է բուն դրել, որը և պատմականօրէն կարելի է ապացուցանել, եթէ աչքի առաջ ունենանք Խանիկովի հետադատութիւնները միւսիւման Կովկասի հնութիւնների մասին: Նրա ուսումնասիրութեամբ Շիրուանի չորս կողմն են դառնում միւսիւման կուլտուրայի հնագոյն յիշատակարանները, քան թէ, օրինակ, Երևանի շուրջը, որից և կարելի է եզրակացութիւն հանել զանազան միւսիւման թուրք մասերի երևան դալու մասին:

Իսկ ինչ վերաբերում է իսկական Իրանի թուրքերը ապրում են հետեւեալ վայրերում.

1) Ազըրբէյջանում, Արաքսից սկսած դէպի հարաւ Քիւրդիստանի սահմանով և Ուրմիայի վրայով մինչև Կերմանշահ: Թուրքերի ամենախիտ մասն է սա, իբրև շարունակութիւն անդրկովկասեան թուրք տարրի, որից միայն քաղաքականապէս է բաժանուած. սա կազմում է Իրանի թուրքերի գլխաւոր նիստը:

2) Շամսէհ, այսինքն Ազըրբէյջանի ու Թեհրանի մէջ ընկած տարածութիւնը, մասնաւորապէս Զինջանի շուրջը:

3) Թեհրանի նահանգում, գլխաւորապէս Դըմաւէնդի հովիտներում, այլ և մայրաքաղաքի անմիջական շրջակայքը:

4) Կերման, Ֆարսի սահմանակից մասերում:

5) Իրաք, Համադանի մէջն ու շուրջը:

6) Փարս, ուր նրանք նայելով տարուայ եղանակին մերթ մինչև Իսպահանի սահմաններն են բարձրանում, մերթ իջնում են մինչև ծովի եզերքը:

7) Մորասան, ամենից շատ բնակւում են Նիշապուրի, Բուշանի, Զուլէինի ու Բեխտի-Նագիրի շրջակայքը:

Գալով իրանական թուրքերի վանդային կազմութեանը, կամ աւելի ճիշտ ասած ցեղային լատիւնումին, շատ են խախուտ մեր ձեռքը եղած փաստերը, և դժուար է եզրակացութիւն հանելը, թէ ի՞նչ կապ ունին դրանք Միջին Ասիայի ազգակից թուրքերի հետ: Այսպէս՝ եթէ իրանեան թուրք ցեղերի անունները համեմատելու լինինք նրանց ամենից աւելի մօտիկ ազգակից թուրքմենների հետ, դուրս է գալիս, որ այդ անուններու մի քանիսը իրօք պատմական արժէք ունին, եթէ պատահում են արդէն Մոնղոլների ժամանակ: Օրինակի համար Ֆարսում ապրող Կաշկայի ցեղը, որի մասին յայտնի է թէ դեռ Իլխանները տիրապետութեան ժամանակ են եկած Պարսկաստանի հարաւը:

Անուններ էլ կան, որոնք պարզ ցոյց են տալիս թէ իրանց ծագում տուող մայր ցեղը դեռ գոյութիւն ունի թուրքմանների մէջ՝ օրինակ.

Իրանեան թուրքեր

Թուրքմաններ

Մոջա-ալի	Ղարաբաղում	Մոջա-ալի	Մարեքների մօտ
Բէգդիլի	Ղարաբաղում	Բէգդիլի	Թէկէկների մօտ
Կենդէր	Անդրկովկասում	Կէժնդէօր	Թէկէկների մօտ
Կարա	Քիրմանում	Կարա	Անդխօի՛ի շուրջը
Բահաթ	Նիշապուրի շուրջը	Բահաթ	Մալօրների մօտ և այլն

Սրանից որոշակի երևում է, որ յիշուած իրանեան թուրք ցեղերը իրենց անուանակից թուրքմանների հետ ազգական են կամ նոյնիսկ ուղիղ գծով նրանցից են առաջ եկած:

Իրանեան ցեղերի մի երրորդ խումբ էլ կայ, որոնց անունը թէև թուրքման ծագում ունի, բայց այդ անունը կրող ազգակից ժողովուրդը այլ ևս չկայ այսօր Միջին Ասիայի տա-

փաստաններում: Այսպէս, օրինակ, Առաջարկները Ուրմիայի, Քիլատի-Նադիրի շրջակայքում, որոնք արդէն բոլորովին շիրտ են դարձած, այսինքն վերածուել են պարսիկի. կամ Կաշաները, որ առաջ Ասորաբառի սահմանակից տափարակներում էին կենում, իսկ այժմ ցրիւ ապրում են Իրանում:

Վերջապէս ցեղական անուններ էլ կան, որ ստացել են թուրքերը անապատներից իջնելուց ու Պարսից թագաւորի ծառայութեանը մտնելուց յետոյ, դրա համար էլ աւելինոր են. այսպէս, օրինակ, Շահսէնները, որ Շահը սիրող է նշանակում, ուրիշ խօսքով կուսակից Պարսից թագաւորին:

4. Իրանի գլխաւոր թուրք ցեղերը

Մասամբ մեր անձնական վարձի, մասամբ էլ Շէյլի (J. Sheil) տուած տեղեկութիւնների հիման վրայ տալիս ենք թուրք ցեղական անունների հետեւալ ցանկը:

Կաշար, Աֆշար, Շահսէն, Բէգդիլի, Կարա-փափախ, Կաշկայի, Ալլահ-վերդի, Ջանրէզլու, Ուղունլու, Աբու-հասանլու, Կենգերլու, Ջերբուզ, Կելէկուհ, Շեկակի, Կուրգրէզլու, Բահարլու, Ինանլու, Կիլիշ և Ջելաիր:

Նախորդ դարերում, մասնաւոր Սեֆիդների ժամանակ, ըստ երևութին, կլանային կապերը գեռ չէին կորուսել իրանց նշանակութիւնը, և ինչպէս երևում է պատմական դէպքերի ընթացքից, ուրոյն ցեղերը ապրում էին միասին խիտ զանգուածներով ու որոշ տեղերում: Այսօր ինչ առաջինը կարելի է պնդել, ինչ էլ երկրորդը: Նախ և առաջ՝ միայն ուժեղ ու նշանաւոր ցեղերն են, որ մի մասնաւոր նշանակութիւն են տալիս իրանց ցեղական ծագումին, մինչդեռ փոքրիկ հատուածները, ինչպէս ինքս եմ ստուգել, իրանց ծագման վերաբերմամբ բոլորովին մութի մէջ են:

Կռիւների, կուսակցական խառնակութիւնների ու արկածախնդրութեան շնորհիւ երբեմնի ուժեղ ցեղերը մանրուել են ու ցրուել Պարսկաստանի ընդարձակ տարածութեան վրայ մինչև Քիւրտիստանի լեռները, և Կովկասի գլխաւոր շղթայից սկսած մինչև Պարսից ծոցը. այնպէս որ մենք այսօր նոյն ցեղին պատկանող մասերի ենք հանդիպում Կովկասում, Համադանում, Քիրմանում ու Խորասանում:

Բացառութիւն են կազմում միայն հետեւալ մեծ ցեղերը, որոնք աւելի նւազ պառակտուած, տեղ-տեղ պահել են գեռ իրանց հին նստավայրերը:

ա. Կաշարները. այսինքն Պարսկաստանի արդի իշխող տունը: Սրանք իրանց ծագումը առնում են Սեւտակ Նոհանից,

որը իրբն Աթաբեյդ Պարսկաստանում մեծ դիրքի էր հասել և որի որդին՝ Կաջարը ամբողջ ցեղին տուել է իր անունը (Կաջար աւելի ճիշտը Կաջար նշանակում է փախստական): Աբուսալիի ժամանակները, սրանք ուրիշ թուրք ցեղերի հետ միասին ապրում էին Սիրիայի սահմաններում, իսկ երբ Թիմուր 1400 թուին Դամասկոս էր արշաւում, սախլեց նրանց որ հոտ դառնան իրանց հին հայրենիքը, այսինքն Թուրքեստան: Բայց նրանք ճամբին կանգ առին ու մնացին Ազըրբէյջանում, Գենջէյում ու Իրաքում: Երբ Թիմուրեանների տիրապետութիւնը ընկաւ, իշխանութիւնը 1466-ին անցաւ Աք-քոյունլուների ցեղապետ Հասան-բէգի ձեռը, որ Կաջարների հետ ազդական էր. այդպիսով և Կաջարները հասան իշխանութեան իրանց տեղում: Եւ մինչև Շահ-Աբբաս մեծի ժամանակը այդտեղ էլ մնացին, երբ այս միապետը, մասամբ Անդրկովկասում նրանց ունեցած խիստ մեծ ազդեցութեանը նախանձելով, մասամբ էլ աւազակարարոյ թուրքմանների գէմ նրանց իբրեւ պատուար ծառայեցնել ուզելով՝ բռնի ուղարկեց նրանց Գէօրգէն լճի ափերը՝ Աստրաղից հիւսիս ու Քուչանի շրջակայքը: Այսպիսով Աբբաս ապահովեց իրեն սրանց ուժից, միւս կողմից էլ թուրքօխանների ու Էօքեզգիների գէմ մի պատնէշ քաշեց: Պարսկաստանի արդի արքայատունը իր ծագումը առնում է Աստրաղից վեր ապրող այդ Կաջարներից:

Բ. Շահսեւէնները. այսինքն Շահը սիրողներ, շահի կուսակիցներ: Մի անուն, որ առաջին Սեֆիդի՝ Շահ Իսմայիլի ժամանակից է դալիս ու ծագում է այն պառակտումից, որ այդ միջոցին տիրում էր այդ կողմերի թուրքերի մէջ. շիւի դաւանանքին ու Աք-քոյունլուների կուսակից թուրքերը Շահսեւէն մականին առին իրանց վրայ: Դրա համար էլ բոլորովին ճիշտ է Քանիկովի պնդումը, թէ սխալ է այդ ցեղը իբրեւ մի առանձին ազգագրական միութիւն նկատելը, քանի որ Շահսեւէնները Ազըրբէյջանի ու Անդրկովկասի զանազան ցեղերից են առաջ եկել, ու զրանց ցեղային շրջանակի մէջ մտնելը համեմատաբար նոր ժամանակի բան է:

Շահսեւէնների մեծ մասը ամառը ապրում է Էրզիրիլի մօտ, Սաւալանի էջրերին, իսկ ձմեռը 3490 վրանով (մօտ 17.450 հողի) Մուղանի դաշտում: Բացի զրանից, մի բաւական նշանաւոր հատուած էլ կայ Իրանում, որ ապրում է Քամի, Թեհրանի, Քազուինի ու Զինջանի մէջտեղում, Շէյլի ասելով մօտ 9000 վրան: Այս վերջիններս ըստ երևոյթին Իրանի ամենից աւելի անհանդիստ թուրք տարւն են ներկայացնում ու մեծ մասով

Թափառական կեանք են վարում, կամ կէս, կամ բոլորովին:

Գ. Կաշքախներն ու Ալլահվերդիները, որոնք ապրում են հարաւային Պարսկաստանում, այսինքն Փարսի նահանգում, չնչին բացառութեամբ թափառական են: Այս ցեղի հիմնական տոհմը Փարս է, գաղթել է Աթաբէզի ժամանակները: Քաշքախ հին-թուրք բառ է ու նշանակում է «ճակտին սպիտակ բիծ ունեցող ձի», որը իբրև գլխաւոր անուն մինչև օրս էլ հանդիպում ենք թուրքոմանների մէջ: Վերջերս անգլիացի ճանապարհորդ Օլիւրէ Ս. ջօնը այցելել է այդ ցեղի ձմեռուան բնակավայրը Փարաշքէնդ գիւղից ոչ հեռու 3000 ոտնաչափ բարձր մի դաշտակի վրա: Շատ եմ ցաւում, որ Ս. Ջօնի ազգագրական նկատողութիւնները ձեռքս չեն հասած:

Դ. Կարա-բօյունլու, որոնք կենում են Խօյի շրջակայքում, հաւանօրէն սերունդ են այն համաւաւոր թուրքոման ցեղի, որի դէմ հզօր Թիմուրը իր ամբողջ կեանքում արեան վայրի վրէժանդրութեամբ վառուած, ոչնչացնելու կռիւ էր մղում. մի ցեղ, որից սակայն մնացել է դեռ մի բաւական մեծ թիւ: Այս մարդիկը, թէև ոչ իրանց լեզուի ու տիպի, բայց իրանց վարք ու բարքի մէջ, զարմանալու աստիճան, ամենից շատ են պահել իրանց երբեմնի թուրքոման լինելու հետքերը:

H. Vambery

(Վերջը յաջորդ համարում)

Օ Ր Ե Ր Լ Է Ն Ե Ր Ը *)

Վ Է Գ

ՐԵՆԷ ԲԱՊԷՆԻ

—Ընդունեցի՞ր:

—Այսինքն թէ, ի՞նչ ասել կուզէ, որ ես կապուած եմ նրա հետ: Անցեալ աշնանից, մանաւանդ չորս ամսից իվեր, ես պ. դը Ֆարնովի, սրտագին ուշադրութեան առարկան եմ դառել...

—Նա եր արդեօք այն ձխաւորը, որին պատահեցի ճանապարհի վրայ, այնտեղ, իմ վերադարձի երեկոյեան:

—Այո:

—Նա եր, վերջերս, մի ուրիշ սպայի հետ մեր գործարանըն այցելողը:

Այո, բայց ես տեսել եմ նրան գլխաւորաբար Ստրազըուր-գի բարձր շրջաններում, երբ իմ հայրը ինձ տանում էր ընթերիքների և պարահանդէսների... Դու գիտես որ մայրիկը իր խարխուլ ատողութեան պատճառով, բայց մանաւանդ իր անհաշտ ատելութեամբ, դէպի այն բոլորը, ինչ գերմանական անուն է կրում, ընդհանրապէս հրաժարւում էր ինձ ընկերակցել... Իսկ պ. դը Ֆարնով ընդհակառակը շատ մօտ էր ցոյց տալիս իրան, նա հեռու չէր փախչում արգասուհսւց...

Ես նրան հանդիպում էի շարունակ... Նա ինձ հետ ազատօրէն խօսելու բազմաթիւ առիթներ ունէր, վերջապէս, երբ նա եկաւ այստեղ, յատկապէս նրա համար էր, որ իմ հօրից ինդրէ, թէ արդեօք ես կ'ընդունէի նրա ձեռքը, եթէ երբէք նա ինձ առաջարկութիւն անէր ամուսնանալ: Եւ հէնց նոյն առաւօտեան, ճաշից յետոյ, ես պատասխանել տուի, որ այո՛...

—Ուրեմն հայրս հաճութիւն տալիս է:

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 10

—Այո՛ :

—Միւսները:

—Ոչինչ չգիտեմ: Եւ յայտնութիւնը, ինչպէս կարող ես երևակայել, սարսափելի պիտի լինի: Մայրիկը: Պապը: Ուլլիխ մօրեղբայրը: Ես յոյս էի դրել քո օգնութեան վրայ, ժան, և մտածում էի, որ դու ինձ կաջակցես յաղթելու համար արգելքներին, կ'աշխատես ինձ հետ բուժելու իմ բանալիք վէրքերը... Պէտք է որ նախ պ. դը Ֆարնովին ծանօթացնենք մայրիկին, որ նրան չի ճանաչում... Ալշէյմում այդ անկարելի է դեռ ես... Մենք մտածում էինք ծանօթացումը կատարել Ստրազբուրգում, մի երրորդ անձի տանը... Բայց եթէ ես ինձ դէմ պէտք է ունենամ մի թշնամի աւելի, էլ ի՞նչ կարիք կայ խօսելու իմ ծրագիրների մասին...

Նրանք կանգ առան: Ժան մի բոպէ ընկղմուեց մտածութեան մէջ գիտելով իր առաջ տարածուող վարու և ցորենի դաշտը: Յետոյ մտածումնքն ու հայեացքը կենտրոնացնելով Լիւսիէնի վրայ, որ գլուխը բարձր բռնած, պաղատազին, խռովուած, կրակոտ, սպասում էր նրա խօսքերին:

—Դու չես կարող իրևակայել թէ որքան տանջւում եմ ես: Դու խորտակեցիր իմ ամբողջ ուրախութիւնը:

—Իմ խեղճ բարեկամ, ես բոլորովին անտեղեակ էի քո սիրոյ մասին:

—Իսկ ես քաջութիւն չեմ զգում իմ մէջ խորտակելու քոնը...

Լիւսիէն վաթաթուեց Ժանի վզով:

—Ո՞րքան վեհանձն ես, իմ Ժան, որքան բարի ես:

Ժան նրան հեռացրեց և ասաց թաղծութեամբ.

—Ո՛չ այնքան վեհանձն, այնքան բարի, որքան կարծում ես, Լիւսիէն, որովհետեւ դա կապացուցանէր իմ տկարութիւնը: Ո՛չ ես քո վարմունքը չեմ հաւանում: Ո՛չ ես չեմ հաւատում, որ դու կարող ես երջանիկ լինել...

—Բայց գոնէ դու ինձ աղատ կը թողնես, չէ՞: Դու ինձ չես հակառակուի, չէ՞: Դու ինձ կը պաշտպանես մայրիկի առաջ:

—Այո, քանի որ դու արդէն Ֆարնովին տուել ես քո համաձայնութիւնը, քանի որ հայրս տուել է նոյնպէս իր հաւանութիւնը, և քանի որ մայրիկի ընդգրկմութիւնը կարող էր աւելի մեծ դժբախտութիւնների ծնունդ տալ...

—Իրաւունք ունես, Ժան, աւելի մեծ դժբախտութիւնների, որովհետեւ հայրս ինձ ասաց...

—Այո, գուշակում եմ, նա ասաց որ պիտի ջախջախէր

ամեն ընդդիմութիւն, որ նոյնիսկ լուելի շուտ պիտի նախընտրէր ժողիցս բաժանուել, քան տեղի տալ նրա կամքի առաջ... Դա շատ հաւանական է... Նա այդ կանի: Ես, հետեալաբար, նրա դէմ ոչ մի կռիւ չպիտի մղեմ... Միայն թէ ես ոչ մի յանձնառութիւն չեմ վերցնում ինձ վրայ հանդէպ դը Ֆարնովի:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, հարցրեց Լիւսիէն թափով:

— Ես կամենում եմ, պատասխանեց Ժան մի այնպիսի հեղինակաւոր շեշտով, ուր Լիւսիէն զգաց իր եղբօր անյաղթելի վճիռը, ես կամենում եմ որ նա բացարձակապէս իմանայ ինչ որ խորհում եմ: Ես կը գտնեմ միջոց բացատրուելու նրա հետ: Եթէ նա նորից յամառի բեղ հետ ամուսնանալու իր որոշումի մէջ, նա զոնէ չի խաբուի այն ահագին տարրերութեան մասին, որ դոյութիւն ունի նրա և իմ հրացումների և զաղափարների միջև:

— Այդ բանում, ես բոլորովին համաձայն եմ քեզ հետ, ասաց Լուսիէն, յանկարծ կատարելապէս վստահացած եմ միևնոյն փաժանակ փայտաց, որովհետեւ համոզուած էր, որ պ. դը Ֆարնովը պիտի դիմադրէր Ժանի խորհուրդներին և այնուամենայնիւ չպիտի հրաժարուէր ամուսնութիւնից:

Դէմքը դարձրեց դէպի Ալշէյմ: Յաղթանակի մի ճիչ բարձրանում էր դէպի շրթունքները: Բայց դստեց նրան: Մի քանի րոպէ մնաց լուռ, արագ արագ շնչելով, չղազրդուած, և որոնելով թէ աչքերով և թէ մտածումով թէ ի՞նչ կարող էր ասել արդեօք, որպէսզի չմտնէր իր յորդող երջանկութիւնը:

Յետոյ թափ տուեց գլուխը

— Խեղճ դուն, բացականչեց: Այժմ երբ պէտք է նրանից բաժանուեմ, նա դառնում է ինձ համար թանգագին: Ես համոզուած եմ, որ ապագայում, երբ զարնիզունի կեանքը ինձ կը հեռացնէ Ալզասից, Ալշէյմի պատկերը շարունակ անբաժան կը լինի իմ մտքից, նրան միշտ կը տեսնեմ երևակայութեամբ այնպէս ինչպէս այժմ տեսնում եմ այստեղից:

Դիւզը բարձրանում էր իր վարդագոյն կտուրներով այգեստանների միջից: Իր ծառերով նա կազմում էր մի կողի ապրիլեան ցորենների և տուրյանների մէջ: Փոքրիկ թռչուններ՝ լոյսից ոսկեգօծուած, թռչկոտում էին Ալշէյմի վրայ: Օբերլէնների տունը, այդ հեռաւորութիւնից, միւսների հետ խառնուած, միացած էր երևում: Շրջապատող իրերի մէջ մի այնպիսի քաղցրութիւն կար, որ կարելի էր կարծել թէ կեանքն իսկ քաղցր է:

Լիւսիէն անձնատուր եղաւ այդ գեղեցիկ տպաւորութեան, որ զգում էր այժմ սիրային մտածումի հետեանքով: Նա նորից լսեց իր սեփական խօսքերը. «Ալշէյմի պատկերը շարունակ նոյեմբեր, 1905.

անբաժան կը լինի իմ մտքից, և ես նրան կը տեսնեմ երևակայութեամբ այնպէս, ինչպէս այժմ եմ տեսնում այստեղից:» Յետոյ Բաստրանների ծառերի կատարի ծփուն գիծը, որ բարձրանում էր որպէս մի փոքրիկ, կապտագոյն ամպ, վերջին պարտէզներից դէնը, յիշեցրեց նրան ժանի վիշտը: Նա այդ բոլորէն միայն նշմարեց, որ չէր պատասխանել. յուզուեց ոչ այն աստիճան, որ հրաժարուի իր սեփական երջանկութիւնից, ժանին երջանկացնելու համար, այլ այն ցաւից, իր պատճառում էր նրան իրանց սէրերի ընդհարումը: Նա կը ցանկանար մեղմացնել իր զարթած վիշտը, օրօրել նրան բաւերով, քնեցնել նրան, չզգալ այլևս նրա ներկայութիւնը:

— Իմ ժան, իմ եղբայր ժան, ասաց, ես կը հատուցանեմ այն բոլորի փոխարէն, որ կանես ինձ համար, օգնել քեզ իմ ուժերի չափով: Ո՞վ գիտէ, թէ միասին աշխատելով՝ չպիտի լուծենք հարցը...

— Ո՛չ, այդ հարցի լուծումը իմ և քո ոյժերից բարձր է:

— Օգիլը քեզ սիրում է: Այո, քեզ սիրում է, չէ՞: Ուրեմն դուք անյաղթելի կը լինէք...

Ժան յոգնութեան մի շարժում գործեց:

— Աւելորդ է, Լիւսիէն, վերադառնանք...

— Աղաչում եմ քեզ... Գոնէ պատմիր ինձ թէ ի՞նչպէս սիրեցիր նրան... Ես արժանի եմ հասկանալու այդ... Մենք որոշել էինք չբաւականանալ միայն անուններ յայտնելով միմիանց: Բացի ինձանից ով ունիս, որի առաջ կարողանաս բաց անել քո հոգին:

Լիւսիէն խոնարհուում էր իր եղբոր առաջ: Նա մինչև անգամ նուաստացում էր գգում իրանց իր թաքուն երջանկութեամբ... Նա նորից հարց տուեց: Մեծ խոնարհատանքով վերաբերուեց, ճիշտ բառեր գտաւ նկարագրելու համար Օգիլի երեսի գեղեցկութիւնը, և ժան խօսեց: Նա խօսեց, մէկից իր յոյսը հաղորդելու պէտքից դրդուած, յոյս՝ որ կուում էր դեռ ևս չմեռնելու համար: Նա պատմեց Ձատկուայ նախատօնակի դէպքերի մասին Սէնդ-Օգիլում, պատմեց, թէ ի՞նչպէս հանդիպել էր երիտասարդ աղջկան, Աւագ Հինգշաբթի, կեռասնիւնների ծառուղու մէջ: Այնուհետև, մէկը միւսից յիշողութիւնը թարմացնելով, թուականները ճշտելով, բառեր յիշեցնելով խորատուրուեցին անցեալի մէջ, մինչև այն օրերը, երբ ազգականների միջև գծաութիւնները նոր էին ձայն տուել, երբ դրանք անծանօթ էին դեռևս որդիներից, աննշմարելի. երբ արձակուրդների ժամանակ, Լիւսիէն, Օգիլ, ժան, կարող էին կարծել որ իրանց երկու ընտանիքները սերտօրէն միացած՝ կը շարունա-

կէին ապրել Ալշէյմ գիւղում իբրև յարգուած, սիրուած տէրեր: Լիւսիէն ուշք չէր դարձնում նոյն բանի մասին, թէ վերակոչելով երջանիկ անցեալի յուշերը, նա խոովում էր իր եղբօր միտքը: Նա այդ յուշերի ոգումից մի բոպէ հաճոյք վզաց, այն յուսով որ կարող է ներկան ընկղմել անցեալի մէջ, բայց անմիջապէս երկուսի հակասութիւնը աչքի էր խփել և ըմբոստացումը վերածնունդ էր իր մէջ աւելի խորը, փոթորկելով իր հոգու բոլոր զօրութիւնները իր հօր, բրոջ դէմ, այն կեղծ կարեկցութեան դէմ, որի ետև թաքնւում էր Լուսիէնի զոհաբերութեան անկարողութիւնը: Երիտասարդը շուտով դադարեց պատասխանելուց իր քրոջ խօսքերին: Ալշէյմը մեծանում էր, և կազմում էր այժմ մի երկար և տեղ տեղ կոտրատուած ուրուագիծ: Խաղաղ գիշերուայ մէջ, Օրերլէների տունը՝ տակաւին նիհար ծառերի կատարների վերև բարձրացնում էր իր պահապան տանիքը: Երբ պարկի վանդակապատ դուռը՝ որ ամեն օր փակւում էր զործաւորների մեկնումից յետոյ, բացուեց երկու զբօսնողների առաջ, ժան մի կողմ կանգնեց, հեգնական շեշտով փսփոսաց նրա ականջին.

— Համեցէք, բարոն ֆոն Ֆարնուլ, մտէք նախկին բողոքարկու պատգամաւոր Ֆիլիպ Օրերլէի տունը:

Նա պատրաստւում էր պատասխանելու: Բայց, ծառուղու աւազի վրայ լսուեց զօրեղ ոտնաձայն. մի մարդ շուտ էր գալիս հսկայ կաղամախների մի կոյտի առաջից. մի թռթռուն, հրամայողական ձայն, որը երգում էր երջանիկ, անվիշտ շեշտով ասաց:

— Ահա նրանք, այդ փոքրիկ սիրելիները: Ի՞նչ զբօսանք կատարեցիք զաւակներս: Գործարանի ջրվէժից տեսայ ձեզ զաշտում ինչպէս երկու սիրահարներ, միմիանց վրայ կռացած ման էիք գալիս:

Պ. Ժոզէֆ Օրերլէ ըննեց երկուսի դէմքերը, և տեսաւ որ զոնէ Լիւսիէնի երեսը ժպտուն էր:

— Միմիանց դադարներ էիք հաղորդում, այնպէս չէ, շարունակեց նա: Գուցէ և մեծ գաղտնիքներ:

Լիւսիէն իր եղբօր ցասկոտ վշտից նեղացած՝ իսկոյն պատասխանեց.

Այո, ես խօսեցի ժանի հետ: Նա հասկացաւ իմ դրութիւնը: Նա չսկիտի ընդդիմանայ ինձ:

Հայրը շտապագին սեղմեց իր որդու ձեռքը:

— Ես այդ աղնութիւնը գիտէի որ կունենայ նա: Շարունակել են, ժան: Ես չեմ կարող մոռանալ քո վարմունքը:

Իր ազատ մնացած ձախ ձեռքով բռնեց Լիւսիէնի ձեռքը,

և իբրև երջանիկ հայր, իր երկու զաւակներէց շրջապատուած, մանուածապատ մեծ ծառուղով, որով գնում էին կառքերը, անցաւ պարկից:

Մի կին՝ սրահի ապակիներէրի ետեւից նրանց գալը տեսաւ, և շատ խղճուկ ուրախութիւն միայն զգաց այդ ընտանեկան տեսարանից: Նա մտածում էր որ հօր և զաւակների միութիւնը կատարուել էր վերջապէս իր դէմ:

— Գիտես, իմ սիրելի ժան, ասում էր հայրը՝ գլուխը վեր վերցնելով և դղեակի ճակատը գննելով, գիտես որ ես ուզում եմ խնայել զիւրազգաց արժանապատուութիւնները. պատրաստիւ հարցերի լուծումը և բռնի ընդունել տալ միայն այն դէպքում, երբ այլապէս անկարելի է: Մենք հրաւիրուած ենք Բրաւսիգի կողմից...

— Ահ, վերջապէս հրաւիրել է:

— Այո, ընթրիքի, մի բաւական բազմամարդ երեկոյթի: Ինձ թւում է պ. դը Փարնովին քո մօր ներկայացնելու համար: Այդ ծանօթացումից յետոյ միայն կը խօսեմ քո մօր հետ: Եւ դրա տպաւորութիւնների վրայ ոչ մի ճշդում դործ չգնելու համար ես ամեն ինչ քեզ պիտի յանձնեմ, քեզ պիտի յանձնեմ Լուսիէնի ապագան... Այդ սիրելի փոքրիկի, որի երջանկացնելը իմ երազն է կազմում... Ոչ մի խօսք պատկին, այնպէս չէ: Ամենից յետոյ կիմանայ նա բոլորը, և ասել, որ գործը արդէն ուղղակի չի վերաբերում նրան...

Վերնազաւթի առաջ տարածուող դատարկ, մեծ տարածութիւնը, երկար ժամանակից իվեր չէր տեսել մի այդքան սերտօրէն միացած խմբի՝ իր հարթ հաւասար աւազի վրայ կոխոտելը: Սրահում, մի քիչ յետ քաշուած՝ ջանալով վստահութեան փոքր նշոյլ պահել իր հոգում և չյաջողելով՝ տիկին Օրբերլէ դադարել էր աշխատելուց: Գորգը ընկել էր գետնի վրայ: Ժան խորհում էր:

«Ես պէտք է օգնեմ ուրեմն այդ տեսակցութեան, պէտք է դէպի անջն ժգեմ մայրիկին որ ոչինչ չի կասկածում այդ մասին: Ի՞նչ դեր եմ խաղալու, որպէսզի խուսափենք աւելի մեծ դժբախտութիւններից... Բարեբախտաբար, մի օր, երբ նա՝ ամեն ինչ իմանայ, ինձ պէտք է ների:»

Երեկոյեան, շատ ուշ, իր որդուն համբուրելով՝ տիկին Օրբերլէ հարցնում էր.

— Հայրդ պնդում է, որ Բրաւսիգների հրաւերը ընդունում եմ: Դու էլ պիտի գնես, սիրելի զաւակ:

— Այո, մալրիկ:

—Այդ դէպքում, ես էլ համաձայն եմ գնալու:

X

Բրաւսիգ խորհրդականի տան ընթրիքը

Ժամի 7-ին, ներքին խորհրդական պ. Բրաւսիգի բոլոր հիւրերը հաւաքուել էին կապոյտ սրահում,—Թաւշեայ ծածկոյններով և ոսկեզօծ փայտերով,—որ պաշտօնեան փոխադրել էր իր հետ բնակութիւն հաստատած ալլեայլ՝ քաղաքներում: Պ. ներքին խորհրդական Բրաւսիգ մի սաքսոն էր, հիւանալի դաստիարակութեամբ, փայփայիչ ձևերով և շարժումներով: Նա սովորութիւն ունէր հակուելու միշտ այն կողմը, որից նրան դիպչում էին: Բայց կազմուածքը պինդ էր: Իր փոփոխամիտ բնաւորութեան հակառակ, անփոփոխ, լճացած էր իր մըտքերով: Բարձրահասակ էր, շէկ, համարեա կոյր, երկար մազերով, կարճ, կարմիր և սպիտակ մօրուքով: Ակնոյներ չունէր, որովհետեւ նրա աչքերը ոչ կարճատես էին և ոչ հեռատես, այլ լոյսը սպառում, կայծերը մարած էին և կրում էին տփռոյն ազատի գոյն: Շատախօս էր: Նրա մասնագիտութիւնը կայանում էր հաշտեցնելու ամենահակասական կարծիքները: Նրա նկարագիրը ամբողջապէս երևան էր դալիս իր պաշտօնավարութեան ժամանակ, դէպի ստորադասները պահպանած իր յարաբերութիւնների մէջ: Պ. Բրաւսիգ կայսերական ուզու տէր էր: Նա երբեք իրաւունք չէր տալիս մասնաւոր անհատներին: Պաշտօնական շրջաններում պնդում էին որ դիտաւորութիւն կար պ. Բրաւսիգին ազնուական դարձնելու: Եւ ինքը յաճախ կրկնում էր այդ ամեն տեղ: Կինը յիսուն տարեկան էր, պատկառելի հասակով. երևում էր որ նա երիտասարդութեան ժամանակ շատ գեղեցիկ է եղել, նախ քան Ստրազբուրգում բնակութիւն հաստատելը, նա ընդունել էր իր տանը դերմանական ութը քաղաքի պաշտօնեաներին: Նրա տուած ճաշերի ժամանակ նրա ամբողջ ուշադրութիւնը կենտրոնացած էր լինում սպասաւորների ծառայութեան վրայ և իր հիւրերի հարցերին պատասխանում էր միշտ անմիտ ֆրագներով:

Հրաւիրեալները կազմում էին ցեղերի և պարապմունքների այնպիսի մի խառնուրդ, որը դժուար կարելի էր գտնել գերմանական այլ քաղաքներում: Ո՛րքան օտար տարրեր կան ներկայումս Ստրազբուրգ քաղաքում: Հիւրերի թիւը տասնհնգու էր. ճաշասրահը հագիւ տասնևվեց հոգու համար լինէր:

Պարոն ներքին խորհրդականը իր մօտ, իր շուրջը ունէր

և նրանց վրայ իշխում էր իր անհամ ու տխուր գլխով—պաշտպանեալներ, յանձնարարութեան կամ բարեկամներ, որոնք եկել էին կայսրութեան այլևայլ կողմերից. երկու պրիվա-դոցենտ, պրուսացի, Ստրազբուրգի համալսարանից, յետոյ ալ-զասցի երկու երիտասարդ արուեստագէտներ, երկու նկարիչներ, որոնք մի տարուց իվեր աշխատում էին մի եկեղեցու որմանկարների վրայ. դրանք, չորսն էլ, անշուք հիւրերն էին. սրանց վրայ աւելանում էին երկու երիտասարդ Օբերլէները, քոյր և եղբայրը, և մինչև անգամ մայրը, որը՝ պաշտօնական շրջաններում, նկատում էր իբրև սահմանափակ մտքի տէր անձ: Նշանաւոր հիւրերն էին պրոֆեսոր Կնէպպլէ, Մեկլենբուրգցի, զարգացած և ուշադիր միտք, խնամեալ հմտութեամբ, հեղինակ մի պատուական աշխատութեան, «Ընկերվարութիւնը՝ Պլատոնի գործերում» տիտղոսով, ամուսին՝ մի սիրուն խարտեաշ, կլոր և վարդագոյն կնոջ, որ աւելի ևս խարտեաշ, աւելի ևս վարդագոյն էր երևում իր ամուսնու ասորական, և և խնուճ մօրուքի կողքին. գեղեցկագիտութեան, էսթէտիկայի պրոֆեսոր բարօն Ֆօն Ֆինկէն, բազէնցի, որ ածելում էր իր երեսն ու ծնօտը՝ աւելի լաւ կարենալ ցոյց տալու համար ուսանողութեան ժամանակ վարած մենամարտների սպիները. նուրբ ու ջղուտ մարմին, կորովի գլուխ, վեր դարձրած քիթ, կրակոտ, կրքոտ, շատ ֆրանսատեաց միտք, և որը, ներկայ հիւրերի մէջ, ամենից աւելի մօտ էր սակայն ֆրանսիական տիպին, եթէ չհաշուենք ժան Օբերլէին: Տիկին Ֆօն Ֆինկէն գոյու-թիւն չունէր բնաւ: Բայց կար գեղանի տիկին Ռօզէնբլատը, որը իր գեղեցկութեան և իր սրամտութեան պատճառով ամենից աւելի նախանձ էր յարուցանում, ամենից աւելի յարգանք էր ներշնչում, ամենից աւելի վնասումէր Ստրազբուրգի գերմանական աշխարհում, և նոյնիսկ գինուորական շրջանակներում: Նա պրուսացի էր, Հոենոսի ավերից, ինչպէս իր ամուսինը՝ երկաթի մեծ վաճառական Կարլ Ռօզէնբլատ, արշիմիլի-օնէր, արիւնային, բայց և ափսոսանք մէթօդիկ, լուռ անձնաւորութիւն, որը, ինչպէս պատմում էին, ծայրայեղ և սառը յանդգնութիւն էր ցոյց տալիս գործերի մէջ:

Այդ հրաւէրը նման էր այն բոլոր հրաւերներին, որ տալիս էր Բրաւսիգ խորհրդականը, նրա հիւրերը ամենեւին նոյնատեսակ մարդիկ չէին: Բարձր պաշտօնատարը անուանում էր այդ՝ «հատեցնել հրկրի զանազան տարրերը», նա ասում էր, որ իր տունը ներկայացնում է մի չեզոք հող և մի «ազատ բեմ», ուր կարող էր արտայայտուել ամեն կարծիք: Բայց շատ ալզասցիներ կասկածանքով էին վերաբերու-

դէպի այդ ընտրողականութիւնն և այդ ազատութիւնը: Ոմանք պնդում էին, որ պ. Բրաւսիգ խաղում էր պարզապէս մի դեր, և որ նրա տան մէջ արտասանուած ամեն բան անծանօթ չէր մնում երբէք ամենաբարձր շրջանակներին:

Տիկին Օրերլէ և իր զաւակները՝ պ. ներքին խորհրդականի ամենաուշ հասնող հիւրերը եղան: Գերմանացի հրաւիրեալները սիրալիրութեամբ ընդունեցին Լուսիէնին, որ նրանց մէջ դտաւարդէն բաւական հին բարեկամներ: Մօր վերաբերմամբ քաղաքավարի եղան. գիտէին որ նա պաշտօնական շրջանակներին այցելում էր միայն հարկադրուած. Վիլհէլմ ֆօն Ֆարնով՝ որին ծանօթացրեց տիկին Բրաւսիգ, որը միայն տեղեակ էր սպայի մտադրութեան, գլխի հանդիսաւոր խոնարհումով բարեւեց մօր և աղջկան և յետոյ շտկուեց, հասակն ուղիղ ցցեց, և իսկոյն խառնուեց խմբուած մարդկանց, որ կանգնել էին հայելու մօտ:

Մի ծառայ լուր բերեց որ ճաշը պատրաստ է: Սև հագուստները մի շարժում տեղի ունեցաւ դէպի առաջ, և հրաւիրեալները մտան մի ընդարձակ սենեակ, զարդարուած՝ Օրերլէների տան նման, յայտնի նախասիրութեամբ: Բայց միևնոյն ճաշակը չէր երևում այստեղ: Ամբողջ դէկօրացեան յիշեցնում էր գոթական արուեստը:

Ժան, որ ընտրողների այդ թափուրում վերջին եկողներէն մէկն էր, իր թևը տուել էր սիրուն տիկին Կնէպպլէին, որը շարունակ դիտում էր տիկին Ռոշէնըլատի հիանալի կերպով պատրաստուած կօրսածը: Պրոփեսոր Կնէպպլէի փոքրիկ կնոջն այնպէս թուաց, թէ Ժան Օրերլէ նոյնպէս հետաքրքրուած էր նոյն առարկայով: Իսկոյն ասաց.

—Այդպիսի դէկօրտէ հագուստն անվայել է, այնպէս չէ:

—Իսկ ես գտնում եմ որ հիանալի է կարուած: Ինձ թւում է որ տիկին Ռօզենըլատը իր հագուստները պատրաստել է տալիս Պարիզում:

—Այո, ճիշտ գուշակեցիք, պատասխանեց փոքրիկ բուրժուազը: Երբ մարդ այդքան խոշոր հարստութեան տէր է, յաճախ տէր է լինում և անհեթեթ քմահաճոյքներ և քիչ հայրենասերութեան:

Ճաշի սկիզբը բաւական յուռ անցաւ: Բայց հետզհետէ բարձրացաւ մասնաւոր խօսակցութիւնների ազմուկը: Նոր էին սկսում խմել: պ. Ռօզենըլատ իր գաւաթի մինչև բերանը լեցնել էր տալիս Հոենստի գինիով: Ակնոցաւոր երկու պրիվա-դոցենտները թողել էին Հոենստի գինին և ընկել էին Վօլքսայմի

զինու վրայ, ինչպէս մի դժուար ընթեռնելի ձեռագրի վրայ և նոյնքան լրջութեամբ: Ձայները բարձրացան, հնչեցին ուժեղ: Ծառաների ոտնաձայնը չէր լսուած այլևս տախտակամածի վրայ: Ընդհանուր խնդիրների վերաբերեալ հարցերը սկսեցին երևան գալ, ինչպէս փրփուրը գաւաթի մէջ: Պրոֆեսոր Կնէպպէ, որ թաւ ձայն ունէր, բաց արտասանում էր շատ յստակ կերպով, իշխեց խօսակցութիւնների ժխորի վրայ պատասխանելու համար տիկին Բրաւսիգին, որ նստել էր իր կողքին.

—Ո՛չ, ես չեմ հասկանում, թէ ինչպէս կարելի է ուժեղի կողմը բռնել, այն պարզ պատճառով որ ուժեղ է: Ես միշտ մի լիբերալ եմ եղել:

—Դուք ակնարկում էք գուցէ Տրանսվալը, ասաց, հնչուն ծիծաղով՝ խորհրդականը, որ նստել էր նրա դիմաց և շատ բաւական էր որ ուղիղ գուշակեց:

—Այո, հէնց Տրանսվալը, պարոն ներքին խորհրդական: Այնքան էլ լաւ քաղաքականութիւն չէ թողնել որ ջախջախի տկարը:

—Այդ ձեզ զարմացնում է:

—Ո՛չ, չի զարմացնում: Բայց ես ասում եմ, որ չարժէ այդպիսի քաղաքականութեամբ պարծենալ:

—Միթէ միւս ազգերը այլ կերպ վարուեցին, հարցրեց բարօն ֆօն Ֆինկէն:

Վեր բարձրացեց իր լիբր քիթը: Ո՛չ որ չարունակեց վիճաբանութիւնը, որպէս թէ առաջ բերուած պատճառարա նութիւնը անհերքելի լինէր: Եւ նորից սկսուեց թաւալուել ընդհանուր խօսակցութեան ալիքը, միախառնելով և ընկղմելով մասնաւոր խօսակցութիւնները:

Տիկին Ռոզէնբլադի երաժշտական ձայնը խղզեց այդ ժխորը: Նա ասում էր փոքրիկ տիկին Կնէպպէին որ նստել էր սեղանի միակողմը.

—Այո, տիկին, հաւատացնում եմ քեզ, որ մտածուած է այդ մասին:

—Ամեն ինչ կարելի է, տիկին, բայց, այնուամենայնիւ ես երբեք չեի ենթադրում, որ գերմանական մի քաղաքի խորհուրդը կարողանար նոյնիսկ վիճաբանութեան դնել մի այդպիսի զաղափար:

—Այնքան էլ անմիտ չէ: Այդպէս չէ, պարոն պրոֆեսոր, դուք որ ուսուցանում էք գեղեցկագիտութիւնը:

Պրոֆեսոր ֆօն Ֆինկէն, տիկին Ռոզէնբլադի աջ կողմը նստած՝ դարձաւ դէպի նա, նայեց նրա մինչև աչքերի խորքը, որոնք մի լճի նման անվրդով մնացին, և ասաց.

—Ինչի՞ մասին է, տիկին:

—Ես ասում եմ տիկին Կնէպլէի, որ քաղաքային խորհրդում հարց է յարուցում Պարիզ ուղարկելու Գօբլէնի գորգերը, որ կաղմում են քաղաքի սեպհականութիւնը: Նրանք նորոգութեան կարիք ունին:

—Ուղիւ է, տիկին, բայց մերժուեց:

—Ինչո՞ւ չուղարկել Բերլին, հարցրեց տիկին Կնէպլէի վարդազոյն, սիրուն բերանը: Միթէ՞ Բերլինում անճաշակ են աշխատում:

Բրաւսիլ Խորհրդականը միջամտելու և հաշտեցնելու վայրկեանը եկած համարեց:

—Գօբլէնի գորգեր պատրաստելու համար, անկասկած ես իրաւունք կը տայի տիկին Ռոզենբլատին, Պարիզն այս դէպքում անհրաժեշտ է: Բայց նորոգութիւններ կատարելու համար ինձ թւում է թէ կարելի է ուղարկել Բերլին:

—Մի Գօբլէնի գորգերը Պարիզ ուղարկել, բացականչեց տիկին Կնէպլէի. Վստահ էք որ նրանք յետ կը դառնային:

—Օհ, գոչեց լրջութեամբ, սեղանի ծայրից, երիտասարդ նկարիչներից մէկը... Օհ, տիկին:

—Ինչպէս թէ, ճիշտ: Դուք արդասցի էք, պարոն, ասաց փոքրիկ բուրժուազը, ասղնտուած բացականչութիւնից, որպէս մի ասեցի ծայրից: Բայց մենք, զերմանացիներս, իրաւունք ունենք կասկածանքով վերաբերուելու...

Նա չափից անց էր կացել: Ո՛չ որ դիտողութիւն չարեց: Նոանդուն խօսակցութիւնը մարեց, և ամեն մարդ սկսեց փաղաքական գովեստներ ուղղել այն ձինդէնի հասցէին, որ հրամանում էին: Նոյն ինքն տիկին Կնէպլէի վերադարձաւ այնպիսի թէմաների, որ իրան աւելի ընտանի էին, որովհետեւ նա շատ քիչ անգամ մասնակցում էր վիճաբանութիւնների, աղաժարդկանց ներկայութեամբ: Նա դարձաւ գէպի հարեանը Փօն Փարնով, որպէսզի ոչ գեղանի տիկին Ռոզենբլատին և ոչ էլ նրա կօրսածը տեսնէ...

Տիկին Բրաւսիլ հազիւ մի քանի աննշան բառեր փոխանակել էր պ. Ռոզենբլատի հետ, որը նստել էր նրա աջ կողմում և անյազարար ուտում էր, ինչպէս և պրոֆեսոր Կնէպլէի հետ, որ նստել էր ձախ կողմում և շարունակ խօսում էր տիկին Ռոզենբլատի, բարօն Փօն Ֆինդէնի հետ և երբեմն էլ ժան Օբերլէի հետ: Դարձեալ մի վիճաբանութիւն ծագեց, որի պատճառը այս անգամ տիկին Բրաւսիլը եղաւ և առանց ուղելու: Խօսակցութիւնը իսկոյն տաքացաւ և անօրինակ սգևորութեան հասաւ: Խորհրդականի կէնը խօսում էր պ. Ռոզենբլատի հետ, հայեացքով

սպառնալով հանդերձ մի ծառայի, որ անզգուշութեամբ ընդհարուել էր իր գլխաւոր հիւրի՝ տիկին Ռոջնըլատի աթոռի յենարանին. նա խօսում էր մի ամուսնութեան մասին, որ տեղի էր ունեցել մի ալգասուհու և թնդանօթածիգ զօրքի հրամանատար հանօվըցի մի գերմանացու միջև: Երկաթի վաճառականը՝ առանց կասկածելու որ իր կողքին նստել էր ժարդը՝ մի այնպիսի երիտասարդ աղջկայ, որի հետ ցանկանում էր ամուսնանալ և մի այլ գերմանացի սպայ, տաքացած պատասխանեց.

—Երեխաները լաւ գերմանացիներ կը լինեն, այդ կարգի ամուսնութիւնները հազուադէպ են, կարելի է ասել նոյնիսկ չափազանց հազուադէպ, որովհետեւ հզօրապէս պիտի նպաստէին այդ յամառ երկրի գերմանացման:

Բարոն Ֆօն Ֆինկէն սեղանի վրայ դրեց շամպանեի բաժակը, որը մի ուժով դատարկել էր, և ասաց.

—Բոլոր միջոցները լաւ են, որովհետեւ նպատակը շատ ազնիւ է:

—Անկասկած, ասաց ս. Ռոզենըլատ:

Ժան Օբերլէ, ներկայ եղող երեք ալգասցիներից ամենայայտնի, ամենայարմար անձն էր պատասխանելու համար, ինչպէս և, ըստ երևոյթին, ամենից աւելի արգելքներ ունեցող անձը իր կարծիքը յայտնելու, այն երկպառակութիւնների պատճառով որ այդ միենոյն հարցը գցել էր իր շուրջը: Նա նկատեց, որ, խօսելիս՝ բարօն դը Ֆինկէնը նայել էր նրան, որ ս. Ռոզենըլատը հայեացքը սևեռել էր իր վրայ, որ պրոֆեսոր Կնապպլէ, գաղտագողի մի ահնարկ էր գցել իր ձախ հարևանի վրայ, որ ս. Ռոզենըլատը ժպտում էր մի այնպիսի կերպարանքով, որ կարծես ուզենար ասել. «Այս փոքրիկը կարող է արգիօք իր ազգը պաշտպանելու: Զգում է խթանը: Տեսնենք:

Երիտասարդը՝ ընտրելով իր հալառակորդին և դարձած դէպի ս. ը. Ֆինկէնը, պատասխանեց.

Ես մտածում եմ, ընդհակառակը, որ Ալգասի գերմանացումը մի վատ և ձախորդ գործողութիւն է:

Նոյն ըոպէին ժանի դէմքը արիացաւ՝ նրա աչքերի կանաչը թռթոց, ինչպէս անտառների կանաչը, երբ քամին մտրակում է ծառերը:

Գեղեցկագիտութեան պրոֆեսորը ստացաւ մի զինուորականի կերպարանքը.

—Ինչո՞ւ վատ, խնդրեմ: Արգիօք դուք նրա նուաճումը մի ցաւալի գործ էք համարում. նուաճման, որի հետևանքն է գերմանացումը: Եթէ համարում էք, ինչո՞ւ էք թաքցնում, ասացէ՛ք:

Բոլոր հրաւիրեալներն խոր լռութեան մէջ, ժան Օրերլէի պատասխանը թնդաց.

—Այն:

—Դուք համարձակու՞մ էք, պարոն:

—Թոյլ տուէք, բացականչեց պ. ներքին խոհրդական Բրաւսիգ, ձեռքը երկարելով, որպէս օրհնելու համար: Մենք՝ բոլոր այստեղ հաւաքուածներս, պատուական գերմանացիներ ենք, իմ սիրելի բարօն, դուք իրաւունք չունիք կասկածի ենթարկելու, իմ երիտասարդ բարեկամի հայրենասիրութիւնը, որ խօսում է պատմական տեսակէտից...

Տիկին Օրերլէ և Լուսիէն նշանացի ասում էին ժանին «լո՛րբ, լո՛րբ»:

*Բայց բարօն դը Ֆինդէն ոչինչ չտեսաւ, ոչինչ չլսեց: Դաժան կիրքը, որ փայլում էր սրտ դէմքի վրայ, պոռթկաց: Կիսով չափ բարձրացաւ տեղից, կուցաւ, գլուխը դէպի առաջ ձգած.

—Խո՛ւն ասել կուղէ, հիանալի է, Ֆրանսիան: Նա մէկ սիրտ, մէկ հոգի է: Նա հղօ՞ր է: Նա բարոյական է:

Փոքրիկ տիկին Կնէպպէ շարունակեց.

—Մանաւանդ բարոյական:

Բարձր, ցած, հեգնական, զայրացած ձայներ խառն ի խոռոն բացականչեցին.

—Զուրճասէրնե՛ր են Ֆրանսիացիները:

—Մէկ մտիկ տուէք նրանց գարշելի վէպերին և պիէսաւներին:

—Այլատերուած, քնկած է Ֆրանսիան:

—Բանը պրծած անգ է:

—Խո՛ւն կարող է անել յիսունևհինգ միլիօն գերմանացու դէմ:

Ժան Թոյլ տուեց որ բղաւեն: Նա նայում էր մերթ ֆինդէնին, որ ձեռքով, գլխով կատաղի շարժումներ էր դործում, մերթ Ֆարնովին, որ յօնքերը կիտած և գլուխը բարձր բռնած՝ լսում էր:

—Ինձ թւում է, որ դուք չափազանց նախատեցիր Ֆրանսիան, պատասխանեց ժան վերջապէս: Կարող է պատահել, որ նրա կառավարիչները անքննադատելի չլինեն, կարող է պատահել որ նա սկարացած լինի ներքին երկպառակութիւններով. Բայց քանի որ դուք յարձակուում էք նրա վրայ, ես երջանիկ եմ զգում ինձ ասելու, որ ես նրան նկատում եմ դեռ ևս իբրեւ մի շատ մեծ ազգ: Դուք ինքներդ, այլ կարծիքի չէք:

Իսկական բղաւոցներ բարձրացան.

—Օ՛հ, օ՛հ, ասելիք չկայ:

—Ապացոյց՝ այն, դուք մէլեգնօրէն յարձակու՞մ էք նրա վրայ: Ուղիղ է դուք նրան յաղթեցիք, բայց չէք դադարու՞մ երբէք նրան նախանձեղուց:

—Դուք վաճառականական ստատիստիկաները կարդո՞ւմ էք, երիտասարդ պարոն, հարցրեց պ. Ռոզէնբլատի անյողդողդ ձայնը:

—Իրանց վաճառականական նաւերով վեցերորդ տեղն են բռնու՞մ, ճշաց պրիվա-դօցէնտներից մէկը:

—Բաղդատեցէք մեր և նրանց բանականները, ասաց միւսը: Պրոֆեսօր Կնէպպլէ՝ ակնոցները քթի վրայ լաւ հաստա-տելուց յետոյ, ճառեց,

—Ինչ որ դուք ասում էք, իմ սիրելի Օրերլէ, ճիշտ է միայն անցեալի համար: Ես կարող եմ աւելացնել, որ եթէ Ֆրանսիան սեփականացրած լինէինք, նոյնիսկ այսօր նա կարող էր շուտով մեծ երկիր դառնալ. մենք կը կարողանայինք երեւան հանել նրա արժանիքները...

—Խնդրում եմ, յարեց լրբութեամբ Ֆինգէն, մի՛ վիճէք մի՛ կարծիքի մասին, որն անկտրելի է պաշտպանել:

—Ես նոյնպէս խնդրում եմ ձեզ, ասաց Ժան. մի՛ վիճէք յենտեղով այնպիսի փաստերի վրայ, որոնք ոչինչ չեն ապացուցանում, և ոչինչ կազ չունեն իսկական խնդրի հետ: Մի՛ դար-գացած մարդու համար ներելի չէ բնաւ գատել մի երկիր, պարզապէս նրա առեւտրով, բանակով կամ նաւատորմով:

—Ի՞նչով գատել ուրեմն, պարոն:

—Նրա հոգիով, պարոն: Ֆրանսիան ունի իր սեփական հողին, որ ես ճանաչում եմ պատմութիւնից, և չեմ իմանում որդիական ի՞նչ բնազդի շնորհիւ, որ ես զգում եմ իմ մէջ: Եւ ես հաստատապէս համոզուած եմ, որ կան շատ բարձրադաս առաքինութիւններ կամ ազնիւ յատկութիւններ, վեհանձնու-թիւնը, անշահախնդրութիւնը, արդարասիրութիւնը, ճաշակը, փափկութիւնը, և հերոսութեան մի որոշ ձգտում, որ զանում ենք, և ամենից աւելի առատօրէն, այդ ազգի անցեալի ինչպէս և ներկայի մէջ: Ես կարող էի բազմաթիւ ապացոյցներ առաջ բերել: Եթէ ձեր ասածի չափ տկար լինէր անգամ, նա իր մէջ թաքցնում է այնպիսի գանձեր, որ աշխարհի փառքն են կազմում, և որոնց պէտք էր տիրանալ նախ քան որ նա արժանի լինի մեռնելու, և որոնց հետ բաղդատմամբ, ոչինչ աշխարհում կարեւորութիւն չունի: Ձեր գերմանացուժը, պարոն, ջնջուժը կամ պակասեցումն է ֆրանսիական այն առաքինութիւնների

կամ յատկութիւնների, որ գտնուում են ալգասական հոգու մէջ: Ահա ինչո՞ւ համար, ես պնդում եմ, որ նա վատ է...

—Էհ, դուք էլ, գոչեց Ֆինգէն: Ալգասը բնականօրէն պատկանում էր Գերմանիային, և նա վերադարձաւ նրան. մենք տիրանում ենք մեր նախկին ստացուածքին: Ո՞վ մեզանից տարբեր եղանակով պիտի վարուէր:

—Փրանսիան, պատասխանեց Օրերլէ, և դրա համար է ահա, որ սիրում ենք նրան: Նա կարող էր դրաւել երկիրը, բայց չէր բռնաբարի նրա հոգին: Մենք նրան պատկանում էինք այն իրաւունքով՝ որ տալիս է մեզ սէրը:

Բարոնը ուսերը ցնցեց.

—Վերադարձէք ուրեմն Փրանսիա:

Ժան մաղ մնաց ազազակէր: «Այո»: Ծառաները խօսակցութեան ունկնդրելու համար մոռանում էին կերակուրները հրամցնել: Ժան շարունակեց.

—Ուրեմն, ձեր գերմանացման փորձը՝ վերցրած ինքն իրա մէջ՝ ես գտնում եմ վատ, որովհետեւ նա մի պարզ բռնաբարում է խղճմտանքների. բայց ես գտնում եմ որ նա մի ձախորդ գործ է նաև գերմանական հայեցակէտից:

—Հիանալի, սուր ճշած տրիկին Կնէպպլէ:

—Ձեր շահերը պահանջում էին նոյնիսկ, որ դուք պահպանէիք մեր մտքի ինքնուրոյնութիւնն ու անկախութիւնը: Դա կը լինէր մի օգտակար օրինակ Գերմանիայում:

—Շնորհակալ ենք, առաջ մի ձայն:

—Հետզհետէ աւելի օգտակար օրինակ, պնդեց երիտասարդը: Ես իմ գաստրիարակութիւնը ստացայ Գերմանիայում և վստահ եմ իմ առածի մասին: Ինչ որ ամենից աւելի ինձ զարմացրել, վիրաւորել է—գերմանացիները անկախ, ուրոյն, անձնական կարծիք չունին, որ նրանք հետզհետէ աւելի մոռացութեան են տալիս ազատութեան փաղափարը, որ նրանք հետզհետէ տեղի են տալիս կայ...

—Ձգուչացէք, երիտասարդ պարոն, ընդհատեց ուժգնօրէն խորհրդական Բրաւսիգ:

Կ'ասեմ Պրուսիայի իշխանութեան առաջ, պարոն խորհրդական, որ լափում է խղճմտանքները և որը միայն երեք տիպի մարդկանց թոյլ է տալիս, որ ասլրեն, մարդկանց՝ որոնց կաղապարել է ինքը մանկութիւնից սկսած—հարկատուներ, պաշտօնեաներ և զինուորներ:

Սեզանի ծայրը նստած պրիվա-դոցենտներից մէկը բարձրացաւ իր աթոռի վրայ.

—Հոռմէական կայսրութիւնը նոյնն էր անում, բայց այդ չէր արգելում որ լինի հոռմէական կայսրութիւն:

Նրա կողքից մի յուզուած ձայն գոչեց.

—Բրաւօ:

Բոլոր հիւրերը նայեցին: Դա վիլհելմ ֆոն Ֆալրուֆը էր, որ արտասանել էր միայն այդ բառը ամբողջ վիճաբանութեան ընթացքում: Բանակաւոր ուժգնութիւնը զայրացրել էր նրան ինչպէս մի անձնական գրգռում: Նա գրգռում էր ուրիշներին: Պ. Ռոզենբլատ սեղմում էր իր բռունցքները: Պրոֆեսոր Կնեպպլէ կատաղի խօսքեր էր մրմռում, մաքրելով իր ակնոցի ապակիները: Նրա կիներ ներվային փոքրիկ ծիծաղներ էր արձակում:

Այդ բոլորին, գեղանի տիկին Ռոզենբլատ, վերից վար, մատներով շօշափելով նուրբ մարգարտեայ մանեակը, ժպտաց, և սիրալիր նայելով ալգասեցուն.

—Պ. Օբերլէն գոնէ իր կարծիքները յայտնելու քաջութիւնն ունի, ասաց: Սրանից աւելի անկեղծօրէն, համարձակօրէն, չի կարելի խօսել ձեզ դէմ:

Ժանի հոգին շատ էր վառուած հաճոյակատարութեամբ պատասխանելու համար: Նա յաջողաբար նայեց շեշտակի Ֆինգէնի, Ռոզենբլատի, Կնեպպլէի, Լիւսիէնի կողքին վրդովմունքից տանջուող պրիվա-դոցենտի երեսին, յետոյ թեթեօրէն խոնարհութիւն արեց տիկին Ռոզենբլատին:

—Կանանց շնորհիւ միայն գերմանական ազգը պիտի կարողանայ տիրանալ նրբութեան, նրբամտութեան այն աստիճանին, որ պակասում է նրան, տիկին: Նա ունի կատարեալ կանայք...

Շնորհակալ ենք ձեր սրտացաւութեան համար, պատասխանեցին տղամարդու երեք ձայներ:

Տիկին Կնեպպլէ տիկին Ռոզենբլատին ուղղուած կոմպլիմենտից կատաղած՝ աղաղակեց.

—Ի՞նչ սիստեմ ունիք, ուրեմն, պարոն, թօթափելու համար Գերմանիայի լուծը:

—Ո՛չ մի սիստեմ:

—Ուրեմն ի՞նչ էք ուզում:

—Ո՛չինչ, տիկին: Ես տանջւում եմ:

Ալգասեցի արուեստագէտներից մէկը՝ գեղին, սրածայր, փոքր մօրուքով այն նկարիչը, որ նմանում էր Զիօտտօյի մի աշակերտի, խօսակցութեան մէջ մտաւ, և սեղանի բոլոր հիւրերը կռացան դէպի նրա կողմը:

—Ես պ. Օբերլէի նման չեմ, որը ոչինչ չէ ուզում: Նա երկար բացակայութիւնից յետոյ, նոր է վերադարձել Ալգաս:

Եթէ մի քիչ ապրած լինէր նրանց մէջ, այլ ձևով պիտի եղրակացնէր: Մենք՝ նոր սերունդի ալլասցիներս, երեք հարիւր հազար գերմանացիներ չեմ շփման մէջ ապրելով նկատեցինք որ ֆրանսիական կոլտուրան ըլլորովին զանազանուած է միւսից: Մենք նախամեծար ենք համարում մերը, և այդ ներքին է, չէ՞: Փոխարէն այն լոյսով վերաբերմունքի, որ ցոյց տուինք դէպի Գերմանիան, այն տուրքի, որ վճարում ենք, զինուորական այն ծառայութեան, որ կատարում ենք, կարծում ենք որ իրաւունք ունենք ալլասեցի մնալու: Ահա ինչ որ դուք չէք ուզում բնաւ հասկանալ: Մենք պահանջում ենք, որ մեզ համար բացառիկ օրէնքներ չլինեն, որ մեզ չենթարկեն այն համարեա վիսուորական դրութեան, որի մէջ ապրում ենք, երեսուն տարուց ի վեր. մենք պահանջում ենք, որ մեզ հետ չըվարուեն, մեզ չկառավարեն, այնպէս՝ ինչպէս վարում և կառավարում են «կայսրութեան որեւէ գաղթականութիւնը», օրինակ, Կամբուճը, Տոգոլանդը, Նոր-Կուինէան, Բիզմարկեան արշիպելագոսը կամ Պրովեզանսի կղզիները, այլ կառավարեն և վարուեն, ինչպէս գերմանական կայսրութեան եւրոպական մի գաւառի հետ: Մենք գոհ կարող ենք լինել միայն այն օրը, երբ կը լինենք այստեղ մեր սեփական երկրում, ալլասեցիներ՝ Ալլասում, ինչպէս բաւարացիները բաւարացիներ են Բաւարիայում, մինչդեռ մենք դեռ ևս պարտուածներ ենք համարւում, խաղալիք՝ մի տիրոջ քմահաճոյքին: Ահա իմ խնդիրը:

Նա խօսում էր պարզ ու յստակ կերպով, բացայայտ անդորրութեամբ և նրա ոսկեգոյն սուր մօրուքը ցլուած էր դէպի առաջ, ինչպէս մի նետի սուր ծայրը: Նրա հաշուած, ձևուած բառերը՝ զրգոման վերջին աստիճանին հասցրին մտքերը, և կարելի էր սպասել որ կըքոտ պատասխաններ տրուէին միմիանց, երբ տիկին Բրաւսիգ վերկացաւ:

Նրա հիւրերը հետեւեցին նրա օրինակին, և վերադարձան կապոյտ դահլիճը:

—Քո վարժունքը անմիտ է: Ի՞նչ էիք մտածում ասաց Լիւսիէն կիսաձայն, ժանի մօտով անցնելիս:

—Գուցէ անխոհմտութիւն էր ինչ որ քիչ առաջ ասացիր, աւելացրեց մի բոլէ յետոյ, տիկին Օրերլէ, բայց դու լաւ պաշտպանեցիր Ալլասը, և ես հաւանում եմ քո վարժունքը:

Պ. Ներքին խորհրդականը արդէն զլուխ էր տալիս ամեն կողմ և մըմնում էր Ֆինգէնի, դը-Ֆարնովի, պ. Ռոզենբլատի, պրոֆեսոր Կնէպպլէի, երկու պրիվա-դոցենտների, ժանի և ալլասեցի երկու արուեստագէտների ականջին միեւնոյն սովորա-

կան բանաձևեր. «Մեծ հաճոյք պիտի պատճառէիք հետեւելով ինձ ծխարան»:

Ծխելու յատկացուած էր երկրորդ սրահը, որ բաժանուած էր առաջինից անագ չունեցող մի մի հայելիով:

Պ. Բրաւաիզի հրաւիրեալները իսկոյն բոլորն էլ նոյն սրահում հաւարուեցին: Միգար և դարեջուր բերին: Ծխի քուլաներ բարձրացան և խառնուեցին առաստաղում: Պ. Ռոզենբլատ խօսակցութեան մի կենտրոն կազմեց: Պ. պրոֆեսոր Ֆոն Ֆինգէն մի այլ կենտրոն: Բարձր ձայնով պայքարում էին և դժուարութեամբ բացատրում պարզ գաղափարներ:

Միայն երկու հոգի խօսակցում էին առանց աղմուկի և մի շատ լուրջ հարցի մասին: Դրանք Ժան Օրբելէն և Ֆարնոջն էին: Հազիւ վառուել էր իմ սիգարը, երբ վերջինը դիպաւ Ժանի թևին և ասաց.

— Ես կը ցանկանայի քեզ հետ մի տեսակցութիւն ունենալ և առանձին:

Եւ աւելի ազատ լինելու հասար, երկու երիտասարդները նստել էին վիթխարի վառարանի մօտ, այն դռան հանդէպ, որ տանում էր դէպի միւս սրահը, մինչդեռ միւս ծխողները, խրմբուած պ. Ռօզենբլատի և պ. դը Ֆինգէնի շուրջը, կանգնել էին պատուհանների առաջ:

— Այս երեկոյ դուք խիստ խօսեցիք, «իւրեւիս, ասաց Ֆարնոյ, այն գոռոզ քաղաքավարութեամբ, որին վարժ էր. քանի՞ քանի՞ անգամ ես փորձեցի ձեզ պատասխանել, բայց նախամեծար համարեցի սպասել: Պէտք է ասել, որ ձեր խօսքերը ուղղուած էին մասամբ էլ ինձ:

— Մեծ մասամբ ձեզ: Ես կամեցայ ձեզ ասել շատ պարզ կերպով թէ ո՞վ էի ես, ինչ՞ էի մտածում և ձեզ ցոյց տալ վկայներ ի առաջ, որպէսզի հաստատուի, որ եթէ դուք յամառում էք ձեր մտադրութիւնների մէջ, ես գոնէ չեմ արել ձեզ ոչ մի դիջում, ոչ մի աւանս, որ ես ոչնչով խառն չեմ այն ամուսնութեան մէջ, որ մտածում էք իրազործել: Ես կարիք չեմ զգում հակառակուելու իմ հօր կամքին, բայց ես չեմ ուզում որ շփոթեն իմ գաղափարները, նրա գաղափարներին հետ:

— Ես այնպէս էլ հասկացայ... Դուք, իհարկէ իմացաք, որ ես ձեր քրոջ տեսել եմ բարձր շրջաններում և սիրում եմ նրան:

— Այո:

— Միայն այդ է ձեր ամբողջ պատասխանը:

Արեան մի ալիք բարձրացաւ դէպի գերմանացու այտերը:

—Պօսեցէք, շնորհ, շարժանակեց նա: Իմ ընտանիքը խակահան աղնուակահան ցեղից է, ընդունում էք:

—Այո:

—Ընդունում էք որ մի կնոջ համար պատիւ է գնահատուել, փնարուել մի գերմանացի սպայի կողմից:

—Դուքէ, բայց—յամենայն գէպս ոչ մի ալկատուհու համար: Որքան որ էլ դուք անկաբող լինէիք հասկանալու այդ գէպցումը, մենք ըստրոմին տալերեր կնք ուղիղներից, մենք՝ Ալգատի բնակիչներու: Ես ձեզ շատ եմ յարգում, Ֆարնով: Բայց ձեր ամուսնութիւնը իմ քրոջ հետ, անգթօրէն պիտի հարստածէ երեք հոգու մեր տան մէջ: Նախ ինձ:

—Ինչո՞ւ, խնդրեմ:

Նրանք ստիպուած էին խօսել ցածր ձայնով, և խոյս տալ շարժումներից նրա համար, որ սրահի միւս ծայրում պ. Բրաւսիգի հիւրերը գիտում էին ևրկու իրիտասարդներին և աշխատում էին մեկնել նրանց ևրկուսի գէպի միմիանց ունեցած վերաբերմունքը: Նրանց ամբողջ յուզումը, ամբողջ դայրոյթը ցոլանում էր նրանց աչքերի մէջ և խուլ, զսպուած շշուշի մէջ այն բառերի, որոնք սէտք է լսուէին միայն մի հոգուց:

—Առանց անագի հայելու միջից Լիւսիէն կարողանում էր տեսնել Ֆարնովին, և, վերկենալով և անցնելով սրահից, կամ իբր թէ հիացմունքով դիտելով ծաղիկեղողովը, որ տրուած էր հայելու շրջանակի տուփ, նա գննում էր սպայի և իր եղբոր գէմքերը:

—Դուք սրտի տէր մարդ էք, Ֆարնով: Մտածեցէք մեր ընտանիքի դրութեան մասին Ալլէյմում, երբ զժտութեան այս պատճառն էլ տւելանայ միւսների վրայ:

—Ես կը հեռանամ, ասաց սպան, ևս կարող եմ թոյլտուութիւն ստանալ որ ինձ տեղափոխեն այլ տեղ, Ստրադուրգից հեռու:

—Յիշատակները, այնուամենայնիւ, կը մնան մեր տան մէջ: Բայց այդ չէ գեռ ըստը: Եւ, այժմեանից ևս, կայ մայրս, որ չպիտի ընդունէ...

Ձեռքի մի շարժումով Ֆարնով ցոյց տուեց որ չէր կարող ընդունել այդ առարկութիւնը:

—Իայ և իմ պապը, այն անձը, որ Ալգատը ընտրել էր իբրև պատգամաւոր բողոքելու համար, և որը չի կարող այսօր ուրանալ իր ամբողջ անցեալը:

—Ես ոչինչ պարտ չեմ պ. Ֆիլիպ Օբերլէի, ընդհատեց Ֆարնով:

Ձայնը դարձաւ աւելի հրամայողական.

Նոյեմբեր, 1905.

—Ես ձեզ նախապէս ասում եմ, որ ես երբեք յետ չեմ կանգնի իմ կայացրած որևէ որոշումից: Երբ պ. դը Կասըվից, Ստրազբուրգի նահանգապետը և այն միակ մօտիկ ազգակա- նը որ ես ունեմ այժմ, երբ պ. դը Կասըվիցը վերադառնայ իր արձակուրդից, որ պէտք է ստանայ մի քանի օրից, պիտի գնայ Ալշէյմ, ձեզ մօտ. օրիորդ Լիւսիէն Օրերլէին պիտի խնդրէ ամուսնութեան իր եղբօրորդու համար, և նրա դի- մուժը յաջողութեամբ պիտի պսակուի, որովհետև օրիորդ Լիւ- սիէն Օրերլէն ուրախութեամբ ընդունում է իմ առաջարկը, որովհետև նրա հայրը արգէն տուել է իր համաձայնութիւնը, և որովհետև ես կամենում եմ որ այդպէս լինի, ես, Վիլհէլմ Ֆոն Ֆարնով:

—Մնում է որոշել այն՝ թէ ի՞նչ աստիճան լաւ բան էք անում...

—Ինչ որ անում եմ, անում եմ իմ սեփական կամքով. այդ արգէն ինձ բաւական է:

—Ո՞րքան հպարտութիւն կայ ձեր սիրոյ մէջ, Ֆարնով:

—Իմ ամէն գործերում էլ կայ, Օրերլէ:

—Կարծում էք որ ես չեմ խմանում: Իմ քրոջ հաւանե- ցիք, որովհետև սիրուն է:

—Այո:

—Խեղացի:

—Այո:

—Որովհետև, մանաւանդ, ալգասուհի է: Զեր հպարտու- թիւնը նրա մէջ տեսաւ մի յաղթանակ, որը պէտք էր տանել անպատճառ: Դուք շատ լաւ գիտէք որ Ալգասի կանայք սովոր- ութիւն ունեն մերժելու գերմանացիների ձեռքը: Դրանք ձեր սիրայի՞ն փառասիրութիւններին դժուարամատչելի թագու- հիներ են, սկսած գիւղացի աղջիկներից, որ, հաւանելոյթների ժամանակ մերժում են պարել գերմանացիների հետ, մինչդեռ մեր քոյրերը, որոնց չի կարելի յաճախ հանդիպել ձեր սրահ- ներում կամ ձեր թիւր ժառանգ: Դուք Լիւսիէն Օրերլէին կնու- թեան ստանալով պիտի պարծենաք այն բոլոր զօրապետներում, ուր պիտի ծառայէք: Գուցէ և այդ ամուսնութեան շնորհիւ բարենիշ ստանաք ձեր պետերի կողմից:

—Գուցէ, ասաց Ֆարնով հեղնութեամբ:

—Արէք ուրեմն ինչպէս կամենում էք: Խորտակեցէք մե- զանից երեքին:

Զայրանում էին. իւրաքանչիւրը աշխատում էր սակայն իրեն զսպել

Սպան վեր կացաւ, գցեց իր սիգարը, և առաց գոռոզու-
թեամբ.

—Մենք քաղաքակիրթ բարբարոսներ ենք, այնպէս չէ՛.
լաւ, ընդունում եմ. բայց դոնէ մենք ձեզ չափ յաւակնու-
թիւններ չունենք արդար լինելու, ձեզ չափ նախապաշարուած
չենք արդարութեան մտքով: Եւ անա զրա համար էլ մենք
պիտի նուաճենք աշխարհը, սիրելիս: Առ այժմ, Օրերլէ, ես
պիտի երթամ նստեմ ձեր մօտ, տիկին Օրերլէի մօտ և խօ-
սեմ նրա հետ իբրև թշնամի, որքան կարելի է սիրալիր կեր-
պով: Ինձ կընկերանա՞ք:

Ժան հռնացի՝ բացատրան պատասխան տուաւ:

Օրերլէին թողնելով՝ ֆարնով հեռացաւ ծխարանից: Լիւ-
սիէն, անհանդատութեամբ սպասում էր նրան սրահում: Նա
տեսաւ, որ ֆարնով գնաց դէպի աիւլին Օրերլէ, բռնի ծիծա-
ղով՝ վերցրեց մի աթոռ և մօտեցրեց այն թիկնաթոռին, ուր
նստել էր նորահասակ ալգասուհին, սուգի զգեստներով:

Միևնոյն ժամանակ ալ. խորհրդական Բրաւսիդ կանչեց.

—Օրերլէ: Դուք ծխեցիք ձեր սիգարը առանց նոյնիսկ
մի բաժակ գարեջուր խմելու: Բայց դա մի ոճիւր է: Ծնւտ,
եկէք: Պ. պրոֆեսոր Կնէպպէ մեզ բացատրում է հէնց այս
բողբիս այն միջոցները որ ձեռք է առնում կառավարութիւնը
կռուելու համար Գերմանիայի արևելեան գաւառների ուսու-
ցման դէմ

Գիշերը շատ ուշ, մի կառք՝ տանում էր դէպի Ալշէյմ ե-
րեք ուղեւորների, որ վերցրել էր Մօլշէյմի կայարանից: Հանա-
պարհը դեռ ես երկար էր: Լիւսիէն շուտով քնեց կառքի խոր-
քում: Նրա մայրը, որ մինչև այդ՝ լոռթիւն էր պահպանել,
կոտնալով դէպի սրդին, նրան հարցրեց, մատնացոյց անելով
դեղանի արարածին՝ որ ընկղմուել էր քնի և խաղաղութեան
մէջ:

—Դու գիտէ՞իր:

—Այո:

—Ես գուշակեցի... Այո իսկոյն գուշակեցի: Տեսայ որ սա
նրան գիտում էր... Օհ, իմ ժան, ես որ յոյս ունէի թէ կարող
կը լինենք խոյս տալ այդ վարչութիւնից... Նա, որի երկկնդից
յանձնառու եղայ մայրքան, մայրքան բաների... Միայն դու, դու
եւ քնում ինձ, ժան... Բայց վստահ եմ որ քեզանից յուսախաբ
չեմ լինի:

Եւ Նրան համբուրեց շատ պինդ կերպով:

XI

Յ ե տ ա ծ գ ու ա ծ

Որովհետեւ իրողութիւնները չեն կատարուում կէտառկէտ մեր կանխագուշակութիւնների համաձայն, այ. դը Կառլվեցի այցելութիւնը տեղի չունեցաւ Ալշէյմ Ֆարնովի յայտնած ժամանակին: Յունիսի վերջին, բարձր պաշտանեան, երբ հանրային ջրերում կատարած այցելութիւնից վերադառնալով՝ պատրաստուած էր դնալ Ալշէյմ և Լիւսիէնի ձեռքը խնդրել Ֆարնովի համար, մի հեռագիր ստացաւ որպէսզի յետաձգէ դիմումը: Պ. Ֆիլիպ Օրերլէի դրութիւնը յանկարծ ծանրացել էր:

Ծերունին, որին ստիպել էին յայտնել վերջապէս տան մէջ անցկացող դէպքերի մասին, խմայել էր ճշմարտութիւնը: Մի առաւօտ որդին բարձրացել էր անկարի սենեակը: Կողմնակի խօսքերով և շատ զգուշաւոր, յարգալից բացատրութիւններով հասկացրել էր, որ Լուսիէնը անտարբեր չէր գերմանացի մեծ ընտանիքներից մէկին պատկանող հեծեկազօրքի մի սպայի աւանաներից: Ասել էր, որ փոխադարձ համակրութիւնը ծնունդ էր առել ինքնաբերաբար, որ ինքը՝ ժողէփ Օրերլէ՝ հակառակ իր ցանկութեան, ցաւելով հանդերձ տեղի նւնեցող անախորժ եղելութեան մասին, իրան համար իրաւունք չէր համարում բռնադատել իր զաւակների ազատութիւնը, և յոյս ունէր, որ իր հայրը, յանուն ընտանեկան խաղաղութեան, կը համակերպուէր իրողութեան առաջ: «Հայր, ասել էր խօսքը վերջացնելով՝ գիտէ՞ք որ ձեր ընդդիմութիւնը բացի այն որ ոչ մի օգուտ չպիտի տար, կարող էր և խոշոր թիւրիմացութիւններ ստեղծել: Ահա յարմար առիթը, ցոյց տալու Լիւսիէնին ձեր հայրական սիրոյ մեծ ապացոյցը. արէ՞ք ինչպէս մենք են արել, մի արհամարհէք այդ առիթը: Ծերունին նշանացի հարցրել էր. «Իսկ Մօնիկը: Արդեօք նա էլ տուեց իր համաձայնութիւնը:» այ. ժողէփ Օրերլէ առանց ստելու կարողացել էր հասարակական պատասխան տալ, որովհետեւ խեղճ կինը՝ բաժանման սպառնալիքի տակ, մի անգամ էլ տեղի էր տուել: Այն ժամանակ, անկարը՝ վերջ էր գրել իր որդու այդ երկար մենախօսութեան, գրելով երկու բառ, որոնք կազմում էին իր ամբողջ պատասխանը. «Ես ոչ»:

Նոյն գիշերն իսկ տենդը բռնել էր ծերունուն, շարունակուել էր յաջորդ օրը, և շուտով, իր յարատեւութեամբ և

հիւանդին պատճառած տկարացումով՝ անհանգստացնում էր Օրերլէներին:

Այդ օրուանից սկսած, գիշեր ցերեկ, պ. Ֆիլիպ Օրերլէի առողջութեան նարցն էր զբաղեցնում ամբողջ տունը: Հարցնում էին տիկին Մօնսկին, կամ Ժանին, որոնցից բացի ոչ ոքին չէր ընդունում. «ինչպէս է առողջութիւնը: Ուժեղը չե՞ն կազդուրւում: Արդեօք իր մաքի ամբողջ պայծառութիւնը պահե՞լ է:» Ամեն մարդ հետաքրքրւում էր այն բոլորով, ինչ գեղեր էր ունենում «վերեւում», այն սենեակում, որտեղից ծերունի մարտնչողը կիսով չափ անհետացած ողջերի աշխարհից, կառավարւում էր գեղեւ իր երկպառակում ընտանիքը և պահում էր նրան իր իշխանութեան տակ:

Ժան անհամբեր սպասում էր տագնապի վախճանին: Նրան անհանգստացնում էր ոչ միայն իր պապի հիւանդութիւնը, այլ և իր սեփական բախտը:

Լիւսիէնի հետ ունեցած բացատրութիւնից, մանաւանդ խորհրդական Բրաւիգի անում տեղի ունեցած երեկոյթից յետոյ, եղբօր և քրոջ միջև մտերմական ամեն յարաբերութիւն դադարել էր: Լիւսիէն օրջան կարող էր իրան ցոյց էր տալիս սիրալիր և հաճոյակատար, բայց Ժան նրա ավանաներին չէր պատասխանում այլևս: Հէնց որ գործարանում աշխատանքը թոյլ էր տալիս, փախչում էր ատնից: Գնում էր դաշտ գլխուհաւ հնձուորներին, կամ խօսելու իրանց հարեան՝ այժմ բարեկամ դարձած՝ Ռամշպախէրներին հետ, երբ մութն ընկնելուն վերադառնում էին դաշտից. շատ անգամ նա յոյս էր ունենում, որ կարող է գուցէ նշմարել պ. Բասլիէ Բաստեանի աղջկան, ճանապարհով անցնելիս: Բայց շատ յաճախ բարձրանում էր Հէյտէնբրուխ: Ժան՝ իր մօրեղբօր, Ուլրիխի առաջ բացել էր իր սիրտը և մինչև անգամ նրան յանձնել մի միսսիա: Ժան ասել էր նրան. «Այլևս յոյս չունեմ որ Օգիլը տան ինձ: Գրոջն ամուսնութիւնը պիտի խանգարէ իմը: Բայց, յամենայն դէպս, ես պարտաւոր եմ ձեռքը խնդրել նրան՝ որին ասել եմ թէ սիրում եմ: Գիտեմ պիտի մերժեն, պիտի ջախջախեն սիրտս, բայց դոնէ թող պատասխանեն, որպէսզի հաստատ իմանամ այն, որի մասին երկիւղ եմ կրում: Երբ պ. Բաստեանը իմանայ, որ Լուսիէնը նշանուել է պ. զը Ֆարնովի հետ կամ պիտի նշանուի—և այդանպատճառ տեղի պիտի ունենայ, երբ պապը առողջանայ—գուր կերթաք պ. Բաստեանի մօտ, կը խօսէք նրա հետ իմ կողմից. նա ձեզ կը պատասխանէ գիտակցաբար: Դուք ինձ կասէք թէ առյաւէտ նա մերժում է իր աղջկան ամուսնացնելը զը Ֆարնովի աներձագի հետ, թէ պահան-

Չուժ է սպասել որոշ ժամանակ, փորձելու համար ինձ. ես, ոչինչ, կրսպասեմ որքան որ էլ երկար լինի նշանակած ժամանակամիջոցը, կամ թէ ոչ նա արիութիւնն ունի—թէպէտեւ ես չեմ հաւատում—արհամարհելու քրոջս ամուսնութեան պատճառած գայթակղութիւնը:»

Պ. Ուլրիխ խօսք էր տուել:

Օգոստոսի կէսին, տենդը՝ որ սպասում էր պ. Ֆիլիպ Օբերլէին, անհետացաւ: Հակառակ բժշկի գուշակութեան, նա շուտով կազդուրուեց: Հիւանդի գօրեղ կազմուածքը յաղթել էր տագնապը: Եւ պ. Ժոզէֆ Օբերլէ վերջ դրեց իր հօր շնորհած պինդութիւն: Եւ Պ. Ֆիլիպ Օբերլէ, որին մահը չէր ուզեցել տանել, նորից պիտի ընկնէր անդամալուծի իր տխուր կացութեան մէջ և ինչպէս ուրիշների, նոյնպէս նրա հետ պիտի վարուէին անխնայ կերպով:

Ծերունու և իր որդու մէջ ոչ մի նոր տեսարան տեղի չունեցաւ: Ամեն ինչ անցաւ առանց արժուկի: Օգոստոսի 22-ին, ընթրիքից յետոյ սրահում, երբ Վիկտոր սուրճ նոր էր հրամայել, պ. Ժոզէֆ Օբերլէ ասաց տիկին Օբերլէին.

—Հայրս այժմ առողջացել է: Այլեւ ոչ մի պատճառ չկայ պ. դը Կասըվիցի այցելութիւնը յետաձգելու: Ուրեմն իմացած եղէք, Մօնիկ, որ նա տեղի կունենայ այս մի քանի օրերում: Քանի որ մենակ դուք էք գնում հօրս մօտ, բարեհաճեցէք յայտնել նրան: Անհրաժեշտ է, որ ամեն ինչ անցնի այստեղ կանոնաւորապէս: Այսպէս չէ: Համաձայն չէք ինձ հետ:

—Ձեք ուղում մի քիչ էլ յետաձգել այդ այցելութիւնը:

—Ո՛չ:

—Միդ դէպքում կը յայտնեմ:

Ժան նոյն երեկոյեան եկեթ գրեց պ. Ուլրիխին, որովհետեւ չէր կարող նրա մօտ գնալ.

«Մօրեղբայր, այցելութեան հարցը վճռուած է: Հայրս ոչ ոքից չի թաքցնում այդ, ոչ իսկ ծառաներից: Նա ուղում է, բացայայտ կերպով, որ քրոջս ամուսնութեան լուրը տարածուի: Ուրեմն, երբ, այս օրերումս, հանդիպէք մի օրեւէ ալիստեցու, որը մեր դէմ վշտացած կամ զայրացած լինի, խնդրում եմ, գնացէք տեսէք արդեօք իմ փայփայած երազը կարող է ասլոյն դնուա: Ասացէք պ. Բաստեանին, որ պ. Ֆիլիպ Օբերլէի թոռն է որ ոչրում է Օդիլին:»

XII

ՀՄՈՒԼԻ ԳՈՒՆՈՔՐԸ

Սէնտ-Օդիլի ստորոտում, այգիներից մի քիչ ներքև, պ. Բաստեան և ուրիշ կալուածատէրներ կամ ազարակապաններ հաստատել էին հմուլի ¹⁾ դաշտեր: Արդ, եկել էր ժամանակը, երբ հմուլի ծաղիկը արտադրում է հառաւէտ փոշու ամենաբարձր քանակը:

Հմուլարոյծները, հետևաբար, այդ եղանակում թափւում էին հմուլի դաշտերը: Միջնորդները անց էին կենում գիւղերով: Լսւում էին գնողների և վաճառողների վիճարանութիւնները, որ պատուում էին վիստէրերգի, Բադէնի դքսութեան, Բոհէմիայի և Ալզասի հմուլների բաղդատական արժանի մասին:

Միւլիսից մի հրէայ, օգոստոսի 24-ի կիրակի օրը եկել էր պ. Բաստեանի մօտ և ստել էր.

—Վիւրտէմբերգը առատ հունձք է խոստանում. Բադէնը նոյնպէս. Բաւարիայում, հմուլի հարիւր կիլօն տալիս են հարիւր վաթսուն ֆրանկով. բայց դրանք առաջին կարգի ապրանք են: Այստեղ, երաշտը շատ է վնասել ձեր հունձքին: Բայց, այնուամենայնիւ, ձեզ կարող եմ տալ հարիւր քսան ֆրանկ, պայմանով որ անմիջապէս հնձէք: Հունձքը հասել է:

Պ. Բաստեան ընդունել էր, և հրաւիրել էր հնձուոր մշակներին օգոստոսի 28-ի համար: Այդ օրն է, որ կոմս Փօն Կասըվէցը պէտք է այցելէր Պ. Ժօզէֆ Օրերլէին:

Առաւօտեանից արդէն տաքացած օդի միջով՝ հնձուոր կանայք գնում էին դէպի հմուլի դաշտերը: Ալշէյմի բոլոր բնակիչները գիտէին արդէն օրուայ դէպքը. պ. Բաստեանի դաշտերը հնձում են: Պ. Բաստեան ինքը՝ արշալոյսից առաջ վեր էր կացել, գնացել էր դաշտ, և քննում էր իւրաքանչիւր տունկը, հաշւում իր ապրանքը: Հեռւում կանգնել էր մի ձի, որ լծուած էր երկու նեղ սայլակների, որոնք պիտի փոխադրէին հունձքը: Սայլակների մօտ կանգնել էին ազարակապան Ռամշպախէրը, նրա երկու որդիները՝ Օդիւստէն և Ֆրանսուա և ազարակի ծառաներից մէկը: Կանայք, ուղղաձիգ ճանապարհից, որ յանգում էր նրանց մօտ, անկանոն լսմբակներով բարձրանում էին: Իւրաքանչիւրը հագել էր

¹⁾ Մի տեսակ տունկ որ գործ է ածւում գարեջրի պատրաստութեան մէջ:

աշխատանքի շրջագլխոստ և կօրսած, թեթև կերպանից, գունաթափ և հնամաշ, բացի Իտալից՝ նպարավաճառի աղջկանից, որ կրում էր մի համարեա բոլորովին նոր շրջագլխոստ, կապույտ, սպիտակ պուտերով, ինչպէս և ժիւլիէտից, լուսաբարի թուխ աղջկանից, որը աչքի էր ընկնում Ալշէյմուս իր վայելուչ արդուգործով և որը այժմ հագել էր մի գոգնոց՝ սպիտակ և վարդագոյն քառակուսիններով: Մեծ մասը առանց գլխարկի էին, և իբրև հովանի իրանց գէմքին՝ կար միայն իրանց խարանաշ մաղերի փունջը: Գնում էին հանդարտ ու դանդաղ քայլերով: Մանկահասակ էին ու թարմ: Ծիծաղում էին: Ագարակի երկտասարդները՝ դաշտ դալիս, հնձուորները մանգաղով այս ու այն կողմ կանգնած՝ դարձնում էին իրանց գլուխը գէպի հնձուորուհիները, հայեացքով հետևում էին նրանց, լուսցարարուհիներ, կար անողներ, աշակերտներ, որոնք առ հասարակ չէին երևում դաշտերում և որ գնում էին այժմ գէպի պ. Բաստեանի հմուլաստանը, որպէս մի խնջոյքի: Օգը պարզ էր: Մի քանի ծերուկներ, պողպահաւաքներ՝ տենեկով երիտասարդ այդ գուարթ խումբը ուղղում էին և գիտում:

Հնձուորուհիները մտան պ. Բաստեանի հմուլաստանը: Պ. Բաստեան նրանց իւրաքանչիւրին բաժանեց աշխատանքը և յասաց որ պէտք էր սկսել այն մասից որ կից է ճանապարհին: Նրանք աշխատում էին քրքշալով: Ագարակի ծառաներից մէկը բարձրաձայն ասաց:

— Ի՞նչ, ոչ ոք չի՞ ուզում երգել:

Ու լուսարարի աղջիկը, որ կանոնաւոր գէմք և լաւ սահմանադրուած մաղերի առի շատ գեղեցիկ, խոր աչքեր ունէր, պատասխանեց.

— Ես մի լաւ երգ գիտեմ:

Պատասխանելիս, նա զիտում էր պ. Բաստեանին, որ նստած ծխում էր և գուրգուրանքով նայում մէկ իր հմուլաստանին և մէկ իր Ալգասին, որը երբէք իր մտքից չէր հեռանում:

— Թէ լաւ երգ է, երգիր, ասաց Բաստեան: Բայց ասա տեսնեմ, արգելում՞ է:

— Մասամբ:

— Այդ գէպքում երեսդ դարձրու անտառի կողմը: շատ քիչ անգամ ոստիկանները ման են գալիս այդ կողմերով, որովհետեւ իմիջներ չկան:

Խոնարհած, ինչպէս կանգուն աշխատաւորները լուռ ծիծաղեցին, որովհետեւ ատելով ատում էին ոստիկաններին: Եւ գեղանի ժիւլիէտը սկսեց երգել, իհարկէ ալգասական բարբա-

սով—մին այն երգերից, որ շարադրում են անանուն բանաստեղծներ՝ առանց յանգերի վրայ ուշք դարձնելու:

Ձայնը, բառական ընդարձակ, և մանտանդ ժաքուր, սսում էր.

«Նա կտրեցի Ալվասի հմուլը,
Նրանք աճել էին մեր աշխատած հողի վրայ,
Կանաչ հմուլը մերն է,
Մերն է նաև կարմիր հողը:»

—Բրավո, ասաց լրջութեամբ պ. Բաստեանի ազարակապանը:

Պ. Բաստեան բերնից հեռացրեց ծխամուրչը, որպէսզի աւելի լաւ լսէ:

«Նրանք բուսել են հովտում,
Հովտից շատ մարդիկ են անց կացել
Շատ տեսակ ժարգի՛կ և հողմեր և փոթորիկներ,
Մենք ընտրել ենք մեր բարեկամներին:

Մենք ինչ խմենք գարեջուրը՝ ում կենաց որ հաճելի է մեզ,
Մենք բասիր՝ չպէտք է ունենանք մեր շրթների վրայ,
Այլ բառեր՝ մեր սրտի խորքում,
Ուր ոչ որ ոչինչ չի կարող ջնջել:

Երբ ժիւլիէտ իր երգը վերջացրեց, երիտասարդ ու ծեր, բոլոր աշխատաւորները մի բոպէ անշարժ մնացին: Սպասում էին երգի շարունակութեան: Աղջկեքանց շրթունքի վրայ ժպիտ նկարուեց ժիւլիէտի ձայնի և հերկալ կեանքի պատճառով. իսկ պ. Բաստեանի և Ռամշալսի երի աչքերը փայլեցին անցեալի յուշերով: Երկու աղջիկները լուրջ կերպարանք էին ստացել: Ժիւլիէտ երգը չչարունակեց, որովհետև շարունակութիւն չկար:

—Ինձ այնպէս է թւում, որ այդ երգը շարադրել է ազորեպանը, ասաց պ. Բաստեան: Դէ, բարեկամներս, շապեցէք, Ալշէյմ մեկնող առաջին կառքը անցնում է: Պէտքէ որ բոլորը բազում լինի և գրուած՝ չորացնելու տեղը, նախ քան մութի ընկնելը:

Կանայք և տղամարդիկ, բացի երիտասարդ, բարձրահասակ Ֆրանսուայից, որը պէտքէնոյեմբերին իր գինուորական ծառայութիւնը կատարէր, և ստանձնել էր սայլակը վարելու գործը, նորից կուսան հմուլի տունկերի վրայ: Բայց, նոյն բո-

պէին, անտառի շուրջը աճած մացառուտքի միջից բարձրացաւ մի տղամարդու ձայն:

Ո՞վ էր անցնողը: Ո՞վ էր լսել երգը: Նրանք կարծես ճանաչեցին այդ ձայնը, որ ռժեղ էր, անհաւասար. քիչ մաշուած, երիտասարդութեան թուիչքներով: Եւ լսուեցին շուկներ.

—Նա է: Նա չի վախենում...

Ձայնը միեւնոյն բիրտ բարրասով շարունակուեւ էր.

«Ալլասի աղջկերանց գլխի սե կապը,
Կապել է իմ սիրտը ցաւի հետ,
Կապել է իմ սիրտը ուրախութեան հետ,
Դա մի սիրոյ կապ է:

«Ալլասի աղջկերանց գլխի սե կապը,
Մի թռչուն է լայն թեւերով,
Նա կարող է սար ու ձոր կարել անցնել,
Եւ գիտել բարձունքներից:

«Ալլասի աղջկերանց գլխի սե կապը,
Սուգի մի խաչ է՝ որ տանում ենք,
Ի յիշատակ նոյն մարդկանց և կանանց,
Որոնց հոգին նման է մերին:

Ձայնը ճանաչուեց: Երբ երգողը լուց, քաղ անող աղջկերք և մարդիկ սկսեցին խօսել ալ. Ուլլիխի մասին, որի Ալլասուեւ ընտելութեան վրայ հաշտ աչքով էին նայում և որը աւելի ազատ էր խօսում քան գերմանահպատակ ալլասեցիները: Հմուտ աստանում ծիծաղներ և խօսակցութեան ազմուէ հետզհետէ բարձրանում էր, որովհետեւ ալ. Բաստեան հետանում էր:

Նա՛ ծանր ու հաստաւորայլ բարձրանում էր մինչև անտառի եզերքը, որտեղից եկել էր ձայնը, և խորասուզւում էր կաղամախների խիտ շարքերի մէջ: Մէկը տեսել էր նրա գնալը և սպասում էր: Պ. Ուլլիխ Բիշլէր՝ նստած՝ մի մոծաւապատ ժայռի կատարին, գլխաբաց, արեգակի տակ երկար քայլելուց յոգնած՝ յուսացել էր, որ երգելով՝ կարող է իր մօտ բերել իր վաղեմի բարեկամին Պասալիէ Բաստեանին: Նա չէր խաբուել:

—Ա՛յ, քեզ համար մի տեղ եմ պատրաստել այստեղ, հմուտ քաղ. կանչեց հետուից, ցոյց տալով մի քարակոյտ, որը ընկել էր լուսնի ստորոտը, երկու ծառերի մէջտեղ և, որի վրայ նստել էր ինքը:

Թէպէտեւ միմիանց հետ «դու» ուլ էին խօսում, պ. Ուլրիխն ու Ալշէյմի դիւզապետը շատ յաճախ չէին տեսնում իրար հետ: Նրանց միջև մտերմութիւնից աւելի կարծիքների, ձգտումների և յիշատակների հանգիստութիւն կար: Նրանք ընտիր բարեկամներ էին, և վաղեմի Ալգասը նրանց հաշւում էր իր հաւատարիմ զաւակները շարքում: Այդ բաւական էր արդէն, որ նշանը հասկացուէր և տեսակցութիւնը հաճոյքով տեղի ունենար: Պ. Ուլրիխ մտածել էր, որ պ. Բաստիանը՝ իր աշխատաւորներին գործի դնելուց յետոյ, ուրախ կըլինէր մի քիչ զուարճանալով: Նա երգել էր: Ժիւլիէտի երգին պատասխանելով, և Պ. Բաստիանը եկել էր: Այժմ, Հէյտէնրրուխի ճգնաւորի դժգոյն և նուրբ զէմքը ցոլացնում էր, շնորհալի և սիրալիր ընդունելութեան զգացմունքի հետ, մի ինչ որ ժողովում մի ինչ որ անհանգստութիւն, որ գոռաւ էր լինում թաքցնել:

—Դու գեռես երգում ես, ասաց պ. Բաստեան, պ. Ուլրիխի ձեռքը սեղմելով. դու որսի ես դուրս գալիս, թափառում սար ու ձոր:

Նւ փչելուց յետոյ նստաւ քարի վրայ, ոտքերը կախ արած մացանների մէջ և երեսը ուղղած գէպի մացառածածք, անտառախիտ կողերով լեռը:

—Ըստ երեւոյթին այդպէս է, այո: Ես մի թափառիկ եմ, մի անտառաշրջիկ: Իսկ դու, ընդհակառակը, ամենից քայլող մարդն ես: Ես ման եմ գալիս, դու մշակութեամբ զրադուած ես... Հսիւր ինձ Քսաւիէ, ես քեզ հետ ուզում եմ խօսել իմ սրտի շատ մօտիկ մի հարցի մասին:

Պ. Բաստեանի ծանր գէմքը սարսուաց, շարժուեցին նրա խոշոր շրթուքները, և դատելով նրա գէմքի վրայ առաջ եկած խոր փոփոխութիւնից, կարելի էր հաստատապէս ասել, որ նա շատ զիւրազգած մարդ է: Նւ որովհետեւ, առ հասարակ, սովորութիւն չունի անձնատուր լինելու սրտաբաց խօսակցութեան, ոչ մի պատասխան չտուեց պ. Ուլրիխ: Սպասում էր:

—Ես ուզում եմ յանձնարարել մի գառ, որը համարեա իմ դատն է: Նա, որ ինձանից խնդրեց քեզ հետ խօսել, իմ ամենասիրելի աղջակսնն է... Քսաւիէ ես քեզ հետ մանուածապատ խօսել չեմ սիրում, դուշակել ես, որ իմ բրոջս սրբին, Փանը, սիրում է քո աղջկան, Օդիլին:

—Այո:

—Էլ ի՞նչ:

Նրանք որ դիտում էին գէպի հետուն, յանկարծ նայեցին միմիանց աչքերի մէջ և սարսափեցին. որովհետեւ մին մերժում

էր կարգացել, իսկ միւսը ցաւ որ պատճառելու էր իր մերժումը:

—Ո՛չ, ասաց պ. Բաստեան գիտեմք բարձր, յաղթահարելու համար յուզումին, որ դողացնում էր ձայնը, ո՛չ, չեմ կարող:

—Ես գիտէի որ պիտի մերժես... Բայց եթէ միմիանց սիրում ես...

—Գուցէ... չեմ կարող:

—Երևի դրա համար ունես մի շատ լուրջ պատճառ:

—Այո:

—Այսինքն...

Պ. Օրերէ, ծառերի միջից մատնացոյց արեց Օրերլէների տան հակառակ:

—Այսօր, այդ տունը պէտք է այցելէ Ստրաղբուրդի հասնգապետը:

—Ես արտօնութիւն չունէի դրա մասին քեզ որևէ բան յայտնելու, պարտաւոր էի սպասել, մինչև որ իրողութիւնը հրապարակուէր:

—Արդէն հրապարակուած է: Ամբողջ Ալշէյմ գիւղը գիտէ այդ մասին Օրերլէների ծառաներից: Հաստատապէս տառւած են մինչև անգամ, որ պ. գլխավորը գնում է Լիւսիէնի ձեռքը խնդրելու իր քրոջ սրտու տեղակալ Փոն Ֆարնովի համար:

—Գիտեմ:

Եւ դու ուզում ես, որ...

—Այո:

—Որ աղջիկս ասած ժամ Օրերլէնին, որպէսզի նա առաջիկայ ընտրութիւնների ժամանակ կառավարական թեկնածու եղող մի անձի իբրև կեանքի և Պրուսիայի մի սուրբ իբրև տալմայր ունենայ:

Պ. Ուլրիխ պ. Բաստիանի դայրացած նախուծքի ատմ չխոնարհեցրեց իր տէքերը և պատասխանեց.

—Այո: Դրանք նրա համար մեծ տանջանքներ են. բայց ժամն ի՞նչով է մեղաւոր: Ո՞րտեղ պիտի գտնես մի փեսացու աւելի արժանի քեզ և քո աղջկայ համար:

—Ի՞նչ արեց նա հակառակուելու համար իր քրոջ ամուսնութեան: Նա բացակայ չէ: Նա իր լուսթեմը վաւերացրեց այդ ամուսնութիւնը... Նա կամքի տէր չէ...

Պ. Ուլրիխ նրան կանգնեցրեց ձեռքի մի շարժումով:

—Ո՛չ, նա տկարակամ չէ:

—Ո՛չ քեզ պէս, որ կարող եղար դոնէ փակ պահել քո տան դռները:

— Ես իմ տան տէրն եմ:

— Իսկ ես իրաւունք ունեմ ասելու, ոչ ինձ պէս: Այդ բոլոր նորեկուկ երիտասարդները շատ զիջողութիւններ յանձն են առնում, բարեկամա: Ես քաղաքականութեամբ չեմ զրադոււմ: Ես լուռ եմ: Հերկում եմ միայն իմ Ալլասի հողը: Գլուզացիները, անտարակոյս թէի ինձ սիրում են, բայց դարձեալ, երկխոյով, կասկածանքով են վերաբերում գէպի ինձ. նրանց կարծիքով ես սկսում եմ արդէն վտանգիչ (compromettant) դառնալ: Առանց ուզողութեան և դիրքի խտրութեան՝ բոլոր գերմանացիները ինձ ատում են: Բայց, Աստուած զիտէ, որ այդ ամենը փոխանակ ինձ վրայ ազդելու, փոխանակ ինձ ստիպելու որ կարծիքներս փոխեմ, ընդհակառակը աւելի է ամբապնդում իմ համոզումները: Ես կը մեռնեմ իմ հին ոխերով, լսում ես, միշտ ատելով Գերմանիային...

Նրա աչքերը վայլատակում էին, ինչպէս մի զինուորի, որ՝ վստահ իր հրացանաձողութեան վրայ, իր զիմացն ունի իր թշնամուն:

— Բո սերունդը ուրիշ էր, Բասվիէ: Բայց այնուամենայնիւ չպէտք է անարդար լինել: Այդ փոքրիկը, որին մերժում ես տալ քո աղջիկը, թէպէտև մեղ չէ նմանում, բայց, պէտք է խոտովանել, որ նա աղնիւ, արի սրտի տէր է:

— Օրինակի համար:

— Միթէ՞ նա չպնդեց, որ գերմանական ազմինխտրացիայի մէջ չի ցանկանում ընտել ծառայել:

— Որովհետեւ Ալլասը նրան աւելի դուր է զալիս, ինչպէս նաեւ իմ աղջիկը:

— Ո՛չ դրա համար, այլ որովհետեւ նա կրում է ալլասական հոգի:

— Հաւատացնում եմ քեզ, որ ոչ մեղ նման:

— Նոր ձեռով, այո: Նրանք հարկադրուած են ապրելու գերմանացիների մէջ, ստանում են գերմանական դատտիարակութիւն գերմանական գեմազիաներում, և Ֆրանսիան սիրելու նրանց եղանակը աւելի պատուաւոր է, նրանք կամքի և և հոգու աւելի մեծ ուժ են ցոյց տալիս, քան մենք, մեր ժամանակներում: Մտածիր որ երեսուն տարի է անցել արդէն Ալլասի գրաւումից:

— Աւանդ:

— Եւ նրանք ոչինչ չեն տեսել մեր ժամանակներից, նրանց հայրենասիրութիւնը աւանդութեան, երևակայութեան կամ արեւնակցութեան արդիւնք է միայն. մանաւանդ որ ուրացման օրինակները բազմաթիւ են նրանց շուրջը:

— Ճիշտ է, Ժանն էլ տեսաւ իր շուրջը այդ օրինակներէց:
— Ահա ինչո՞ւ համար դու պէտք է աւելի արդար լինես
դէպի նա: Մտածիր, որ եթէ աղջիկդ նրա հետ ամուսնանայ,
այստեղ կը հիմնուի ալգասական մի շատ հարուստ շատ ուժեղ
ընտանիք... Դը փարնովը ամենակին չի կարող բնակուել ո՛չ Ալ-
շէյմում, ո՛չ էլ երկար ժամանակ Ալգասում... շուտով նրա ա-
նունը միայն կը ֆնայ...

Պ. Բաստեան իր ծանր ձեռքը դրեց պ. Ուլլիքի ուտի
վրայ, և մի այնպիսի շեշտով, որը անհնար է դարձնում խո-
սակցութեան շարունակութիւնը:

— Լսիր ինձ, բարեկամս, ես մի խօսք միայն պիտի ասեմ:
Այդ ամուսնութիւնը չի կարող տեղի ունենալ, որովհետեւ ես
չեմ ուզում, որովհետեւ իմ սերնդի մեծած թէ կենդանի ան-
դամները ինձ կը դատապարտէին դրա համար... Եւ յետոյ, եթէ
մինչև անգամ ես զիջէի, իմ տանը կայ մէկը, մի կամը, մի ա-
ւելի զօրեղ կամը քան իմը, որ բնաւ «այո» չպիտի ասէ, բնաւ,
լսում ես...

Պ. Բաստեան իջաւ մատուցների մէջ և ուտերը բարձրաց-
նելով և գլուխը թափ տալով, ինչպէս մէկը, որ ոչինչ չի ու-
զում լսել, դնաց դէպի իր մշակները: Երբ քաղուած հմուտի
շարքերի միջից անցաւ և իր աշխատաւորներից իւրաքանչիւ-
րին յանդիմանեց, էլ, ո՛չ որ չծիծաղեց, այլ Ալշէյմի աղջկերքն
ու աղարակապանի որդիքը, և աղարակապանը ինքն իսկ, ա-
րեւակի տակ խոնարհած, որը հետզհետէ կիզիչ էր դառնում,
լուռ շարունակեցին իրանց զուարթութեամբ սկսած աշխա-
տանքը:

Պ. Ռուլլի արդէն գնում էր դէպի Սէնտ-Օդիլի իր ճգ-
նարանը, վշտահար, խորհելով թէ ի՞նչ մեծ ազդեցութիւն պիտի
գործէ պ. Բաստեանի սերժոմը Ժանի ճակատագրի վրայ, և եր-
կիւղ կրելով գոյժը տալու իր քրոջ որդուն: Առանց յուսալու,
առանց հաւատալու, որ կայ դեռևս յաջողութեան տէրեկալու-
թիւն, նա մտածում էր թէ ի՞նչ միջոցով կարելի է արդեօք
Օդիլի հօրը համոզել, և ծրագիրները բղղում էին իր մտքի
շուրջը, ինչպէս խայթոցաւոր մեծ ճանճերը կաշնիների շուրջը,
որ հետևում էին ուղեւորին նրա դանդաղ վերելքի ժամանակ:
Հեղեղները երգում էին: Այլևայլ թռչունները ծլււրում կապոյտ
օդի մէջ, թռչկոտում դէպի այգիներն ու պաղատու ծառերը:
Բայց իզուր: Պ. Ռուլլի տխուր էր, մեռնելու աստիճան տխուր:
Նա մտածում էր միայն իր քրոջ որդու մասին, որը անա այդ
ձեռք էր վարձատրւում Ալշէյմ վերադառնալուն համար: Ճանա-

պարհի դարձուածքին, ծառերի արանքից դիտուած էր Օրերլէների տունը:

Այդ բոլորին այդ տունը մտնողը տարօրինակ կերպով լուռ պիտի գտնէր: Ամենքը տառապուած էին այնտեղ: Պ. Ֆիլիպ Օրերլէ, իր սովորութեան համեմատ, ճաշել էր իր սենեակում: Տիկին Օրերլէ, իր ամուսնու բացարձակ հրամանի համաձայն, յանձն էր առել իջնել իր սենեակից դիմաւորելու համար պ. զը Կասսըվեցին, երբ դար: «Բայց և այնպէս, ես պէտք է նախապէս ձեզ յայտնեմ, ասել էր նա, որ չեմ կարող նրա առաջ հազար կտոր լինել, սիրալիք երեւալու համար նրան: Ես ակամայ ներկայ պիտի լինեմ նրա ընդունելութեան, որովհետեւ ինձ ստիպուած էր: Ես ոչ մի խօսք չեմ փոխանակի նրա հետ:

— Լաւ, թող այդպէս լինի, պատասխանել էր պ. Օրերլէ. Լիւսիէնը, ժանը, ես կը խօսեմք նրա հետ: Մեր խօսելը բաւական է:» Գործարանատէրը ճաշից անմիջապէս յետոյ դնացել էր իր աշխատասենեակը. որը դանուած էր պարկի ծայրը: Ժանը, որ ոգեւորուած արտաագրութիւն չէր ցոյց տալիս, դուրս էր եկել նոյնպէս, խոստանալով որ ժամի երեքից առաջ տանը կը լինի: Հետեւեալ Լիւսիէնը մինակ էր դեղին սրահում: Շատ լաւ հաղնուած՝ վարդեր էր դետեղում բիւրեղեայ բաժակների կամ յախճապակեայ թափանցիկ, դժդոյն ծաղկամանների մէջ, որոնք հակապատկեր էին կազմուած կարծր ու յոտակ երանգներով թաշեալ կահկարասիների հետ: Լիւսիէն զուարթ ու անդորր հոգի ունէր այն խաղացողի նման, որը տեսնում է խաղի շահով վերջանալը: Վերջին օրերը, Ստրազբուրգում տեղի ունեցող երկու երեկոյթների ընթացքում, նա ինքը անձամբ բանակցել էր այն պայմանների մասին, որով Կարելի էր՝ կնքել ամուսնութիւնը, և քննուած էր միայն որ երկու կողմերը ստորագրեն համաձայնութեան տակ: Ամուսնութեան պայման էր պաշտօնապէս դնել պ. Ժողէֆ Օրերլէի թեկնածութիւնը Ալլաասում, հէնց որ տեղ բացուեց: Պ. զը Կասսըվեցի այցելութիւնը համահաւասար էր դաշնագրի տակ ստորագրելուն: Հակառակորդները լուռ էին, ինչպէս օրինակ տիկին Օրերլէ, կամ հեռու կանգնած՝ խոռվում էին ինչպէս օրինակ պապը: Չահէլ աղջիկը վառարանի մօտից գնում էր ոսկեղօծ հայելակալի մօտ, և ինքն իրան դիտում էր հայելու մէջ, փորձում էր թէ արդեօք իր յրթուհները սիրուն ձևով պիտի շարժուեն երբ ասէր. «Պարոն նահանգապետ:» Մի բան միայն նրան զայրացնում էր, փչացնում իր յաղթութեան գոռոզ հաճուքը, ամենքը փախուստ էին տուել նրանից:

Ծառաներն անգամ կարծես խօսք մէկ էին արել բացակայ

լինել, երբ կարիք ունէին նրանց: Զանգահարութիւնները ապարդիւն էին քննում: Այնպէս որ պ. Փողէֆ Օրերլէ ստիպուել էր, ճաշից յետոյ գնալ իր հօր սենեկապանին, գիրուկ, բարի ալգասեցուն գտնել, որպէսզի ծառայութիւնը կատարէ:

—Վիկտոր, հազնուեցէք ինչպէս հարկն է, որպէսզի ընդունէք այն անձին, որ պէտք է գայ ժամի երեքին:

Վիկտոր կարմրել էր և պատասխանեց վշտով.

—Այո, պարոն:

—Պէտք է ուշադրութիւն դարձնէք, թէ երբ է գալիս կառքը և պատրաստ կանգնէք վերնագաւթի ստորոտում:

—Այո, պարոն:

Այդ խոստումից ի վեր, որը անկասկած վերաւորում էր Վիկտորի խորին համոզմունքը, այս վերջինը փախուստ էր առլիս, ծլկում էր, և գալիս էր միայն երեք կամ չորս անգամ կանչելուց յետոյ, բոլորովին շուարած, պատճառաբանելով որ չէ լսել:

Ստրազրուրգի հահանգապետը պէտք է այցելէ: Այդ խօսքը, որ անգաղար կրկնում էր Նիւտին, խոր մտածմունքի մէջ էր ընկղմել տիկին Օրերլէին, որը փախուել էր իր սենեակում և խորհրդածում էր: Իսկ նա ծանրանում էր, փոթորկալից ամպի նման, Ալգասի հախիկին բողբոջարկու պատգամաւորի, ֆիլիպ Օրերլէի ուղիղի վրայ, որը հրամայել էր իրան բոլորովին մենակ թողնել. այդ խօսքը ներկային ցնցումներն էր պատճառում պ. Փողէֆ Օրերլէի մասներին, որ սղոցաբանի գրասենեակում նստած՝ գործի նամակներ էին գրում, և երբեմն երբեմն ընդհատելով աշխատանքը մտիկ էր անում: Նա հնչում էր ցաւագին կեբպով, որպէս մահազանգը մի աղնիւ բանի, ժանի սրտում, որ ապաստանել էր Բաստեանի ազարակապանների մօտ. նա կազմում էր թէման, լէյտմօտիւր, որի շուրջը գտնում էր զանազան ձեւերի տակ, հմուլ քաղոպների կենդանի, խայթող խօսակցութիւնը:

Որովհետեւ ազարակի կանայք և աղջիկերը, և տաւաօտեան, հմուլաստանում աշխատող բանուորուհիները կէսօրուայ ճաշից յետոյ հաւաքուել էին Ռամշալսէրների ազարակի նեղ ու երկար բակում, աթոռների կամ բարձր նստարանների վրայ նըստած, իւրաքանչիւրի կողքին, աջակողմում, մի կողով կամ մի դամբիւղ, և ձախակողմում մի տէգ հմուլ, նրանք ծաղիկները ջոկում էին ցօղուններից: Կազմում էին երկու շարք. մէկը՝ գոմի պատերի երկարութեան, միւսը՝ տան երկայնքին: Եւ առաջ էր գալիս խաբաեաշ զլուխների և շարժուն իրանների մի ծառուղի, սերնների կոյտերի մէջտեղ, որ ձգւում էր մի կնոջ

մօտից միւսը և միացնում էր նրանց որպէս մի ծաղկեպսակ...

Աւելի ուժգին, քան առաւօտեան, հմուտաստանում, բարձրանում էին ծիծաղները, հարցերն ու դատուութիւնները, որոնք ծնունդ էին աւելիս բաղմաթիւ պատասխանների: Այդ բոլոր ծիծաղների և կատակների առիթ էին աւելիս աշխատանքը, մի հարեանի կամ հարեանուհու անցքը՝ փողոց և արեգակից սպիտակացած հրապարակից, և մանաւանդ օրուայ երկու դէպքերը. նահանգապետի այցելութիւնն ու Լիւսիէնի հաւանական ամուսնութիւնը:

Գեղանի ժելիէտը, լուսարարի աղջիկը, բաց էր արել խօսակցութիւնը, ասելով.

—Ես ձեզ տեսնում եմ, որ Վիկտորն է պատմել այդ՝ որ մտադրի տղուն: Նահանգապետը պէտք է որ գայ կէս ժամից: Ի՞նչ, կարծում եք որ տեղիցս կը շարժուեմ, երբ նահանգապետն անց կենայ:

—Նա կը տեսնէր մի չափազանց սիրուն աղջկան, ասաց Օգիւստէն Ռաժլախէր, աշխատելիս: Այդ դէպքում միայն տղեղները իրանց ցոյց պիտի տան:

Իդա, Օկտավի, Ռէն պատասխանեցին ծիծաղելով:

—Ուրեմն ես էլ չեմ շարժուի տեղիցս: Ո՛չ էլ ես: Ո՛չ էլ ես:

Մի պառաւի ձայն—միակ պառաւը, որ օգնում էր ջահէլ աղջկերանց—մոլտաց.

—Գիտեմ որ Պօղոս, Պետրոսի չափ աղքատ եմ, բայց հազար անգամ կը նախընտրէի որ նահանգապետը ուրիշների տունն այցելէր, քան ոտք դնէր իմ բնակարանը:

—Անկասկած:

Կին և տղամարդ, խօսում էին ազատօրէն: Բաւերը ուստոստում էին պատերի մէջտեղ և բարձրաձայն ծիծաղների ու քաշնկած, ճմլուած տերեւների աղմուկի հետ գնում կորչում էին: Կամնոցի տակ, կիսաստուերի մէջ, ծնօտը ձեռներին յեւած նստել էր սակայն մէկը, որ վկայ էր այդ բոլորին. դա ժան Օրբերէն էր: Բայց Ալշէյմի բնակիչները սկսել էին արդէն ճանանչել երիտասարդին, որովհետեւ հինգ ամսից ի վեր նա ապրում էր իրանց մէջ: Գիտէին, որ նա կրում էր թունդ ալգանեղ ոգի: Ներկայ դէպքում գուշակում էին, որ ժանը ապաստանել էր Բաստեանների ազարակապանի մօտ, որովհետեւ դատապարտում էր հօրը անափառութիւնը, որին զոհում էր պ. Ժողէֆ Օրբերէլ այնքան բաներ ու այնքան անձերի: Ժանը ելել էր իբրեւ թէ մի քիչ հանգիստ առնելու և արեգակից պատապարտելու համար բայց իսկապէս նա խոյս էր տուել Լիւսիէնի ներկայութիւնից, որի յաղթանակը նրա համար մի տանջն ունեւեր, 1905.

Չանք էր: Եւ սակայն նա դեռ ևս տեղեկութիւն չունէր այն խօսակցութեան մասին, որ տեղի էր ունեցել առաւօտեան իր մօրեղբօր և պ. Բաստեանի միջև: Օգիլի մտածումը շարունակ ներկայանում էր իր դժբախտ հոգու առաջ, բայց նա շարունակ հեռացնում էր այդ մտածումը ինքն իրան չկորցնելու համար, որովհետեւ քիչ յետոյ պէտք պիտի ունենար իր ամբողջ ողջամտութեան և արիութեան: Երբեմն նա գիտում էր աշխատողներին և Չանք էր գործ դնում շահագրգռուելու նրանց աշխատանքով և նրանց խօսակցութեամբ. յաճախ նա կարծում էր լսել կասքի ազմուկ և կիսով չափ վեր էր կենում, յիշելով՝ որ խօսք էր տուել տանը գտնուել, երբ պ. դը Կասսըվեցը դար:

Ժիւլիէտի ձայնը, անկասկած ոգևորւած՝ շարունակեց.

— Ինչ կարիք ունի Ալշէյմ՝ դալու Ստրազբուրգի այդ նահանգապետը: Մենք առանց գերմանացիներին աւելի երջանիկ ենք ապրում:

— Նրանք երդուել են իրանց ատելի դարձնել, աւելացրեց ագտորակապանի մեծ աղջիկը, որ աշխատող կանանց հմուկ էր բաժանում, երբ նրանք սպառում էին իրանց պաշարը: Այսպէս, ինչպէս երևում է, նրանք արգելում են, որքան կարող են, ֆրանսերէն խօսել:

— Օրինակ ուզե՞մ էք, այն իմ հօրեղբօր որդին Ֆրանսուա Ժօզէֆ Շտէյգելը, սասց փոքրիկ մէնը, դերձակի աղջիկը. Մի ոստիկան պնդում էր, որ իբրեւ թէ նա բղաւել է մի պանդուկում. «Կեցցէ՛ ֆրանսիան»: Եթէ չեմ սխալուում, իմ հօրեղբոր որդին այդ մի երկու խօսքից աւելի ֆրանսերէն չգիտէր: Բայց այդքանն էլ բաւական էր. և երկու ամիս բռնաւ նստեց:

— Քո հօրեղբոր որդին նորից բղաւել է: Այս փնչ կասես, եթէ պատմեմ, որ Ալբերտ Վէյլէրում արգելել են մի երաժշտական ընկերութեան ֆրանսիական լեզուով կտորներ նուագել:

— Իսկ անցեալ օր Ստրազբուրգ եկող ֆրանսիացի ածալարարի գլխին պատահածի մասին ինչ՞ պիտի ասէք: Չէ՞ք լսել: Լրագրները գրեցին: Թոյլ են տուել որ սրահը վարձէ, փողը վճարէ, յայտարարութիւնները տպէ և յետոյ յանկարծ ասել են. «Բարեկամս, կամ պէտք է քո խեղկատակութիւնները գերմաներէն լեզուով ասես և կամ պէտք է ծլկուես»:

— Բայց դրանք դեռ ոչինչ. այն ինչ որ պատահել է պ. Հասսին, որմանկարչին, մարդու խելքովն սւ մտքովն անգամ չէ կարող անցնել:

— Իսկայպէս, ի՞նչ է պատահել:

Նա գիտէր որ ըտրորովին արգելուած է խանութներէ ճա-

կատին Փրանսերէն որեւէ արձանագրութիւն նկարել: Պ. Հաասը, որին ես շատ լաւ եմ ճանաչում, յանձն չէր առնի իր վրձինով մի բառ անգամ գրել Փրանսերէն: Բայց նա կարծել էր, որ կարող է գոնէ վերանորոգել մի նշանացոյց տախտակի արձանագրութիւնը, ուր վաղուց իվեր գրուած էր. «Շտպկավաճառանոց»: Կանչել են պ. Հաասին և սպառնացել են ատենագրութիւն կազմել, որովհետեւ նա յանդգնել էր պահպանել իր ներկով մի արձանագրութիւն... Այ, այս հոկտեմբերին պատահեց այդ դէպքը:

—Օհ, օհ. երեակայեցէք ռըքան գոհ պիտի լինէր պ. Համմը, եթէ անձրեւը, քամին կամ կայծակը փչացնէր նրա պանդոկի նշանատախտակը, որի վրայ դեռ ևս գրուած կայ. Սպիտակ Աղանին:

Ազարակապանի կինը նոյն բոպէին երեաց տան շէմքի վրայ. ձերունի ժողէֆինը ասաց նրան.

—Իժախտ Ալզաս: Մեր երիտասարդութեան ժամանակ ռըքան ուրախ էր նա: Այնպէս չէ, տիկին Ռամշալսէր:

—Այո. այժմ մի որեւէ չնչին պատճառով մարդկանց արտաքսում են, դատի են ենթարկում, բանտ են գցում. ամեն կողմ ոտտիկանութիւնը պատել է:

—Լաւ կանես ձայնդ քեզ քաշես, գոչեց Ռամշալսէր, կըշտամբանքով:

Կրտսերը, Ֆրանսուան, պաշտպանեց մօրը, և պատասխանեց.

—Այստեղ մասնիչ չկայ: Եւ յետոյ, միթէ կարելի է լռել: Նրանք չափիցն անց են կացել: Ահա դրա համար է, որ այնքան երիտասարդներ դադրում են:

Իր մութ անկիւնից, Ժան գիտում էր այդ բոլոր ջանքէլ գլուխները, որոնք կրակոտ աչքերով լսում էին, ոմանք՝ անշարժ և ուղղածիք, ուրիշներ՝ խոնարհելով և բարձրանալով հմուլի տէգերի վրայ:

—Փոխանակ այդքան շատախօսելու, լաւ չի՞ լինի որ աշխատէք, ասաց նորից տիբոջ ձայնը:

Հարիւր եօթանասուն ըմբոստ, դատապարտուած Սալէնի գատարանից, մի օրուայ ընթացքում, անցեալ յունուարին, բացականչեց ժիւլիէտ, մի ծիծաղով, որ ցնցեց նրա մաղկըր: Հարիւր եօթանասուն:

Ֆրանսուա, բարձրահասակ, ծոյլ ու տձև երիտասարդը, որ այդ բոպէին բոլորովին ձօտեցել էր Ժան Օրերլէին, չորացնելու տախտակի վրայ թափեց մի մեծ սակաւ հմուլ և, յետոյ ծնուկով.

—Մահժանն անցնելու լաւագոյն ճանապարհն է Մեծ-Աղբիւրը, ասաց ցածր ձայնով: Իսկ ամենայարմար անցքը, պարոն Օրերլէ, Մեծ Աղբիւրի և Մինիէնի մէջտեղից... Ֆրանսիական սահմանը այդ տեղից շատ մօտ է, ճիշտ դիմացն է գտնւում. բայց պէտք է զգուշանալ անտառապանից և ժաքսային պաշտօնեաներից: Երբեմն նրանք կանգնեցնում են մարդկանց և հարցնում են, թէ ուր են գնում:

Ժան սառսաաց: Բնէ էր ուղղում ասել Ֆրանսուան: Սկսեց խօսել.

—Ո՞ւմ էք աս...

Բայց երիտասարդ գիւղացին շուտ էր տուել երեսը, և շարունակում էր աշխատանքը: Մնկասկած նա խօսքն ուղղել էր իրան...

Ժան խոտկուել էր այդ խօսքերից:

Մի սուր ձայն աղաղակեց.

—Ահա կառքը մտաւ գիւղ: Նա կանցնի պ. Բաստեանի ծառուղու առաջից:

Բոլոր աշխատողները բարձրացրին իրանց գլուխը:

Փոքրիկ Ֆրանձէլը կանգնել էր այդ սիւնի առաջ, որ ընծում էր դարպասի բաց դուռը: Ամբողջ մարմնով կռացած ցանկապատի վրայ, խճուճ մաղերը հողմից տարուբեր, նա դիտում էր գէպի աջ, որտեղից գալիս էր մի կառքի անիւների ձայնը: Բակում կանայք դադարել էին աշխատելուց: Նրանք մըմուռն էին. «Նահանգապետը: Ահա նահանգապետը... Հիմա կանցնի»:

Աղաբակապանը, որին՝ կանանց յանկարծական լուր-թիւնը, ինչպէս և փոքրիկի ձայնը սթափեցրել էր զբաղմունքից, դարձաւ գէպի բակը, ուր հմուլաբաղ կանայք անշարժ ակննջ էին գնում մօտեցող ձիերի և անիւների աղմուկին: Նա հրամայեց.

—Ֆրանձէլ, դարպասի դուռը փակիր: Եւ աւելացրեց մուտալով.

—Ձեմ ուղղում որ տեսնէ իմ տան ներսը:

Փոքրիկը հոնց փեղկերից մէկը, յետոյ հետաքրքրուած՝ ճակատը առաջացնելով.

—Օ՛հ, տարօրինակ է: Գոնէ չի կարող ասել որ շատ մարդիկ նրան դիմաւորել են, նա շատերն է տեսել իր ճանապարհի վրայ... Ո՛չ ոք չէ շարժուել իր տեղից... Միայն գերմանուհիները դուրս են թափուել, և այդ բնական է... Նրանք բոլորն էլ կանգնել են Արագիլ հիւրանոցի մօտ...

—Պիտի փակէս թէ ոչ, գոռաց ագարակապանը դայրա-
ցած:

Այս անգամ Ֆրանձէլ հնազանդուեց: Երկրորդ փեղկը ազ-
մկով ընկաւ. միւսի վրայ: Բակում հաւաքուած քսան հողիները
լսեցին կառքի աղմուկը, որ թաւալում էր Ալշէյմ գիւղի լուռ
ու ամայի փողոցներով: Ապակիների ետևից, մուժ անկիւննե-
րից միայն դիտում էին. ոչ ոք չէր դուրս գալիս շէմքի վրայ,
և պարտէզներում, ծաղկէթմբերը հերկողները այնքան խորա-
սուզուած էին երևում իրանց աշխատանքի մէջ, որ ոչինչ ու-
շադրութիւն չէին դարձնում անցնող կառքերի վրայ:

Երբ կառքը ագարակից յիսուն մետր հեռացաւ, բոլորը
մտքով թռան դէպի Օրէրլէների ծառուղին, հեռուն, գիւղի միւս
ծայրում, և վեր առնելով մի բուռ հմուլի ճիւղ, կանայք և աղ-
ջկերք հետաքրքրուած իրանք իրանց հարց էին տալիս, թէ
ի՞նչ պէտք է անէ պ, Օրերլէի որդին, և նրանք գաղտնագողի
նայեցին դէպի կամնոցը:

Նա այնտեղ չէր:

Գնացել էր, չգրթելու համար իր խոստումը, և վազած լի-
նելով հակառակ վազքին, համոռւ էր դժգոյն, բանջարանոցի
դրան առաջ, հէնց այն լոպէին, ուր նահանգապետի ձիերը,
տան միւս կողմից մտնում էին պարկի վանդակաղոններից
ներս:

Ամբողջ տունը իմացել էր արդէն նահանգապետի գալը:
Լիւսիէն և տիկին Օրերլէ նստել էին վառարանի մօտ: Նրանք
ոչ մի խօսք չէին փոխանակում միմիանց հետ: Գործարանատէ-
րը, կէս ժամից աւելի է վերադարձել էր արդէն իր աշխատա-
սենեակից և հազուստները փոխած, դիտում էր պատուհանի
լայն բաց արած փեղկերից կառքի դալն ու օձապտոյտ դառնա-
լը պարկի մարգագետինների շուրջը:

Իր ծրագիրը անս իրագործուած էր: Պաշտօնական անձը,
որ մտել էր իր տան դռներից ներս, բերում էր իրան, պ. Օ-
րերլէն, գերմանական բարեհաճութեան ապացոյցը: Մի վայր-
կեան հպարտութեան մի ամպի մէջ, որով նա սառուաց, իր ե-
րեակայութեան առաջ ցցուած տեսաւ Ռայխտապի պալատը...

—Մօնիկ ասաց յետ դառնալով, շնչասպառ, կարծես մի
երկար վազքից յետոյ, արդեօք ձեր որդին վերադարձել է վեր-
ջապէս, թէ ոչ:

Նա առաջ, դեղին բազկաթոռում, վառարանի մօտ նստած
նրբամարմին տիկին Օրերլէն պատասխանեց, յուզումից ամբողջ
գիմազները պրկուած.

—Նա ներկայ կը լինի, քանի որ խոստացել է:

—Փաստը, պարզ փաստը այն է, որ նա այստեղ չէ, իսկ կոմս դը Կասսըվեցի կառքը արգէն ներս մտաւ... Իսկ Վիկտորը. երեւի նա վերնագաւթի առաջ է, կոմսի դալը ծանուցանելու համար, ինչպէս ես նրան պատուիրել էի:

—Երեւի:

Պ. Ժոզէֆ Օրերլէ, կատաղած՝ այն բռնի պատասխաններից որ տալիս էր նրան իր կինը, այն խուլ ընդդիմութիւնից, որին նա հանդիպում էր իր իւրաքանչիւր քայլին, անցաւ սրահով, ուժգնութեամբ քաշեց հին զանգակի կապը, և բաց անելով սրահաթի դուռը տեսաւ, որ Վիկտորը իր տեղում չէր:

Նա պարտաւորուեց ետ քաշուել, որովհետեւ սանդուխտներից վեր բարձրացող քայլերի աղմուկը խառնուում էր զանգի վերջին թրթռումներից:

Պ. Ժոզէֆ Օրերլէ դնաց կանգնեց վառարանի մօտ, երեսը դարձրած դէպի դուռը, իր կնոջ կողքին: Քայլերը ճգնում էին աւաղը՝ զրանխաեայ սանդուխի աստիճանների վրայ:

Զանգի ձայնից մէկը ևկել էր վերջապէս: Դուռը բացուեց. մի բոպէ յետոյ Օրերլէ նշմարեց Սալօմէ խոհարարուհուն, մեղրամոմի նման սպիտակ, ատամները սեղմած, որ անխօս բաց էր անում դուռը և պ. դը Կասսըվիցին, որ նրան քսուելով, մըտնում էր:

Այդ անձը՝ շատ բարձր հասակով, շատ լայն ուսերով սեղմուած էր մի ըրդենգօտի մէջ: Դէմքը բաղկացած էր երկու տարբեր տարրերից. դուրս ընկած ճակատ, կլոր այտուհրներ, կլոր բիթ, յետոյ, յօնքերը, որոնք միացած, կպած էին և որոնց մազերը ըիզ ըիզ կանգնած էին, նոյնպէս և բեխերը, կարճ, սրածայր մօրուքը, որոնք դէպի առաջ, օդի մէջ ցցուած էին: Այդ սրութիւններով և կլորութիւններով կազմուած դէմքը ոգևորւում էր երկու ծակող, անհանդարտ աչքերով, որոնք պէտք է որ կապոյտ լինէին,—քանի որ մազը տեղին էր—բայց որ միշտ թաղուած էին ֆնում մութի մէջ, որովհետեւ ցից յօնքերը ստուեր էին դրում նրանց վրայ և որովհետեւ մարդը սովորութիւն ունէր ծալծլիլ իր թերթերունքը: Մազերը՝ քունքերի վրայ ցանցառ, յանկարծ խտանում էին ենթագանգից (occiput) մինչև ականջների ներքև:

Պ. Ժոզէֆ Օրերլէ մի քանի քայլ առաջ եկաւ և արաց դերմաներէն լեղումով:

—Պարոն նահանգապետ, մեծ պատիւ է մեզ համար ձեր այցելութիւնը... Իսկապէս նեղութիւն կրեի...

Պաշտօնեան բռնեց և սեղմեց Օրերլէի երկարած ձեռքը: Բայց նրան չնայեց, և կանգ չառաւ: Սրահի թաւ դորդի վրայ նրա

քայլերը շարունակեցին հնչել: Նրա հայեացքը ուղղուած էր, դէպի վառարանի անկիւնը, սուգի զգեստներ հադած նրբամարմին կիներ: Եւ իր հսկայ իրանը մի քանի անգամ կռայնելով, շտկելով բարեկեց:

— Պարոն կոմս դը Կասսըվից, ասաց պ. Օրերլէ, որովհետեւ նահանգապետը երբէք չէր ծանօթացել տանտիրուհու հետ:

Տիկին Օրերլէ գլխի թեթեւ շարժումով բարեկեց և ոչ մի բառ չարտասանեց: Պ. դը Կասսըվից ուղղուեց, մի վայրկեան սպասեց, յետոյ համակերպուելով իր դրութեան, օշխատեց ինքն իրան զուարթ ցոյց տալ, բարեկեց Լիւսիլէին, որը շառաղուռուկ էր և ժպտում էր:

— Ինձ թւում է որ օրիորդի հետ ծանօթ ենք արդէն նորին գերագանցութիւն քաղաքադիւխի տնից, պատասխանեց: Ժիշտ է, Ստրազըուզը Ալշէյից շատ մօտ չէ, բայց ես այն կարծիքի եմ, որ արժէ այսքան հրաշալի տեսարաններ վայելելու համար ձանապարհորդել, պարոն Օրերլէ...

Գոհունակութեան մի ծիծաղ արձակեց և նստեց գեղին բաղմոցի վրայ, դէմքը վառարանի կողմը՝ դարձրած: Յետոյ, խօսքն ուղղելով գործարանատիրոջը, որը նստել էր իր կողքին, հարցրեց.

— Արդեօք ձեր պարոն որդին բացակայ է:

Պ. Օրերլէ, անձկազին, լսողութիւնը սրած մօտիկ էր անում մի ըսպէից իվեր: Վերջապէս նա կարողացաւ պատասխանել.

— Ահա նա, պարոն նահանգապետ:

Արդարեւ նոյն ըսպէին ներս էր մտնում երիտասարդը: Առաջին անձը, որին նա տեսաւ, մայրն էր: Դրա համար փոքր ինչ վարանեց: Նրա կրակոտ, դիւրագոյաց աչքերը, ներվային մի քթթում ունեցան, որպէս թէ վերաւորուած լինէին: Անմիջապէս նա շուռտուեց երեսը դէպի բաղմոցը, սեղմեց ձեռքը, որ երկարում էր այցելուն, և, լուրջ, նուազ շփոթուած քան հայրը, և աւելի սառնարիւնութեամբ, ասաց Ֆրանսերէն.

— Ես գուրս էի եկել մի փոքրիկ զբօսանք կատարելու համար, պարոն նահանգապետ: Ես վաղնիվազ եկայ, որպէսզի ուշ չմնամ, որովհետեւ հօրս խոստացել էի ներկայ գտնուել ձեր այցելութեան ժամանակ:

— Չափազանց սիրալիրութիւն ձեր կողմից, ասաց պաշտօնական ծիծաղելով: Մենք ձեր հօր հետ գերմաներէն էինք խօսում. բայց ես կարող եմ արտայայտուել մեր սղղային լեզուից գուրս ուրիշ բարբառով:

Նա շարունակեց խօսքը Ֆրանսիերէն, իւրաքանչիւր բառի առաջին վանկերի վրայ շեշտ դնելով.

— Պարոն Օրերլէ, ես հիացած եմ ձեր պարկով և նոյնիսկ Ալշէյմի այս փոքրիկ երկրով: Շատ շատ սիրուն է... ինձ թւում է որ դուք շրջապատուած էք մի բաւական հիւրամերժ, յամենայն դէպս, համարեա անտեսանելի ազգաբնակչութեամբ, որովհետեւ, քիչ տուա՛յ, գլուղի միջից անցնելով, հագիւ հագ մի մի հոգու նշմարեցի:

— Նրանք դաշտ են գնացել աշխատելու:

— Ո՞վ է գիւղապետը:

— Պ. Բաստեանը:

— Այո՛, յիշում եմ, ըստերեոյթին մի յետաճիւղ ընտանիք...

Պաշտօնեան՝ պուշը մի արագ, ղինուորական շարժումով դարձնելով դէպի երկու կանանց և ժանի կողմը, հարցաքննում էր հայեացքով նրանց դէմքը: Նրեք պատասխան միաժամանակ լսուեցին:

— Յետաճիւղ, այո՛, սոսա՛յ Լիւսիէնը, յետագէ՛մ զաղափարներ ունեն, բայց ազնիւ մարդիկ են:

— Հին սերունդի մարդիկ են պարզապէս, սոսա՛յ տիկին Օրերլէ:

— Մանաւանդ շատ արժանաւոր, սոսա՛յ ժան:

— Այո՛, զիտեմ թէ ինչո՞ւ համար...

Նահանգապետը մի խուսափողական շարժում գործեց:

— Ի՛նչ որ է... Բաւական է, որ ուղիղ ընթացքի հետեւէն...

Հայրը օգնութեան փութաց, բանն անուշ կապելու համար:

— Մենք հետաքրքիր շատ բաներ չունենք, որպէսզի ձեզ ցոյց տանք, պարոն նահանգապետ, բայց գուցէ կը կամենայիք տեսնել իմ գործարանը: Նա մարդկանցով լիքն է և կենդանի, հաւատացնում եմ ձեզ: Հարիւր բանուոր, թաւալուող մեքենաներ, քսան միտր երկարութեամբ կաղնիներ, որոնք, երեք ընկէտ, տախտակի վերածուած դուրս են դալիս մեքենայի տակից: Ուղճւմ էք այցելել, տեսնել այդ բոլորը:

— Իսկապէս հետաքրքիր է:

Խօսակցութիւնը այսպէս ուրիշ նիւթի շուրջը դառնալով, նուազ ճնշող բնաւորութիւն ստացաւ: Խօսեցին Օրերլէների գործարանի ծագման, Վոփերի անտառների հայթայթած վայտի, ծառ կտրելու ֆրանսիական և գերմանական եղանակների և մի շարք այս կարգի հարցերի մասին, և ամենքը մի մի խօսք ստացին խօսակցութեան մասնակից եղան: Լիւսիէն ոգևորուեց.

տիկին Օրերլէ ստիպուած եղաւ իր ամուսնու հարցերին պատասխանել. ժան նոյնպէս խօսեց: Պաշտօնեան գոհ էր երևում իր այցելութիւնից:

Լիւսիէն՝ հօրը մի նշանի վրայ վեր կացաւ, որպէսզի զանգը տայ, սենեկապանին կանչէ և զովարար ըմպելիներ պահանջէ: Բայց մի քայլ անգամ անելու ժամանակ չունեցաւ:

Դուռը բացուեց, և Վիկտոր, այն ծառան՝ որ քիչ առաջ էր պաշտօնի գլուխը չէր, երևաց, բոլորովին կարմրած, շփոթուած և աչքերը գետին խոնարհած: Նրա ձախ թևին յենուած գալիս էր պապը՝ պ Ֆիլիպ Օրերլէ, որքան կարելի է հասակը ուղիղ բռնած:

Սօսակցող հինգ հոգիները ոտքի վրայ էին: Ծառան կանգ առաւ դռան առաջ և հեռացաւ: Ծերունին մենակ ներս մտաւ իր դաւազանի վրայ յենուելով: Պ. Ֆիլիպ Օրերլէ հագել էր այն գեղեցիկ զգեստները, որ հաղնում էր առողջութեան ժամանակ: Հագել էր սիւրբաւի, բըտինգօտ, որի կոճակները չէր կոճկել. լամբակից անցրել էր Պատւի Լէպէօնի կարմիր ժապաւէնը: Բուռն յուզումը կերպարանաւորն էր արել նրան: Կարծես քսան տարով երիտասարդացել էր: Նա առաջ էր գալիս փոքրիկ քայլերով, մարմինը մի քիչ առաջ խոնարհած, բայց գլուխը բարձր ու պինդ բռնած. նա դիտում էր միայն մէկին, գերմանացի պաշտօնեային, որ կանգնել էր բազմոցի մօտ: Նրա դժուարաշարժ ծնօտը զողողում էր, պրկում էր, տսես բառեր էր արտասանում, որոնք չէին լսում:

Պ. Ժոզէֆ Օրերլէ սխալուէց, թէ ուզեց այդ անակնկալ այցելութեան տարբեր կերպարանք տալ: Դարձաւ գէպի պ. դը Կասսըվեցը, որ զարմացած մնացել էր և ասաց.

— Պարոն նահանգապետ, հայրս անսանկալ ուրախութիւն է ընծայում մեզ իր սենեակից վար իջնելով. ես չէի սպասում այդ անակնկալին:

Նախկին պատգամաւորի աչքերը, իրանց ծանր կոպերի տակ լայն բացուած, չէին հեռանում գերմանացուց, որ լաւ, անխռով էր պահում իրան և լուռ մնում:

Երբ պ. Ֆիլիպ Օրերլէ մօտեցաւ պ. դը Կասսըվեցին, կանգ առաւ: Այն ժամանակ իր ձախ ձեռքով, որը աղատ էր, սիւրտիւկի գրպանից հանեց և կոծս դը Կասսըվեցին երկարեց քարետախտակը, որի վրայ երկու տող բան էր գրուած: Այս վերջինը խոնարհուեց և ծառացաւ կանգնեց.

— Պարոն:

Պ. Ժոզէֆ Օրերլէ խլիլ էր արդէն քարետախտակի նուրբ շերտը և կարդում էր հետեւեալ տարօրինակ բառերը:

«Սա իմ առնն է, պարոն:»

Ծերունի ալկասեցու աչքերը աւելացնում էին. «Կորէք այստեղից:» Եւ նրանք երբէք չէին խոնարհուում: Երբէք չէին բաց թողնում թշնամու օձիւրը:

—Այս արդէն չափազանց է: Ինչպէս, հայր իմ, դուք գալիս էք այստեղ իմ հիւրերին նախատելով... Իհարկէ դուք կը ներէք, պարոն, հայրս ծեր է, տաք-գլուխ, և հասակի շնորհիւ մի քիչ պղտորուած...

—Եթէ դուք մի քիչ աւելի երիտասարդ լինէիք, պարոն, ասաց իր հերթին պ. դը Կասսըվեց, գործը քաղցրութեամբ չէր վերջանայ... Եւ լաւ կանէք յիշելով, որ դուք էլ իմ տանն էք, Գերմանիայում, գերմանական հողի վրայ և խեղացիութիւն չէ, նոյնիսկ ձեր տարիքում, նախատել իշխանութիւնը...

—Հայր, ասաց տիկին Օրերլէ թռչելով դէպի ծերունին, նրան պահելու համար... աղաչում եմ... Ձեր հիւանդութիւնը ծանրացնում էք... Սա չափազանց զօրեղ յուզում է ձեզ համար...

Արդարեւ, տեղի էր ունենում, մի անբնական երևոյթ: Պ. Ֆիլիպ Օրերլէ իր բուն զայրոյթի մէջ ոյժ էր առել և կանգնել էր բոլորովին ուղիղ: Նա հսկայական երևոյթ էր: Նոյն հասակը՝ ինչ որ պ. դը Կասսըվեցը: Բռունցքները երակները ուռչում էին. այտերը արիւնով կարմրում, աչքերը շանթ արձակում: Եւ միևնոյն ժամանակ, այդ կիսամեռ մարմինը դողդողում էր և սպառում՝ իր գիւրարեկ կեանքը՝ ակամայ շարժումներով: Նա մի նշան արեց տիկին Օրերլէին, որ հետու կանգնի և իրան չընէ:

Լիւսիէն դժգոհած, բարձրացրեց ուսերը, մօտեցաւ պ. դը Կասսըվեցին.

—Սա մեր ընտանեկան ողբերգութեան դեպքաններէն մէկն է, պարոն: Ուշը մի գարձնէք և եկէք մեզ հետ գործարան: Թողէք որ անցնեմ պապ:

Ծերունին անուշադիր թողեց Լիւսիէնին: Լիւսիէն, մարտահրաւէր երևոյթով անցաւ պ. Ֆիլիպ Օրերլէի և պաշտօնեայի մէջտեղից, որը պատասխանեց.

—Ինձ հասցրուած նախատինքնի պատասխանատու չեմ բռնում ձեզ օրիորդ... Նս ըմբռնում եմ դրութիւնը, հասկանում եմ:

Ձայնը, սեղմուած կսկորդից դժուարութեամբ էր դուրս գալիս: Կատաղած՝ գլխի կէս մասովը՝ բացի պ. Ֆիլիպ Օրերլէից, ամենքից բարձր կանգնած, ամենքին տիրապետելով՝ պ. դը Կասսըվեց շուռ եկաւ կրունկների վրայ և տոռջացաւ դէպի դուռը:

— Եկէք, խնդրում եմ, ասաց պ. Ժողէֆ Օրերլէ, ճանապարհը ցոյց տալով նահանգապետին: Լիւսիէնն արդէն դուրս էր եկել: Տիկին Օրերլէ՝ յուզմունքից նոյնքան հիւանդացած՝ որքան այդ ծերունին, որ մերժում էր իր օգնութիւնը, արտասունքից համարեալ շնչահեղձ եղած, վաղեց մինչև սրահակը և բարձրացաւ իր սենեակը, ուր հեծեժագին լաց եղաւ:

Սրահում մնաց միայն Ժանն՝ ընտանիքի ալիւս պետի հետ, որը արտաքսել էր իր տնից օտարականին: Նա մօտեցաւ ծերունուն:

Պապ, այդ ի՞նչ արեցիր:

Նա ուզում էր ասել. «Դա մի սարսափելի նախատինք էր: Հայրս այդ բանը երբէք չի ներիլ: Ընտանիքը ամբողջապէս խորտակուած է:» Ժանն ուզում էր այս խօսքերն ասել: Բայց աչքերը բարձրացրեց դէպի այդ վաղեմի մարտիկը, որ մօտ էր ուժասպառ լինելու և սակայն կարողանում էր դեռևս դիմադրել, յուզմունքին: Տեսաւ, որ այժմ պապը նայում էր իրան շեշտակի, որ նրա զայրոյթը հասել էր իր ծայրագոյն աստիճանին, որ կուրծքը ելևէջ էր անում, որ դէմքը ծամածուծ էր և գալարւում: Նւ, յանկարծ, դեղին սրահում, մի արտասովոր ձայն, մի խեղդում, բիրդ, հզօր ու ժանգոտած ձայն աղաղակեց, ներկային զարհուրելի ցնցումով:

— Կորի՛ր, կորի՛ր, կորի՛ր, կորի՛ր:

Ձայնը բարձրացաւ մինչև ամենասուր նոտերը: Յետոյ փշրուեց: Նւ, բերանը դեռ ևս բաց, ծերունին դողդոջեց և ընկաւ գետին:

Ձայնը թնդացել էր տան ամենախուլ անկիւններումն անգամ: Տիկին Օրերլէ ճանաչեց այդ ձայնը՝ որ առյաւելտ լուռութեան էր դատապարտուել, և իր սենեակի բաց թոցնուած դռնից կարողացաւ լսել խօսքերը: Պ. Ժողէֆ Օրերլէ նոյնպէս լսել էր կատաղութեան ու տառապանքի այդ ձայնը, պարտիզում, սղոցարանի մօտ: Մի բուլէ, յօնքերը կիտած՝ շուռ էր տուել դէմքը, դէպի տան կողմը, մինչդեռ գործարանի գերմանացի վերակացուներն՝ ու բանուորները ողջունում էին իրանց կեցցէներով պ. զը Կասսըվիցին:

Սրահ շտապեցին նախ տիկին Օրերլէ, յետոյ Վիկտոր, յետոյ պառաւ Սալօմէն, որ միանգամայն դժգունած և ձեռքերը վեր բարձրացրած՝ ասում էր. «Միթէ՞ սա պ. Ֆիլիպը ձայնը չէր.» յետոյ կառավարը և պարտիկալանը, որոնք վաբանում էին առաջ գալու, թէպէտև շատ էին հետաքրքրուած այդ տաժանելի տեսարանով: Նրանք Ժանին և նրա մօրը գտան ծնկաչոք՝ պ. Ֆիլիպ Օրերլէի մօտ, որը հազիւ կարողանում էր շնչել և զը-

տնւում էր կատարեալ ընկճուած դրութեան մէջ: Քայքայիչ ճիգը, յուզմունքը, զայրոյթը սպառեւ էին անկարի ուժերը: Վերջը ին նրան, նստեցրին մի բազկաթոսի մէջ և իւրաքանչիւրը ամեն հնարք գործ դրեց կենդանացնելու հիւանդին: Մի քառորդ ժամ ամբողջ առաջին յարկեց սրահ, սրահից առաջին յարկը վազվզեցին: Բերում էին քայտիս, ալիւսալ դեղեր, եթեր:

— Ես գիտէի որ պարոնը դարձեալ կաթուած պիտի ունենար, ասում էր Վիկտոր, այս առաւօտեանից իվեր նա չէր կարողանում իրան դնել: Ա՛հ, վերջապէս շարժում է մի քիչ իր աչքերը... Ձեռները մի քիչ աաքացել են:

Պարկի խորքից թնդաց մի ողջոյն.

— Կեցցէ՛ պարոն նահանգապետը:

Ձայները՝ գաղձ հողմի հետ մտան սրահ, ուր մինչև այդ օրը՝ երէք այգալիսի խօսքեր չէին հնչած: Պ. Փիլիպ Օրերլէ կարծես չլսեց: Բայց և այնպէս, մի քանի րոպէ յետոյ նշան արեց որ իրան տանեն իր սենակը:

Շտապով մէկը բարձրացել էր սանդուխի աստիճաններից և գեոեա ներս չմտած հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել նորից: Ինչո՞ւ համար էին այդ աղաղակները... Ա՛հ, հայր:

Նա խկոյն ձայնի շեշտը փոխեց, և ասաց.

— Ես կարծեցի, որ դուք էք Մօնիկ, ներվային տաղնապ էք ունեցել... Բայց այդ գէպքում ո՞վ տրճակեց այդ տարօրինակ աղաղակը:

— Նա:

— Նա, հարցրեց պ. Օրերլէ, այդ անկարելի է:

Չհամարձակուեց հարցումը կրկնել: Հայրը՝ ոտքի կանգնած՝ ժանի և սենեկատանի օգնութեամբ, գողգողալով և գանդաղելով՝ գալիս էր սրահից դէպի դուրս:

— Ժան, ասաց տիկին Օրերլէ, լաւ հսկիր պապիդ վրայ, մի հեռանայ նրա մօտից: Ես ահա գալիս եմ:

Ամուսինը պահել էր նրան ճանապարհին: Նա ուզում էր հեռացնել ժանին: Երբ մենակ մնաց պ. Օրերլէի հետ, — սանդուխի գլխին, լսում էին դեոեա ոտնաձայներ, շրջագլխոտի և հագուստի բզանցքի շրջիւններ, պատուէրներ, «վեր բարձրացրէք, ուշադրութիւն սանդուխի դարձուածքի վրայ...»

— Ի՞նչ բղաւեց, հարցրեց գործարանատէրը:

— «Կորիւր, կորիւր» աղաղակեց: Յաճախ է ասում այդ խօսքերը, դուք գիտէք...

— Որ այդ խօսքերով է միայն նա արտայայտում իր ատելութիւնը... Ուրիշ բան չաւանց:

—Ո՛հ, շտապով ներքև իջայ և փռուած դտայ նրան դետոնի վրայ, նրա ժօտ կանգնել էր ժանը...

—Բարերախտարար, պ. դը կասսըվեց հանդիսատես չեղաւ այդ արարուածին: Առաջինը բուռական էր... Իսկապէս ամբողջ տունը դաշնակցել է, այդ՝ այցելութիւնը—մշնքան պատուաբեր մեզ համար—դայթակողութեան և նախատինքի մի առիթ դարձնելու. հայրս, Վիկտորը, որ չամաչեց մեղսակից լինել այդ զառանցող ծերունուն, ժանը, որ անպատկառութեամբ վերաբերուեց դէպի հիւրը, դուք...

—Նա կարծում էի որ դուք ինձանից արտնջալու ոչինչ պատճառ չպիտի ունենայիր:

—Դժգոհութեան առաջին պատճառը հէնց դուք էք: Դուք էք այս դիմադրութեան հոգին, որը ես պիտի խորտակեմ... Պիտի խորտակեմ, հաւատացած եղէք...

—Իմ խեղճ բարեկամ, ասաց ձեռքերը միացնելով, դուք դեռ ես այդ հին երգը չէք մոռացել:

—Երբէք:

—Դուք անկարող էք ամեն բան խորտակել, աւանդ:

—Այդ կը տեսնենք:

Տիկին Օրերլէ չպատասխանեց, և շտապով բարձրացաւ առաջին յարկը: Մի նոր մտահոգութիւն, աւելի ճնշող քան իր ամուսնու սպանալիքներէից վախը, նրան չարչարում էր. «Ի՞նչ էր միտքը կեսրարիս, մտածում էր: Այդ ծերունին զառանցանքի մէջ չէ բնաւ... Նա չէ կորցրել իր յիշողութիւնը. նախատեսում է. հսկում է տան վրայ. նա միշտ խելօք է մտածում... Երանի թէ ժանը ինձ նման հասկացած չլինէր...»

Սանդուխի գլխին պատահեց որդուն, որ պապի սենեակից էր դուրս գալիս:

—Ի՞նչ լուր:

—Վախենալու ոչինչ չկայ, կարծում եմ: Դրութիւնը աւելի լաւ է. ուզում է մենակ մնալ:

—Իսկ դժու, հարցրեց մայրը, անձկազին, բռնելով որդու ձեռքից և տանելով նրան նրա սենեակը: Իսկ դժու:

—Ի՞նչպէս թէ, իսկ էս:

Երբ ժան սենեակի դուռը փակեց, նա կանգնեց իր առաջ և պատահանի լոյսի մէջ դէմքը բոլորովին սպիտակացած, աչքերը սկսեալ իր որդու աչքերին.

—Դու հասկացար, չէ՞, պապի ասածը:

—Այո:

Տիկին Օրերլէ փորձեց ժպտալ, և դա տանջուած հոգու այդ ճիւղը աւելի ճմլող տպաւորութիւն գործեց:

—Այո, նա աղաղակեց, «Կորիւր», այնպէս չէ: Դա մի խօսք է, որ ասել է յաճախ օտարականներին: Նա խօսքն ուղղում էր պ. դը Կասսըվեցին... Չէս հաւատում:

Ժան թափ էր տալիս գլուխը:

—Եւ սակայն սիրելիս, ուրիշ ում կարող էր ուղղել խօսքը...

Ներողութիւն, նա ինձ էր ուղղում խօսքը:

—Դու գոհ ես: Դուք միմիանց հետ այնպէս բարեկամներ էք, ըստ պատճառ ու դու...

—Աւելի լաւ:

—Միթէ նա ուղում էր քեզ վռնդել սրանից:

Ո՛չ

—Ուրեմն, էլ ի՞նչ:

—Նա հրամայում էր ինձ թողնել այս տունը:

—Ժան:

Եւ սակայն, խեղճ մարդը հրճուել էր Ալշէյմ վերադառնալու տեսնելով:

Ժան դադարեց մօրը նայելուց, որովհետեւ արցունքները ցայտել էին տիկին Օրերլէի աչքերից, որովհետեւ նա աւելի էս մօտեցել էր իրան և բռնել էր իր ձեռքերը

—Ո՛չ, իմ Ժան, ոչ, նա չէր կարող այդպէս խորհել... Հաւատացնում եմ քեզ, որ դու սխալ հասկացար... Յամենայն դէպս դու չեմ թողնի ինձ... Ասան, որ չես թողնելու ինձ երբեք...

Նա մի րոպէ սպասեց պատասխանի. բայց լիզէր:

—Ժան, իսկը Աստուծոյ, գթա ինձ, պատասխանիր... Խոստացիր ինձ, որ չես թողնելու մեզ... Օ՛հ, Աստուծո՛ իմ, ի՞նչ կը լինէր այժմ մեր տունը առանց իմ որդուն... Ես, որ քեզանից բացի ոչ ոքին չունեմ... Ի՞նչ, միթէ ես բաւական զրօքալիստ չեմ... Ժան, ինձ նայիր...

Ժան էլ չկարողացաւ գիմանալ: Մայրը իր որդու աչքերը տեսաւ, որ լցուած էին խանդաղատանքով:

—Ես քեզ սիրում եմ իմ ամբողջ հոգով, ասաց Ժան:

—Դիտե՛մ: Բայց մի հեռանայ:

—Ես խզում եմ քեզ և պատկառում քեզանից:

—Մի հեռանայ:

Եւ որովհետեւ ոչինչ չէր պատասխանում, տիկին Օրերլէ բաժանուեց նրանից:

—Դու չես ուղում խոստանալ: Դու, դու էլ գութ չունես: Դու նմանում ես...

Նա պատրաստում էր ասել «Հօրը»: Ժան մտածեց. «Ես

կարող եւ նրան մի քանի շաբաթ խաղաղութիւն պարգևել, ես պարտաւոր եմ այդպէս անել»։ Եւ ասաց, ջանք դործ դնելով՝ իր հերթին ծիծաղելու։

— Ես ձեզ խոստանում եմ, մայրիկ, միայն հսկումըներ 1-ին լինել Սէն-Նիկոլայի դօրանոցում։ Ես ձեզ խոստանում եմ... Գճհ էք։

Մայրը նշան արեց որ ոչ։ Բայց ժան, համբուրելով նրա ճակատից, և աւելի ոչինչ չասելով՝ հեռացաւ շտապով...

Այնչեղ զիւղը այժմ խօսում էր Օրերլէների տանը տեղի ունեցած տեսարանի մասին։ Երեկոյեան խեղտող շողի մէջ տղամարդիկ վերադառնում էին դաշտերից քայլելով, երեխաներն ու երիտասարդները՝ ձի հեծած, ձիերի պոչը, Վոժերի ուսի վրայից, մայր մանող արեգակի թափած բոցավառ լոյսի մէջ երևում էին ոսկերանգ կամ արծաթագոյն, սև կամ շառագոյն։ Կանայք սպասում էին իրանց մարդերին դռների շէմքի վրայ, և, երբ նրանք մօտենում էին, դնում էին նրանց ընդ առաջ, մի րոպէ աւելի շուտ հաղորդելու համար խոշոր լուրը. «Գիտե՞ս ի՞նչ պատահեց գործարանում։ Այնպիսի բան, որի մասին պիտի խօսեն և շատ երկար։ Ասում են պ. Ֆիլիպի լեզուն բաց- ունիւթ վայրոյթից և դուրս է արել պրուսիացուն իր տանից»։ Գիւղացիներից շատերը ասում էին.

— Կնիկ, յետոյ կը պատմես, յիտոյ, երբ տուն վերադառնանք և դուռը մեր ետևից փակենք։

Ումանք՝ մտահոգութեամբ նկատելով հարեանների և հարեանուհիների յուզմունքը, ասում էին.

— Մրա վերջը այն կը լինի, որ ոստիկանութիւնը կը կոխէ մեր գիւղը։

Պ. Բոստեանի աղարակում, կանայք և ջահէլ ազջկերք վերջացրել էին հմուլի քաղը և շաղակրատում էին դեռևս, ծիծաղկոտ կամ մտատանջ նայած նրանց, տարիքին։ Ագարակապանը հրամայել էր, որ փակ պահեն գիւղի փողոցի վրայ բացուող դուռը։ Նա, հակառակ իր գուարթ արաքինի՝ զգոյշ, խոհեմ, շարունակում էր աշխատանքը։ Եղներն ու ձիաները՝ բակի մօտից անցնելիս, շնչում էին օդը և մեկնում էին իրանց վիզը գէպի առաջ։

— Եւ հմուլաքաղ անող կանայք հետզհետէ վեր կենալով թափ տուին իրանց գոգնոցները, և յոգնած, ձգելով իրանց մատաղ բազուկները, յօրանջելով զովացած օդի մէջ, մեկնեցին գէպի իրանց աւելի կամ պակաս հեռու տները, ընթրիքի սեղանի շուրջը հաւաքուելու համար։

Ընթրիքի ժամը հնչեց և՛ Օրերլէսերի մօտ: Ոչ մի ժամանակ ճաշը այդքան կարճատև և այդքան թաղծալից չէր եղել: Հազիւ մի երկու բառ փոխանակուեց: Լիւսիէն մտածում էր այն արգելքի մասին, որ ցցւում էր իր ամուսնական ծրագրի առաջ և այն բուռն ցասման մասին, որ դգացել էր պ. դը Կասսըվեց. ժան այն դժողքի մասին, որ դարձել էր ընտանեկան յարկը. պ. Օրերլէ իր համարեա կործանուած փառասիրական երազների մասին. տիկին Մօնիկ իր որդու հաւանական մեկնումի մասին: Ընթրիքն աւարտելու մօտ, այն բոպէին, երբ ծառան հեռանում էր, պ. Օրերլէ սկսեց, կարծես շարունակելիս լինէր կխտատ թողնուած մի խօսակցութիւն.

—Միտելիս, ինչպէս գիտէք, ես սովորութիւն չունեմ, տեղի տալու բռնութեան առաջ: Ուժը ինձ վայրացնում, կատաղեցնում է միայն, ուրիշ ոչինչ: Հետեաբար ես վճռել եմ երկու բան. նախ՝ շինել տալ մի երկրորդ տուն ատաղձարանի մօտ, ուր կարողանամ մենակ լինել, իմ տանը. յետոյ շտապեցո՞ւնել Լիւսիէնի ամուսնութիւնը տեղակալ Ֆօն Ֆարնովի հետ: Ո՛չ դուք, ոչ հայրս, և ոչ էլ աշխարհի վրայ որ և է մէկը կարող կըլինի խանգարել ինձ: Եւ ես, այն մասին զրել եմ արգէն նրան, ֆարնովին:

Պ. Օրերլէ՛ դէմքի միւկնոյն գրգռիչ անհամարձական արտայայտութեամբ յաջորդաբար նայեց իր որդուն և իր կնոջ: Եւ աւելացրեց.

—Պէտք է որ այդ ջանէները կարողանան միմիանց հետ տեսակցել ազատօրէն, որպէս նշանածներ...

—Օ՛հ, առաց տիկին Օրերլէ, դեռ...

—Որպէս նշանածներ, շարունակեց, քանի որ այդ է իմ կամքը և սկսած՝ այս երեկոյեանից: Իմ որոշումը ժազաչափ անգամ չի փոխուի... Դժբախտաբար ես չեմ կարող այնպէս անել, որ նրանք միմիանց հետ տեսակցեն այստեղ: Հայրս, դժուարացոյց տալով որդուն—կամ դուք—ցոյց տալով կնոջը—կարող էիք մի նոր սկանդալ ստեղծել:

—Սխալւում էք, առաց տիկին Օրերլէ: Ես սարսափելի կերպով տանջւում եմ այս ամուսնութեան պատճառով, բայց ես անկարող եմ ոչ մի սկանդալ ռարքելու և արգելք լինելու այն բանի դէմ, որ դուք վճռել էք:

—Ուրեմն, շարունակեց պ. Օրերլէ, անձ ձեզ առիթը ապացուցանելու ձեր ասածը: Ես մտադիր էի ոչինչ չխնայել ձեզանից, և ինքս առաջնորդել Լիւսիէնին Ստրազբուրգ, մի երրորդ անձի մօտ, որը իր տանը պիտի հաւաքէր նշանածներին:

—Ես երբէք այդ պատուին արժանի չեմ եղել:

—Ընդունում էք, կ'ընկերանա՞ք ուրեմն ձեր աղջկան:

Մի րոպէ մտածեց, փակեց աչքերը և ասաց.

—Անկասկած:

Զարմանքի մի արտայայտութիւն խաղաց ամուսնու, ժա-
նի և Լիւսիէնի դէմքի վրայ:

—Ձափազանց ուրախ եմ, որովհետեւ իմ տանելը այնքան
էլ դուր չէր գալիս ինձ: Շատ աւելի բնական է, որ դուք տա-
նէք ձեր աղջկան: Բայց, ի՞նչ էք մտածում, ռիտեղ պիտի ընտ-
րէք ձեր ժամագրաւայրը:

Տիկին Մօնիկ պատասխանեց.

—Օրերլէի իմ տունը:

Ապշուրեալ մի շարժում, միաժամանակ իրանց տեղից
վեր թոցրեց հօրն ու որդուն: Օրերլէի տոնը, Բիհլլընների
տոնը: Գոնէ որդին ըմբռնեց մօրն արած դոհողութիւնը, վեր
կացաւ ու համբուրեց նրան խանտաղատազին: Պ. Օրերլէ ասաց
անձամբ.

—Լաւ, Մօնիկ: Շատ լաւ: Ե՞րբ յարմար էք դատում:

—Երբ որ պ. դը Ֆարնովին լուր տաք: Դուք ինքներդ
կորոշէք ժամը և օրը: Նորից գրեցէք նրան, երբ որ պատաս-
խան ստանաք ձեր նամակին:

Լիւսիէն, որքան որ էլ իր մօր համար քնքուշ զգացմունք-
ներ չէր տածում, այդ երեկոյեան մօտեցաւ նրան: Փոքրիկ
սրահում, ուր ժանեակ էր հիւսում, երկու ժամ անընդհատ
նստաւ տիկին Օրերլէի կողքին, ուշադրութեամբ հետեւեց կամ
աշխատեց հետեւել այդ կնճռուած, ակոսացած, բայց դեռ եւ
այնքան դիւրաշարժ ու այնքան արաայայտիչ դէմքի վրայ մը-
տածմունքների ելևէջներն: Բայց յաճախ մարդ հոգիները կար-
դում է միայն կիսով չափ: Ո՛չ Լիւսիէնը, ոչ էլ ժանը անկա-
րող եղան գուշակելու այն պատճառը, որ մղել էր յոգնած տի-
կին Օրերլէն յանձն առնել այդպիսի զոհաբերութիւն:

(Կը շարունակուի)

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՍՈՑԻՍՏԼՈԳ *)

Ինչպէս են առաջացել դասակարգերը:—Սպենսերեան թէօրիան:—«Հոմոգէնի» անկայունութիւնը:—Նախնական վիճակ:—Մարդակերութիւն և գերութիւն:—Սպենսեր և Մարքս:—Տնտեսական գործօնի գերակշռող դերը:—Դերութիւնը իբրև պրոդրեսիւ մի հաստատութիւն:—Պատ. յաջորդական ֆազիսներ:—Մտրկութիւն և ճորտութիւն:—Ինչպէս է ծնունդ առել միահեծան բռնապետութիւնը:—«Աստուածային ծագման» թէօրիան:—Բռնապետութեան անխուսափելի անկումը:

Դասակարգային բաժանումը մարդկային հասարակութեան մէջ մի անգամ արդէն սկզբնաւորուելով՝ առաջ է գնում ճակատագրական անհրաժեշտութեամբ և միշտ նորանոր ճիւղաւորումներով: Սպենսերեան օրէնքը փորձում է լուսաբանել այդ էւօլյուցիան, —մէկը սոցիոլոգիական ամենածանրակշիռ պրոբլեմներէց:

„Հասարակական ագրէգատի մէջ (agrégat, համախմբում), ինչպէս ամեն մի ուրիշ ագրէգատում, միատարր (հոմոգէն) դրութիւնը անկայուն է, և երբ արդէն գոյութիւն ունի մի որոշեալ այլատարրութիւն (hétérogénéité), վերջինը ձգտում է աւելի ևս մեծանալ“, —ահա այդ ընդհանուր, տիրական օրէնքը:

Բացարձակապէս հոմատարր վիճակ երբեք չէ եղել մարդկային հասարակութեան մէջ, ինչպէս նա չէ եղել տիեզերական միգային զանգուածում, ինչպէս նա չէ եղել և կենսի ազրիւր—պրոտոպլազմի մէջ: Որոշ չափով զանազանաւորում, դիֆֆերենցիացիա գոյութիւն ունի միշտ:

Հասարակական օրգանիզմը իր ամենասկզբնական վիճակում անգամ որոշ չափով այլատարր էր, հէնց այն պատճառով որ երկու տարբեր սեռ, տղամարդ և կնամարդ կանգնած էին դէմ առ դէմ, իրենց տարբեր ուժերով ու ֆունկցիաներով, մէկը իբրև իշխող ու կառավարող, միւսը՝ իբրև ստորադրեալ: Ահա ձեզ արդէն երկու դասակարգ իսկզբանէ անտի:

*) Տե՛ս «Մուրճ», № 8.

ժամանակի ընթացքում ծնունդ է առնում կանանց կողքին մի այլ ստրուկ տարր—գերինների դասակարգը: Ինչպէս է ծնւում նա:

Պատասխանը պարզ է:

„Փաստեր կան, ասումէ Սպենսեր, որոնք մտածել են տալիս, որ մարդկանց գերի դարձնելու սովորութիւնը անընդ-
մաբեղի սատիճաններով առաջ է գալիս մարդակերութիւնից...
Երբ գերի բռնուածները չափազանց շատ էին և անկարելի էր
խկոյն նրանց լափել, մի մասը պահել են աւելի ուշ սպառե-
լու համար և պարզուել է որ այդ գերիներին աշխատեցնելով,
աւելի արդիւնք կարելի է ստանալ, քան թէ մորթելով. այն
ժամանակ ծագել է սովորութիւն՝ պահելու բռնուածներին
որպէս գերի 1) “:

Գրէթէ բոլորովին նման բացատրութիւն է տալիս և
Մարքսի տնտեսական մատերիալիզմը. Սպենսերը միայն
զանց է առնում յիշել, որ գերութեան ծնունդը պատկանումէ
այն նշանաւոր էպոխային, երբ գնասական ու նահապետական
կարգերի խորտակուելու հետ՝ հիմնականապէս յեղաշրջւում էին
սեփականատիրական պայմանները, երբ արդիւնաբերական
գործիքների մշակման շնորհիւ՝ կործանւում էր հին, համայ-
նական սեփականութեան սիստեմը և ծնունդ էր առնում
անհատական, մասնաւոր սեփականութիւնը, երբ անհատը
կարող էր աւելի արտադրել, քան սպառել, երբ այդպիսով
„տէէրերին“, զօրավարներին հնարաւորութիւն էր ներ-
կայանում շահագործելու իր նմաններին, աշխատեցնելու
որպէս անլիզու գրաստների, քամելու նրանց վերջին ուժերը
և նիւթական հարստութիւններ ամբարելու:

Դասակարգի ծագման ու զարգացման պրոցեսում անու-
բանալի է տնտեսական զործօնի—արդիւնաբերական միջոց-
ների մշակման ու ծաւալման—մեծ, գերակշռող, վճռական
դերը, և Սպենսեր չափազանց միակողմանի զատողութիւն է
յայտնում, ասելով որ պատերազմական—զինուորական վիճակը
աւելիս պատճառն է դասակարգային զանազանաւորման, այս-
ինքն դասակարգերի առաջանալուն:

Գերութեան շրջանը յատկանշում է առաջին մեծ դասա-
կարգային բաժանումը ժարդկային հասարակութեան մէջ: Ըն-
տանեկան հոգից՝ սիստեմը անցնում էր քաղաքական—սոցիա-
լական հոգի վրայ և առաջ բերում երկու բոլորովին տարբեր
դասակարգեր, որոնցից մէկը՝ իր աշխատանքով պահպա-

1) Principes de Sociologie.

նուժ էր ամբողջ համայնքի գոյութիւնը, միւսը՝ իշխող փոքրամասնութիւնը՝ ստանձնում էր կառավարելու գերը:

Գերին գուրկ էր ժաղկային բոլոր իրաւունքներէրց, նա չունէր իրաւական անձնաւորութիւն. Իր ամբողջ ընտանիքով նա դրւում էր տիրոջ քմահաճ տրամադրութեան տակ, որը կարող էր անպատիժ կերպով մեղցնել կամ ծախել նրան, կնոջ ու երեխաներին: Գերին նոյնպիսի մի սեփականութիւն էր տիրոջ ձեռքում, ինչպէս մի կտոր հող, մի եղ, մի գործիք:

Այդ վիճակը գրեթէ համաշխարհային տարածումն ունէր: Արեւելքը գերութեան ծագկման որրանն է իհարկէ: Գրեթէ բոլոր երկրները—Եգիպտոս, Ասորեստան, Հնդկաստան, Չինաստան և այլն—տեսել են այդ ոէժիմը:

Պարզ է, թէ որքան աղետաբեր հետեանքներ կարող էր ունենալ գերութեան ոէժիմը ժաղկանց բարոյականի տեսակէտից: Նւ այն՝ ոչ միայն գերիներէ համար, որոնք կորցնում էին իսպառ ժաղկային արժանապատւութեան զգացումը և դատապարտուելով զրատի յաւիտենական աշխատանքի՝ իսպառ բթանում էին ուղեղով—այլ և իրանց՝ տէրերի համար: Բացարձակ ու բռնակալ հեղինակութեան մշտնջենաւոր գործադրութիւնը ապականում էր բարքերը: Ամեն մի տէր, գերիների ամեն մի խմբի հրամանատար մի սանձարձակ բռնակալ էր իր շրջանում ու ընտանիքում, զարգանում էին հրէշաւոր չափերով զգայնական ախորժակները, թունաւորում էր ընտանեկան, հասարակական կեանքը... Այո, և այնուամենայնիւ գերութիւնը հտտարակական գիտութեան դատաստանի առջև հանդիսանում է ոչ միայն իբրեւ անհրաժեշտ, այլ և օգտակար ու պրօզրեսիւ հաստատութիւն. Պրոգրէս էր նա հէնց բարոյական տեսակէտից. թէ և դաժան, ամբողջ, բռնակալ, բայց նա գէթ այլ ևս խմբովին չէր մորթում, լափում ժարդ-էակներին, ինչպէս անում էր կաննիրալիզմի, ժարդակերութեան շրջանում. գերութեան ոէժիմը խնայում էր ժարդուս ամենաթանգագին սեփականութիւնը,—խնայում էր կեանքը: Պրոգրէս էր նա և տնտեսական զարգացման տեսակէտից, քանի որ բազմամիլիօն գերիների անդուլ ֆիզիքական աշխատանքը ահագին թուիչքներ էր հաղորդում արդիւնարեւութեան և առկտրին: Պրոգրէս էր և ընդհանուր կուլտուրական տեսակէտից. գերիների շնորհիւ մի ամբողջ, դասակարգ հնարաւորութիւն ունէր նուիրուելու մտաւոր, քաղաքակրթական աշխատանքի, զարգացնում էր արուեստը, գիտութիւնը, փիլիսոփայութիւնը:

առանց հնադարեան գերութեան՝ թերևս անհնարին լինէր Արիստոտէլների ու Ֆիզիասների երևան գալը....

*
* *

Էվոլյուցիան շարունակուած է. գերութեան սիստէմին յաջորդում է նորտութեան սիստէմը: Նա սկիզբ է առնում, Սպենսերի կարծիքով, հոգային ընդարձակ նուաճումներով: Նուաճում էին ամբողջ համայնքներ և բռնի միացում յաղթողի համայնքին: Մարդիկ այլևս չէին պոկուած իրենց ծննդավայրից, ինչպէս գերութեան դաժան ժամանակներում, այլ մնում էին իրենց նուաճուած, հայրենիքի մէջ, իւրեւ օրինաւոր հպատակներ և որոշ տուրք էին վճարում նուաճողներին: Դարձեալ ստրկութիւն է, միայն այն գլաւի տարբերութեամբ՝ որ աշխատաւոր մեծամասնութիւնը արդէն վայելում է որոշ իրաւունքներ. մարդկանց այլ ևս չէին կարող սպանել ուզած ժամանակ, կամ անվերջ աշխատեցնել ժտրակով և դազանակով:

Նուաճողները—սովորաբար տարրեր ցեղից—կազմում էին զինուորական մի կաստա և պահանջում էին հողի մշակողների բերքերից մի որոշ մասը: Տրամադրելի ստրուկների թիւը մարդկանց ձեռքում կրիտէրիում էր ոչ միայն ուժի և հարստութեան, այլ և ,ազնուականութեան': Ըստ այնմ հասարակութիւնը բաժանուած էր՝ ազնուականների և պարզ սովորական մահկանացուների:

Զինուորական բառը նախնի դարերում գրեթէ համանիշ էր քաղաքական բառին: Հողատէրերը—յաղթողները, նուաճողները—միաժամանակ զինուորներ էին, այն ինչ ամեն տեսակ ստրուկները, ճորտերը արտաքսուած էին զինուորական ծառայութիւնից (ժամանակը շատ տեղերում փոփոխեց, մեղմեց այդ յարաբերութիւնները): Այդտեղ է հիմնական տարբերութիւնը երկու մեծ դասակարգերի միջև, —մէկը զինուորական, իշխող ու կառավարող, միւսը աշխատաւոր:

Դասակարգային զանազանաւորման նպաստում էր որոշ, արական ծննդակարգի սահմանումը: Անհաւասարութիւնը դասակարգերի մէջ միշտ աւելի և սուելի աճում է, քանի որ նրա շնորհիւ իսկ՝ իշխողը, բարձր դիրք ունեցողը միջոցներ է ձեռք բերում պահպանելու իր ուժը և աճեցնելու իր յարձակողական ու պաշտպանողական ուժերը: Հասարակական գիրքի անհաւասարութիւնը առաջ է բերում ֆիզիքական տարբերութիւններ. ապրելու տարբեր եղանակները արտադրում են մտաւոր ու հոգեկան—զգացողական տարբերութիւններ, որոնք

հետզհետե՛ աւելի ևս ծանրացնում են կօնտրաստող դասակարգերի միջև:

Քաղաքական էւօլիւցիան միշտ առաջ է գնում: Նուաճումների շնորհիւ, բազմաթիւ մանր համայնքներ ձուլւում են, կազմում մեծ ու բարդ հասարակութիւններ: Մանր ու մունր զինուորական շէֆերը, սեփականատէր—ճորտատէրերը կամաց-կամաց տեղի են տալիս մի լայնածաւալ, որոշ ու յստակ հասարակական խաւի, կառավարչական մի բարդ մեխանիզմի, որի գլուխ է կանգնած բացարձակ լիազօրութիւններով մի շէֆ, թագաւոր:

Մեր տեսութեան նախորդ էջերում արդէն խօսեցինք կառավարութեան նախնի ձևերի մասին, որ համայնքի տա-դադոյն ներկայացուցիչների ձայնը այնքան մեծ կշիռ ունէր, ուր հանդիսատես ամբողջ անգամ յաճախ ազդում էր խնդիրների լուծման ընթացքի վրայ իր հաւանութեան կամ պարտաւանքի աղաղակներով, ուր շէֆերը, ժողովուրդներին հրամանատարները աւելի, այսպէս ասած, իշխում էին, քան էառաւարում:

Այդ դրութեան մէջ շատ հաճելի ռամկավարական, իդիլիկ կողմեր կան, բայց այնուամենայնիւ նա հին ու խաւար դարերի ծնունդ էր և պէտք է չքանար քաղաքակրթութեան աւիքների առջև: Քաղաքակրթութեան սկզբունքը շարժուել է ուղում լայն հօրիզոններում... Մանր համայնքները իրենց ռամկավար, բայց նահապետական, բիրտ կառավարութիւններով պիտի տեղի տային ճակատագրօրէն աւելի մեծ, թէկուզ և բռնաւոր, պետութիւններին, կառավարութիւններին:

Միահեծան բռնապետութեան սկզբունքը, ինքն ըստ ինքեան անհամակրելի է, բայց մենք դատում ենք այն՝ ոչ բացարձակ absolu-ի, այլ յարաբերականի, relatiu-ի տեսակէտից: Այդպէս դատելով՝ բռնակալ միապետութիւնը ընդունելի է, իբրև ժամանակաւոր, ոչ մշտակայուն մի հաստատութիւն: Իբրև այդպիսին՝ նա միանգամայն դրական ու օգտակար մի կատէգորիա է պատմական էվոլիւցիայի պրոցէսում:

„Իրողութիւնները ստիպում են մեզ խոստովանել ասում է Սպենսեր, որ մարդկանց ստորագրումը բռնակալ վեհապետներին մեծապէս նպաստել է քաղաքակրթութեան առաջադիմութեանը: Թէ ինդուկտիվ և թէ դէդուկտիվ ճանապարհները, որքան կուգէք, ապացոյցներ կը բերեն դրան!..

„Բռնակալութեան անհրաժեշտութիւնը աւելի ևս լուրջ գիտակցէք, երբ ի նկատի ունենաք, որ հասարակութիւն-

ների դոյութեան կուում հաւասար պայմանների մէջ յաղթողը եղել են նրանք, որոնք ենթարկուած են եղել ամենից խիստ ստորադասութեան (Subordination) իրենց շէֆերին, թաղաւորներին:

«Քանի որ նախնական դարերում զինուորական ստորադասութիւնը և հասարակական հպատակութիւնը ընթանում էին զուգակցաբար, պարզ է ուրեմն որ երկար ժամանակ նուաճող հասարակութիւնները ենթարկուած են եղել բռնակալ ռէժիմի: Պատմութեան տուած բացառութիւնները իրօք միայն հաստատում են այդ կանոնը: Սովորութիւնը՝ գիքտաստոր նշանակել այն վայրկեաններում, երբ թշնամու կողմից վտանգ էր ապառնում հանրապետութեանը՝ մտածել է տալիս, որ հոռմայեցիները փորձով հասկացել էին, որ միահեծան իշխանութիւնը պերադանցութեան պայմանէ պատերազմի մէջ»:

Այդպէս ուրեմն մարդկային հասարակութիւնների գոյութեան անողոր, յարատե արհաւրալի կռիւներն են, որ ժամանակի ընթացքում ձուլելով մանր համայնքները աւելի և աւելի խոշոր հասարակութիւնների մէջ և ծնունդ առնով մեծ ազդութիւններին, առաջ են բերել հասարակական այն համեմատաբար բարձր տիպը, որի յատկանիշն է արսօլիտիզմը, բացարձակ անձնական իշխանութիւնը:

Այդ վերջինը իր դարգացման ընթացքում անցել է զանազան մոմէնտներ: Դեռ սկզբներում՝ շէֆերը, մարդկանց հրամանատարները հիմնում էին իրենց ազդեցութիւնը իրենց անձնական արժանաւորութիւնների վրայ,—ֆիզիքական ուժի, արիութեան, փորձառութեան, կամ թէ իր մտաւոր կարողութիւնների վրայ: Դա այսպէս ասած՝ քնական գերազանցութիւնն էր, որ նախամարդու աչքում մարմնացնում էր հերոսը, ռազմիկը:

Բայց կար և մի ուրիշ «գերադանցութիւն»—արդէն գերընական—որի արտայայտիչ հանգիստանում էր կախարդը: Այդ երկու գերազանցութիւնները, յաճախ միանալով միեւնոյն շէֆի անձնաւորութեան մէջ, դարձնում էին նրան կարող ու ազդեցիկ, սակայն լոկ դրանց վրայ հիմնուած իշխանութիւնն ու հեղինակութիւնը ժամանակակից էր, անցողական,—նա դադարում էր շէֆի մահուան հետ:

Դէտք էր մի այլ գործոն՝ այդ հեղինակութիւնը, այսպէս ասած, յաւերժացնելու համար: Պէտք էր ժառանգականութեան սկզբունքը, սոճական գծով: Վերջինս երևան է գալիս քաղաքակրթութեան սանդուխքի համեմատաբար բարձր աստիճանների վրայ, հայրական իրաւունքի տիրապետութեամբ: Մի

իրաւունք՝ որ ժխտումն էր մատրիարխատի (մայրական իրաւունքի) վաղեմի դրութեան, երբ իբրեւ արդիւնք ամուսնական խառնակեցութեան երկարատե սիստէմի՝ մօր Ֆիզիօլոգիական կապն էր միայն հաստատուում սերնդի վրայ, մօր հեղինակութիւնն էր ճանաչուում, յարգուում, մօր անուանով էր մկրտուում տոհմը և մօր գծով էր սահմանուում ամբողջ ժառանգականութիւնը:

Պատրիարխատի, հայրական իշխանութեան ամրապնդումը սերտ կապ է հաստատուում գերզաստանի մէջ, զարկ է տալիս հպատակութեան ուժիմին, զարգացնում է դիսցիպլինը, կարգապահութիւնը: Նոյն համայնքի և պետութեան մէջ: Բացարձակ վեհապետը կտակում է իշխանութիւնը իր յետնորդներին—առնական դժով—որոնք շարունակում են վարել պետական գործերը: Նոյն բացարձակ ու բռնակոր ձևով: Կառավարութեան այդ միատեսակ ձևը ժառանգուելով սերնդէ սերունդ, կրկնողութեան շնորհիւ, միշտ աւելի և աւելի ամրապնդուում է, ուժեղանում:

Մի ուրիշ ֆակտոր ևս գալիս է ժամանակի ընթացքում աւելի հմայք և ոյժ հաղորդելու բոնատրի անձնաւորութեան: Դա նրա աստուածային ծագման հանգամանքն է, որի բացատրութիւնը փնտրելու է կրօնական վաղէմի հասկացողութիւնների և մասնաւորապէս նախնիքների պաշտամունքի մէջ (Culte des ancêtres), որը Սպինսերեան հռչակաւոր թէօրիայի համեմատ, չուէկէտն է բոլոր կրօնական հաւատալիքների:

Բոլոր նախնի ժողովուրդները ունեցել են այդ սովորութիւնը—մեծարել, պաշտել հարազատ մեռելներին, որոնց դամբարանների շուրջը այլ և այլ ծէսեր են կատարել, զոհեր են մատուցել: Դա կրօնական էվոլյուցիայի սկզբնական շրջանն է, ուր մարդկային սխտը իր խղճով, տարտամ ըմբռնումի մէջ՝ առարկայական գոյութիւն էր հաղորդու՛մ ամեն տեսակ ոգիների ու հոգիների, որոնք օժտուած էին բարիք ու չարիք գործելու հսկայական կարողութիւններով: Ժամանակի ընթացքում այդ մեռելները ստացել են աստուածային չատրիբուտներ, նրանց մէջ ոմանք իրենց արտակարգ յատկութիւններով՝ առանձին, գերիշխող դիրք են զբաւել, ոչ միայն գերզաստանում, այլ և հասարակական ընդարձակ զանգուածի՝ տոհմի, ցեղի մէջ:

Երկիւղը մի հզօր ուղմիկի, մի հերոս հրամանատարի դերեզմանի առջև՝ մղել է մարդկանց դէպի ապօթէօզ, ստիպել է նրանց աստուածացնել այդ հզօրին, յաճախ նրան սիրաշահելու, զինաթափ անելու նպատակով:

Երբ պատերազմների ու նուաճումների շնորհիւ ցիր ու

ցան մարդկային զանգուածները համախմբուելով ի մի են ձուլուել՝ հերոս-աստուծոյ պաշտամունքն էլ ընդհանրացել է և աւանդաբար անցել սերունդներին: Այդտեղից՝ երկու հետեւանք: Մէկ՝ որ հզօր հրամանատարի յաջորդը, որը գահակալում է հօր մահից յետոյ՝ հռչակւում է իբրեւ յաջորդակից հօր աստուածային ընտրութեան մէկ էլ՝ որ նա իր զոհաբերութիւններով հայր—աստուծոյ աջակցութիւնն է ստանում:

Եւ ահա անսահման լիազօրութիւններ: Քաղաքական շէֆը, իբրեւ Աստուծուց տուածացած կամ ուղղակի նախախնամութիւնից սահմանուած՝ դառնում է թէօքրիայում և իրականութեան մէջ քացարձակ սեփականատէր իր բոլոր հպատակների և նրանց գրաւուած բոլոր հողերի:

Երբ, այդպիսով, երկրի հրամանատարը ստանձնում է միահեծան, անսահման իշխանութիւն, երբ հպատակները հլու հնազանդութեամբ խոնարհւում են նրա գահի առջև, ենթարկւում են նրա կապրիզներին, ապաւինում են նրա գթութեան, երբ «աստուածային ծագման «զօրութեամբ» այդ իշխանութիւնը համարւում է սրբազան ու անբռնաբարելի և ամեն մի ձգտում՝ նրա դէմ՝ բայարձակ սրբապղծութիւն. երբ միահեծան պետը և՛ աստուած է և՛ հրամանատար, այն ժամանակ նա ընտկանարար միացնում է իր անձի մէջ իշխանութեան բոլոր ձևերը, այն ժամանակ նա դառնում է և՛ ղերագոյն գաւառոր և՛ եկեղեցու պետ: Թագաւորը կենտրոն է հանդիսանում հասարակական բովանդակ կազմի, նրա բովանդակ պաշտօնավարութեան: Այդ է ինքնակալ բռնապետութիւնը կամ արսօլիտիզմը, իր լիակատար զարգացման մէջ:

Թագաւորը իշխում է տիրականօրէն, բայց կառավարում է ոչ միայն ինքը: Ընդարձակ պետութեան կարիքները հոգալու համար՝ նա պէտք ունի օգնականների, նշանակովի մինիստրների: Վերջիններս, գլուխ կանգնելով այլ և այլ դէպարտամենտների, վարում են զորքերը շատ թէ քիչ ինքնադուլի և իրօք սահմանափակում են միահեծանի կամքն ու լիազօրութիւնները: Թագաւորի կապը պետական ամբողջ մեխանիզմի հետ դառնալով միշտ աւելի և աւելի անուղղակի՝ հասնում է մի մօժեմտ, երբ նրա իշխանութիւնը դառնում է անուանական—le roi règne, mais ne gouverne pas—երբ նա հանդիսանում է լոկ լաղալիք իր առաջին մինիստրի կամ ամբողջ կամարիլլայի ձեռքում. մի ավտօմատ, որ ղառապարտուած է գործադրել իր իսկ ստեղծած ազենտների կամբը...

Եւ այդպիսով վեհապետը յայտնւում է կատարեալ անկաւորութեան մէջ՝ իր հրամանները պայմաններին յարմարեց-

նեղու և նրանց գործադրուելը կամ չգործադրուելը ստուգելու:

Այդ վիճակը պարզ է որ չէ կարող յարատեւել: Աբսօլիւտիզմը՝ զինուորական, պատերազմական տեսակէտից իր նշանաւոր պատմական դերը կատարելուց, հասարակական գործակցութեանը (Coopération) մեծ զարկ տալուց յետոյ՝ ներքին յարակայ ուժերի մղումով, ժամանակի ընթացքում տեղի է տալիս նոր, սահմանադրական կարգերի առաջ եւ սիւնեւանի քմահաճ կամքը փոխարինում է ժողովրդական զերիշխանութեան մեծ սկզբունքով:

Միք. Յովհաննիսնյան

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՄԱՆ ԵՒ ՖԵԴԵՐԱՅԻԱՅԻ ԽՆԴԻՐԸ

I

Ռուսական կուռ արքայազնի մի հետզհետէ ջախջախուող փլուտակները վրայ շտապում են բազմապիսի տարրեր պարզել իրենց կուսակցական դրօշակները: Աւտօկրատիայի միապալաղ մթնոլորտը, որ աշխատում էր ամբողջ ազգաբնակչութեան կաշկանդել քաղաքական ինքիֆերենտիզմի (անտարբերութեան) նեղ շրջանակի մէջ, չքանում է այսօր զգալի արագութեամբ և տեղի տալիս դասակարգերի և կուսակցութիւնների քաղաքական ազատ մրցութեան:

Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն բնական անհրաժեշտութեամբ ունի իր քաղաքական որոշ ծրագիրը, և իրաւ, ոչ միայն սօցիալ-քաղաքական ծանրակշիռ բէֆորմները և տնտեսական բարենորոգումների նկատմամբ, այլև ապագայ Ռուսաստանի—որի սկիզբը ներկայից է սկսւում—քաղաքական կազմի վերաբերմամբ:

Այդ տեսակէտից միմիանց դիմադրող ու հակասող դաւանանքները, որոնք այսօր քաղաքական հօրիզոնի վրայ հրատապ խնդիրների բնաւորութիւն են ստացել, կազմում են քաղաքա-

կան կենտրոնացումը եւ ֆեդերացիան: Յատկապէս ձախակողմեան թեւերն են—սոցիալ-դեմոկրատական և դեմոկրատ-յեղափոխական կուսակցութիւնները—որոնց համար քաղաքական այդ հակադրական *credo*-ները այժմէութեան նշանակութիւնն են ստացել:

Մեր մամուլը ևս զբաղուեց այդ խնդրով: «Մշակի» մէջ ալ, խաժակը «Կենտրոնացում և ֆեդերացիա» ¹⁾ վերնագրով մի երկար յօդուածի մէջ աշխատում է, իբրև ֆեդերալիստ, ցոյց տալ քաղաքական կենտրոնացման ֆուսսակարութիւնը և ֆեդերատիւ կազմի օգտակարութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը: Պ. խաժակը, իբրև Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուղղութեան կողմնակից, պաշտպանում է նրա և նմանօրինակ կուսակցութիւնների քաղաքական դէմքը՝ ընդդէմ համայն Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութիւնների քաղաքական դէմքի:

Բանալուրի դուրս գալ առիթ է տուել ալ. խաժակին մեծամասնականների օրդանը՝ «Новая Жизнь», իր մի առաջնորդողով, ուր նա պաշտպանում է քաղաքական կենտրոնացման գաղափարը և իր մինիմալ ծրագրի այն կէտերը, որոնք վերաբերում են մանր ազգութիւնների քաղաքական ճակատագրին՝ սպազայ Ռուսաստանում:

Մենք ներկայ յօդուածում պիտի զբաղուենք գրեթէ բացառապէս ալ. խաժակի յօդուածով: Այդ կարգինալ խնդիրները իրանց՝ մասամբ առաձգական և ժուր ընաւորութեամբ (յատկապէս Ռուսաստանի համար) մինչև օրս, խոստովանում ենք, փաստաւրջ ուսումնասիրութեամբ չեն լուսարանուել և ոչ մի կուսակցութեան կողմից, թէև, կրկնում ենք, այժմէութեան նշանակութիւնն ունի մէկը թէ միւսը: Բացի առաջնապէս զործնական խնդիրներ լինելուց, դրանք խնդիրներ են նաև՝ ուսումնասիրական արժէքի տեսակէտից, ակադեմիական քննարկութեամբ:

Այստեղ անկարող ենք մենք շատ հեռու գնալ, երբ մեր քննադատութեան օրիելտը պիտի սահմանափակենք ալ. խաժակի յօդուածով, որին կը հետեւենք մենք քայլ առ քայլ:

II

Գրական պոլեմիկան՝ երկու կամ աւելի սուբեկտների մէջ կարող է, կարծում ենք, երկու որոշ շրջանակի մէջ տեղի ու-

1) «Մշակ» № 227, 228, 230.

նենալ: Նախ այն դէպքում, երբ երկու բանակուողները կանգնած են միևնոյն սկզբունքային հողի վրայ, և միմիանց ջախջախելու համար զէնքեր են վերցնում միևնոյն դաւանանքի արսենալից: Երկրորդ այն դէպքում—երբ պոլիմիկայի բռնուածները դաւանում են տարբեր սկզբունքներ, աշխարհայեացք: Առաջին դէպքում բանակուողներից մէկը պիտի ցոյց տայ միւսին որ նա սխալ է ըմբռնում երկուսին յայտնի աշխարհայեացքը, որ նա թիւրիմացութեան մէջ է և սխալ է դատում այս կամ այն քաղաքական ինդիւի, հասարակական երևոյթի մասին: Իսկ երկրորդ դէպքում, ոչ միայնմի բանակուող պիտի ջրէ միւսի անձնական հայեցակէտն ու գիտողութիւնները, այլև այն սկզբունքները, մտքերի այն սիստեմը, որի անունից ճանում, գրում է հերքողը:

Ինչպէս պ. Սաթակի յօդուածից պարզ երևում է, նա արշաւում է Ռուսաստանի սոցիալ-դէմոկրատիայի գէմ յանուն սոցիալիզմի, վկայ կոչելով վերջնիս առաջնակարգ կորիֆէյներին, անպայման հեղինակութիւններին:

Եթէ մենք աշխատենք հերքել պ. Սաթակի կարծիքները՝ ալֆայից մինչև օմեղա, դարձեալ յանուն սոցիալիստական ունիվերսալ աշխարհայեացքի, նշանակում է՝ դոնէ այդ խնդրում մենք և պ. Սաթակ կանգնած կըլինենք միևնոյն սկզբունքային հողի վրայ և մեղ վերապահում է—բարեբախտաբար թէ դժբախտաբար—ցոյց տալու, որ պ. Սաթակը շատ սխալ ճանապարհներով է գնդեր վերցնում սոցիալիստական աշխարհայեացքի արսենալից և անհաշիւ մոլորութիւնների մէջ է ընկել, որ նրա գրեթէ ամբողջ փաստաբանութիւնը թիւրիմածութիւն է—quid pro quo:

Խնդրի ռը ծայրիցն է բռնում պ. Սաթակը: Եթէ ճիշտ լինէր յօդուածագրի հէնց առաջին յօդուածում («Մշակ» № 227) առաջադրած թեզը՝ որ «բիւրոկրատիա և կենտրոնացում, կենտրոնացում և բիւրոկրատիա—դրանց իրարից բաժանել համարեալ անկարելի է: Երբ երկրի բէժիմը կը լինի ցենտրալիզմ, երբ գոյութիւն կ'ունենան հրամայող, որոշող մի կենտրոն և երբ այդ որոշումները գործադրութիւն պէտք է գտնեն ոչ թէ մի փոքրիկ վայրում,—մի դաւառում կամ մի նահանգում,—այլ մի ամբողջ կայսրութեան մէջ, այդ դէպքում անպատճառ (sic!) պէտք է գոյութիւն ունենայ մի բիւրոկրատիա: Ինքնակալական է քո երկիրը, թէ հանրապետական—դա այնքան էլ նշանակութիւն չունի բիւրոկրատիայի տեսակէտից: Բիւրոկրատիան իշխում է ինքնակալ Ռուսաստանում, հանրապետական Ֆրանսիայում»: Եթէ, ասում ենք, ճիշտ լինէր

այս թեզը, այն ժամանակ լինելով բոլորովին աւելորդ կը լինէր և սոցիալ-դեմոկրատիան Ռուսաստանում կը համարուէր մի քաղաքական յետադէմ կուսակցութիւն, երբ նա իր «ցննտրալիստական» ձգտումներով ուզում է «մի նոր բիւրոկրատիա» (նոտրդրերը յօգուածապիւրինն է) առաջ բերել: Կարճ և ազդու, եթէ ասում ենք քաղաքական կենտրոնացում, ցննտրալիզմ, պիտի դրա Փունկյիւրները վարող պաշտօնեաները լինեն անպատճառ բիւրոկրատներ, իսկ եթէ ձեր ականջին հնչում է բիւրոկրատիա խօսքը, դուք պարտաւոր էք հասկանալ, որ նա իշխում է քաղաքական կենտրոնացման մէջ՝ այն ևս «մի ամբողջ կայսրութեան մէջ»:

Սա մի վէրին աստիճանի բռնադրօսիկ դատողութիւն է, սա, թող ներուի մեզ ասել՝ մի կատարեալ տերմինոլոգիական քարքարիզմ է, ուրիշ ոչինչ:

Թող գոնէ պ. Խաժակը նեղութիւն կրէր իմանալու տերմինի թարգմանական նշանակութիւնը, մի կողմ թողած գաղափարի լայն իմաստը և բերած օրինակները, սրտնց մէջ նա սխալում է չարաչար:

Բիւրոկրատիա—դրա տակ օրինակ դերմանացին հասկանում է (նոյն կերպ և միւս ազգերը)—Beamtenzunftherrschaft Minister—und Beamtenvillkürherrschaft (պաշտօնեաների կզզիացած միութեան տիրապետութիւն, մինիստրների և պաշտօնեաների կամայականութեան տիրապետութիւն):

Իսկ պաշտօնեաների կամայական տիրապետութիւնը կամ բիւրոկրատիզմը կախուած է ոչ թէ մի որեւէ երկրի պետական կազմի կենտրոնացումից—ինչպէս աններելի սխալներով պընդում է պ. Խաժակը—այլ մի որեւէ երկրի պետութեան քաղաքական սխտեմից: Ուրեմն բիւրոկրատիզմը, կամայական պաշտօնակատարութիւնը տիրում է այն երկրներում, ուր քաղաքական սխտեմը արտոլիտիստական (օրինակ Ռուսաստան, Թիւրքիա, Չինաստան) և կէս արտոլիտիստական-սահմանադրական է (օր. Գերմանիան, Աւստրո-Ունգարիան, Եպպոնիան): Ընդհակառակը, բիւրոկրատիզմից զուրկ են այն երկրները, ուր քաղաքական սխտեմը պարլամենտարիստական է, օրինակ՝ բուրժուական-դեմոկրատական հանրապետութիւն Ֆրանսիան, դեմոկրատական միապետութիւն Անգլիան (բացառիկ քաղաքական սխտեմը երկրագնդիս վրայ), դեմոկրատական հասարակապետութիւն Շվեյցարիան, Ամեր. Միացեալ Նահանգները, Աւստրալիան, թէև վերջիններս ոչ կատարեալ ձևերով:

Այստեղ մենք դասաւորեցինք յայտնի, տիպիք օրինակները քաղաքական սխտեմների: Եւ այս դասաւորութիւնից ահ-

ներև է որ մի երկրի կառավարութեան բիւրոկրատիական եւ պարլամետարիստական ճեւի միակ կրիտերիումը պետութեան վարչական մեխանիզմի որակն է եւ ոչ թէ պետութեան կենտրոնացումը կամ ֆեդերացիան: Ըստ այդ կրիտերիումի, ինչպէս պ. յօդուածագիրը կը տեսնէ, բիւրոկրատիական է եւ՝ կենտրոնացած Ռուսաստանը, եւ՝ ֆեդերատիւ Գերմանիան: Ըստ այդ կրիտերիումի, ընդհակառակը, անտի-բիւրոկրատիական-պարլամետարիստական է եւ՝ կենտրոնացած Անգլիան, Ֆրանսիան (որին պ. Պաթակը զարմանալի կերպով բիւրոկրատիական է անուանում), եւ՝ ֆեդերատիւ Շվեյցարիան, Միացեալ Նահանգները:

«Երբ մի կենտրոնի որոշումները դործադրութիւն են գրտնում ոչ թէ մի փոքրիկ վայրում,—ասում է պ. Պաթակը,—այլ մի ամբողջ կայսրութեան մէջ (նօտրգրերը մերն են), այդ դէպքում պէտք է անպատճառ գոյութիւն ունենայ մի բիւրոկրատիա»: Որքան մեխանիքական է այս դատողութիւնը: Ըստ նրա լոգիկայի բաղադրական միջնավայրի խոշոր ծաւալն է, անուշիտութիւնն է, որ դրօշմում է մի երկրի պաշտօնեաների ճակատին բիւրոկրատ «պատուանունը», եւ ոչ թէ քաղաքական սխտեմի, օրինակ միապետական, դրութիւնը: Եւ ստեղծում է մի բիւրոկրատիական-կաստայական ճիւղարկիւս եւ ծայրագոյն բարձրութիւնից լի ու լի ֆունկցիաներ յանձնարարում բոլորին: Վերցնենք գերմանական մանր տէրութիւնները որոնց պ. Պաթակը գեղեցիկ է կգծալլիար է ծառայեցնում միայն ֆեդերացիայի պաշտօնաւոր պաշտպանելու համար, իսկ նրանց կաստայական-իւնկեր-բիւրոկրատիայի մասին խուսափումէ որեւէ բան ասելու: Պ. Պաթակը պէտք է իմանայ, որ գերմանական 20—30 միապետութիւնները (Թագաւորութիւն, իշխանութիւն, մեծ ու փոքր դքսութիւն, ի բաց տոհալ Հանդայի երեք ազատ քաղաքներ՝ Համբուրգ, Բրեմեն եւ Լիւբեկ) իւնկեր-բիւրոկրատական քաղաքական սխտեմներ ունեն: Նա լաւ գիտէ, որ փոքրիկ Թագաւորութիւն Վերտեմբերգը (իւր 19,504km²-ով եւ 2 միլիոն ազգաբնակչութեամբ), Մեծ դքսութիւն Մեկլենբուրգ-Շվերինը (իւր 13,304km²-ով եւ 600,000 բնակիչներով) Մեկլենբուրգ-Ցտրեկիցը (իւր 2929km²-ով եւ 100,000 բնակիչներով) եւ այլ բազմաթիւ մանր իշխանութիւններ ու դքսութիւններ «ամբողջ, կենտրոնացած կայսրութիւններ» չեն, այլ «փոքրիկ վայրեր» մեր կովկասեան նահանգների տարածութեամբ ու բնակիչների քանակով, բայց եւ այնպէս այդ բոլոր զաշնակից մանր միապետութիւնները «թունդ» բիւրոկրատիական սխտեմներ ունեն:

Սրանով, կարծում ենք, պարզուեց թիւրիմացութիւնը և հիմնովին հերքուեց պ. յօդուածագրի մեխանիքական թեզը, որ իբր իւրաքանչիւր պետական կենդրոնացում առանց այլևայլութեան պայմանաւորում է բիւրօկրատիայի գոյութիւնը և իւրաքանչիւր բիւրօկրատիզմ—նախադրում պետական կենտրոնացման:

III

Պ. Խաժակը շատ է վախենում ցենտրալիզմի գաղափարից, իսկ նրա իրականացման առաջ՝ ուղղակի սոսկում: Նա այդ միակողմանիութեամբ այնքան է առաջ գնում և այնչափ չարիքներ վերագրում պետական կենտրոնացման, որ թոյլ է տալիս իրան խնդրակալ ցարի բէակցիային և «ծայրահեղ տիրողութեան կրող մի կուսակցութեան—սոցիալ-դեմոկրատիային»—կշռի միևնոյն նժարի մէջ դասելու: Այդպիսի վերաբերմունքի վերջին հիմքը, ultima ratio-ն, կայանում է այն սիմպլ ու մեխանիքական թեզի մէջ,—իբր ամեն մի կենտրոնացում շաղկապուած է բիւրօկրատիզմի հետ,—որի անհիմն ու բանալ պարուսակութիւնը ցոյց տուինք մենք նախընթաց հատուածում:

«Բէակցիան և սոցիալ-դեմոկրատիան կողմնակից են պետական կենտրոնացման» ասում է նա, ergo, ըստ յօդուածագրի լոգիկայի, ինչպէս բէակցիան պաշտպանում է գոյութիւն ունեցող բիւրօկրատական սիստեմը, այնպէս էլ սոցիալ-դեմոկրատիան ձգտում է պետական կենտրոնացումով ստեղծել մի նոր բիւրօկրատիա:

Այս կարգի պնդումները կամ միամտութեան արդիւնք են և կամ mala fide, յետին միտումով արած մի քայլ. երկուսից մէկը:

Եթէ պ. յօդուածագրին քաջ յայտնի է Ռուսաստանի սոց. դեմ. կադմակերպութիւնների մինչեւ ծրագիրը, մերձաւոր նըպատակը՝ իր տնտեսական, սոցիալական եւ քաղաքական խիստ արժատական պահանջներով, ապա ազգային-ցեղական անբունարարելի լայնարձակ իրատունքներով, մանաւանդ միաձոյլ ազգաբնակչութիւն և առանձնայատուկ պայմաններ ունեցող տերիտորիաների համար, որոնց նկատմամբ կուսակցութիւնը ընդունում է ոչ միայն տեղական լայն ինքնավարութիւն, այլև կարևոր դէպքերում ինքնատրոշման դեմոկրատական սկզբունքը,— եթէ այս բոլորը յայտնի է պ. Խաժակին, ասում ենք, այն ժամանակ նա չպիտի ուրանայ, որ ոչ միայն խօսք է ի կարող լինել կարծրացած, միակամ ու զինատիրա-

կան կենտրոնացման մասին իր բերողը ատիայով, այլև պ. Պաթակը պէտք է անհրաժեշտօրէն ընդունէ, որ սոց.-դեմոկր. մինիմալ ծրագրի ճշգրիտ դործադրութեամբ կ'իրականանայ մի այնպիսի դեմոկրատական հասարակապետութիւն, որի նմանը դեռ գոյութիւն չունի եւրոպայում ու Ամերիկայում: Կարծում ենք, որ Ֆեդերալիստ կուսակցութիւնները ևս ձգտում են քաղաքական այս կազմին, այնպէս, որ այդ տեսակէտից պէտք է մենք իրար լաւ հասկանանք:

Սակայն սոց.-դեմ. կազմակերպութիւնների մերձաւոր իզէալ՝ դեմոկրատական հասարակապետութիւնը կը լինի ցենտրալիստական միայն այն չափով, որ նա կը զրկէ ծայրերին օրէնսդրական ըարձր ինստանցիայից—պարլամենտից, այլապէս նա կը շնորհէ բոլոր այլազգի և այլացեղ ծայրերին իրանց բոլոր գործերի մէջ լայն ինքնավարութիւն, ատունոմ՝ իրաւունքներ: Դեմոկրատական հասարակապետութիւնը (ցենտրալիստական հիմքերի վրայ,) ըստ իր բուն էութեան, մի այնպիսի քաղաքական սիստեմ է, որ սկզբից և եթ, հիմնադրութեան կանոններով, արմատախիլ է անում ազգային հալածանքի, դիստատիական ճնշումների բոլոր կարելիութիւնները:

Թէ ինչպէս կը դասաւորուեն դեմոկրատական հասարակապետութեան մէջ դասակարգային յարաբերութիւնները և ինչ ծաւալ կը ստանան նացիօնալիստական պայքարները,—մի երևոյթ, որ ամեն դէպքում էլ՝ թէ կենտրոնացման և թէ Ֆեդերացիայի մէջ պիտի տեղի ունենայ, քանի գոյութիւն ունեն բուրժուական հասարակական կարգեր,—գրանց մասին այստեղ երկուր ծանրանալ չենք կարող. և իրաւ, ոչ այն պատճառով որ պ. Պաթակը իր յօդուածների մէջ չէ շօշափել խնդրի այդ կողմը, այլ որ տեղի և ժամանակի սղութիւնը հարկադրում է մեզ մի այլ յարմար առիթի վերապահել այդ շահագրգիռ հարցը:

Մենք այստեղ նայում ենք խնդրի վրայ սկզբունքային արժէքի տեսակէտից և մի կողմն ենք թողնում պ. յօդուածագրի՝ «Новая жизнь» օրգանի հասցէին ուղղած անտեղի պարսաւանքները:

Քաղաքական ծրագրի այն մինիմումը, որի ճշգրիտ իրականացումով պետութեան ըարձր սուվերենիտետը (գերիշխանութիւնը) կը ստանձնէ ինքը՝ հսկայ դեմոսը բովանդակ Ռուսաստանի. ժողովրդի այն ըարձր վեհապետութիւնը, որ պիտի սկզբից և եթ ապահովէ բոլոր ազգերի տնտեսական և ժողովրդ-կուլտուրական ազատ զարգացումը՝ հիմնական գրաւականով, օրինական որոշումներով—այնպիսի պայմաններ են

դրանք, որոնք երբեք չեն անհանգստացնում պրոլետարիատին և նրա դասակարգային կուսակցութեան՝ չարիք ու թերութիւններ որոնելու քաղաքական կենտրոնացման մէջ, այլ ընդհակառակը:

Սեպարատիզմի թէ ֆեդերալիզմի սկզբունքային արժեքը բուրժուական է, լիբերալ ծգտում է—դա անհերքելի փաստ է: Միայն տերապետող դասակարգն է, որ ձգտում է անկախ ու ազատ լինել իր աղգային շրջանակի մէջ, որպէսզի անկախ ու ազատ շահագործել կարողանայ աղգային-հասարակական բոլոր հանրարժէք ֆակտորները—տնտեսական, սոցիալական թէ քաղաքական սահմաններում: Միայն բուրժուազիան է, որ իր աղգային տերիտորիայում տնտեսական-արդիւնաբերական ճիւղերը և շուկաները կապիտալիստական անարգել ու ինքնագիւ եքսպլուատացիայի ենթարկելու համար՝ կենսական ինտերես ունի, որքան կարելի է արգելել կամ խանդարել հարեւան ազգի բուրժուազիայի աւելի խոշոր, ուժեղ կապիտալի և կատարելագործուած տեխնիկայի մուտքը: Բուրժուազիան չունի դասակարգային սոլիդարիտէտ (համերաշխութիւն) մերձաւոր սահմաններում թէ՛ միջաղգային բնաւորութեամբ. դրա փոխարէն նա ունի շուկաների գրամման եւ կապիտալիստական շահագործութեան մի անարխիսական մրցութիւն, քաղաքական կոնֆլիկտներին և աղգային պայքարների տոն առող մի կատաղի արշաւանք, որ թաղուած է կապիտալիզմի էութեան մէջ:

Իսկ պրոլետարիատը չունի որեւէ կենսական շահ ֆեդերացիայով թուլացնելու իր խտացած շարքերը: Մի ազգի պրոլետարիատ պէտք է միւսի հետ բաժանէ իր պատմական ճակատագիրը, իր կեանքի դառնութիւնն ու ժպիտը, նա չունի դասակարգային—թշնամական մրցութեան որեւէ ինտերես ու ասիք: Այդպէս էն թելադրում նրա դասակարգային ոչ միայն բէալ շահերը, այլև բարոյական համերաշխութիւնը—in solidum caviren—բոլորը մէկի համար և մէկը բոլորի համար երաշխտորելու իդէալական սկզբունքը:

Պ. Սաժակը առաջին յօդուածի մէջ մեխանիքական լինել է հրապարակ հանում—որի հետ մեր հաշիւը տեսանք,—իսկ երկրորդ յօդուածի մէջ մեխանիքական անալոգներ հանգէս բերում և ենթադրում, որ գրանով հանգոյցը լուծւում է: Նա շարունակ—թէև բոլորովին ի գուր—մատնացոյց է անում Գերմանիայի պետական ֆեդերացիայի վրայ և միխթաւում, որ զբոսնով ջախջախում է իր հակառակորդին, որովհետև հէնց ֆեդերատիւ Գերմանիայում է, որ կազմակերպուած պրոլետարիատն է:

րիաւոր աշխարհի սերտ միացած է և հսկայական ոյժ ներկայացնող գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիան դժգոհ չէ պետութեան ֆեդերատիւ դրութիւնից:

Այս խնդրում ևս կամ պ. յօդուածագիրը միամիտ է, չգիտէ բանի էութիւնը կամ թէ չէ նա լուում է, դիտմամբ չի շտափում երևոյթի պատճառը. դժուար ալտերանտիւ:

Կարևորը խօսքն չէ, ուր այժմեան ֆեդերատիւ Գերմանիայում բանուորական կուսակցութիւնը հսկայական ոյժ ունի, այլ այն, թէ արդե՞ք, դեռ թրքան աւելի վիթխարի և ուժեղ կը լինէր նրա քաղաքական հմայքը, եթէ լինէր պետական կենտրոնացում, ըստ քաղաքական սխառմի դեմոկրատական սկզբունքներով և ոչ այժմեան ձևով:

Գերմանիայի ներկայ պետական ֆեդերացիան—Bundesstaat—ինչպէս գիտենք, ինկերական-բուրժուական կաղապարում է, որի ձեռակերտողը եղաւ երկաթէ կանցլեր Բիսմարկը: Ինչ ձևով ու կապերով միանալու մէջ կամք ու ցանկութիւն չունէր ժամանակակից պրոլետարիատի քաղաքական ներկայացուցիչը—սոցիալ-դեմոկրատիան—որովհետև նա իր զարգացման սաղմային վիճակումն էր գտնուում և նոյնիսկ մի կոմպակտ կուսակցական մարմին չէր կազմում, այլ ցիրուցան ֆերայներ (խմբակցութիւններ), առաջացած Լասալի, Բեքելի և Լիբկնեխտի ձեռներէցութեամբ: Եթէ Գերմանիան մաշէր Ռուսաստանի ներկայ բոլշևիկները և գերմ.-սոցիալ-դեմոկրատիան ունենար այն ժամանակ ներկայի ոյժը, կասկած չկայ, որ նրա քաղաքական ծրագրի միանմումը կը լինէր՝ վերջ տալ բոլոր անդամահատուած միապետութիւնների գոյութեան և վերաստեղծել մի միաձոյլ Գերմանիա դեմոկրատական-հասարակապետական կազմով: Իսկ այժմեան դաշնակցական Գերմանիան՝ Պրուսիայի հեգեմոնիայով, չարիքներից փոքրագոյնն է համեմատած այն Գերմանիայի հետ, որի բոլոր անկիւններում կը տիրէր պրոլետական ինկերական աքսոլիտիզմը, եթէ ցենտրալիստական լինէր ամբողջ պետութիւնը: Գոնէ այժմ եթէ Պրուսիայում տուժում է սոցիալ-դեմոկրատիական կուսակցութիւնը քաղաքական իրաւագրկութեան ներքոյ, նա համեմատաբար ատկիճակ ունի Բաւարիայում, Վիւրտեմբերգում, Բադենում և այլ տեղերում: Այժմ գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիան մաշում է քաղաքական զարգացման վերջին էտապը, և նա կարիք չունի այլևս բուրժուական հասարակական կարգերը ցենտրալիզմի կամ ֆեդերալիզմի հիմքերի վրայ դնելու, կապիտալիստական տնտեսութեան սխառմը և դրանով պայմանաւորուած բնդհանուր բուրժուական կարգերը հասնելով իրանց զարգաց-

ման գազաթնակէտին՝ նախապայման կը դառնան սոցիալական յեղափոխութեան. մի կատաստրոֆային ակտ, որ հիմնապէս վերջ կը տայ՝ և՛ միջնադարեան իւնկերական-միապետական և՛ մանր բուրժուական-բիւրգերական, և՛ մօզերն բուրժուական-կապիտալիստական կարգերի (իրանց սեպարատիստական թէ ֆեդերալիստական գունաւորումներով) գոյութեան և կը հիմնէ նրա փոխարէն մի էքսպանսիւ կոլեկտիւ մարմինն սոցիալիստական հիմքերի վրայ: Իսկ վիթխարի կոլեկտիվիզմը իր կենտրոնական ու ստորագաս ֆունկցիաներով, ոչ թէ հասարակ, այլ մի գերաստիճանի ցինտրալիզմ՝ է, որը, ըստ պ, Սաժակի դատողութեան, պէտք է անպակաս լինի բիւրօկրատիայից, հէնց այն պատճառով, որ նա ցենտրալիստական է:

Անտեղի և անհիմն թեզերն ու անալոզները, ինչպէս տեսնուծ ենք, մեզ մազաշափ անգամ չեն օգնի՝ խնդիրը զոհացուցիչ կերպով պարզաբանելու և լուծելու համար:

IV

Սակայն մեր յօդուածագիրը չի բուականանում զրանցով, նա ապաւինում է սոցիալիստական հեղինակութիւններին և աշխատում նրանց անունով ապացուցանելու իր առածը: Եւ իր յօդուածի երրորդ մասում, պ. Սաժակը հանդէս է գալիս, ըստ երևոյթին, որպէս թունդ մարքսիստարան:

Թէ ինչ քաղաքական նախատեսումներ են ունեցել Մարքսն ու Էնգելսը, որոնք, հակառակ նրանց սպասածի, ժամանակին չեն կատարուել,—զրանց և զրանց պատճառների մօտին խօսելը չէ վերաբերում մեզ զբաղեցնող խնդրին, և սխտեմատիկ ու հետեղական լինելու համար չպէտք է պ. Սաժակը մի քանի խօսքով ասէր ու անցնէր զրանց վրայով:

Մենք հետեւենք այն խնդրին, թէ ի՞նչ դիրք են ունեցել մարքսիստական մեծութիւնները ազգային խնդրի և քաղաքական կազմի վերաբերմամբ:

Պ. Սաժակը շատ թոյլ է ըմբռնում դասակարգային տիրապետութեան և կռուի գաղափարը. նա շատ քիչ է ծանօթ—ինչպէս յօդուածից պարզ երևում է—Մարքս-Էնգելսի արածներին՝ անցեալ դարու 40-ական, 50-ական և 60-ական թուականներին: Աննհերկին ու մեղադրելին խօսյող չէ, այլ այն, որ նա մի առանձին էրուդիցիայով ժխտում է մէկը և հաստատում միւսը հակառակ իրողութեան ու փաստերին:

«Մարքսն ու Էնգելսը—ասում է հեղինակը—չափազանց զբաղուած էին զուտ դասակարգային խնդիրներով—բուրժուա-

զիայի կծու քննադատութիւնով և պրոլետարիատի կեանքի բարելաւման հսկայական հարցով, — նրանք ժամանակ չունէին զբաղուելու նոր հարցերով», այսինքն «ազգային խնդրով»:

Եթէ պ. Խաթակը բմբունէր Մարքսիզմը, նա կ'իմանար, որ ոչ Մարքս-էնգելսի և ոչ նրա յաջորդների համար գոյութիւն չունի քննադանցական «ազգային խնդիր» կանգնած դասակարգերից վեր, հեռու նրանց բէալյարաբերութիւնների ու շահերի ընդհարման շրջանակից: Երբ ըստ մարքսիզմի «մարդկային հասարակութեան պատմութիւնը ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ պատմութիւն դասակարգային կռիւների» և երբ այդ դասակարգային կռիւների փաստական ուսումնասիրութիւնն ու տեսական հիմնաւորումը կազմում է Մարքս-էնգելսի գիտնական փայլուն ծառայութիւններից մէկը, նշանակումէ՞ «նոր հարց» չէ «ազգային խնդիրը» այլ մի անգամ ընդ միշտ հիմնաւորուած դասակարգային կռուի թէօրիայով բացատրելի հասարակական-քաղաքական երևոյթներ:

«Այն չափով — ասում են Մարքս-էնգելսը — որով կը վերանայ անհատի (ինչպէս և դասակարգի. Բ. Ի.) շահագործութիւնը անհատի միջոցով, նոյն չափով կը վերանայ մի ազգի շահագործութիւնը միւսի միջոցով»¹⁾: Իսկ սա, պ. Խաթակ, «երկուսից երեք բառ չէ, նուիրուած ազգային խնդրին», այլ մի մնայուն կլասիք պատու, որով արտայայտուած է այն պատմական ճշմարտութիւնը, թէ որքան կը շարունակուէ կապիտալիստական շահագործութիւնը (պրոլետարի շահագործութիւնը բուրժուայի միջոցով), այնքան էլ գոյութիւն կ'ունենայ ազգային ճնշումն ու հալածանքը — շահագործութիւնը — տիրապետող դինաստիայի տիրապետող դասակարգի միջոցով:

Եթէ այդ ուղղութեամբ հետեւելու լինենք Մարքս-էնգելսի (մանաւանդ առաջին) հրապարակախօսական գործունէութեան 40-ական և 50-ական թուականներին, կը տեսնենք, որ այդ վառվռուն յեղափոխականները ժամանակակից բոլոր ուժեղ շարժումների վերաբերմամբ արտայայտուել են՝ թէ Փրանսիական, գերմանական, սոնտրիական յեղափոխութեան, թէ ունգարական սպիտամբութեան, թէ իտալական, յետոյ Փրանս-պրուսական պատերազմի թէ Ռուսաստանի լեհական հալածանքների ու ճնշումների և թէ պ. Խաթակի սրբաբնի մօտ խնդրի՝ «Արեւելեան հարցի» մասին:

«Թիւրքիան — գրում էր Կարլ Մարքսը թէ 1853 թ. «New-York Tribune» թերթի մէջ — կադմում է լեզիտիմիստ Եւրոպա-

1) K. Marx und Fr. Engels, «Das Kommunistische Manifest» էր. 22.

յի մի վիրաւոր կէտը: Լեզիտիմիստ և միապետական կառավարութեան սխտեմի անընդունակութիւնը՝ սկսած Ֆրանսիական առաջին յեղափոխութիւնից, արտայայտուել է մի նախադասութեան մէջ՝ ուղիղ և անխախտ պահել status quo-ն: Այդ ընդհանուր հանաձայնութեան մէջ—այն է թողնել իրերը այնպէս, ինչպէս նրանք որևէ պատահականութեամբ առաջացել են—կայանում է տիրապետող պետական ոյժերի անգօրութեան և աղքատութեան ապացոյցը, որ նրանք կատարելապէս անընդունակ են զարկ տալու յառաջադիմութեան ու քաղաքակրթութեան»¹⁾:

Աւելի ասենք: 60-ական թուականներին, երբ Ռուսաստանը Պրուսիայի օգնութեամբ հնչում, խեղդում էր յեղափոխական Լեհաստանին, 1863 թ., ապրիլի 28-ին այդ առթիւ կայանում է Լոնդոնում անգլիական և Ֆրանսիական բանուորների մի հսկայական միտինգ, որը հէնց պատճառներից մէկն է դառնում Մարքսի յայտնի «Խնտերնացիօնալի» («Internationale Arbeiterassoziation») հիմնադրութեան: Եւ առաջին բարեմադթութեան հասցէն, որ հիմնադրութիւնից յետոյ «Խնտերնացիօնալը» ուղղում է Ամերիկ, Միաց.-Նահանգների նախադահ Լինկոլնին, կազմում է համալսմբուած գիտակից բանուորութեան համակրանքի արտայայտութիւնը ստրուկների աղատութեան վերաբերմամբ: Վերջապէս «Խնտերնացիօնալն» էր այն կազմակերպութիւնը, որ պարսաւում էր անգլիական տիրապետող դասակարգերի դէմ և ջերմ պաշտպանում ընկճուած իրլանդացիների դատը: Իսկ «Խնտերնացիօնալի» ոգին ու ղեկավարը ինքը Մարքսն է եղել: «Ոչ իրլանդական, ոչ լեհական շարժումները և ոչ ստրուկների ազատագրութիւնը չունին ոչինչ անմիջական (նոտրզերը մերն է) բան վարձու բանուորութեան դասակարգային ինտերեսներին հետ»¹⁾—ճիշտ նկատում է Կարլ Կաուցկին: Այնուամենայնիւ, կ'աւելացնենք մենք, Մարքսի «Խնտերնացիօնալը» զբաղւում էր այդ կարգի «ազգային խնդիրներով», «նոր հարցերով»:

Եւ այդ բոլորից յետոյ ասել ու պնդել, պ. Ռաժակ, թէ «Մարքսն ու Էնգելը բոլորովին չեն զբաղուել ազգային հարցով»: Դուք Մինսկուն, «Новая Жизнь» օրգանին էք անտեղեկութեան և անբարեխղճութեան մէջ մեղադրում: Այժմ դատաւոր եղէք ինքներդ ձեզ վրայ:

1) K. Mark, «Das Nationalitäten in der Türkei beim Beginn des Krimkriegs» («Neue Zeit», XV տարին II հատ. եր. 69:

1) K. Kautsky «Das Erfurter Programm» եր. 253:

Պարոն յօդուածագիրը անցնում է այնուհետև ներկայ տօնաշարի խնդիրներին և աշխատում նրանց առարկայի վաշտապանի ֆեդերացիայի գաղափարը: Նա բացառապէս ծանրանում է Կ. Կառուցելու «Էքսպրեսի» հայերէն թարգմանութեան համար գրած յառաջաբանի, ապա «Verus»-ի (աւստրիական սոցիալ-դեմոկրատ) նոյն ուղղութեամբ գրած աշխատութեան վրայ:

Ի զուր նեղութիւն է քաշել պ. Խաժակը:

Դեռ 90-ական թուականներին Կառուցելին ուժեղ պոլեմիկա էր մղում իր «Neue Zeit» օրգանի և «Vorwärts»-ի մէջ՝ Ֆրանց Մերինգի, Բօզա Լուքսեմբուրգի և Պարվուսի (գարձեալ մարքսիստական յայտնի թէօրէտիկներ) դէմ լեհական հարցի առթիւ: Նա պնդում էր ռուսական Լեհաստանի անկախութեան, կատարեալ անջատման անհրաժեշտութիւնը: Դրան հակառակում էին միւս մարքսիստները: Այժմ, սակայն, նոյն Կառուցելին ժխտում է իր այն ժամանակուայ պնդածը մեզ համար գրած յառաջաբանի մէջ և շեշտում, որ Լեհաստանը ևս պիտի մնայ Ռուսաստանի պետական կազմի մէջ. Կառուցելին հետևողական և բնական է իր դիտողութիւնների մէջ: Նա անհրաժեշտ էր համարում Լեհաստանի անջատումը միայն այն ժամանակ (90-ական թուականներին), երբ «հաւանականութիւն չկար, թէ ռուսական արտիլերիայի արժատից կը ջախջախուի, երբ ազատ Ռուսաստանը երազ էր թւում, ուրեմն անհրաժեշտ էր անկախ Լեհաստանը, որպէսզի գրանով սահմանափակուէր Ռուսաստանը, պաշտպանուէր Արեւմտեան Եւրոպան նրա նուաճումներից»: Ճիշտ այնպէս, ինչպէս «Կովկասի անջատումը Ռուսաստանից,—աւելացնում է Կառուցելին—և Թիւրքիայի պահպանումը համարում էր արեւմ. Եւրոպայի դեմոկրատիայի համար մինչև 19-րդ դարի 70-ական թուականները որպէս մի կարևոր միջոց ցարիզմը թուլացնելու և գրանով ամենուրեք զարկ տալու դեմոկրատիային»: Այդպէս է մտածում Կառուցելին:

Եւ երբ նա այժմ Ռուսաստանի ապագայ քաղաքական կազմի նկատմամբ նպատակադրմար է դառնում ֆեդերացիան, այդ ոչ այն պատճառով, որ նա համեմատում է ցեղաբաշխութեան ձևի (այն, որ պաշտպանում է Ռ. Մ.-Դ. Բ. Կ.) հետ և գերադասում առաջինը—այս պէտք էր շեշտել պ. Խաժակը,—այլ որ նա ֆեդերալիզմը հակադրում է սեպարատիզմին և իրաւամբ ընտրում առաջինը. մի ընտրողութիւն, որ կ'անէր Ռուսաստանի ամեն մի սոցիալ-դեմոկրատ:

Կառուցելին ծանօթ չլինելով Ռուսաստանի բոլոր յայտնի կուսակցութիւնների քաղաքական ծրագրերի հետ, դժբախտա-

բար մի քանի չափազանցութիւններ է անում: Օրինակ Կառուց-
կին կարծում է, որ Ռուսաստանի սահմաններում ապրող զա-
նազան ազգերի—Ֆինների, լիտովցիների, փորր ռուսների, Կով-
կասեան զանազան ժողովուրդների մէջ—հոռւ է մի զօրեղ
մղում գէպի ինքնուրոյնութիւն. մի մղում, որ արտայայտել է
սուսական տէրութեան հետ ունեցած պետական կապերի վե-
րացման, Ռուսաստանից զօրով անջատուելու և կատարեալ պե-
տական ինքնուրոյնութիւն ձեռք բերելու ձգտումները:

Այսպիսի արտառոց երևոյթ, ինչպէս դիտենք, ամենեկին
գոյութիւն չունի Ռուսաստանում: Բացի լեհական սոցիալիս-
տական կուսակցութիւնից (P. P. S.), որի գրօշակի վրայ
գրած «Los von Russland» (հեռանալ, պոկուել Ռուսաստա-
նից) նշանաբանը նոյն իսկ շատ թոյլ է շեշտուում ներկայ յեղա-
փոխութեան օրով,—չկայ այլևս Ռուսաստանում մի ուրիշ կու-
սակցութիւն (եթէ մի կողմ թողնենք վրաց-ադնուականութեան
հին-հին երազները), որ ունենար պետութիւնից իսպառ անջա-
տուելու յամառ գեվիզը:

Այս բոլորից յետոյ պարզ է, որ Կառուցկին միայն գործ-
նական արժէքի տեսակէտից է առաջարկում Ֆեդերատիւ ձևը
իբրև փոքրագոյն չարիք սեպարատիզմի հետ համեմատած: Պ.
Պաժակը չունի ամենաչնչին փաստն անգամ, ցոյց տալու, որ
Կառուցկին իր պնդումները հակադրում է մեր երկրի սոցիալ-
դէմոկրատիայի դէմոկրատական-հասարակապետական ցենտրա-
լիզմին:

Իսկ ինչ Վերուսի («Verus») գրքին է վերաբերում, ուր նա
Աւստրիայի Ֆեդերացիան է պաշտպանում, դա ևս չի կարող
մեզ համար նշանակալից օրինակ լինել: Եթէ իսկապէս քաղա-
քական Ֆեդերացիան պատճառ կը դառնայ, ինչպէս աւստրիա-
ցի հեղինակն է ընդունում, վերջ տալու Աւստրիայի խոնի-
քական կրիզիսին, ազգերի կատաղի պայքարներին, այն ժա-
մանակ դա ամենախելօք տակտիկան կը լինի, որին կը դիմէ
աւստրիական սոցիալ-դէմոկրատիան: Սակայն պ. Պաժակը
պէտք է լրջմտօրէն վերաբերուէ դէպի մեր երկրի սոց.-դեմ.
կազմակերպութիւնների քաղաքական իդէալը, որ իր իրակա-
նացումով երբէք կարելիութիւն չի տայ ազգերի հիմնական ի-
րաւունքների խախտման, այսինքն առաջ չի բերի կիսարոո-
ւիւտիստ Աւստրիայի ներկայ քաղաքական կրիզիսը:

Սակայն բացի այդ մակերևոյթային դիտողութիւններից,
պ. յօդուածագիրը պատմում է մեզ չեղած դէպքեր, «Տնարում
է փաստեր» որ իբր «Բոնդը» (հրէական սոցիալ-դէմոկրա-
տական կազմակերպութիւնը), Ղեկական սոցիալ-դէմոկրա-

տիան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան նման պահանջում են ֆեդերացիա:

Այս կարգի արտուրդ դատողութիւն աւելի քան անսպասելի է: Եթէ կայ բովանդակ Ռուսաստանում մի սոց.-դեմ. կազմակերպութիւն, որ ամենից շատ է խուսափում քաղաքական ֆեդերացիայից, որովհետեւ nolens volens չի կարող նա ֆեդերացիայի խնդիր դնել հրապարակի վրայ—դա հրէական «Բուռն» է: Ինչպէս կարող է մի կուսակցութիւն ֆեդերացիայի խնդիր պաշտպանել այնպիսի քաղաքական միջնափայրում, ուր նա մի կտորը հող, տերիտորիա չունի: Պ. Սաժակը շփոթեցնում է երկու բան միմիանց հետ: «Բուռն» պահանջում է միայն և միմիայն կուսակցական-կազմակերպչական ֆեդերացիա, ուրիշ ոչինչ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս հայերիս մէջ Սոցիալ-դեմոկրատական բանուորական հայ կազմակերպութիւնն է պահանջում: Նոյնը վերաբերում է և լեհական սոցիալ-դեմոկրատիային: Նա ևս հեռու է պետական-քաղաքական ֆեդերացիայի գաղափարից, դա ևս «հնարովի փաստ» է:

Աւելի համոզեցողիչ չէր լինի արդեօք և գրողի բարեխղճութիւնը, չէ՞ պահանջում, որ պ. Սաժակը կոնկրետ փաստերով խօսէր ընթերցողի հետ և տար ճշգրիտ աղբիւրներ իր բոլոր պնդումներին համար:

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք, որ պ. Սաժակը չի կարողացել նոյնիսկ ամենահամեստ չափով ցոյց տալ ֆեդերալիզմի գերազանցող առաւելութիւնները և ցենտրալիզմի անուղղելի թերութիւնները: Առհասարակ շատ սխալ է ընտրել նա իր քննադատական մեթոդը: Եթէ նա գրում ու դատում է սոցիալիզմի սկզբունքների տեսակէտից, պէտք է վերլուծէր Ռուսաստանի սոց.-դեմ. բանուորական կազմակերպութիւնների մերձաւոր քաղաքական դաւանանքը և ասպցուցէր նրա (ցենտրալիզմի) աննպատակայարմարութիւնը թէ պրոլետարիատի դատակարգային շահերի տեսակէտից և թէ ազգերի ընդհանուր կուլտուրական զարգացման տեսակէտից, անչափայել կու հայեցակէտերի հիման վրայ պաշտպանէր ֆեդերալիզմը: Ոչ մէկը և ոչ միւսը չի տուել մեզ պ. Սաժակը, և նրա յիշած փաստական տեղեկութիւնները, ինչպէս տեսանք, մասամբ սխալ հասկացուած և մասամբ հնարովի են:

Իշխաննան

ՀԱՅ-ԹԻՒՐԿԱԿԱՆ ՋԱՐԳԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱ-
ԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ¹⁾).

Հայ-թիւրքական ջարդերը, որոնք՝ կազնեցրել են Անդր-
կովկասի նօրմալ կեանքի ընթացքը, իբրեւ սև անպառաժ ցցունե-
լով ազատարար շարժումների զիմաց, մի խոշոր հասարակա-
կան պրօքլեմ է, որը քննելու համար բնականաբար անհրաժեշտ
է լինել օրեկափա:

Ջարդեր ու կոտորածներ ամբողջ Ռուսիայում են, որտեղ
խուլիգանների ու զօրքի սանձարձակ կամայականութեան է
յանձնուած այս կամ այն ժողովուրդը, ուսանողութիւնը, աշա-
կերտութիւնը, հասարակաց լաւագոյն մասի կարծիքը զեկալա-
րող ինտելիգենցիան, ամեն տեղ, որտեղ կայ կռիւ տիրապետող
քաղաքական կարգերի՝ սանձարձակ ու հիւժուած ինքնակա-
լութեան դէմ, որի գոյութիւնը պատմական անսխալու-
նիդմ է այսօր:

Ձախջախուած ինքնակալութիւնը տեսնելով որ զրուած է
իւր մահացուցակը, կատաղի բողոքը անցել է ժողովուրդի
բոլոր խաւերը, ոչակցիա առաջ բերելու համար սկսեց ջարդել
այն բոլոր տարրերը, որոնց մէջ նկատուած է հակակառավար-
չական, յեղափոխական շարժում: Ջարդել, կառավարութեան
կարծիքով կրնշանակէ, սարսափեցնել ազգաբնակչութեան
աւելի չափաւոր տարրերը, նրանց ստիպել փրկութիւն որոնելու
ինքնակալութեան թեւերի տակ և միաժամանակ կամայ թէ ա-
կամայ գուրս շարժելու իրանց միջից ծայրայեղ տարրերը:
Ջարդել, այդ կրնշանակէ, միաժամանակ այդ փոթորիկների
մէջ գուրս հանել և խորտակել յեղափոխական ուժերը, դատա-

1) Շօշափուած հարցը, որին մենք նուիրել ենք մի շարք ակտութիւն-
ներ, չափազանց կարևոր է մեր ներկայ և ապագայ կեանքի մէջ, ուստի
լայն, բազմակողմանի լուծաբանութիւնը անհրաժեշտ է: Տպելով այս զրուած-
քը պէտք է ասենք որ մենք համաձայն չենք յօդուածի մի քանի կէտերի
հետ:

պարտելով նրանց չէզօքութեան, երբ նրանք ամեն մի բայլ ստիպուած պիտի լինեն անել բազմաթիւ անմեղների արեան գետերով. այդ ջարդերով միաժամանակ իմաստուն ինքնակալութիւնը երազում էր բաժանել ու շլատել հակառակորդ ուժերը, հեշտութեամբ տիրելու համար, աշխատում էր իւրաքանչիւր ազգութեան մէջ զարգացնել նացիօնալիզմի սրղը, ներհակ տարրերի թոյնը, ինտերնացիօնալի կուռ, ջախջախիչ ուժի դիմաց:

Այդ միջոցներով միապետական դիպլոմատները ցոյց տուին միայն, թէ ինչպիսի անախրոնիզմ է միապետական սխառմը ներկայ տնտեսական-հասարակական կարգերի ժամանակ, թէ որքան անմիտ է վրկել աշխատելը զէպի տնդունող պահավիժուող ինքնակալութիւնը: Յեղափոխութեան հետզհետէ զօրեղացող սատանումները և ինքնակալութեան ողորմելի դրութիւնը ապացուցեցին, որ ջարդերը, ինքնակալութեան հիւանդատ ջղաձգութիւններն են, որ ինքնակալութիւնը և յեղափոխութիւնը, տրամադծօրէն իրար ոչնչացնող հակադրութիւններն են, հետևաբար երկուսից մէկին է պատկանում կեանքը:

Եթէ Ռուսիայում կառավարութեան նեցուկ դարձան խուլիգանները, ապա Կովկասում հայերին, իբրև յեղափոխական տարրի, ջարդելու համար, կային այնպիսի հանգամանքներ ու դրութիւններ, որոնք արգասիք էին Անդրկովկասի տնտեսական կեանքի յարաբերութիւններին և որոնցից հեշտութեամբ և մեծ հաճութեամբ օգտուեց մեռնող ոէժիմը: Ի՞նչպէս:

II

Կովկասը անցնելով ռուսական կառավարութեան ձեռքը, ներկայացնում էր մի անկերպարան, կիսակուլտուրական երկիր, որը սակայն մտնում էր առաջխաղացութեան աւելի նորմալ պայմանների մէջ քան առաջ, և բովանդակում էր իւր մէջ ժողովուրդներ, տարբեր կուլտուրական մակարդակով և տոանձնայատուկ դասակարգային դիֆերենցիացիայով. տիրապետող խոշոր ժողովուրդները կազմում էին և են՝ Հայերը, Վրացիները և թիւրքերը: Առաջինը իբրև աւելի ճնշուած, քաղաքականապէս հալածուած ժողովուրդ, զարգացրել էր իւր մէջ յարմարուելու ընդունակութիւնը, զարգացրել էր իւր մէջ արհեստները և վաճառականութիւնը՝ հանգամանքներ, որոնց վրայ յենուած էր նրա մրցելու, գոյութեան կուռում պայքարելու ուժը. այդպիսի մի ժողովուրդ, զուրա եկած թիւրք-թաթարական գերիշխանութիւնից, չէր կարող ունենալ խոշոր կալուածատիրական կատեգորիա. հայկական արիստոկրատիան ներկայացնում էր, հո-

գետը արիստոկրատիա՝ այսինքն կղերը, որի ոյժը մէծ է եղել ժողովրդի վրայ, շնորհիւ ազգային քաղաքական դիկտատուրայի բացակայութեան. բայց իբրեւ քաղաքական տնտեսական կառնեզօրիա, նա մի պատիւ ուժ է, մի բուժ ու նահապետական շահագործող, օրգանապէս յետադէմ ու քարացած: Առաջխաղաց տարրը հայ ժողովրդի մէջ վաճառականութիւնն էր, որը իբրեւ առաջխաղաց տնտեսական կատեգորիա օրգանապէս ընդունակ էր և ձգտում էր աւելի և աւելի առաջ ընթանալու: Չլինելով հայերի մէջ ուժեղ կալուածատիրական խաւ, ժողովրդի մէջ տիրապետող էր հանդիսանում կղերը, որը իբրեւ յետամնաց տարր, յետ նահանջեց ասպարիզից, տեղի տալով զարգացող վաճառականութեան, որը քիչ թէ շատ բարուրդ պայմանների մէջ կարողացաւ զգալի ուժ ներկայացնել: 60-ական թթ. բեֆորմները ազատ զարգացման դռներ էին բացում ուսն բուրժուազիայի համար: Այդ առաջխաղացութիւնը, արդիւնաբերութեան արագ աճումը, չէր կարող իւր ընթացքի մէջ չըզգել նաև Կովկասը: Բուրժուազիայի զարգացումը Ռուսիայում, խթան էր և կովկասեան բուրժուազիայի զարգացման. հասարակական հոսանքները, որոնք ծնունդ էին այդ շարժման՝ լիբերալիզմը, միաժամանակ խթան էր հասարակական ուժերի առաջխաղացման Ռուսիայի բոլոր կուլտուրական տարրերի մէջ: 60-ական, 70-ական թթ. լիբերալ շարժումները Ռուսահայերի մէջ կապուած էին հայ բուրժուազիայի առաջխաղացութեան հետ, որը հետևանք էր ռուսական կեանքի զարգացման նոր շրջանին, երբ բուրժուազիան ճորտատիրական կարգերի վերացմամբ, մի քայլ ևս յաղթանակեց: Բուրժուազիան ընդհանրապէս և հայ բուրժուազիան մասնաւորապէս իբրեւ տնտեսական եռուն մրցման ենթակայ մի կատեգորիա, պիտի ձգտէր ներմուծել Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, տեխնիկան իւր օգտակարի մէջ. նա պիտի բռնէր դիրքեր տնտեսական աւազարտող արշաւի ժամանակ, պիտի օգտուէր բոլոր հնարներից, ձեռք ձգելու և պահելու արդիւնաբերական ձեռնարկներ. հայ բուրժուազիայի լիակից, քաղաքակրթական նորանոր միջոցներ իւրացնելու ընդունակութիւնից էր կախուած, նրա, Կովկասի մէջ ազդեցիկ տնտեսական դիրքեր բռնելը. և իրաւ, ոչ մի տարր Կովկասում այնպէս ընդունակ և վարժ չէր բռնելու այդ դիրքերը, ինչպէս հայ վաճառականը: Նա կարիք ունէր մասնագէտ տեխնիկներին, քաղաքակրթական նորմուծուող ձևերի, և դրս հետեանքն էր ահապին թուով ինտելիգենտ պրոֆեսիայի մարդկանց բազմամալը. այդ ընդհանուր շարժումը ստեղծեց մեր մէջ 19-րդ դարու կուլտուրական կեանքը:

խոշոր կապիտալի մուտքը Կովկաս ստեղծեց եռուն մրցութեան ասպարէզ, արդիւնաբերական ձեռքերի զարգացումը առաջացրեց բուրժուազական համախմբութիւնների պայքարը, որը արդայայտուեց նաև մամուլի մէջ: Բազուն, համախարհային այդ շուկան, և Կովկասի դարկերակը, գրաւեց խոշոր կապիտալի ներկայացուցիչներին. ոչ միայն հայ առևտրականն էր, որ միջոցներ ունէր համեմատաբար, տնտեսական ձեռնարկներ անելու, այլև նա էր, որ աւելի ընդունակ էր մրցելու այդ ասպարիզում. քան տեղական որևէ այլ ժողովրդի վաճառականութիւն: Ապրիլի դաշտերը, որ բնակեցրած էր թիրքերով, հետզհետէ գրաւուեցին վիշկաների տնտեսով: Այդ տեղ սկսեց զարգանալ հայ բուրժուազիան. 90-ական թ. նա խոշոր ուժ էր ներկայացնում արդէն. իսկ այսօր, երբ նորն տեղում մրցութեան մէջ է մտել եւրոպական և ռուսական կապիտալը տեղական կապիտալի հետ, այնուամենայնիւ նախկին արդիւնագործութեան մօտ 30%-ը գտնուում է հայ բուրժուազիայի ձեռքը, մօտ 50%-ը թիւրք, իսկ վրացական բուրժուազիայի ձեռքը գրեթէ հսկին: Քաղաքի ընդհանուր առևտուրը գլխաւորապէս գտնուում է հայ միջին ու փոքր բուրժուազիայի ձեռքը: Այդ պատկերն ունի Կովկասի ամենախոշոր տնտեսական կենտրոնը:

Իսկ Թիֆլիսը, որը վրացի նաղիտնալիստները չեն մոռանում, որ դա Քաղթալիկայի նախկին մայրաքաղաքն է և նրա աւերումը պարիսպները տեսնելով, դառնութեամբ արցունք են կաթեցնում, չէշէտով նրա հին փառքը: Այդտեղ տնտեսական ձեռնարկների մեծագոյն մասը հայ բուրժուազիայի ձեռքում է: Նրա ձեռքում է քաղաքի արդիւնագործութիւնը և առևտուրը, նա կապիտալի միջոցով տիրացել է քաղաքի լաւագոյն մասերին. ծխախոտի արդիւնագործութիւնը, որը Թիֆլիսի խոշոր տնտեսական ձեռնարկներից է, գրեթէ հայ բուրժուազիայի ձեռքում է, ոգելից, բմպելիների արտաճանութեան մէջ հայ բուրժուազիան յօրեղ և վտանգաւոր մրցակից է վրացականին: Այդ դրութեան մէջ է Կովկասի երկրորդ տնտեսական կէտը: Այդպէս և այլ տեղեր, Ղարաբաղի, Նուխուտի մետաքսագործութիւնը և Սիւնիքի պղնձահանքերը, Նրեանի գինեգործութիւնը և առհասարակ բամբակի, բրդի արտաճանութիւնը, գլխաւորապէս գտնուում են հայ կապիտալիստների ձեռքում:

Այդ յաջողութիւնները որ ունէր հայ բուրժուազիան, անդուրեկան պիլիւններ էին քիւրդկրաւիական կառավարութեան համար. նա տանել չէր կարող, երբ հարուստ Կովկասում ռուսական կապիտալը աննշան դեր էր խաղում, տանել

չէր կարող, երբ համաշխարհային Ապշերոնում ուռն լուրժու-
ադիայի ժրցումը ուժեղ չէր. այդտեղ հայ բուրժուազիան կա-
տարում էր խոշոր դեր, մուտք էր գործում անգլիական կա-
պիտալը, իսկ ուռն կապիտալը անկարող էր մեծ դեր կատա-
րել. նա դեռ խուսափում էր վտանգաւոր բիսկներէր ըստական
հեռու վայրի անծանօթ մի դործի մէջ: Ինքնակական-բիւրո-
կրատիական կարգերի մէջ, կապիտալի ազատութիւնը, վանդա-
կի մէջ ընկած թռչնակի ազատութիւն է, որին տալիս են
շարժուելու որոշ սահմաններ. ահա թէ ինչու հայ բուրժուա-
զիայի յաջողութիւնները դիւրեկան չէին և սանձուում էին յա-
ճախ կառավարութեան կողմից, իսկ ուռնական կապիտալի
ներկայացուցիչները կատաղած ուժակոծում էին հայ նոգըր,
անուանելով նրան վաճառական ժողովուրդ—չէին զլանում
պախտրակել այն կամ այն վարչապետին, եթէ գտնում էին որ
նա թուլութեան կամ յիմարութեան շնորհիւ միջոցներ է տուել
օտար կապիտալի զարգացման կողմանում. բաւական է յիշել
Սուգորին հօր, Իլովայսկու նետերը, ուղղած Գոլիցինին:
(«Кремль» «Нов. вр.»):

Հայ բուրժուազիան բնական է պիտի բռնէր շողորթ-
թուլեան ու յարմարուելու քաղաքականութիւնը. բնական է, որ
նրան դիւր չէին գալ կառավարութեան քմահաճոյքները, բայց
պարզ էր և այն, որ նա անկարող էր որեւէ ըմբոստ բայլ կամ
բողոք անել, նա օրգանապէս իւրը կոսմոպոլիտ մի տարր,
անում էր այն, ինչ յարմար էր իւր շահերին. առիթներ էր որոնում
դիւր գալու կառավարութեան, մասնակցում էր փողով կառա-
վարութեան ձեռնարկներին, կուրօրէն հետևում էր նրա բռնի
ուռնացման քաղաքականութեան. նա արտաքուստ միապետա-
կան էր, թէև սրտանց կը կամենար մի փոքր աւելի լաւ պայ-
մաններ. արհամարհում էր այն ինչ ազգային էր, որովհետեւ
չկար դրանից ոչ մի շահ, թէև ձեռքից չէր կարող
բաց թողնել ազգայնական քաղաքականութիւնը, երբ նա
ձեռնառն է իւր շահերին. նա գիտէ շոյել ժողովրդի գը-
տեհիկ բնագոյները, երաշխիքներ տալով իւր ազգասիրութեան
մասին. իսկ երա իրջօրոյները աշխատում էին հայ բուրժուա-
զիային աւելի և աւելի մօտեցնել ազգայնութեան աւանդներին:
Հայ նորածին կապիտալի ոյժն էր, որ վարթեցրեց նրա իղձ-
լոգների մէջ քաղաքական ուրոյնութեան գաղափարը, այն ժա-
մանակ, երբ գեռ քնած էր թիւրքը, թմրած էր վրացին, հե-
տեաւար հայ բուրժուազական իղջօրոյների այդ գաղափարնե-
րը ու ծրագիրները անուշադրութեան մատնուելով մեր յարե-
ւանների կողմից, միայն չէին վրիպում բիւրոկրատիայի աչքե-

րից, որի խեղդատակները նենգամտութեամբ հրէշներ էին ոտեղծում ամենապարզ իրողութիւններից. («Нов. вр.» «Моск. Вѣд.» «Кавказъ»):

Որքան և հայ բուրժուազիան բռնէր շոյելու քաղաքակա- նութիւնը, այնուամենայնիւ կառավարութեան համար նա մի անյարմարութիւն էր պետութեան ծայրերից մինում: Ռուս գաղթականներով նա սկսեց բնակեցնել Կովկասը, թունաւորե- լով թէ գաղթողների արիւնը և թէ տեղական բնակիչներին, սկսեց փակել լուրը կուլտուրական հիմնարկութիւնները հայե- րի մէջ այն ժամանակ, երբ հայութիւնը ամենալոյսալ տարրե- րից էր համարուած: Այն բեպրեսիաները, որ զործադրուած էր լեհերի, ֆինների, հրէաների վերաբերմամբ, սկսեց գործադրել և հայերի նկատմամբ: Նա կամենում էր բռնի ճնշել ծայրերը և ուժեղացնել կենտրոնը և զրանով և աւելի ապահովել իւր գոյ- ութիւնը և միաժամանակ ուժեղացնել ռուսական կապիտալը:

Կովկասում ատելի էր հայ բուրժուազիան, որ կա- ռավարութեան տեսակէտից միեւնոյն է թէ հայ տարրը, չնայելով որ այն կուլտուրական հիմնարկութիւնների փա- կելը միայն վնասում է ժողովրդի աշխատաւոր մասսանե- րին: Հետեւաբար ատելութիւն բերող րատիայի կողմից դէպի հայ բուրժուազիան և ժողովուրդը վաղուց գոյութիւն ունէր: Ռուսական ու հայկական լեզալ մամուլը միամտաբար կար- ծում է, թէ Գօլիցինն էր միայն որ պատճառ էր այդ բոլո- րին. այդ ասել կընշանակէ հասկացողութիւն չունենալ ինքնա- կալական-բերող րատիական ոէժիմի մասին, կընշանակէ լու- չըմբռնել սնտկոսական քաղաքական կեանքի երևոյթները:

III

Ի՞նչ էր ներկայացնում Վրաց հասարակութիւնը, մտնելով Ռու- սական ինքնակալութեան գիկտատուրայի տակ: Նա նոր իւր ֆէօդալական թագաւորութիւնը վերջացրած մի հասարակու- թիւն էր. այդտեղ կային ֆէօդալներ (ազնուականներ) և գիւ- ղացիներ, երրորդ դասակարգը՝ բուրժուազիան ոչինչ չէր ներ- կայացնում իրենից. հայ վաճառականներն էին, որոնք իրենց մէջ զարգացնում էին երրորդ դասակարգի սաղմերը Վրաստա- նում:

Ֆէօդալիզմը իրրեւ ոէակցիօնէր մի տարր, օրգանապէս անընդունակ զարգացման և ոխերիմ հակառակորդ բուր- ժուազիայի առաջխաղացման, չէր կարող լինել պրոդրեսիւ ե- րևոյթ. նա էր այն ֆակտորը, որի վրայ յենուած էր ամբողջ

Քրուսիայի կառավարչական ինքնակալական սխտեմը. և զարմանալի չէ, որ վրացական Ֆէօդալները արժանացան ուսումնական կառավարութեան հովանաւորութեան, կազմակերպուելով իբրև ազնուականների դաս, մեծ արտօնութիւններով: Գիւղացիութիւնը ներկայացնում էր ճորտատիրական կարգերի մէջ շահագործուող, հարստահարուող մի մասնա: 60-ական թ. ընդհանրները յանում ցարիզմի փրկութեան, նրա, մահուան գրաւականով, ազատելով զիւղացիութիւնը այդ կարգերից, նաև Կովկասում զոներ բացեց բուրժուազիայի զարգացման առջև ի վնաս կալուածատէրերի. իսկ բուրժուազիան պիտի կազմակերպուէր հայ վաճառականներից, որը արդէն բռնում էր իւր դիրքը: Հայ բուրժուազիայի զարգացումը—վրաց կալուածատէրերի քայքայումն էր նշանակում: Այդ պրոցէսսի զարգացումն այնտեղ էր հասնում, երբ մի օր, կապիտալը, գտնուելով հայ բուրժուազիայի ձեռքը, պիտի շահագործէր ինչ կարող էր, և Վրաստանում պիտի տիրանար արդիւնագործութեան և առևտրին, քչելով վրաց ազնուականներին ասպարիզից, իբրև հետզհետէ սնանկացող, մրցման չդիմացող կատեղորիա: Ատելութիւնը, որ սկսեց զարգանալ վրաց ազնուականների մէջ դէպի հայ բուրժուազիան, բնական մի երևոյթ էր. մի երևոյթ, որ տարիների ընթացքում խուլ պայքար էր զարգացնում երկու ազգերի տիրող գասակարգերի մէջ, որը այդ երկու կատեղորիաների իդէօլոգները մասամբ քաղաքագիտութեամբ և մասամբ միաժամութեամբ ազգային կոիւ են անուանում, այն ինչ, այդ միայն և միայն գասակարգային կրօն է, օրգանապէս առոյգ բուրժուազիայի և սնանկացող ազնուականութեան միջև: Իրերի պատմական դասաւորութեամբ բուրժուազիան գլխաւորապէս հայերից է, իսկ կալուածատէրերը՝ վրացիներից, մի հանգամանք, որ շահագործութիւնների տեղիք է տալիս նացիօնալիզմի ասպետների կողմից: Վրաց ազնուականութեան իդէօլոգների նախանձոտ նետերը ուղղած հայ բուրժուազիային, ազգայնութեան վերնաշորի տակ, հանդիպում էր հայ բուրժուազիայի ինքնագոհ իդէօլոգների «եղբայրութեան», «ազգերի համերաշխութեան» քարոզին: Սակայն, կարող է եղբայրութիւն լինել այդ երկու կատեղորիաների մէջ?:

Ահա թէ ինչու, երբ հրկիզում էին տներ ու դիւղեր, ուսնայարևում էր այն ամենը ինչ վեհ է մարդու համար, այն ամենը ինչ երկար տարիների քաղաքակրթական էվոլյուցիայի արդիւնք էր, այդ բոլորը շարժում էր վրաց ընկերներ տարրերի՝ կալուածատիրական և մանր բուրժուական դասերի օրգան-

ների ցինիկ ու գաղտագողի հրճումները՝ («Բվերիա», «Ցնորբիս Փուրցելի»):

IV

Երրորդ տարրը Անդրկովկասում թիւրքերն էին, որոնք իրենց թուով աւելի գերազանց իսկ քաղաքակրթական մակարդակով ամենից աննախանձելի ժողովուրդն էր ներկայացնում: Մահմեդական դեսպոտիզմից ազդուած և ինքնակալական հոմեմատաբար աւելի բարուրդ դեսպոտիզմի տակ մանող այդ ժողովուրդը դարձեալ իրենից ներկայացնում էր ֆէոդալական կարգերի մէջ ապրող մի տարր: Հին խաներն ու բէգերը մանելով ռուսական իշխանութեան տակ, ձիշտ է զրկուեցին իրենց հին արտօնութիւններից, բայց մնացին նոյն շահագործող, կեղեքող կալուածատէրերը, որոնք սակայն իրենց էութեամբ անընդունակ էին ընթանալ ժամանակի պահանջների հետ:

Անկիրթ ու վայրենաբարոյ, նրանք ոչ մի հասկացողութիւն չունէին հողի շահագործութեան կատարելագործող միջոցների մասին, իրրեւ ծոյլ ու դելս, նրանք ընկած ուտում էին գլուղացիների վաստակները, բայց միաժամանակ մեծ դրամագրւութիւնների ծախսեր ունենալով, հողա հարկեր վճարելով, նրանք անկարող էին իրենց նահապետական անքիստութիւնից այդ գումարները հանել: Այդ բոլորի հետեանքն էին պարտերը, զբաւ նրան տալիս էր հայ վաճառականը, անշուշտ բարձր օրհներով, որի հետեանքն էլինում պարտապանի կալուածների իւրացնելը, այդպիսի փաստեր քիչ չեն Նախիճևանում, Ղարաբաղում և Սիւնիքում: Թիւրք բեգերը անընդունակ էին պահպանել իրենց գիրքը աֆսալիսի սլայմաններում, որտեղ դարգանում էր կապիտալիզմը, որի սընթաց արշաւի յառաջ ընական մահով պիտի անշնչանային բոլոր բնակիչները: Եւ կեանքի պահանջներին անհամապատասխան ինտիտուտները: Թիւրք կալուածատէրը գտնւում է իւր գրութիւնը խախտւոյ, տեւելով իրեն անկարող դիմագրաւել կապիտալի խաղերին, նկատելով իրեն անընդունակ մրցելունքը դարգացող բուրժուազիայի հետ, որի ամեն մի առաջխաղացքով անուրմ է ի վնաս իրեն: Յանձին հայ վաճառականութեան զարգանում էր Անդրկովկասի տեղական քուրժուազիան, նա հետզհետէ սկսում էր ճնշել թիւրք բէգութիւնը և վրաց անուականութիւնը: Իրեւնի գրեթէ մեռողի հրամանատարը չէր կարողանում չէ կեանքի բոլոր երեւոյթները ղեկավարւած, մէջ իւր քմայահաճոյքներից, նա անհաղհստեան տիրութեան այն հողերին,

որոնք պատկանում էին բէգերին, քաղաքներում բռնում է ամենալաւ մասերը, կարողանում է խաղալ կեանքում ազդեցիկ դեր իբրև իշխող, որի ձեռքին է ուժը: Սնանկացող թիւրք բէգը, որի յիշողութիւններն մէջ դեռ վառ է իւր հին փառքը: Երբ մի ժամանակ տիրում էր իբրև իշխան, այժմ զգում է իրեն ողորմելի. նա փոխանակ իւր հիւանդութիւնը վերադրելու կապիտալիզմի զարգացող բնական ընթացքին, կարծում է թէ հայ կապիտալիստն է մեղաւոր: Հայ կապիտալիստի պատկերը դառնում է նրա աչքում ամբողջ հայ ժողովուրդի պատկեր:

Միակ քաղաքը, որտեղ դոյութիւն ունի ինդուստրիական թիւրք խոշոր բուրժուազիա, դա Բագուն է, սկզբում զուտ թիւրքաբնակ մի վայր, որտեղ, այսօր թիւրք բուրժուազիան չի կարող ամենից շատ չը նախանձել հայ բուրժուազիային, որը իւր ճեւտ միասին է ապրում, որի յաջողութիւնները նա տեսնում է աւելի կօնկրեալ օրինակներով, որը նաւթային աշխարհում ձառարում է խոշոր դեր. նրա ձեռքն է առատի մեծ մասը. ջանձին վերջինիս նա տեսնում է իւր անմիջական մըրցակցին. նա անընդունակ է մտածել, որ եթէ չըլինէր հայ բուրժուազիան, նրա տեղը կը բռնէր ուրիշը, բայց յամենայն դէպս ոչ ինքը, իւր անձեռներէցութեան, տգիտութեան, անշարժութեան շնորհիւ: Ծիշտ է նա կարող է մտածել, որ իւր դրութիւնը վտանգուած է տնտեսական ազատ մրցութեան ասպարիզում, նա նկատում է այդ մանաւանդ այժմ, երբ մի կողմից լեզափոխութիւնը, միւս կողմից եւրոպական և ուսասկան կապիտալը աւելի ևս նեղ դրութեան մէջ պիտի դնէին անկուլտուրական ձեռնարկողներին: Բնականաբար նրա գլխում ծրագրում են նաև քաղաքական նպատակներ, իբրև ելակէտ:

Մեղադրել հայ բուրժուազիային նրա զարգացման համար, պիտի լինել վրացի կամ թիւրք նացիօնալիստ, որոնք իրենց մտունը ծծում են անանկացող ֆէօդալիզմի և մանր բուրժուազիայի չորացած ոտիներէից:

Քաղաքակիրթ երկրներում, որտեղ մղւում է անընդհատ պայքար ինդուստրիական և ագրարային բուրժուազիայի միջև, այստեղ թիւրք ժողովրդի ինդուստրիական և ագրարային մազնատների շահերը առայժմ ընթանում են ներդաշնակ. երկուսը ևս, որոնցից երկրորդը դեռ ֆէօդալիզմի նահապետական տնտեսութեան շրջանում է, իսկ առաջինը, շնորհիւ իւր դրութեան, կանգնած է մանր բուրժուական ղեակցիօնէր տեսակէտի վրայ, համահաւասար կերպով ճնշւում են հայ կապիտալիստներէից: Նրանք միացած իրենց ընդհանուր թըշնա-

մու գէմ, աշխատում են հասկացնել թիւրք խաւար մասնա-
ին, որ իրենց շահերը նրա շահերն են և իրենց թշնամին նրա
թշնամին: Խնդիրը, ըստ տիրող գաղափարի սովորական քա-
ղաքագիտութեան, դնելով ազգային կամ կրօնական հողի
վրայ, ինչպէս ձեռնտու է այդ, նրանք հայ բուրժուազիայի
մէջ տեսնում են ոչ թէ մի գաղափար, այլ ամբողջ ազգութիւնը.
և պրոպագանդը դառնում է այս գէպը ու հակահայկական: Որքան
անխճնագիտակից է մի ժողովրդի աշխատաւոր մասնա, նոյնքան
նա հեշտութեամբ ենթարկւում է իշխող գաղափարի ազդեցու-
թեան. մանաւանդ երբ նա տնտեսապէս ճնշուած է, հետեւապէս
ընդունակ ապստամբ քայլերի. և փոթորիկը պատրաստ է իր-
րե «ազգային սրբազան կոիւ», կուգէք իբրեւ «կրօնական պա-
տերազմ»: Դասակարգային շահերից ծագած ատելութիւնը և
նախանձը, շնորհիւ խաւար հասկացողութիւնների, կերպարանա-
ւորուելով ազգային կոիւնների, պիտի առաջացնէր այն, ինչ եղաւ:
Դժուարութիւն չկար թիւրք բէդի համար իրենից տնտեսապէս
կախուած, աղքատ, ըստ մեծի մասին խաշնարած, վայրենաբարոյ
գիւղացիների և հասարակութեան տականքի մէջ լարուած
դրութիւն գոգոնել, դարթեցնելով նրանց ստոր բնազդները
և մղելով թալանների ու կոտորածների: Մանաւանդ, տնտե-
սապէս հարստահարուած այդ գիւղացիութիւնը, քաղաքական
յուզուած ընկերներում, եթէ ոչ այսօր գէթ վաղը, կարող է գէն-
քը մղել գէպի իւր հարստահարիչները. այդ զգում են թիւրք
Ֆէօդալները: Դարձնել այդ մասնայի ուշադրութիւնը այլ կողմ
և ծառայեցնել նրան իբրեւ գործիք, շոյելով նրան միամիտ ցը-
նորքներով և որ պիտաւորն է թալանների յուսով, եղաւ թիւրք
տիրող տարրի գործադրած քաղաքականութիւնը. որով և ջար-
դուելով հայ, որոշ չափով գիտակից և աւելի շուտ ընդու-
նակ գիտակցելու, գիւղացիութիւնը, անկարող պիտի լինի բո-
ղորքելու և շարժուելու այդ նոյն Ֆէօդալների դէմ:

Միւս կողմից, հայ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան
համար ստիպուած լինելով միանալ, յարմար առիթ է ներկայա-
նում բուրժուազիայի համար, պնդելու, որ ամբողջ ազգութեան
շահերը մի է, բանուոր ու կապիտալիստ եղբայրներ են, ապա
և միաձոյլ ազգային կոիւ ընդհանուր թշնամու դէմ:

Սակայն ինչ է ներկայացնում այդ գործիք ծառայող
թիւրք մասնան:

Բիւրոկրատիական-ինքնակալական ուժի մի հզօր խո-
չնդոտ լինելով կուլտուրական ուժերի առաջխաղացման, նա
աւելի ճնշող, աւելի բարբարոս էր թիւրք մասնայի նկատ-
մամբ. նախ այն հանգամանքը, որ անքաղաքակիրթ,

անսահման խաւար ու ճնշուած մի մասսայի համար, որի լուսաւորութեան ղեկը մահմեդական կղերի ձեռքն է, անհրաժեշտ էր աւելի հզօր խթան մղելու քաղաքակրթութեան, զարգացման ուղին, որ գոյութիւն չունէր, մի այլ կողմից, ոռոս բիւրոկրատիան, քաղաքակրթութեան ոչ մի նշոյլ չմտցնելով իւր հպատակներին մէջ, բեպրեսիւ միջոցներով խեղդում էր ամեն մի առաջխաղաց քայլ, որ երևան էր գալիս թիւրք մասսայի մէջ: Ամբողջ մի դար այդ ժողովուրդը մնաց այնքան խաւար և հետամնաց ինչպէս և մի դար առաջ, ամբողջ մի դար ոչ մի միջոց չեղաւ, որնէ կուլտուրական գործ առաջացնելու այդ խեղճ հարստահարուող և վայրենի ժողովուրդի մէջ. նա մնաց իւր գիշատիչ բնազդներով, իւր հին նախապաշարունակներով ու ֆանատիզմով, տնտեսապէս աղքատ, դարձեալ ենթակայ մոլլաների պատգամներին և բէգերի հրամաններին. և այդ մասսան, որ գիտակից լինելով, պիտի մղէր մի ուժեղ կռիւ իւր հարստահարիչներին՝ բէգերի ու խաների, տիրող ռէժիմի հիմքերի դէմ, այդ մասսան շնորհիւ իւր անգիտակցութեան դարձաւ կոյր գործիք իւր թշնամիների ինտրիգների համար:

Այդպէս էր իրերի դրութիւնը. կար մի խուլ պայքար բուրժուազական համախմբումների մէջ. մի կողմից հայ բուրժուազիան, իսկ միւս կողմից թիւրք կալուածատէրը և համեմատաբար թոյլ, անկարող ինգուստրիական բուրժուազիան, որի մէջ զարթնել է քաղաքական զիտակցութիւնը: Այդ պայքարը ազատ, քաղաքացիական երկրներում կարող էր մղուել պարլամենտական հողի վրայ, ինքնակալական դեսպոտիզմի մէջ կը մնար համր, իսկ արտայայտուած միջոցին բուն ու ցասկոտ: Եւ ինքնակալութեան մահուան ճգնաժամին ու նրա ձեռնարկած ջարդերի ու կոտորածների քաղաքականութեան պատճառով այդ պայքարը պիտի արտայայտուէր Անդրկովկասում կատարեալ քաղաքացիական պատերազմով, շնորհիւ թիւրք բանուորութեան և խախտաւոր մասնանների և յատկապէս գիւղացիութեան տնտեսական ներկայ ստրուկտուրայի և կատարեալ անգիտակցութեան:

V

Կռիւը հայ առաջադէմ բուրժուազիայի և թիւրք բէգ-ցիօներ կալուածատէրիքի և բուրժուազիայի միջև աւելի պիտի խստանար վերջին տարիներս, երբ քայքայում էր բացարձակապէս ինքնակալական սխտեմը—միակ կարգերը—որի տակ կարող էին շնչել յետագէմ տարրերը և հետզհետէ մօտե-

նուժ էին նոր կարգեր, բուրժուազական աւելի ազատ մրցութեան և անտեսական ուժերի զարգացման համար, երբ համարում է տաղ- նապ թիւրք ըէզերի, խաների և նոյնիսկ մրցութեան չղիմացող թոյլ ինդուստրիական բուրժուազիայի համար. կռուի խստութիւ- նը ընկնելի՞նք Ֆէօդալականութեան և պրոգրեսիւ բուրժուազի- այի միջև անխուսափելի էր. քաղաքական փոթորկոտ, յեղափոխա- կան բոպէսները ընդունակ են ամեն մի անտեսական-քաղաքա- կան կատեգորիայի ոչ միայն եռանդը կրկնապատկել իւր շահե- րը ձեռքից չտալու համար, այլ և այնպիսի զարկ տալ նրա գի- տակցութեան, որի համար խաղաղ ժամանակը երկար տեղու- թիւն է հարկաւոր: Բնական է, որ յետագէժ Ֆէօդալականու- թիւնը և մրցումից վախեցող բուրժուազիան պիտի ինքնակա- լութեան հետ կռուէին այն բոլորի դէմ, ինչ այդ կարողերի քայքայման է ծառայում: Եւ մեռնող ինքնակալութիւնը փա- րուեց ընկնելի՞նք տարբերին օգնութիւն յայցելով, վերջինսե- րս փարուեցին առաջինին իրենց կորուստը ողբալով տաջնի խորտակմամբ: Հայ խոշոր ու մանր բուրժուազիան, պրոլետա- րիատը դէպի ապագայ ազատ կարգերը ձգտող տարբեր են, իւրաքանչիւրը իր դատարկարգային ձգտումների ունպատակնե- րի համեմատ, թիւրք Ֆէօդալները, հոգեւորականութիւնը և բուրժուազիան ներկայ կարգերի պահպաններն են, որոնք գոր- ծիք են ծառայեցրել անգիտակից թիւրք գիւղացիութիւնը և բանուորութիւնը: Հետեւաբար հայ-թիւրքական ջարդերը նոր ու հին կարգերի, առաջագէժ ու յետամնաց անտեսական-քաղա- քական կատեգորիաների կռիւն է, որը մարմնացել է այսօր այս ու այն աղգութեան մէջ, արտաքուստ կրելով ազգային կռիւների բնաւորութիւն:

Բայց այդ հանգամանքները ծնել են և այլ պարագաներ, որոնք աւելի են բարդացնում հայ-թիւրքական ջարդերի խնդիրը: Որքան աւելի է ուժեղանում յեղափոխական շարժումը, նոյնքան աւելի է զարգանում թիւրք մագնատների գիտակցու- թիւնը, քաղաքական ձգտումները: Եթէ ինքնակալական կարգե- րը նոյնիսկ չեն երաշխաւորում նրանց գոյութիւնը, ապա ինչ կարող է լինել վաղը, երբ վերջացած կը լինեն այդ կարգերը ևս. և նրանց մէջ սկսեց աւելի զարգանալ այն միտքը, որ այ- սօր աւելի քան երեկ և կրկնակի վաղը վտանգաւոր է Ռուսի- այի քաղաքական կարգերը իրենց համար. և աւելի քան այժմ չկայ յարժար բոպէ ներշնչելու թիւրք ժողովուրդին, կազմա- կերպելու և ձգտելու իրականացնել ազգային ամբողջութեան, քաղաքական միութեան իդէալը: Դարձնել Անգրիկովկասը թիւր- քիայի նահանգներ և այդպիսով կազմել մի ազգային պետու-

Թիւն, որտեղ ապահովուած կը լինի Թիւրք բուրժուազիայի և ֆէօդալնելի շահերը, այդ է Անդրկովկասի Թիւրք տիրող դասակարգի քաղաքական տենչանքը, որ արտայայտուում է պանիսլամիզմի մէջ¹⁾: Այդօրինակ քաղաքական ձգտումներ ու շարժումներ նոր չեն պատմութեան մէջ. բաւական է յիշել 16, 17, 18, 19-րդ դարերում ազգայնական շարժումները և ազգայնական պետութիւնների կազմակերպութիւնները շնորհիւ նորածին բուրժուազիայի, բաւական է յիշել նոյն դադավարից ծագած պանգերմանիզմը, պանսլաւիզմը և այլն:

Ազգային ամբողջութեան և անկախութեան ձգտումը շատ վաղ է դանադան ազգերի սրտը խաւերի մէջ, հէնց թէկուզ Ռուսիայում լեների, հայերի վրացիների մէջ. նայած ինչ պարագաների մէջ, ինչ ժամանակ և ինչ եղանակով է երևան գալիս այդ դադավարը, ըստ այնմ էլ նա լինում է առաջադէմ կամ յետադէմ, ուտոպիական կամ ընթացական: Քաղաքական սեպարատիզմ, գրաւուած ազգային անկախութեան ցնորքով, յեղափոխական ընդհանրում, համեմատաբար ազատ կարգերի նախադրան, յետադէմ նայի՞ծնալիսական ձգտում է, կեանքի կոչուած մրցման անընդունակ խաւերի կողմից, մանաւանդ երբ այդ պիտի կատարուի յանուն միութեան մի այնպիսի երկրի, ինչպիսին Թիւրքիան է: Այդ է Թիւրք տիրող դասակարգի քաղաքական credo-ն, չնայած Թիւրք բուրժուազիայի այդ ձգտումը նրա գիտակցութեան արտայայտութիւնն է. մի մօմենտ, երբ Թիւրքական կապիտալը սթափուած որոնում է յենակէտ մրցութեան համար, երբ ազգայնական կազմակերպութեան ու պետութեան ձգտումը դառնում է կենսական պահանջ նրա գոյութեան համար: Թիւրք կապիտալի կողքին կանգնած է նրա զօրեղ մրցակիցը՝ հայկական կապիտալը, աւելի ուժեղ, աւելի ձկուն մրցութեան մէջ և տիրական. մէկը միւսին ոչնչացնող այդ ուժերը, առաջադրում են մէկի միւսին ներսակ քաղաքական ձգտումներ. մէկի յաջողութիւնը միւսի ոտնահարուելն է նշանակում. պանիսլամիզմի հանդէպ կանգնած է պանարմենիզմը, թէև քաղաքական պայմանների շնորհիւ իւր իրականանալու միջոցների մէջ վարանոտ, անորոշ ու թոյլ. այն դաշտը, որ ծրագրել է տիրանալ պանիսլամիզմը, նոյն դաշտը աչքի առաջ ունի նաև պանարմենիզմը. առաջինը, որ ձգտում է Անդրկովկասը դարձնել Թիւր-

¹⁾ Պանիսլամիզմը տարբեր տեղեր ունի տարբեր արտայայտութեան եղանակներ և զարգացման տարբեր աղբիւրներ: Դա իւր մէջ ամփոփում է մահմեդական տիրող դասակարգի ձգտումը, որի գոյութիւնը շատ է նեղում ու մաշում եւրոպական արդի կուլտուրայից:

քական նահանգներ, երկրորդը ուրախ կըլինի եթէ թիւրքահայկական նահանգները դառնան ուսական նահանգներ և ամբողջ հայութիւնից այդպիսով կազմուի մի ֆեդերատիւ ազգային կառավարութիւն, եթէ ոչ անկախութիւն: Այդ աւելի դրական կերպով այժմ կըկամենան պանարմենիստները, երբ Ռուսեան ընթանում է դէպի ազատ կարգերը. և Եւրոպական դեմոկրատիան, որը անցանկալի էր համարում այդ, ինքնակալական դեսպոտիզմի ուժեղանալու պատճառով, այսօր համակրանքով կըվերաբերուի, որը և կըլինի ամենակտրուկ միջոցը թիւրքահայ դատի լուծման համար: Պանարմենիզմ և պանիսլամիզմ, առաջնադաս ու յետաջնադաս երկու տարրերի՝ բուրժուազիայի մրցութիւնն է: Պանարմենիզմը աւելի ուշիւնֆօքադաքական արտայայտութիւն է գտել «Հ. Յ. Դաշնակցութեան» գործունէութեան մէջ¹⁾: Հետեւաբար պանիսլամիստական ծրագրի իրականութեան համար, անհրաժեշտ է ճնշել եթէ հնարաւոր է ոչնչացնել ամենամեծ արգելաոճի՞թը՝ պանարմենիզմը: Պանիսլամիստի տեսակէտից, պարարմենիզմ գաղափարը ամփոփում է իւր մէջ ամբողջ հայ ժողովուրդը. բնականաբար մի կռիւ մղուած հայ ժողովրդի դէմ, դառնում է պանիսլամիզմի համար կենսական անհրաժեշտութիւն: Ապա և աւելի յարմար քաղաքական ըոպէ չի կարող լինել այլևս ազրեսիւ գործողութիւնների համար, որը ձգտում են շատ հետևողականօրէն իրականացնել նաև թիւրքաց հայաստանում և Պարսկաստանում, որտեղ կայ հայութիւն իւր տնտեսական ազդեցիկ դիրքով և քաղաքական-ազգայնական արտայայտուած ձգտումներով: ²⁾

Կառավարութեան գլուխ կորցնելը ներքին և արտաքին պատերազմներից, մի յարմար ըոպէ է պանիսլամիստների համար, իրականութեան մօտեցնելու իրենց ծրագիրը. նրանք պիտի շտապէին, որովհետև որքան այդ խառը դրութիւնը նպաստում է նրանց, նոյնքան և այդ դրութիւնը իւր մէջ սնուցանում է նոր ռեժիմի պտուղները, ուժեղ և վտանգաւոր մահմե-

1) Պանարմենիզմը արտայայտուել է նաև, այժմ կազմալուծուած, «Հնչակեան կուսակցութեան» մէջ:

2) Այն հանգամանքը, որ սիւնիները չեն մասնակցում Զարդերին, պիտի բացատրել նրանով, որ բէգերը և բուրժուազիան դիտաւորապէս շիա-ներից են և վերջիններս են գլխաւորապէս, որ խառն ապրում են հայերի հետ, կազմելով Անդրկովկասի գիւղացիութեան մի ստուար մասը: Զարդեր ու կոտորածներ կազմակերպող ֆէօդալների ազդեցութիւնը տարածւում է միայն իրենց գիւղացիութեան շրջանում, թէև՝ այդ կարող է առաջ գալ նաև սիւնիների մէջ: Իսկ թէ ինչու նրանք ձգտում են սիւնի կրօնի մի պետութեան հովանին և ոչ շիա, այդ էլ այն պատճառով, որ այդ իրէայի աւանդաբար՝ թիւրք բուրժուազիան և նրա իդէօլոգները շատ լաւ հաս-

դական խանի ու բէգի համար: Եթէ անհնար թւար նրանց իրենց ծրագրի իրագործումը ներկայ բռնակցում, ապա աւելի լաւ է նրանց կարծիքով ուժեղանար հինը, քան նա քայքայուէր յեղափոխութեան հզօր զարկերից: Ահա թէ ինչու ստեղծուել է կրիտիքական գրութիւն պանիսլամիստների համար, երբ նրանք լողում են երկու կրակի մէջ, միակ կօնկրետ երևոյթը, որ անհրաժեշտ է ներկայումս իւր զօրեղ աստիճանին հասցնել, այդ հայերի կոտորածը ու տնտեսապէս սնանկացնելն է. դրանով մի կողմից շոյում են հին ուժովը, միւս կողմից հարթում են իրենց ճանապարհը: Որքան և թիւրք միջին ու մանր բուրժուազիան այս դէպքում հաճակութիւն ունենան խոշոր բուրժուազիայի ձգտումներին, այնու ամենայնիւ նրանք չեն կարող համակրել կոտորածների տաքտիկան, որովհետեւ այդ դէպքում վնասուում է նրանց անմիջական շահերը:

Այսօր, երբ ինքնակալութիւնը յուսահատութեամբ թևերը փռել է խաւար տարրերի վրայ, նրանց օգնութեամբ արշաւանք մղելով գիտակից տարրերի դէմ, վաղուայ կառավարութեան մէջ, երբ թիւրք բուրժուազիան ցոյց տուեց ակներև կերպով իւր հակապետական՝ սեպարատիստական նպատակները, պիտի կատարուի մի հակառակ պրօցեսս, կառավարութիւնը հայերի աջակցութեամբ ճնշում թերևս և կոտորած կարող է առաջ բերել թիւրք ժողովրդի մէջ: Բայց խնդիր է, թէ արդեօք վաղուայ աւելի ազատ քաղաքական կարգերը, ընդունակ կըլինեն ստեղծել այն բարբարոսութիւնները, ինչ այսօր է կատարուում, հայ ժողովուրդը ընդունակ կըլինի այդօրինակ վայրենութիւնների, ինչ այժմ է կատարուում, կազմակերպուած, գիտակցօրէն դաստիարակուած չիլիիլ կովկասեան և առանձնապէս հայ և թիւրք պրօլետարիատը, որը կըլինի պատուար ամեն մի ուժակցիօներ շարժման և ամեն մի բարբարոսութեան: Բայց միայն մի բան պարզ է, որ թիւրք բուրժուազիայի և կալուածատէրների այդօրինակ ձգտումները պիտի հանդիպեն կովկասի բո-

կանում են, որ նրանց անհրաժեշտ է մի ուժեղ պետութիւն և մեծ ժողովուրդ, որ կազմէր մեծ և ուժեղ ազգային շաղախ: Պանիսլամիզմը այն վարագոյրն է, որի տակ վարագուրուած է թիւրք բուրժուազիայի քաղաքական ձգտումները, նա կարծում է այդ դիմակով՝ իր դրաւէ ամբողջ Ռուսիայի մահմեդական ժողովուրդը, զարկելով նրա ամենազուգուիչ նեարդին: Այդ շարժման իդէական (նոյնիսկ գործնական) ղեկավարները՝ թիւրք բուրժուազիայի իդէօլօգները՝ աշխատում են ապացուցել, որ իրենք թիւրք-թաթարական ցեղից են, Օսմանեան թիւրքերի արիւնակիցներ. ոմանք նրանցից ժխտում են նոյնիսկ իրենց թաթարական անունը («չէյաթ», «Каспий»):

լոր յառաջագէտ տարրերի խիստ դիմադրութեան, մանաւանդ, հայ ժողովրդի բոլոր դասակարգերի և թիւրք գիտակից պրօ-լետարիատի կողմից: Յամենայն դէպս, թիւրք բուրժուազայի՝ փողի և հողի մագնատների տնտեսական-քաղաքական շահերը ընթանում են տրամագծօրէն հակառակ, հայ բուրժուազիայի, այլև ամբողջ հայ ժողովրդի շահերին: Եթէ այսօր կռիւր ազգային բնաւորութիւն ունի, այդ շնորհիւ նրան, որ թիւրք բուրժուազիան կարողացել է քշել իւր յետևից անգիտակից թիւրք ժողովուրդը, որի պրօլետարիատի և աշխատաւոր մաս-տաների շահերը միանգամայն ներդաշնակ լինելով հայ ժողովրդի նոյն խաւերի շահերի հետ, արմատօրէն հակառակ են թիւրք խոշոր բուրժուազիայի և ֆէօդալների շահերին:

Իսկ այժմ, երբ հին ռէժիմը իւր ջախջախուած գլուխը պահելու համար կայաններ է որոնում, նա գուրկ է տաքօից ու հեռատեսութիւնից: Հրազրութեան առաջացրած ալժուլը, որ լսեցնում է բիւրոկրատիային, թէ Կովկասը կարող է ձեռքից պսալ, սթափուի՛ր, հանդիպում է բիւրոկրատիայի ականջ-ներին բթացած թմրկաթաղանթներին:

Շշմած բիւրոկրատիան չըփփխեց իւր քաղաքականութիւնը. և ի՞նչ կարիք ունէր փոխելու, նա չէ վախենում պանիսլա-միստական շարժումից, և թերևս չէ երևակայում թէ այդպիսի յանդուգն քայլ կարող է լինել ներկայումս, ժամանակակից միջազգային քաղաքական հանգամանքների մէջ, ¹⁾ և վերջապէս այդ մի քայլ է, որ Ռուսիայի ու Կովկասի ոչ մի քաղաքակիրթ տարրի կողմից աջակցութիւն չըգտնելուց բացի, պիտի հանդիպէր խիստ դիմադրութեան, երբ, կարծում է, ինքը, իւր հետ կըմիացնէ բոլոր նոյնիսկ գեղո՞ւ տարրերին: Բայց նրան առայժմ հարկաւոր է տպահովելու իւր գլուխը յեղափոխու-թեան արհաւիրքներից, նրան հարկաւոր են անկեղծ բիւրո-կրատիական տարրեր՝ յենուելու նրանց վրայ. յեղափոխական Կովկասում աւելի՞ անկեղծ տարր միապետական տեսակէտից բան թիւրք բէգերը ու խաները: Եթէ բիւրոկրատիան չէ կա-րող չըփախենալ պանիսլամիզմից, բայց, յեղափոխութեան գրոհ-ների հանդէպ, շշմած բռպէին *apres moi le deluge*:

Այնպէս որ, հայ-թիւրքական ջարդերը, աւելի ճիշտ ասած կռիւր, կրում է իւր մէջ երեք դրութիւն, որը միևնոյն գրու-թեան զարգացման երեք շրջանն է ներկայացնում. նախ, հայ կապիտալի գերազանցութիւնը թիւրք կապիտալի թուլութեան

1) Այդպիսի շարժում առանց թիւրքիայի աջակցութեան և թերևս ակա-տիկ մասնակցութեան չէ կարող լինել:

և մանակացող կալուածատիրութեան զիմաց. երկրորդ, ինքնակալութեան տապալման շրջանը, երբ թիւրք մագնատները զգացին ինքնակալութեան հետ միանալու և կոռուելու անհրաժեշտութիւնը ներկայ կարգերից դժգոհ տարրերի դէմ, այսինքն այս պարագաներում հայ ժողովրդի. երրորդ, երբ նոյն յեղափոխութիւնը զարգացնելով թիւրք մագնատների քաղաքական գիտակցութիւնը, աւելի ևս սթափեցրեց նրանց մէջ քաղաքական ամբողջութեան, ազգայնութեան գաղափարը, մի հանգամանք, որի ժամանակ նրանց դէմ է կանգնում նոյն հայ ազգայնութեան՝ պանարմենիզմի գաղափարը, որը իւր հերթում շատ բնականօրէն զարգացրել է նոյն ազգային թշնամութիւնը, արհամարանքը դէպի թիւրքը և տշակցել է պանիսլամիզմին փորելու հայրութիւնն ու թիւրքութիւնն բաժանող անջրպետը: Ինքնակալութեան տապալումը և նրա քաղաքականութիւնը պիտի հըրդեհէր այդ հնոցը, որի վառելանիւթերը երկար տարիների ընթացքում են հաւաքուել և որին նպաստում են այն հասարակական տնտեսական պարագաները, որի մասին մենք խօսեցինք:

Կռիւկասի միջազգային կազմակերպուած և դաստիարակուած պրօլետարիատը միայն կարող է կազմել այն շաղկիւն, որը կըլինի խոշոր պատուարը ամեն տեսակի ազգայնական պայքարների, որ կըսպառնայ վարակել ամբողջ ազգութիւնը: Թիւրք հարստահարուող գիւղացիութեան գիտակցութիւնը միայն կարող է դուրս հանել նրան կալուածատէրերի որոգայթից, դարձնելով նրան գիտակից և կարող բանակ հէնց նոյն կալուածատէրերի դէմ. այդ բողեկէն կը խաւարի պանիսլամիզմի գոհնատ արևը: Խաղաղութիւնն ու հաշտութիւն կարող է լինել ոչ թէ երկու կողմի տէրտէրների ու մոլլաների, բուրժուաների և իսաների մէջ, այլ բանուորութեան, աշխատաւոր գիւղացիութեան և առհասարակ հարստահարուող մասսաների միջև: Պիտի բաժանել անդունդներով թիւրք աշխատաւոր մասսային տիրող, շահագործող դասակարգից, անտազոնիզմի թունալի սրուակներ խըմեցնելով նրան և մղելով դէպի իւր էքսպլոտատորները: Քաղաքական դասակարգային գիտակցութիւնը այն հոգն է, որի վրայ միայն կարող են աճել ապագայ բարօր օրերի պտուղները:

Բուրժուական պայքարը չէ դադարելու այսօր կամ վաղը, նա կը շարունակուի աւելի կատաղի, վաղուայ ազատ կարգերի մէջ, բայց այլևս նա չի յանդգնիլ դառնալ արեւմաներկ պատերազմ, այլ կուի տնտեսական մրցութեան տապալիրդում: Այն օրը, երբ կը հաստատուեն Ռուսիայում ազատ ռամկավարական կարգեր, այդ օրը կը լինի պանիսլամական ձգտումների

մահուան օրը. որքան աւելի ենք ընթանում դէպի այդ կարգե-
րը, նոյնքան աւելի կրիտիքական է դառնում թիւրք իշխողնե-
րի դրութիւնը, նոյնքան աւելի պիտի գիտակցէ թիւրք աշ-
խատաւոր մասսան և բանուորութիւնը. վերջիններիս գի-
տակցութիւնը պանխլամիզմի հիմքերը փորող ուժն է:
Թիւրք իշխողների աւելի կրիտիքական դրութիւնը ազատ մըր-
ցութեան արշաւի մէջ, աւելի պիտի նրանց բորբոքէ պանխ-
լամական կամ պանթիւրքական իդէայի մէջ, բայց նոյն յա-
րաքերութեամբ նա պիտի դառնայ աւելի և աւելի վատոյժ,
հիւժուած և մահամերձ: Եթէ մի բոպէ ենթադրենք, որ ապա-
գայում, Անդրկովկասում կը զարգանայ մի ուժեղ և մըցութեան
ընդունակ թիւրք բուրժուազիա, ապա պանխլամիզմը
նրա համար այլևս չի կարող լինել գոյութեան ու փրկու-
թեան ելակէտ, եթէ նոյնիսկ այդպէս եղաւ, ապա նա անըն-
դունակ պիտի հանդիսանայ արդէն գիտակցող թիւրք մասսան
բաշխ իւր յետևից, իւր մերկանտիլ նպատակները համար: Ազատ
օրերը, որոնք պրոլետարիատի տևողական կռուով մօտենում
են, այդ ազատ օրերը պիտի ջախջախեն քարայած նախապա-
շարունակները թիւրք մասսայի գլխում, պիտի նրան հասկացնեն
իւր շահերի տարբերութիւնը: Այնքան, որքան գոյութիւն ունի
ներկայ ուժիւնը, պիտի շարունակուի քաղաքացիական կռիւը
երկու ժողովուրդների մէջ, որովհետև այդ կռիւներով ու դի-
ակներով է նա մտածում ապահովել իւր գոյութիւնը: Նա, ով
անկեղծօրէն ցանկանում է հարստահարուող ժողովուրդների
եղբայրութիւնը, խաղաղութիւնը ու նորմալ կեանքը, նա պիտի
կռուէ յանուն հայ և առանձնապէս թիւրք պրօլետարիատի և
հարստահարուող գիւղացիութեան քաղաքական-դասակարգային
գիտակցութեան, յանուն ներկայ քաղաքական կարգերի իս-
պառ կործանման, այն կարգերի, որ զրդող սկզբնապատ-
ճառն է բոլոր այս ոճրագործութիւնների և սնուցանող մայրը
աճելուն՝ բոլոր խաւար տարրերի, ձգտումների ու գործո-
ղութիւնների:

Ալ. Ռուբէնի

* *
*

Եղբայրութեան կամ թէ սիրոյ
Խօսքը ես ձեզ չեմ քարոզում. —
Պատգամները չարի, բարւոյ
Ձեր ոտների տակն եմ նետում.

Կեանքն է պայքար՝ գոռ ու դաժան,
Ճգմիր մարդուն և թուր վեր.
Իրաւունքը ուժն է միայն.
Վայ յաղթուածին, հազար վայեր:
Տէր կամ ստրուկ պիտի լինիս —
Ճշմարտութիւնն չը կայ ուրիշ:

Ձեռ սպանիլ, քեզ կը սպանեն.
Դուն սպանիր, քեզ չսպանեն.
Լուծ կամ լծկան պիտի լինիս —
Ճշմարտութիւնն չը կայ ուրիշ:

Անիծուիս, մարդ, որ յոյսդ է մարդ.
Բախտդ կռուով կռիւր ինքդ.
Մոռճ կամ զնդան պիտի լինիս —
Ճշմարտութիւնն չը կայ ուրիշ...

Ա. Խաչակեան

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱԾԻԱՐԿԻՑ

Մտքի յոգնութիւնը չափելու մէթոդներ.

Մտքի յոգնութիւնը չափելու և նրա աստիճանը որոշելու համար վեց տարբեր մէթոդներ կան, որոնց մասին երկարօրէն խօսելը մեր ծրագրից դուրս ենք համարում, որովհետեւ այդ մէթոդները ուսուցիչների ձեռքով դպրոցներում փորձելու պէտքը չենք զգում. արդէն այդ միջոցները գործ են ածել շատ հեղինակաւոր անձներ, հաստատելով մտքի յոգնութեան պայմանները և նրանց աջողուել է որոշ. եզրակացութիւնների յանգիլ, որոնք այսօր գիտական աշխարհի կողմից ընդունուած ճշմարտութիւններ են: Աւելի զոծնական լինելու համար, մենք պարտաւոր ենք այդ փորձերի արդիւնքը նկատի ունենալով և իբրեւ լճի մանկավարժութեան մէջ նրան հետեւել:

1—Ուղղագրական մէթոդ.—Աշակերտների մտքի յոգնութիւնը չափելու համար դասերից առաջ և յետոյ նրանց ուղղագրական փորձեր են անել տալիս. այս փորձերում գործողութեան փուլով կատարուելու և սխալների քանակութեան մէջ եղած տարբերութիւնը մտքի յոգնութեան աստիճանը ցոյց է տալիս:

Ուղղագրական փորձը կարելի է հեշտօրէն կատարել միաժամանակ մի դասարանի տմբողջ աշակերտների վրայ:

Աշակերտների ուղղագրութեան բոլոր օրինակները հաւաքելուց յետոյ պէտք է հաշուել այս բոլոր օրինակներում տեղի ունեցած ուղղագրական սխալները, այս կերպով միջին թիւը պէտք է ստանալ. և երբոր մի դասից յետոյ այս միջին թիւը փոփոխուում է, այն ժամանակ կարելի է ասել, որ նոյն դասարանի աշակերտները առաւել կամ նուազ յոգնել են, նայած այս փոփոխութեան առաւել կամ նուազ լինելուն:

Այս մէթոդը ընդհանուր կերպով ամբողջ մի դասարանի աշակերտների մտքի հաւաքական յոգնութիւնը ցոյց է տալիս, սակայն կարելի է նոյնը անել նաեւ անհատների վրայ: Ուղղա-

գրութեան փորձերը երեխաների մտքի զարգացման աստիճանին և տարիքին համեմատ և համապատասխան պէտք է լինեն. դժուար ուղղագրութիւնը բնականաբար փոքր երեխաներին աւելի յոգնութիւն է պատճառելու քան թէ մեծերին. այս կէտը պէտք է նկատի ունենալ: Բայց այսուհանդերձ, չենք ուղում ասել թէ փորձերը դիւրին պէտք է լինեն, ընդհակառակը դժուար լինելու են, միայն թէ երեխաների տարիքին համեմատ դժուար:

Այս մէթոդը առաջին անգամ լինելով 1879 թուին Sikorsky գործ է անել Ռուսաստանում. առաջին դասարանի աշակերտների տարիքը եղել է 9—10, իսկ վեցերորդ դասարանի աշակերտների տարիքը 15—17, և ուղղագրական փորձերի թիւը 500: Հեղինակը ուղղագրութեան այս փորձերը սրբագրելիս, աշակերտների տպիտութիւնից առաջացած սխալները հաշուի չէ առել, միայն լեզուի և տառերի վրիպանքները նկատի է ունեցել, որոնք ակամամայ և անխուսափելի սխալներ են:

Ստորեւ նշանակում ենք աշակերտների կողմից առաւօտ՝ դասերից առաջ, և կէսօրից յետոյ՝ դասերից վերջը ժամը 3-ին տեղի ունեցած ուղղագրական սխալների թիւը:

Դասերից առաջ: Դասերից յետոյ: Տարբերութիւն

Ա. դասարան	123,5	156,7	+ 33,2
Բ. »	121,5	145,3	+ 23,8
Գ. »	72,4	102,8	+ 30,4
Դ. »	66,5	94,2	+ 27,7
Ե. »	61,4	81	+ 19,6
Զ. »	45,7	80	+ 34,3

Այս ցուցակից երևում է, որ 1) սխալների թիւը առաջին դասարանում աւելի շատ է քան վեցերորդ դասարանում, որովհետեւ ուղղագրութիւնը առաջին դասարանի աշակերտներին համար աւելի դժուար է քան թէ վեցերորդ դասարանի աշակերտների համար: 2) Սխալների թիւը դասերից յետոյ մեծապէս աւելանում է. այս բանը մտաւոր աշխատութիւնից առաջացած մի երևոյթ է, որին զարոցում աշակերտներին ենթարկում են:

Հեղինակը չորս կարգի սխալներ նկատի է ունեցել.— 2ԱՅՆԱԿԱՆ, օրինակ, Նոյնպէս փոխանակ Նոյնպէս-ի, յարար փոխանակ յարմար-ի, մարողական փոխանակ մարտղա-

կան-ի: ՏԱՌԱՅԱՆ, օրինակ, փայց փոխանակ բայց-ի, հոկե-
կան փոխանակ հոգեկան-ի, տուտ փոխանակ դուտ-ի: ՀՈԳՆ-
ԲԱՆԱԿԱՆ, որոնց մէջ աշակերտները ամբողջ բառեր մոռա-
նում են կամ նրանց տեղ ուրիշ բառեր են դնում, օրինակ,
«նրան չէք գտնելու, պատասխանեցի» փոխանակ «նրան չէք
գտնելու, ասացի»: ԱՆՈՐՈՇՆԼԻ ՍԴԱԼՆԵՐ, որոնց ինչ տե-
սակ լինելը որոշել հնարաւոր չէ եղած, գրչով աւրուած լի-
նելու պատճառով:

Նոյն մէթոդը մի քիչ բարեփոխուած Գերմանիայում
փորձել է Hopfner և միևնոյն եզրակացութեան է հասել: Իսկ
1896 թւին Frfredrich ուղղագրական աւելի խնամուտ և մանրա-
զննին փորձեր է կատարել մինչև 10 տարեկան 51 աշա-
կերտներից բաղկացած մի դասարանում. իւրաքանչիւր ուղ-
ղագրութիւն բաղկանում էր 12 նախադասութիւնից և իւրա-
քանչիւր նախադասութիւն 25 տառից. մի ուղղագրութեան
փորձի տևողութիւնը կէս ժամ է եղած:

Ուղղագրութեան փորձերը տեղի են ունեցել հետևեալ
ժամերում, նշանակուած սխալների թուով:

1—Առաւօտ ճամը 8-ին դասերից առաջ, 47 սխալ:

2—Առաւօտուայ դասից մի ժամ յետոյ, 70 սխալ:

3—Դասից 2 ժամ յետոյ, երկու դասերի միջև 8 ըռպէ
տևող զբօսանքով, 122 սխալ:

4—Դասից 2 ժամ յետոյ, բայց առանց զբօսանքի, 158
սխալ:

5—Առաւօտուայ դասից 3 ժամ յետոյ, առաջին և երկ-
րորդ, երկրորդ և երրորդ դասերի միջև 15 ական ըռպէ տևող
երկու զբօսանքներով, 112 սխալ:

6—Առաւօտուայ դասից 3 ժամ յետոյ, միայն երկրորդ և
երրորդ դասի միջև 15 ըռպէ տևող մի զբօսանքով, 172 սխալ:

7—Առաւօտուայ դասից 3 ժամ յետոյ, առանց զբօսանքի,
183 սխալ:

8—Կէսօրից յետոյ դասից առաջ ժամը 2-ին, 62 սխալ.
առաւօտուայ դասերը ժամը 11-ին վերջանում և այս փորձը
կատարուած օրը աշակերտները կէսօրից յետոյ դասեր չեն
ունեցել, այնպէս որ երեք ժամ (11-ից 2) զբօսնել են:

9—Կէսօրուայ դասից 2 ժամ յետոյ, երկու դասերի միջև
15 ըռպէ տևող մի զբօսանքով, 110 սխալ:

10—Կէսօրից վերջը մի ժամ տևող մարմնամարզութիւնից
յետոյ, 152 սխալ:

11—Կէսօրուայ դասից 2 ժամ յետոյ, առանց զբօսանքի
190 սխալ:

Միևնոյն օրուայ մէջ Լըբէք երկու փորձ չէ արել և այս բոլոր փորձերը կատարուել են վեց շաբաթուայ ընթացքում:

Այս փորձերից երևում է, որ 51 աշակերտներից բազմաթիւ ամբողջ դասարանում առաւօտուայ դասից առաջ սխալների թիւը եղել է 47, իսկ դասից մի ժամ յետոյ 70: Մտաւոր աշխատութիւնը հրքան երկարատեւ է եղած, այնքան էլ մեծ է եղած սխալների թիւը, օրինակի համար, դասից երկու ժամ յետոյ առաջին և երկրորդ դասերի միջև զրօսանքով, սխալների թիւը եղել է 122, իսկ սուսնց զրօսանքի 158. դասից երեք ժամ յետոյ, երկու զրօսանքներով 112, մի զրօսանքով 172, առանց ընդմիջումի դասից 3 ժամ յետոյ 183 սխալ: Ուրեմն, զրօսանքները մտքի հանգստութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն են ունենում, որը զգալի է լինում նոյնիսկ մի կամ երկու ժամից յետոյ: Իսկ կէսօրից յետոյ ժամը 2-ին սխալների թիւը եղած է 62, որովհետև աշակերտները 3 ժամ (11-ից 2) հանգստացել են, սակայն և այնպէս այն 3 ժամուայ հանգիստը բաւական չէ եղած միտքը բոլորովին հանգստացնելու և նորա աշխուժութիւնը կատարելապէս վերադարձնելու, քանի որ առաւօտուայ դասից առաջ եղած սխալների թիւը 47-ից չէ անցել: Մտքի յոգնածութեան տեսակէտից այս արդիւնքը շատ կարևոր է, արդարև ընդհանրապէս կանոն էին, որ յոգնութիւնը փարատելու համար մի քանի ժամուայ հանգստութիւնը բաւական է և որը կարող է մտային գործունէութիւնը իր նախկին բնական վիճակին վերածելու:

Այս մէթոդի վրայ մի քիչ աւելի կանգ առինք, որովհետև միև բոլոր մէթոդներից աւելի վստահելի և աւելի ճիշտ է. այս մասին յետոյ մի քանի խօսք կ'սսենք:

2—Հաշուական մէթոդ.— Դպրոցում աշակերտների ենթարկուած մտաւոր յոգնութեան խնդրով սրաղուող մի բանի հեղինակներ ուղղագրական մէթոդը անբաւական համարելով, ուղղագրական մէթոդին փոխարինել են Հաշուական մէթոդը: Գլխաւորաբար գոյմարումի և բաղադրականութեան նման թուաբանական պարզ հաշիւներ են ընտրել. իսկ վերջերս աշակերտներին արդէբրայի խնդիրներ ևս լուծել են տալիս:

Հաշուական մէթոդը առաջին անգամ 1891 թուին Burgerstein ի կողմից գործ է ածուած: Փորձերը կատարուել են 4 դասարանի 162 աշակերտների վրայ, որոնց 68-ը, 11-ից 12 տարեկան աղջիկներ են եղած, իսկ 94 ը 12-ից 13 տարեկան տղայներ:

Նմանօրինակ փորձեր կատարել են նաև 1894 թուին Laser Գերմանիայում և 1895 թուին Holmes Ամերիկայում:

Լադէր իր փորձերը կատարել է 9-ից 13 տարեկան 226 աշակերտների վրայ, ճիշտ Բուրգէրշտայնի նման, առաւօտուայ իւրաքանչիւր դասից յետոյ, 10 բոսլէ միջոցով: Առաւօտուայ ժամը 8-ից 1 հինգ դաս կար, հետեւաբար հինգ տարբեր փորձեր է ստացել:

Հօլմս իր փորձերը կատարել է 6 դասարանների 150 աշակերտների վրայ, 70 տղայ և 80 աղջիկ, առաջինների տարիքը 9-ից 15, իսկ վերջիններինը 9-ից 18 եղած է:

Ֆրիդրիխ ուղղագրական մէթոդի նոյն պայմաններով փորձեր է կատարել նաև հաշուական մէթոդով, միայն թէ ուղղագրութեան մէջ տրուած 30 բոսլէ ժամանակամիջոցի փոխարէն 20 բոսլէ մի միջոց է տուած: Ստացած արդիւնքը ուղղագրական մէթոդով ստացուած արդիւնքի հետ շատ համանման է, այսինքն, սխալների թիւը այնքան աւելի է լինում, որքան մտաւոր աշխատութիւնը աւելի եղած է հաշուական փորձից առաջ: Մարմնամարզութեան ազդեցութիւնը այստեղ էլ նոյնքան որոշ է, որքան որոշ էր ուղղագրական մէթոդի մէջ:

Richter նոյնանման փորձեր կատարել է ալգէբրայի խնդիրներով 1894 թուին Իէնայի Լիսէյում:

Այս բոլոր փորձերը ցոյց են տալիս, որ հաշուական մէթոդով էլ կարելի է որոշել մտքի յոգնութիւնը և նրա աստիճանը, նոյն մէթոդը դպրոցներում գործադրելով:

3—Թուանշաններ յիշելու մէթոդ.—1895 թուին Բրէչլաու քաղաքին կառավարիչը «Առողջապահութեան ընկերութեան» մի նամակ ուղղելով, խնդրած է քննել գերմանական ուսուցման դրութիւնը՝ թէ աշակերտներին յոգնութիւն չէ՞ պատճառում այն, որը կայանում է առաւօտ ժամը 8-ից 1, հինգ դասեր միմիանց վրայ աւանդելու և կէսօրից յետոյ աշակերտներին կատարելապէս ազատ թողնելու մէջ: Բնախօսութեան պրոֆէսոր Ebbinghaus ից, բժիշկներից և մանկավարժներից բաղկացած մի մասնախումբը աշակերտների յոգնութիւնը փորձնականապէս որոշելու համար, մինչև ցարդ գործադրուած մէթոդների վրայ վիճաբանեց և այս վիճաբանութիւններից յետոյ էրբենգհաուզի կողմից եղած առաջարկութիւնը ընդունուեց: Այս հեղինակը առաջարկում էր Բիւրգէրշտայնի նման աշակերտներին միաժամանակ հաշուական խնդիրներ լուծել տալ, թուանշաններ յիշելու վրայ փորձեր կատարել և վերջապէս անկատար խօսքերի պակասը լրացնել տալ:

Թուանշաններ յիշելու մէթոդը կայանում է հետեւալուով: Մի դասարանի աշակերտների առաջ 6-ից 10 թուանշաններից

բաղկացած մի կարգ թիւեր արագօրէն արտասանում են, իւրաքանչիւր թուի վրայ կէս երկվայրկեան կանգ առնելով. աշակերտները պարտաւոր են իսկոյն յիշողութեամբ գրել այդ շարքը: Ամբողջովին մոռացուած կամ անճիշտ գրուած ամեն մի թուանշան մ'ի սխալ են հաշոււմ, և մի շարքի մէջ դտնուած թուանշաններից մին մի տեղից մօտաւոր մի տեղ փոխադրուած թիւնը կէս սխալ. օրինակ, եթէ աշակերտը փոխանակ 259, 417 գրելու 254,917 գրած է, այսինքն 9 և 4 թուանշանները միմիանց հետ տեղափոխած է, կէս սխալ են հաշոււմ, իսկ եթէ 259,617 գրած լինի, մի ամբողջ սխալ:

4—Անկատար քսոներ լրացնելու մէթոդ.—Այս մէթոդը էբբինգհաուզի նախաձեռնութեամբ կազմուած քննիչ մասնաւոր մի կողմից գործ է ածուած: Աշակերտներին մի տպագրուած բնագիր են ներկայացնում, որի մէջ թիւ քանի խօսքեր պակասում են կամ չեն աւարտած, գիծերը (—) պակասած վանկերի թիւը ցոյց են տալիս: Աշակերտը պարտաւոր է կարելի եղածին չափ շուտ այդ պակասը լրացնել, նախապէս պէտք է հաշուէ իւրաքանչիւր ընդհատման մէջ պակասած վանկերի թիւը և յետոյ լրացնէ, այնպէս որ խօսքի ընդհանուր միտքը փոփոխութիւն չկրէ: Հետեւեալ օրինակի նման պարբերութիւններ են ներկայացնում:

Ատողջութիւնս—ամսից ի վեր—գար—է, շա—վա-
կում եմ, ո՞ր—նոց Գնալս—իմանում. ինձ մի բժիշկ—
է՞ք յանձնարարել:

2ը լրացրուած պակասները կէս սխալ են հաշոււմ, իսկ մի ամբողջ սխալ անճիշտ կերպով լրացրուածները, ինչպէս, վանկերի անճիշտ թիւը, մտքի սխալ արտայայտութիւնը, և այլն:

5—Շօշափեու զգայնութեան մէթոդ.—Երբ որ մի կար-
կինի միմիանց խիստ մօտեցրած երկու ծայրերը մութի վրայ
դպցնելու լինենք, այս հպումը լաւ կերպով զգում ենք, սակայն
երկու կէտերի տեղ մի կէտ ենք զգում, այն ժամանակ հար-
կաւոր է կարկինի երկու ծայրերը միմիանցից բաւական չա-
փով հեռացնել, որպէս չի կարելի լինի երկու կէտերն էլ ա-
ռանձին առանձին որոշապէս զգալ: Կարկինի այս որոշ լաց-
ուածքը զգայնութեան սահման (seuil de sens) է կոչուում: Այս
սահմանը, այսինքն, կարկինի երկու կէտերը որոշ զգալու համար
կարկինի բացուածքը, բնական վիճակի մէջ լինում է 2-ից 4 մի-
լիմէտր մատների, բթի և լեզուի ծայրերի և շրթունքների հա-
մար, 7-ից 15 միլիմէտր ճակատի, այտերի, ձեռքի և մատների

յետնակողմի վրայ, 40-ից 60 միլիմետր թևի, բազուկի, մէջքի, ազդրի և սրունքի վրայ:

Այս սահմանը ճշտապէս որոշելու համար կարկինի երկու ծայրերը բոլորովին միմիանց մօտեցրած մորթի վրայ դպցնում են, յետոյ երկու ծայրերը աւելի բաց անելով են դպցնում և այսպէս աստիճանաբար շարունակում են, մինչև որ ենթական երկու կէտերն էլ որոշապէս զգայ, այն ժամանակ նշանակում են այս որոշ սահմանը և նոյն փորձը 3—4 անգամներ ևս վերսկսելով, սրանց միջին տարբերութիւնն են ստանում թուաբանութեան միջոցով:

Այս փորձը կատարելիս մի քանի նախազգուշութիւններ ձեռք պէտք է առնել. ենթական չը պէտք է գիտնայ թէ ի՞նչ բացուածքով են դպչում, չը պէտք է իմանայ թէ բացուածքը յաջորդաբար և աստիճանաբար աւելանում է: Հարկաւոր է երկու ծայրերը միանգամից և միաժամանակ դպցնել, մին միւսից աւելի չը պէտք է ճնշել, դանազան փորձերի մէջ միշտ միևնոյն ուժով պէտք է դպցնել. միմիանց յաջորդող երկու փորձերի մէջ 20-30 երկվայրկեան մի ժամանակամիջոց պէտք է թողնել. մի թերթի վրայ նշանակել ենթակայի կողմից արուած բոլոր պատասխանները. ենթակային չը պէտք է նախապաշարել, ինչ որ այս փորձերում շատ հեշտ է, փորձը կատարողի կողմից պարզ մի ակնարկ, դարմացման մի արտայայտութիւն, յաճախ ենթակային նախապաշարելու բաւական են լինում:

Այս փորձերը կատարելիս, նկատուում է, որ մի կամ երկու կէտով տեղի ունեցած հպումը զգալու և որոշելու համար, ենթական պարտաւոր է սաստիկ կերպով լարել և կենտրոնացնել իր ուշադրութիւնը ստացուելիք շօշափելու զգայնութեան վրայ. եթէ մէկը չը կարողանայ բաւական զօրեղ կերպով իր ուշադրութիւնը կենտրոնացնել, նոյնքան էլ հեշտութեամբ չը պիտի կարողանայ երկու կէտերը որոշել, ինչ որ սաստկապէս կենտրոնացրած ժամանակ որոշելու էր:

Մի գերմանացի գիտնական՝ Qriessbach 1895 թուին այս փորձը աշակերտների վրայ կատարելու միտքը յղացաւ, ստուգելու համար թէ դասերից յետոյ ուշադրութեան կենտրոնացման ոյժը փոփոխութիւն կրճւմ է թէ ոչ, նկատի ունենալով, որ ուշադրութեան կենտրոնացման ոյժի նուազումը արտայայտուում է կարկինի բացուածքի աւելնալով:

Փորձերը կատարուել են իւրաքանչիւր անհատի վրայ առանձնապէս դասից առաջ, դասից յետոյ, մի քանի ժամ յանգստից յետոյ և վերջապէս կիրակի օր կէսօրին: Ձեռք բերուած արդիւնքները շատ բացորոշ են: Հեղինակը իր փորձերի համար

ընտրել է մարմնի հետևեալ մասերը՝ ճակատը, քթի ծայրը, ստորին շրթունքը, այտը, բթամատի և ցուցամատի կակուղ առաջամասը:

Լիռէի 16 տարեկան մի աշակերտի վրայ կատարուած փորձի արդիւնքը հետեւեալ ցուցակում նշանակուած է: Այս ցուցակի թուանշանները բացուածքի չափերը ցոյց են տալիս միլիմէտրով:

	7—8 Մաթեմատիք	8—9 լատ.	9—10 յուն.	10—11 կրօն	11—12 ֆիզ.	հան- գիստ		կի- րա- կի	
Մարմնի մա- սեր	ժամ 7	ժամ 8	ժամ 9	ժամ 10	ժամ 11	ժամ 12	. . .	ժամ 2	ժամ 12
Ճակատի	11	12	14	17	11	15	հանգիստ 27 12-ին	7,5	3,5
Քթի ծայր.	3	3,5	5	5	4	5		2,5	1,5
Ներքին շր- թունք	2	3	3,2	4	3	3,5		1,8	1
Այտ	11	17	22	23	15	22		10	5
Բթամատի ծայր	6	10	13,5	13,5	9	11		5	4
Ցուցամատի ծայր	2,2	2,5	2,5	2,5	2	2,5	ժամը	1,2	1

Այս ցուցակից որոշակի տեսնուում է, որ նախորդ մտային աշխատութիւնը որքան աւելի ծանր եղած է, նոյնքան էլ աւելի մեծ եղած է բացուածքի չափը. այս աւելացումը փորձի ենթարկուած սորթի բոլոր մասերի վրայ տեղի է ունեցած. բացուածքը նուազ զգայուն մասերի վրայ աւելի մեծ է, ինչպէս, ճակատի և այտի վրայ աւելի մեծ է քան թէ ցուցամատի և քթի ծայրի վրայ: Երկու ժամուայ հանգիստը բաւական է լինում զգայնութիւնը բնական վիճակի վերածելու. կիրառի օրուայ բացուածքը աւելի քիչ է լինում, հետևաբար ուշադրութեան կենտրոնացումը աւելի ուժեղ է:

1896 թուին Vannot նոյն փորձերը միևնոյն պայմանների տակ 30 աշակերտների վրայ կատարելով միևնոյն եղրակացութեանց յանգել է:

Wagner ևս նոյնանման փորձերով հետեւեալ արդիւնքն է քաղել: Մաթեմատիքի մի ժամուայ դասի պատճառած յոգ-

նութիւնը կամ կարիկնի բացուածքը իրրև միութիւն 100 թուանշանով եթէ ներկայացնենք, այն ժամանակ Լատիներէնի կամ Յունարէնի (մեր գրաբառը) համար կունենանք 97 և 91, Մարմնամարզութեան համար 90, Պատմութեան և Աշխարհագրութեան համար 85, Կենդանի լեզուների համար 82, բնական պատմութեան համար 80, դժագրութեան համար 77:

6—Լրգօգրաֆիք մէթոդ.—Պրօֆ. Նօսօ մի գործիք է հնարել, որի միջոցով հաւասար ժամանակամիջոցներում միջնամատը մի ծանրութիւն է բարձրացնում և թողնում. այս յաջորդական բարձրացումները մի գլանիկի վրայ արձանագրւում են, որի դժաւոր վէտվէտումներից կարելի է իմանալ հայթայթուած աշխատութեան չափը քիլօգրամի հաշուով:

Արդ դասից առաջ և դասից յետոյ այս մէթոդով մի աշակերտի քննելով կարելի է իմանալ թէ մտային աշխատութիւնը ռրքան ներգործել է միջնամատի մկանուկներին վրայ, որի հայթայթած մեքենական աշխատութիւնը մտային աշխատութեան հետեանքով պակասում է, հետեալար այս մեքենական յոթի պակասումը մտային յոգնութեան աստիճանը ցոյց է տալիս:

*
* *

Զանազան մէթոդներով դպրոցներում կատարուած փորձերը ցոյց են տալիս, որ մտքի յոգնութիւնը այնքան աւելի մեծ է լինում, որքան աւելի ուժեղ է լինում մտային աշխատութիւնը. այս մէթոդները արդիւնաւոր կերպով կարելի է գործ ածել այն պարագայներում, երբ որ առաջուց չէ իմացւում թէ երեխաները յոգնել են թէ ոչ:

Այս զանազան մէթոդների մէջ մասնաւորապէս ուղղագրական մէթոդը միւսներից պէտք է նախադասել, այդ պատճառով նրա մասին աւելի երկար խօսեցինք, որովհետեւ, մի կողմից՝ աշակերտները արդէն ուղղագրութեան ընտելացած են լինում ուրեմն երկիւղ չկայ, որ միւս մէթոդների նման վարժութեան դժուարութեանց ենթարկուելու են, միւս կողմից՝ ուղղագրութեան մէջ տեղի ունեցած սխալների թիւը հաշուել հեշտ է, սրա մէջ միւս մէթոդներից մի քանիսի նման երկդիմութիւն չէ պատահում. և վերջապէս՝ երեխաների կողմից եղած սխալների հոգեբանական վերլուծութիւնը կարելի է անել և այս վերլուծութիւնից յոգնութեան ազդեցութեան հոգեբանական բնութիւնը իմաստասիրել, այսպէս օրինակի համար, շատ հաւանական է, որ մի ժամուայ մարմնամարզութիւնից յետոյ տե-

ղի ունեցած սխալները, մի ժամուայ մաթիմաթիքական դասից յետոյ տեղի ունեցածներէից տարբեր բնաւորութիւն կունենան:

Հաշուական մէթոդը ուղղագրական մէթոդի չափ լաւ չէ. մի կողմից՝ վարժութեան ազդեցութիւնը շատ խիստ է, այնպէս որ հաշուելիք թուանշանների թուի աւելանալով, սխալների թիւն էր նոյն համեմատութեամբ աւելանում է. միւս կողմից՝ երկիւղ կայ, որ աշակերտները զանազան փորձերի վրայ իրանց ուշադրութիւնը հաւասարապէս չեն դարձնում. քանի որ այս փորձերի նման այնքան երկար հաշիւներ անելու վարժ չեն, շատ բնական է, որ առաջին անգամ շատ եռանդով պիտի անեն, բայց երկրորդ անգամի համար այս եռանդը պիտի պակասի և յաջորդ անգամներին եռանդը ձանձրոյթի պիտի փոխուի. շատ հաւանական է, որ դասից յետոյ կատարուած փորձում տեղի ունեցած սխալների աւելացումը, մտքի յոգնածութիւնից աւելի ձանձրոյթի ազդեցութիւնից է. այս պարագան դժուարախուսափելի սխալումի պատճառ է և որը սակայն ուղղագրական մէթոդի մէջ այնքան յօրաւոր կերպով չէ արտայատուած: Վերջապէս, հաշուի մէջ տեղի ունեցած սխալների բնութիւնը չէ կարելի վերլուծել, և այդ էլ ուղղագրական մէթոդի հետ բաղդատմամբ մի աննպաստ հանգամանք է:

Թուանշաններ յիշելու մէթոդը մինչև ցարդ աննպաստ արդիւնքներ է տուել, որովհետև վարժութեան ազդեցութիւնը ծածկում է մտային յոգնութիւնից առաջացած արգասիքները. ճիշտ է, որ այս մէթոդը մինչև ցարդ միայն մի անգամ գործ է ածուել և հեղինակները մէթոդի կիրարկման մէջ ծանր սխալներ են գործել: Գուցէ այս մէթոդը աւելի խնամքով վերստին ձեռք առնելով և փորձելով նախորդներից աւելի լաւագոյն արդիւնքներ կը քաղուի:

Անկատար խօսքեր լրացնելու մէթոդը գործնական շատ դժուարութիւններ է ներկայացնում. իսկապէս դժուար է բազմաթիւ համազօր բնագիւղներ պատրաստել. նրանց մէջ միշտ կը պատահեն այնպիսիներ, որոնց լրացումը ուրիշներից աւելի դժուար պիտի լինեն. աւելի կայ, սխալների թիւը հաշուելու համար քմահաճ վաշկածներ պէտք է անել. այս եղանակով սխալների թիւը անճիշդ կերպով հաշուելու բխք է լինում. վերջապէս, հաւանական է, որ վարժութեան ազդեցութիւնը շատ մեծ է լինում: Ուրեմն, այս մէթոդը գործածելիս, կարևոր խոտորումները հազիւ պէտք է առնել:

Շօշափելու զգայնութեան մէթոդով ստացուած արդիւնքները շատ որոշ են, ուրեմն, մտքի յոգնութիւնը ստուգելու համար կարելի է այս մէթոդը միւսների հետ զուգընթացաբար

գործ ածել: Այս մէթոդի ղժուարութիւնը այն է, որ յոգնութեան աստիճանի և բացուածքների մեծութեան մէջ համեմատական մի չափ չկայ. օրինակի համար, եթէ մի ժամուայ դասից յետոյ այս բացուածքը 8 միլիմէտրի և 2 ժամից յետոյ 12 միլիմէտրի հաւասար լինի, նրանից չէ կարելի եզրակացնել, որ երկու ժամից յետոյ յոգնութիւնը մէկուկէս անգամ աւելի շատ է, քան թէ մի ժամուայ դասից յետոյ: Այս մէթոդի մի ուրիշ ղժուարութիւնն էլ հետեւեալն է, եթէ բացուածքը աւելացաց է, կարելի է ասել, որ մի յոգնութիւն կայ, սակայն նրանից չէ կարելի է եզրակացնել, որ ամեն մտային յոգնութիւն առաջ է բերում բացուածքի աւելացում, փոխադարձը ցոյց չէ տուել. շատ հեշտ կարող է պատահել, որ աշակերտը յոգնած լինի, սակայն այս յոգնութիւնը որոշակի չնկատուի բացուածքի չափին վրայ: Մի խօսքով, այս մէթոդը մի քանի անճիշտ կէտեր է ընծայում, երբէք առանձին չը պէտք է գործ ածել:

Լրգօգրաֆի մէթոդը միւս բոլոր մէթոդներից աւելի անվստահելի է:

Այս քննադատական ընդհանուր տեսութիւնից ինչպէս երևում է, բոլոր մէթոդներն էլ առանձին առանձին վերցրած իրանց թերութիւնները ունեն, սակայն այս բոլոր մէթոդների գործածութիւնից շատ որոշ և անվիճելի արդիւնքներ ձեռք են բերուած, որոնց առաջ պէտք է խոնարհուեն մանկավարժները: Այդ մէթոդները առանձին առանձին վերցրած ճորձան էլ թերի լինեն, սակայն մի քանիսը միաժամանակ և զուգընթացաբար գործ ածուելով որոշ արդիւնքներ են արտադրել, սրանց հիման վրայ պէտք է կառուցանել երեխաների կրթական գործը:

Ձեռք բերուած այդ արդիւնքները ապացուցանում են, որ 1—Երեխաները երեկոյեան դասերից յետոյ մտքով աւելի շատ և շուտ են յոգնում, քան թէ առաւօտուայ դասերից յետոյ: 2—Երկու դասերի միջև հանգիստը և զբօսանքը մասամբ փարատում է մտքի յոգնութիւնը: 3—Ընդհակառակը մարմնամարզութիւնը աւելացնում է մտքի յոգնութիւնը: 4—Մտքի յոգնութիւնը առանձին դասից սկսած հետզհետէ աւելանում է: 5—Կէսօրուայ 2 ժամ տևող հանգիստը բաւական չէ լինում աշակերտին միտքը բոլորովին իր բնական վիճակին վերածելու, թէև բաւական փարատում է մտքի յոգնութիւնը: 6—Կիրակնօրեայ հանգիստը բաւական է լինում աշակերտին միտքը բոլորովին բնական վիճակին վերածելու և յոգնութեան հետքերը ջնջելու: 7—Փոքր երեխաները մեծերից աւելի շուտ մտքի յոգնութիւն են կրում և թէ 10—12 տարեկան երեխաները 15—20 րոպէից աւելի ուշադրութիւնն են լարելու ընդունակ չեն: 8—

Մտքի յոգնութիւն պատճառող դժուար դասերը, օրինակ, մաթեմատիկա, գրարաւ, և այլն, առաւօտուայ ժամերին պէտք է աւանդել և միմիանց պէտք չէ յաջորդեն, այլ օրընդմէջ:

Դոկտ. Կ. Փաշայեան

* *
*

Եւ արծիւ մի սև՝ իջաւ սրարշաւ,
Իջաւ երկնքից և կուրծքս փշրեց.
Եւ սիրտս կտցեց, և սիրտս տարաւ
Դէպի վեհ լեռներ, ժայռեր բարձրաբերձ:

Նետեց նա սիրտս վառ լազուրի մէջ՝
Խրոխտ բարձրունքին հզօր լեռների.
Եւ շուրջս այն օրից լսում եմ անշէջ՝
Շառաչումները արծուի թևերի...

Աւ. Խաչակեան

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԵԽՍՏՈՒԹԻՒՆ

Н. Марр. Аркаунъ, монгольское названіе христіанъ, въ связи съ вопросомъ объ армянахъ — халкедонцахъ. СІБ., 1905.

Ա.

Մինչև այժմ պրոֆէսոր Մառի գիտական անխոնջ աշխատութիւնները մի շարք էական նորութիւններ են մտցրել հայոց պատմութեան և հին գրականութեան քննական ուսումնասիրութիւնների մէջ: Ժամանակ է, կարծեմ, ասել, որ յարգելի գիտնականը այս շրջանում արդէն խոշոր ծառայութիւններ է մատուցել: Քննադատութեան մէջ նա նոր տեսակէտներ հաստատեց, մի ամբողջ նոր ուղղութիւն ստեղծեց:

Ինչպէս յայտնի է, հայագիտութիւնը Եւրոպայում, ապա և մեղանում, գործադրեց այն քննական մեթոդը, որ XIX դարի պատմական հետազոտութիւնների հիմքն է կազմում: Դա հիմնուած է մի վերին աստիճանի ճիշտ ըմբռնումի վրայ: Ազգերը միմիանց հետ դրացիութիւն են արել, միմիանց վերաբերմամբ հպատակի և տիրողի դերերում են գտնուել, միմիանց վրայ ազդել են, միմիանց համար միջնորդ են հանդիսացել կուլտուրական—մտաւոր գործունէութեան ասպարէզում: Այդ պատճառով չէ կարելի վերցնել մի ազգի անցեալը իբրև մի կղզիացած, բոլորովին անջատ, ինքն իրանից միայն կախուած իրականութիւն: Այդ անցեալի հարցերը պարզելու համար պէտք է դիմել հարևան ազգերի պատմութեան և գրականութեան, համեմատութիւններ անել, գտնել աղբիւրներ և այդպիսով ամբարած նիւթերով քննադատել, որոշ եղրակացութիւններ դուրս բերել:

Իր հին պատմական կէտքի ընթացքում Հայաստանը ենթարկուել է Պարսկաստանի, Ասորեստանի, Հռոմի ազդեցութիւններին: Ամենից շատ զօրեղ է եղել մանաւանդ Պարսկաստանի ազդեցութիւնը: Մենք ունենք շատ վկայութիւններ, որ այդպէս է եղել, բայց գիտութիւնը դեռ չէ պարզել այդ ազդեցութեան ամբողջ պատկերը: Զրադաշտական Պարսկաստանը,

ինչպէս ենթադրուում է, գրաւոր յիշատակարաններ չի թողել: Բայց մենք կարող ենք ասել, որ մահմեդական Պարսկաստանի ազդեցութեան չափն էլ չէ որոշուած. այդ ժամանակների գրաւոր աղբիւրները անյայտ են մնում և նրանց օգնութեամբ չէ կարելի, առայժմ գոնէ, սրբագրել ու լրացնել հայոց պատմութիւնը: Հռոմէական, մակեդոնական շրջանների մասին էլ չի կարող համեմատութիւնների խօսք լինել, քանի որ այդ ժամանակների Հայաստանը չէ ունեցել գրականութիւն, ուստի գիտութիւնը պիտի վերցնէ միայն այն տեղեկութիւնները, որ տալիս են արեւմտեան գրաւոր աղբիւրները:

Քրիստոնէութիւնը հայ ազգին տալիս է և գրականութիւն: Դա համարեա գլխովին կրօնական մի գրականութիւն է: Հայոց պատմութեան այդ շրջանից էլ հայագիտութիւնը կարող է գործադրել իր ուսումնասիրական մեթոդը: Բայց քրիստոնեայ Հայաստանի գրականութիւնը արդէն քրիստոնեայ ազգերի ազդեցութիւնը կարող էր կրել իր վրայ: Այդ ժամանակ այլևս Հռոմ ու Մակեդոնական պետութիւն չկայ: Կայ Բիւզանդիա, Հայաստանի սահմանակիցը և նրա մի մասի տէրը, ժամանակի քրիստոնէական գիտութեան՝ կենտրոնն ու ամենամեծ հեղինակութիւնը:

Այդ հեղինակութիւնն էլ գլխաւորապէս ի նկատի ունէր հայագիտութիւնը: Հայ աղբիւրները համեմատուում էին յունական աղբիւրների հետ: Այդ համեմատութիւններից շատ հետաքրքրական հանգամանքներ էին դուրս բերուում, բայց միակողմանիութիւնը այն բանի մէջ էր, որ չէր խախտուում հայ աղբիւրների վրայ դարերով հաստատուած այն միտքը թէ քրիստոնէութիւնը Հայաստանում սկզբից և եթ յունական ծագում ունէր, յունական միսիոնարութեան արդիւնք էր:

Վերջին ժամանակները ուշադրութիւն դարձրուեց և Փոքրը Ասիայի այն շատ նշանաւոր, գործունեայ ազգի վրայ, որ յայտնի է սիրիացիներ անունով: Սիրիացիները ¹⁾ շատ վաղ հանգիստացան քրիստոնէութեան գործիչներ. նրանք եռանդուն միսիոնարական գործունէութիւն սկսեցին Ասիայում, ունեցան իրանց լեզուով գրականութիւն:

Մեր պատմութիւնը որքան էլ ձիգ է թափել ցոյց տալու թէ Հայաստանը յունական քրիստոնէութիւնը ընդունեց, դարձեալ չէ կարողացել ջնջել բազմաթիւ այնպիսի հետքեր, որոնք

1) Մեր հին մատենադրութեան մէջ կոչւում են ասորիներ: Բայց մեզ թւում է թէ աւելի յարմար է գործածել սիրիացի անունը, մանաւանդ որ ասորի ասելով, կարելի է հասկանալ և հին ասորեստանցիները:

վկայում են թէ սիրիացիներն էլ մեծ գործ են կատարել Հայաստանում իբրև քրիստոնէութեան քարոզիչներ և ուսուցիչներ: Սակայն այս հանգամանքի վրայ հայադիրութիւնը հարկ եղածի չափ մեծ ուշադրութիւն չէր դարձնում: Պրոֆեսոր Մառ լըրացրեց այդ պակասը, ուշադրութեամբ ուսումնասիրելով սիրիական ազդեցութիւնը այն աղբիւրներով, որ տալիս էր սիրիական հին գրականութիւնը:

Մի կողմից այս ուսումնասիրութիւնը առաջ տանելով, պ. Մառ միւս կողմից հրապարակ բերեց մի նոր ուսումնասիրութեան ճիւղ էլ, որ մինչև այդ համարեաւ անյայտ էր: Դա վրաց գրականութիւնն է: Մանրակրկիտ համեմատութիւնների, վերլուծումների միջոցով պ. Մառ լոյս հանեց հին աշխարհի մի շատ հետաքրքրական տեսարանը, այն է՝ սիրիական—հայկական—վրացական քրիստոնէութիւն: Նշանակում է, որ սիրիացիների ձեռքով քրիստոնէութիւնը տարածուեց Հայաստանում, իսկ Հայաստանի միջոցով Վրաստանում: Քրիստոնէութեան հետ մենք միշտ պիտի հասկանանք և գրականութիւնը: Ուրեմն՝ սիրիացիները հայերի ուսուցիչներ, հայերը՝ վրացիների ուսուցիչներ: Այս հաստատում է ս. Գրքի թարգմանութիւններով: Հնազոյն հայկական թարգմանութիւնը եղել է ասորերէնից, իսկ վրացականը՝ հայերէնից:

Շատ թանկագին են այն տեղեկութիւնները, որոնք պրոֆեսոր Մառի աշխատութիւններով գալիս են հաստատելու հին հայ-վրացական յարաբերութիւնները: Թէ որքան սերտ պիտի լինէին այդ յարաբերութիւնները, որքան բարեկամական, կարելի է եզրակացնել նրանից, որ երկու ազգերի եկեղեցին մի էր և անբաժան, իսկ հին աշխարհում, ինչպէս յայտնի է, եկեղեցին կլանում էր նոյնիսկ ազգային հասկացողութիւնը: Պ. Մառ, բացի կրօնական միութիւնից, յայտնել է և մի շատ համարձակ հիպոտեզ, այն, որ հայերէն և վրացերէն լեզուները, գոնէ նախա-արիական շրջանում, մի արմատից են ծագել: Բայց այս ենթադրութիւնը պ. Մառ դեռ հրապարակ չէ հանել մանրամասն մշակուած մի ուսումնասիրութեան մէջ:

Անկախ լեզուական եղբայրութեան հարցից, պ. Մառի բեղմնաւոր վաստակները լի են վերին աստիճանի հետաքրքրական փաստերով հայ-վրացական դրացիութեան կամ կարելի է ասել՝ կենակցութեան մասին, որ տևել է երկար դարեր: Ոորասուզուելով այդ անսխալ յիշատակարանների շրջանի մէջ և մոտաբերելով ներկան, անհասկանալի է թւում թէ ինչու այդ երկու ազգերը ներկայումս իրար խեթ են նայում, իրարից հեռու են մնում: Նախապաշարմունքները խցել են պատմութեան վճիռ

աղբիւրը, այն պատմութեան, որ հաստատում է երկու ազգերի մերձաւորութիւնը, աշխատակցութիւնը կուտուրայի և մտաւոր գործունէութեան ասպարէզում: Մի ժամանակ հայի սուրբը վրացու սուրբն էլ էր, վրաց եկեղեցում երգում էին շարականներ ի պատիւ հայ սուրբերի. մի ժամանակ հայի գիրքը առաջնորդում էր վրացուն դէպի մտաւոր գանձերը: Իսկ այսօր...

Բաժանումը հայերի և վրացիների մէջ տեղի ունեցաւ եկեղեցիներէ ըստ ըստ հետ: Կրօնական անհաշտութիւնը դարձաւ և ազգային անհաշտութիւն: Վրացիները ասում են և այսօր էլ կրկնում են թէ հայերը ըստ ըստ վրաց եկեղեցուց և ոչ թէ հակառակը, ինչպէս պնդում են հայերը: Պ. Մառը ապացուցել է որ ճշմարտութիւնը աւելի հայերի կողմն է: Հայ-վրացական եկեղեցին մի էր, միևնոյն աւանդութիւններով, միևնոյն սկզբունքներով էր ղեկավարւում: Վրացիները յարեցին քաղկեդոնականութեան, այսինքն յունական օրթոդոքսութեան և սկսեցին դրա հովանու տակ աղգայնացնել իրանց եկեղեցին: Իսկ հայերը մնացին սիրիական քրիստոնէութեան կարգերի շրջանում և այդպէս ազգայնացրին իրանց եկեղեցին: Որ հայոց եկեղեցին է որ հին աւանդութիւնները պահպանել է, երևում է ալ. Մառի բեբաժ մի քանի փաստերից: Վրաց եկեղեցին մինչև բաժանումը ընդունում էր մատաղը, առաջաւորաց պատը ¹⁾: Իսկ ըստ ըստ լուրջ յետոյ, հետեւելով յոյներին, դատաւարտում էր այդ բաները, մոռանալով որ իր հին պաշտամունքներն են:

Հետեւել յարգելի գիտնականի բոլոր հայ-վրացական ուսումնասիրութիւններին այստեղ մենք չենք կարող: Ներկայ յօդուածն էլ այդպիսի յատուկ նպատակ չունի: Մենք միայն կամեցանք ծանօթացնել ընթերցողին ալ. Մառի գիտնական գործունէութեան առանձնայատկութիւնների հետ: Եւ կարծում ենք որ այսքանն էլ բաւական է այդ ծանօթութեան համար: Ինքնուրոյն, նոր, հարուստ լուսարանութիւններով ճիւղացնել գիտութիւնը, հետաքրքրական նիւթեր ամբարել հայոց պատմութեան և գրականութեան քննական ուսումնասիրութիւնների համար—ահա ալ. Մառի շատ գնահատելի երախտիքը:

¹⁾ П. Марр — «Отчетъ о работахъ на Синаѣ и въ Иерусалимѣ», кр., 12—13.

Բ.

Պրոֆէսոր Մառի նոր աշխատութիւնը, որի վերնագիրը դրինք ներկայ յօդուածի ճակատին, գրուած է մի հատ բառի առիթով: Այդ բառն է «արքաուն»:

Մոնգոլական տիրապետութեան ժամանակ (XIII դարից) հայերի մէջ, ինչպէս երևում է, բաւական դործածական է դառնում այդ «արքաուն»-ը: Այսպէս, Ստեփանոս Օրբելեան պատմագիրը մանրամասն պատմում է որ իր հօրեղբայր Սմբատ իշխանը գնում է, ահագին տարածութիւններ կտրելով, մոնղոլական խանի մայրաքաղաքը, Ղարադորում: Այդ ժամանակ թագաւորում էր Մանկու խանը կամ դանը: Նա այնքան սիրում է հայ իշխանին, որ յանձնում է նրան իր մօրը և ասում է. «Ձայս մի արքայունս մեզ պահեսցուք և ոչ տացուք այլ ումեք իշխելի վերայ դորա»: Օրբելեանը բացատրում է և «արքայուն» (ճիշտը՝ արքաուն) բառի նշանակութիւնը: Նա ասում է թէ մոնղոլները այդ անունն էին տալիս քրիստոնեաներին:

Նոյն մտքով «արքաունը» գործ է ածում և Վարդան պատմագիրը: Պրոֆէսոր Մառ մի ուրիշ հանգամանք է որոնում մոնղոլական այդ անունն մէջ, ուստի նախ քան նրան իր ենթադրած նշանակութեամբ բացատրելը մի երկար և վերին աստիճանի հետաքրքրական տեսութիւն է անում քաղկեդոնիկ հայերի մասին:

Նախ և առաջ, երկու խօսքով ծանօթացնենք քաղկեդոնիկ և հակաքաղկեդոնիկ քրիստոնէութիւնը:

Յայտնի է որ հինգերորդ դարի կէսում, Կ. Պոլսի մօտ, Բաղկեդոն քաղաքում, գումարուեց եկեղեցական ժողով, որ մըշակեց դաւանաբանական մի քանի սկզբունքներ: Բաղկեդոնի ժողովը ահագին վէճեր և անհամաձայնութիւններ յարուցեց արևելեան քրիստոնէութեան մէջ: Շատ տեղեր մերժեցին այդ ժողովի որոշումները, եկեղեցին, որ մինչև այդ մի մեծ միութիւն էր կազմում, պառակտուեց: Բաժանումներ առաջացան, թշնամութիւն բորբոքուեց քաղկեդոնականներ և նրանց հակառակորդների մէջ: Այստեղից ահա քաղկեդոնիկ և հակաքաղկեդոնիկ քրիստոնեաներ: Նրանց մէջ թշնամութիւնը դարեր տևեց և այսօր էլ չէ դադարել. այսօր էլ, մեր աչքերի առջև, գործում է, աշխատելով ամուր պահել դարաւոր նախապաշարժունքների և ատելութեան պարիսպները, որոնք անջատում էին քրիստոնեայ ազգերը:

Հայոց եկեղեցին նոյնպէս մերժեց Քաղկեդոնի ժողովը և դարձաւ անհաշտ հակաքաղկեդոնիկ:

Դա մի ահագին երևոյթ է մեր պատմական կեանքի մէջ, մի երևոյթ, որ Հայաստանի քաղաքական ճակատագրի տէրը դարձաւ և փոխեց պատմութեան ընթացքը: Հարցը մենք չպիտի քննենք դաւանական տեսակէտից. մենք չպիտի փորձենք իմանալ թէ ով էր իսկապէս ուղղափառ քրիստոնեան—քաղկեդոնիկը թէ հակաքաղկեդոնիկը: Ուղղափառութեան, ճշմարիտ կրօնի հարցերը ոչինչ նշանակութիւն չունեն մեզ համար: Քաղկեդոնում հաւաքուած եկեղեցական հայրերը քննում էին թէ Քրիստոս քանի՞ բնութիւն ունէր և գտան, որ երկու բնութիւն կար նրա մէջ: Միւս եկեղեցական հայրերը չընդունեցին այդ վճիռը. նրանք էլ այնպէս էին հասկանում թէ Քրիստոսի մէջ երկու անխառն բնութիւն չկային, այլ, ընդհակառակըն, երկու բնութիւնները խառնուած էին իրար հետ: Ո՞վ կարող է ասել թէ անպայման ճիշտ է մի կողմը և ոչ թէ միւսը: Այդպիսի մտքեր չեն կարող լինել անհերքելի ճշմարտութիւններ: Ամեն մէկը ընդունում է հաւատալիքը այնպէս, ինչպէս ինքն է հասկանում:

Հայոց եկեղեցին առանձնացաւ, սկսեց պաշտել իր կրօնը այնպէս, ինչպէս ինքն էր հասկանում: Ոչինչ դատապարտելի, ոչինչ անբնական բան չկայ այդ երևոյթի մէջ: Բայց դժբախտութիւնը, ուղղակի մեծ աղէտն այն է, որ քրիստոնեայ աշխարհը այդպիսի հայեացք չունէր եկեղեցական ինքնուրոյնութեան մասին: Հայաստանը շրջապատուած էր քաղկեդոնիկ ազգերով և պիտի անդադար ընդհարուէր նրանց հետ իր ազդային եկեղեցին պաշտպանելու համար: Բաւական է մի թեթեւ հայեացք գցել մեր պատմութեան վրայ և մենք միանգամայն կապշինք տեսնելով թէ ինչ անվերջ, բառիս բոլոր նշանակութեամբ անվերջ պայքար է մղել մեր ազգը քաղկեդոնութեան դէմ, զոհ բերելով իր քաղաքական շահերը, հարիւր ու մի տառապանքներ ի նեթարկուելով:

Մեր պատմագիրները աւանդում են թէ ինչ ջանքեր են գործ դրել բիւղանդական յոյները, ապա և վրացիները՝ իրանց քաղկեդոնական ուղղափառութիւնը մեր վզին փաթաթելու համար: Յայտնի է որ մեր կաթողիկոսներից շատերը ընդունել են քաղկեդոնականութիւն, յայտնի է որ անխոնջ մրցութիւններ և վէճեր են տեղի ունեցել մեր հոգևորականների մէջ, որոնցից մի քանիսը ընդունել են քաղկեդոնիկ դաւանութիւն միւսները դիմադրել են, պաշտպանել են ազգային եկեղեցին:

Բայց եղև է արդեօք և քաղկեդոնիկ ժողովուրդ, քաղկեդոնիկ հայութիւն: Եթէ նայենք մեր պատմագիրներին,—չէ եղել: Անհատներ այս ու այն ժամանակ եղել են, բայց բազմութիւն չէ եղել:

Ահա այստեղից էլ պրոֆէսոր Մառ սկսում է իր քննութիւնը:

Նա դտնում է քաղկեդոնիկ հայութիւն, այնքան բազմաթիւ, այնքան ուժեղ, որ մի շարք դարերի ընթացքում Հայաստանի հողի վրայ ուղղակի կռիւ է մղում քաղկեդոնիկներին և հակաքաղկեդոնիկներին մէջ գերիշխանութեան համար: Դա կեանքի և մահուան խնդիր էր: Եղան ժամանակներ (VIII դար) երբ հակաքաղկեդոնականութիւնը Հայաստանի մէջ ծանր հարուածներ էր կրում. թուում էր թէ նա պիտի կորցնէ իր գերիշխանութիւնը, թուում էր թէ քաղկեդոնականութիւնը վերջնական յաղթանակ պիտի տանէ: Բայց պատերազմի՞րախտը հետզհետէ թեքում է ազգային եկեղեցու կողմը, հետզհետէ նա յաղթում է, դուրս մղելով հակառակորդին իր գերքերից:

Այդ պատերազմը, այդ յաղթանակը էժան չնստեցին հայութեան վրայ: Քաղկեդոնիկ հայերը, պարտութիւն կրելով, սկսեցին հեռանալ իրանց ազգութիւնից, օտարանալ: Երեք դար խառոր խումբ է որոշում պ. Մառը. Հայաստանի այն մասը, որ սահմանակից էր քաղկեդոնիկ Վրաստանին, վրացացաւ. Յունական բաժնի հայութեան քաղկեդոնիկ մասը ձուլուեց յոյների հետ, իսկ Սիրիայի կողմերում սիրիացի քաղկեդոնիկները կլանեցին իրանց դաւանակից հայերին: Թուանշաններ՝ ու որոշ տեղեկութիւններ չկան, իհարկէ, որպէսզի իմանանք թէ որքան մեծ էին Հայաստանի կորուստները դաւանական խտրութիւնների պատճառով: Կարելի է խօսել ենթադրաբար: Վրաց գրականութեան և հնագրութեան տուած տեղեկութիւնները առաջնորդ բռնելով, պ. Մառ ցոյց է տալիս վրացացած հայութեան երկիրները—Կախէթի մի մասը, Գուգարք նահանգի Կղարջը (վրաց Կլարջէթի) գաւառը և ամբողջ Տայք նահանգը (Ճորոխի հովտում): IX դարի սկզբում Կղարջը և Տայքը, հայկական հին հողեր, դարձեալ հայերի ձեռքումն էին ¹⁾: Արտանուճի Բագ-

1) Գուգէ աւելորդ չի լինի յիշեցնել այստեղ որ վրացի շովինիստները (իշ. ձաւմաւաճէ, Ծերեթելի և ուրիշները) մի քանի տարի առաջ ահադին վախատուն էին բարձրացրել թէ հայերը համարձակում են սանդ որ Ճորոխի երկիրը, Կղարջը հայկական սեփականութիւն են եղել: Ինչ կ'ասեն այդ թունդ, բայց տղէտ ազգամոլները այժմ, պ. Մառի այս գործը կարդալուց յետոյ...

րատունիները այդ ժամանակ արդէն քաղկեդոնիկ էին դարձել, ուրեմն այդ ամբողջ երկրներում հայութեան մէջ էլ նոյն դաւանութիւնը շատ պիտի տարածուած լինէր: Բայց այդ հայութիւնը վրացացաւ, երբ յաղթանակեց հակաքաղկեդոնականութիւնը:

Պ. Մառ այստեղ մի ամբողջ նոր աշխարհ է բաց անում: Չափազանց հետաքրքրական է նրա հաղորդած մի փաստը, որի վրայ չենք կարող կանգ չառնել, այնքան նա ընդունել է ոչ միայն անցեալի, այլ և նոյնիսկ ներկայի նկատմամբ:

Ճիշդ էր, երկրորդ կէտում յոյները կարողացան ինտրիգներով և խաբէութեամբ Կ. Պոլիս տանել Գաբիկ վերջին թաղաւորին և յափշտակել Անին: Մատթէոս Ուռհայեցին ասում է թէ յոյները Անիի կառավարութիւնը յանձնեցին իրանց երկու պաշտօնեաներին. մէկի անունն էր Բագարատ, միւսինը—Գրիգոր Բակուրանի որդի: Վերջինիս մասին ասուած է թէ ազգով վրացի էր: Պատմիչը այդ երկուսին տնտեսում է «անօրէն իշխան Հոռոմոց», «Աստուածուրաց»: Չմոռանանք որ Ուռհայեցին հակաքաղկեդոնիկ գրող է:

Այժմ պրոֆեսոր Մառի աշխատութիւնից իմանում ենք, որ Բակուրանի որդի Գրիգորը վրացի չէր, այլ հայ, քաղկեդոնիկ հայ: Իր ժամանակին վա մի նշանաւոր մարդ էր, յայտնի էր Բիւզանդիայում իբրև պետական գործիչ և վարչական մարդ, որ իր մատուցած ծառայութիւնների համար ստացաւ խոշոր կալուածներ պետութեան զանազան մասերում, մանաւանդ Բողղարիայում: Այդտեղ նա հիմնեց մի նշանաւոր վանք, չորի կանոնադրութիւնը, Գրիգորի ստորագրութեամբ մնացել է մինչև այժմ և հրատարակուած է: Կանոնադրութիւնը գրուած է յունարէն լեզուով, բայց ունեցել է և վրացերէն ու հայերէն թարգմանութիւններ: Ինքը, Գրիգոր Բակուրիանը, կանոնադրութեան տակ ստորագրել է հայերէն և առանձին յունարէն մակագրութեամբ էլ վկայել է թէ իր ստորագրութիւնը հայերէն լեզուով է:

Ուրեմն հայ է: Բայց ինչո՞ւ Ուռհայեցին վրացի է տնտեսում նրան: Ուրիշ կերպ չէր կարող, քանի որ ինքը Բակուրեանն էլ ասում է թէ ինքը վրացի է: «Ամեն մի հայ քաղկեդոնիկ, որ նոյնիսկ հայերէնը տւելի լաւ գիտէր քան վրացերէնը, նրա կարծիքով, վրացի է՝ հաւասար զուտարիւն վրացու», ասում է պ. Մառ:

Այսօրուայ օրն էլ միևնոյնը չէ՞նք տեսնում: Հայ-կաթոլիկը իրան համարում է «ֆրանկ», բողոքական հայը՝ «նեմեց» և այլն: Կրօնը իբրև ազգութեան նշան—այս դժբախտ մոլորու-

թիւնը մենք ժառանգել ենք, ինչպէս տեսնում էք, խոր հնու-
թիւնից:

Տայք-Կղարջքը հայոց երկրի ամենալաւ մասերից էին և
ներանցով հարստացաւ Վրաստանը: Վրացիանալուց յետոյ էլ
երկիրը երկար ժամանակ պահում էր հայ վանքերի անունները
— Շատրերդ, Իշխան, Միջնաձոր:

Թէ Բիւզանդիան ինչ պատառ է խլել հայութիւնից քաղ-
կեդոնիկութեան միջոցով, — պ. Մառ որոշապէս ասել չէ կարո-
ղանում: Սակայն անկասկած է որ այդ պատառը աւելի խոշոր,
աւելի նշանաւոր պիտի լինէր: Բիւզանդիայի արքունիքը իր
չքեղ փայլերով դէպի իրան էր քաշում հայոց աշխարհի լաւա-
գոյն ոյժերը, որոնք այնտեղ, ահագին կայսրութեան մէջ, ի-
րանց հուշակում էին զինուորական և վարչական տաղանդով:
Մինչդեռ բուն երկիրը ցնալով դատարկւում էր, թուլանում,
հայերը բիւզանդական ծառայութեան մէջ մեծամեծ գործեր էին
կատարում իբրեւ զինուորական ոյժ, իբրեւ զօրավարներ և նոյն-
իսկ կայսերական զահի վրայ էին նստում: — Պատմութիւնը
բազմաթիւ փաստեր է տալիս: Պ. Մառի ասածին նայելով, մենք
պէտք է ենթադրենք որ այդ գործիչները քաղկեդոնիկ հայեր
էին: Եւ հաւանական է որ այդպէս էլ եղած լինի: Ուրիշ կերպ
չէ կարելի բացատրել այն անտարբեր վերաբերմունքը, որ ու-
նէին Բիւզանդիայի հայ կայսրները, զօրավարները դէպի ի-
րանց հայրենիքի դժբախտ դրութիւնը...

Շատ հետաքրքրական է այն լուսարանութիւնը, որ տա-
լիս է պրոֆեսոր Մառ «ծաթ» անունան տալ յայտնի հայերին:
Դրանք յունադաւան հայեր էին, ինչպէս երևում է պ. Մառի
բերած մի յունական զրաւոր աղբիւրից, որի սլաւոնական
թարգմանութիւնն է նա ունեցել ձեռքի աւակ: Բանից երևում
է, որ ծաղերը, իբրեւ հայեր, կոսկածներ էին յարուցանում
յունական օրթոդոքսութեան աշխարհում: Եւ մի քանի յոյն ե-
կեղեցականներ հարկադրուած եղան գրել և ապացուցանել թէ
զրանք «հերետիկոս» հայերից չեն, այլ ուղղափառ են ըստ յու-
նական դատողութեան:

Այժմ դիմենք սիրիական ազդեցութեան ենթարկուած
քաղկեդոնիկ հայերին:

Այստեղ պրոֆեսոր Մառ չէ հետևում հայ քաղկեդոնիկնե-
րի զոյութեան բուն Սիրիայում, այլ ձեռք է առնում և շատ
հետաքրքրական տեսութիւններով լուսարանում է մեր պատ-
մութեան մի ուրիշ նշանաւոր երևոյթը — քաղթականութիւնը:
Սովորաբար մենք ընդունում ենք որ հայերը հեռանում էին ի-
րանց հայրենիքից քաղաքական դժբախտութիւնների պատճառով:

գալիս էին նուաճողները, քարուքանդ էին անում երկիրը և ազգաբնակչութիւնը փախչում էր աշխարհի զանազան կողմերը: Այս հանգամանքի վրայ կարելի է աւելացնել և մի երկրորդը, այն՝ որ առևտրական ոգին էր հային հանում իր երկրից: Պրոֆեսոր Մառ ասում է որ գաղթականութիւնը աւելի ազգայնական զգացմունքը կորցնելու հետևանք պիտի համարել: Նա բերում է Ղազար Փարպեցուց մի վկայութիւն, որի մէջ ասում է. «Կամ կ'ապրենք, ծառայելով Բրիտոսի ճշմարիտ հաւատին, որի մէջ ծնունդ ենք... կամ, թողնելով երկիրը, կը գնանք օտար կողմեր, իւրաքանչիւրը իր կնոջ և երեխաների հետ, հաստատ հաւատալով Փրկչի այն խօսքերին թէ «երբ ձեզ հալածեն այս քաղաքից, փախէք ուրիշ քաղաք»:

Իրաւ, շատ մի ընտրող փաստ է սա, որ ցոյց է տալիս թէ կրօնը հին դարերում որքան ոչնչացնում էր ազգութեան, հայրենիքի զաղափարը: Եւ որովհետեւ հալածուող կրօնն էր գլխաւորապէս, որ ազգայնութիւնը կորցնել էր տալիս, ուստի պ. Մառ կարծում է թէ Հայաստանից գաղթողները, գննէ առաջին գաղթողները, քաղկեդոնիկ հայերը պիտի եղած լինեն:

Այնուհետև յարգելի գիտնականը մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններով պարզում է որ հայկական մի գաղթականութիւն հին ժամանակներից ուղղուած է եղել դէպի Միջին Ասիա: Մանրամասնութիւնների մէջ չենք մտնում, թէ չէ՝ հարկադրուած պիտի լինէինք ամբողջ երեսներ թարգմանել պ. Մառի աշխատութիւնից: Կ'ասենք միայն, որ այդ միջին-ասիական գաղութին վերաբերուած ուսումնասիրութիւնները թանգագին նիւթեր են մեր պատմութեան էջերից մէկը լուսարանուելու համար:

Ընդունելով հայ-քաղկեդոնիկների գաղթը դէպի վանահան կողմեր, պ. Մառ ենթադրում է որ Միջին Ասիա գաղթողները պիտի լինէին Սիրիայի հայ-քաղկեդոնիկները: Ահա այդ գաղթականներից էլ վերցրած պիտի լինեն մոնգոլները «արքաուն» անունը: Բանից դուրս է գալիս, որ «արքաուն» զբաղեցրել է և եւրոպացի, նոյնապէս և ռուս գիտնականներին, որոնք զանազան կէտք են բացատրում նրա ծագումը, ունեցած նշանակութիւնը: Պ. Մառ շատ սրամիտ կերպով առարկում է այդ բացատրութիւնների դէմ և մի շարք եզրակացութիւնների հիման վրայ հիմնում է իր սեփական հիպոթեզը. այն, որ «արքաուն»-ը յատկապէս քաղկեդոնիկ քրիստոնեաների անունն է: Բառը մոնգոլական չէ, փոխառած բառ է: Նրան կարելի է բացատրել հայերէն «արքայ» բառի միջոցով: Սիրիայի քաղկեդոնիկները կոչւում էին մեկքիտ, որ նշանակում է թագաւորական: Նոյեմբեր, 1905.

Այս «արքաունն» էլ նոյն մտքով պիտի դորձած լինի հայ քաղկեդոնիկներ ղերաբերմամբ:

Հետևելով այդ ենթադրութեան, պէտք է ընդունել որ ժողովական տիրապետութեան ժամանակ Հայաստանում տարածուած այդ անունը—«արքաուն» պատկանում էր այն հայ քաղկեդոնիկներին, որոնք ապրում էին երկրում: Եւ պ. Մառ այդպէս էլ անում է:

Գ.

Մենք պատմեցինք այս գիտնական աշխատութեան բովանդակութիւնը, ցոյց տուինք նրա արժանաւորութիւնները, տեսանք թէ որքան նորութիւններ է նա մտցնում մեր պատմութիւնը ուսումնասիրելու նիւթերի մէջ:

Այժմ պատմենք մեր ստացած մի քանի տպաւորութիւնները:

Ինքը, յարգելի գիտնականը, մի քանի անգամ ասում է թէ իր ասածների մի մասը ենթադրութիւն է, թէ ամեն ինչ այդ աշխատութեան մէջ չէ ապացուցուած, թէ մի քանի հարցերի վերաբերմամբ նա, այսպէս ասած, ուղղութիւն տուողի, միտք տուողի դեր է կատարում:

Եւ իրաւ, կան տեղեր այդ աշխատութեան մէջ, որոնք համոզիչ են, կան և մի երկու սխալներ, որոնք, մեր կարծիքով, բոլորովին այն չեն հաստատում, ինչ կամենում է ապացուցանել պ. Մառը:

Մեզ բաւական թոյլ են թւում յարգելի գիտնականի մի քանի ենթադրութիւնները քաղկեդոնիկ հայերի կատարած կուլտուրական դերի մասին: Այսպէս, նա ասում է որ եթէ հայ-քաղկեդոնիկները չէին հայոց գրականութեան հիմքը դնողները, պէտք է ընդունել որ նրանք են եղել յունաց փիլիսոփայութիւնը և սրբապատիկան հայկական հոգի վրայ անկողները: Քաղկեդոնականութիւնը նա համարում է մի առաջադէմ (պրոգրեսիւ) կրօնական-կուլտուրական շարժում (եր, 67), իսկ մենք այս խօսքերից պիտի ելրակայենք թէ քաղկեդոնականութեան դարաւոր հակառակորդը—հայ եկեղեցականութիւնը յետագէտ կամ անշարժ հայեացքների տէր էր:

Նախ և առաջ, այս բոլոր ենթադրութիւնները հաստատելու կամ հաւանական դարձնելու համար պ. պրոֆեսորը չէ բերում ապացոյցներ, նոյնիսկ չէ յիշատակում թէ հայոց հին գրականութեան մէջ ինչ յիշատակարաններ պէտք է համարել քաղկեդոնական: Ըստ երևոյթին, պ. Մառ չէ ընդունում, որ

հայը, հաւատարիմ մնալով հանդերձ իր ազգային եկեղեցուն, կարող էր աշակերտել յունական գիտութեան, ինչպէս օրինակ, այժմ հայ-լուսաւորչական հոգեւորականը ուսում է ստանում բողոքական ասուածարանների մօտ, բողոքական երկրում: Ծիշտ է, նա գործ է ածում և «հելլենասէր» անունը հայ եկեղեցական գործիչների վերաբերմամբ, բայց դա մի անորոշ հասկացողութիւն է, որ չէ ցոյց տալիս թէ հայագէտը այդ անունով հասկանում է ոչ—քաղկեդոնիկ, բայց յունական ուսում ստացած հայերին: Ընդհանուր տպաւորութիւնն այնպէս է, որ յունական կրթութիւն ստացած հայը անպատճառ քաղկեդոնիկ պիտի լինէր: Իսկ այս պէտք էր ապացուցանել: Պէտք էր ապացուցանել և այն, որ նախ քան Քաղկեդոնի ժողովը հայ եկեղեցականները չէն աշակերտել յունական գիտութեան, այսինքն որ հինգերորդ դարի յունաստիրական շարժումը տեղի չէ ունեցել իսկապէս և չէր կարող հելլենական մի դպրոց դառնալ հայկական հողի վրայ, մի դպրոց, որ ազդէր ապագայ դարերի հայ հոգեւորականութեան վրայ:

Ապա պ. Մառ, մեծ հաւատ ընծայելով վրացական, այսինքն քաղկեդոնիկ մի աղբիւրի, հաստատում է թէ քաղկեդոնիկ հայերը սկզբում սաստիկ տոգորուած էին ազգային ոգով, մինչդեռ նրանց հակառակորդները, այսինքն ազգային եկեղեցու ներկայացուցիչ հոգեւորականները, զուրկ էին այդպիսի զգացմունքից: Յանկալի է, որ այդ հոնգամանքը հաստատուած լինէր պատմական և գրական ապացոյցներով: Եւ այդ կարևոր է մանաւանդ այն պատճառով, որ ինքը, պ. Մառ, յետոյ քաղկեդոնիկ հայերին այնպէս է ներկայացնում, որ ազգային գիտակութեան մասին խօսք անգամ լինել չէ կարող: Գրիգոր Բակուբեանի պատմութիւնը, որ մենք վերևում բերինք, շատ լաւ ապացոյց է թէ քաղկեդոնիկների մէջ էլ որքան մեծած էր ազգային գիտակցութիւնը: Ընդունելով, ըստ պ. Մառի, քաղկեդոնիկութիւնը նախ և առաջ իբրեւ պրոգրեսիվ կրօնական-կուլտուրական մի շարժում, երկրորդ՝ իբրեւ ազգային մտաւոր կեանքի առաջնորդ և ազգութեան պաշտպան ընդդէմ հայ հոգեւորականների անշարժութեան և հակաազգային ուղղութեան, մենք չալիտի կարողանանք ըմբռնել թէ ինչպէս ուղի տարրը նախ՝ յաղթուեց պայքարի մէջ, երկրորդ՝ յաղթուելով, սկսեց արագ օտարանալ, ձուլուել վրացիների, յոյների և սիրիացիների հետ: Դա մի տեսակ հանելուկ է:

Մեր տպաւորութիւնն այնպէս է, զր յարգելի գիտնականը փոքր ինչ չափազանցրել է քաղկեդոնականութեան նշա-

նակութիւնն ու կատարած դերը: Յենուելով հէնց այդ աշխատութեան յիշատակած կողմերի վրայ, մենք էլ իրաւունք ենք համարում ենթադրելու, որ եթէ քաղկեդոնականութիւնը պայքարի մէջ տանուլ տուեց իր գործը, պատճառը ամենից ատաճ այն պիտի լինէր, որ նա շատ բազմութիւն չունէր իր կողմում և երկրորդ, որովհետեւ նրա գործադրած միջոցները, նրա ոգին համակրութիւն չէին գտնում ազգի մէջ: Ինչ էլ ասելու լինենք, յունական քաղկեդոնականութիւնը վերջ ի վերջոյ բիւզանդականութիւնն է, որ արդէն մի որոշ հասկացողութիւն է, իբրեւ անշարժութեան, քարացման համանիշ մի բան: Մեր կարծիքով, հայերի ոգուն ընդդէմ պիտի լինէր նախ և առաջ այն քաղաքական դերը, որ միշտ փաթաթուած էր յունական քաղկեդոնականութեան վզին: Նա իր հետ տանում էր բռնութիւն, հալածանք: Պ. Մառ յիշում է որ հայ աղբիւրները խօսում են բիւզանդական կայսրների գործ դրած ճնշումների, հարկադրանքների նոյնիսկ բռնութիւնների մասին, բայց ուշադրութիւն չէ դարձնում դրա վրայ:

Եւ մեզ թւում է, որ իզուր է այդպէս արել: Քաղաքական-հասարակական հանգամանքները այն միջավայրն են, ուր տեղի են ունենում այս կամ այն գաղափարի, հոսանքի պայքարները: Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով այն նշանակութիւնը չունէր Բիւզանդիայի համար, ինչպէս Վրաստանը: Նա կը ուռախնձոր էր Պարսկաստանի և Բիւզանդիայի մէջ: Հետեւեալը, հայերի վերաբերմամբ բիւզանդական արքունիքը ուրիշ նկատումներ պիտի ունենար, նկատումներ, որոնց իրազործումը յունական քաղկեդոնականութիւնը պիտի գլուխ բերէր: Ուղում ենք ասել որ սլաւոնական հողը միակողմանի կերպով է լուսարանուած այս կարևոր հարցի մէջ: Ինչո՞ւ, օրինակ, պ. Մառ այնքան նշանակութիւն է տալիս, որ մի քաղկեդոնիկ նշանաւոր գործիչ, Թէոդորոս Արիկուրա Հայաստան է գնացել քաղկեդոնական վիճաբանութիւնների համար, բայց չէ յիշում որ Հերակլ կայսրը անձամբ գնաց Հայաստան, որ հարկադրէ հայերին ընդունել քաղկեդոնութիւն: Կամ ինչո՞ւ կանգ չառնել հէնց Թէոդորոս Ռշտունու գործունէութեան վրայ:

Սակայն, պիտի ասենք, որ պ. Մառ, ինչպէս ասում է իր աշխատութեան սկզբում, նպատակ չէ ունեցել քաղկեդոնական շարժման ամբողջ պատմութիւնը գրել և պարզարանել. թէև այսպէս է, բայց այն յենակէտերը, որոնց վրայ դիտնական պրոֆէսորը կանգնեցրել է իր տեսութիւնները, հիմնաւոր առարկութիւններ շատ են վերցնում:

Այժմ անցնենք մի երկու գլխաւոր յենակէտի, որոնք, ինչպէս ասացինք, բոլորովին սխալ են:

Պ. Մառ ասում է որ քաղկեդոնիկ հայերը միայն Հայաստանի ծայրերում չէին գտնուում: Նրանք ապրում էին և երկրի մէջ տեղերում, ունէին իրանց եկեղեցիները, հոյնիսկ թիմեր էին կազմում: Շատ կարելի է: Բայց պ. Մառ իբրև հաստատութիւն բերում է այն, որ Անիի մէջ կար հայ քաղկեդոնիկի շինած մի եկեղեցի, հետեաբար և հայ-քաղկեդոնական էր այդ եկեղեցին: Ահա այստեղ պ. Մառի ապացոյցը բոլորովին համոզիչ չէ:

Անիի աւերակների մէջ այժմ էլ մնում է մի փոքրիկ եկեղեցի, հաւանականօրէն տոհմային դամբարանի մի մատուռ, որ դատելով նրա վրայ եղած վրացերէն արձանագրութիւնից, պէտք է որ վրացիներին պատկանած լինի: Եթէ պ. Մառ այս եկեղեցին ցոյց տուած լինէր իբրև ապացոյց թէ քաղկեդոնիկներ կային Անիում, մենք ի՛հարկէ, ոչինչ չէինք կարող ասել: Բայց քաղկեդոնիկ նա համարում է Լուսաւորիչ եկեղեցին, Նազշի-բիլիսէն, որ շինուած է քաղաքի ծայրում, Ախուրեանի ձորի վրայ: Ահա թէ ինչպէս:

Եկեղեցին շինուել է վրաց տիրապետութեան ժամանակներում, 1215 թուականին: Շինողն է Տիգրան Հոնենցը, որ եկեղեցու հարաւային պատի վրայ մի երկար արձանագրութիւն ունի: Այդ արձանագրութեան մէջ պ. Մառ ուշադրութիւն է դարձրել մի բառի վրայ—*խատեր*: Ո՞րտ, ասում է նա, վրացերէն բառ է և նշանակում է պատկեր, ինչպէս յունարէն իլիօն: Ահա այդ բառն էլ բաւական է համարում պ. Մառ, հաւաստիացնելու համար թէ Հոնենցը քաղկեդոնիկ էր և հայոց ազգային եկեղեցու անդամ լինել չէր կարող: Անշուշտ պ. Մառի համար մեծ նշանակութիւն է ունեցել այն, որ Հոնենցը հայերէն *պատեր* կեր բառը չէ գործ ածել, այլ քաղկեդոնիկ վրացիների *խատեր*:

Տեսնենք թէ որքան ճիշտ է այդ: Բայց նախ բերենք արձանագրութեան վիճելի կտորը: «Շինեցի—ասում Հոնենցը—*զեկեղեցիս յանուն սրբոյն Լուսաւորչին Գրիգորի և զարդարեցի բազում զարդիւք փրկական նշանաւք սուրբ խաչիւ ոսկիւք և արծաթիք և պատկերագործ խատերով:*»

Ամենից առաջ չի կարելի ասել թէ Հոնենցը խուսափել է հայկական *պատեր* բառը գործ ածելուց: Այդ բառը, ինչպէս տեսնում էք, կայ և *խատ* բառը չէ գործ ածուած իբրև մի ինքնուրոյն հասկացողութիւն, այլ իբրև հայերէնի համանիշ: Եւ զարմանալի չէ որ մի հոմանիշ բառ գտնուելու համար Հոնենցը դիմել է վրացերէնին: Վրացական ազդեցութեան ժամանակն

էր, ինքը Հոնենցը, Ջաքարէ Սպասալարի մարդկանցից էր, իսկ Ջաքարէն վրաց սպարապետ էր և յայտնի է թէ որքան մեծ յարգանքով էր վերաբերուած Թամար թագուհուն: Ոչինչ օտարոտի հանգամանք չկայ, ուրեմն, որ Հոնենցը մի հատ վրացական բառ է գործածել իր արձանագրութեան մէջ: Եւ հիմնուել այդ մի հատիկ բառի վրայ անկարելի է:

Երկրորդ, նոյն արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս որ Տիգրան Հոնենցը իր այդ եկեղեցին շինել է, որպէս զի նրա մէջ միշտ պատարագ ժատուցվի իր տէրերի, այն է Ջաքարէ սպասալարի Շահնշահ որդու և սրա որդիների արեւատութեան համար: Եթէ նա քաղկեդոնիկ հայ լինէր, չպիտի մոռանար և Ջաքարէի եղբայր Իւանէին, որ իրապէս քաղկեդոնիկ էր, մինչդեռ Ջաքարէն և նրա որդին հակաքաղկեդոնիկ էին: Իւանէի անունը չկայ, թէ և Իւանէն, մանաւանդ Ջաքարէի մահից յետոյ, Ջաքարեան հռչակաւոր տոհմի աւագ ներկայացուցիչն էր, նոյնպէս շատ փառաւորուած:

Երրորդ, Տիգրան Հոնենցը, ինչպէս երևում է Ս. Լուսաւորչի արձանագրութիւնից, շատ հարուստ մարդ է եղել և առատածէուն՝ եկեղեցիների վերաբերմամբ: Այդպիսի մարդը չէր բաւականանայ միայն Լուսաւորչի եկեղեցին շինելով: Եւ իրաւ, թէ Անիում և թէ շրջականերում մենք տեսնում ենք մի քանի արձանագրութիւններ, որոնց մէջ անշուշտ նոյն բարեգործ մարդըն է խօսուած:

Մայր եկեղեցու վրայ 1213 թուին. «Եւ Տիգրան ծառայ Քրիստոսի շինեցի հալալ ընչիւք իմով զաստիճաններս»: Բացի այդ բարեգործութիւնից, նուիրել է եկեղեցուն իր կրպակը և եկեղեցական գրքեր, սկիհներ:

Ղօշաւանքում 1201 թուին. «Ի տէրութեան երկրիս Ջաքարիտի ևս Տիգրան ծառայ Աստուծոյ և հաւատարիմ իմ պարոնին Ջաքարիտի միաբանեցաւ սուրբ ուխտիս:» Նուիրել է իր ջրաղացը, որ դառնում էր Անիի Գլխորում:

Խճկոնքի եկեղեցիներից մէկի վրայ 1213 թուին. «Եւ Տիգրան հաւատարիմ ծառայ Մանգաստութա խուցէս ամիր սպասալար Շահնշահ Ջաքարիտի տեառն իմոյ տեսի զպահպտութիւն սուրբ ուխտիս Խճկաւնից և թափուր յամենայն ընչից և վերստին նորոգեցի ամենայն պիտոիւք և ապաւինեցաւ ի սուրբ Մայրս լուսոյ»: Նուիրել է ձիթահանք, այգի:

Որ այս երեք արձանագրութիւնների մէջ յիշուած Տիգրանը միևնոյն անձն է, ցոյց են տալիս թուականները, որոնք շատ մօտիկ են Լուսաւորչի եկեղեցու շինութեան թուականին: Իսկ թէ այդ Տիգրան Հոնենցն է, այդ էլ, բացի թուականնե-

ըից, ապացուցուած է երկու արձանագրութիւններ ընդ կրկնուած «հաւատարիմ իմ պարոնին Չաքարիայի», «հաւատարիմ ծառայ... Չաքարիայի տեաւն իմոյ» խօսքերով: Նոյն հաւատարմական գարձուածքները կան և Լուսաւորչի եկեղեցու արձանագրութեան մէջ:

Հակաքաղկեդոնիկ եկեղեցիներին այսքան նուէրներ անող մէկը չէր կարող լինել քաղկեդոնիկ հայ: Ասել չէ կարելի թէ Չաքարէ սպասաւարի իշխանութեան ժամանակ կրօնական այնպիսի համբերողութիւն կար, որ քաղկեդոնիկ հայը կարող էր նուէրներ անել հակաքաղկեդոնիկ եկեղեցուն, որ յունա-վրացական քաղկեդոնիկ օրթոդոքսութեան տեսակէտից հերձուածող եկեղեցի էր: Եւ բացի զրանից՝ Լոռու և Անիի եկեղեցական ժողովները ապացոյց են որ մանաւանդ այդ իսկ միջոցին մեծ էր անհաշտութիւնը այդ եկեղեցիներին մէջ:

Վերջապէս, մենք ունենք չորրորդ, աւելի կարևոր ապացոյցը: Մենք ունենք դարձեալ Լուսաւորիչ եկեղեցու արձանագրութիւնը: Պրոֆեսոր Մառ, այդքան մեծ նշանակութիւն տալով «խատ» բառին, ուշադրութիւն չէ դարձրել արձանագրութեան վերջի վրայ: Այստեղ Տիգրան Հոնենցը անէծքներով հաստատում է իր կարգադրութիւնները. և ի միջի այլոց ասում է. «եւ երեք սուրբ ժողովոյն... նզովեալ եղիցի»: Այդ երեք ժողովների յիշատակութիւնը ոչինչ կասկած չէ թողնում, որ Տիգրան Հոնենցը, ընդհակառակն, չէր ընդունում Քաղկեդոնի ժողովը, հակաքաղկեդոնիկ էր, այսինքն հայոց ազգային եկեղեցու անդամ:

Գանք այժմ «արքաուն» բառին: Պ. Մառ բացատրելով այդ բառը իրրե քաղկեդոնիկ հայերի անուն, հիմնովում է գլխաւորապէս երկու արձանագրութիւնների վրայ: Տեսնենք այժմ այդ ապացոյցները:

Ռուս ճանապարհորդ Մուրավիովը Անի մտել է այն փոքրիկ դռնով, որ գտնւում է նոյն այս Հոնենցի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու առջև: Նա ասում է թէ այդ դռան վրայ կար մի հայերէն արձանագրութիւն: Իսկականը չէ բերում Մուրավիովը: այլ միայն նրա թարգմանութիւնը ուստիէն լեզուով, որ այս է. «Я, Багратъ, сынъ Заропая Аркацуновъ, построилъ сии врата для входа въ обитель св. Григорія, въ лѣто... Եւ Բագրատ, որդի Չարոպայի Արկացունեաց, շինեցի այս դռուը Ս. Գրիգորի վանքը մտնելու համար... թուականին»: Տարարախառբար, այդ արձանագրութիւնը այժմ չըկայ և մենք չը գիտենք թէ որքան լաւ է կարգացուել նա Մուրավիովի ժամանակ:

Պ. Մառ վերցնում է, սրբագրում է «Аркацуновъ» (Ար-

կացունեաց) բառը, հանելով «ց»-ն և դնելով նրա տեղը «յ»։ Ստացւում է «Аркайуновъ» (Արկայունեաց)։ Նա ասում է՝ հայերէն գլխագիր Յ-ն և Յ-ն այնքան իրար նման են, որ կարդացողը (Մուրավեով հայերէն չը գիտէր) խառնել է նրանց։ Բայց ինչո՞ւ յարգելի գիտնականը կարծում է թէ անպատճառ «Յ» տառն է եղել և ոչ Մ, որ ուսեբենում նոյնպէս Ս տառով է արտայայտւում, ինչպէս և իսկական Յ-ն (օրինակ, Արծրունի—Арцруни)։ 2° որ արձանագրութեան մէջ կարող էր լինել «Արկածունի» և ուսու ճանապարհորդը դարձեալ ստիպուած պիտի լինէր գրել «Аркацунни»։ Յետոյ ի՞նչ երաշխագրութիւն կայ թէ երրորդ տառը—К անպատճառ հայոց ք տառն է արտայայտւում։ 2° որ ուսեները թէ «ք»-ի և թէ «կ»-ի համար այդ տառը—«К» միայն ունեն։ Նայելով Մուրավեովի ժամանակի արտասանութեան, К տառը կարող էր նոյն իսկ մեր «գ» տառը արտայայտել, որովհետեւ եթէ այն ժամանակ մի հայի առջև դնէինք «Արգածունի», նա պիտի կարդար «Արկածունի»։ Բրօսսէն հասկացել է որ պէտք է գրել «Arcatzouni», իսկ Հ. Արիշանը, Բրօսէի այս ընթերցումի վրա հիմնուելով, կարծել է թէ պէտք է լինի «Արագածունի», մի ենթադրութիւն, որ յամենայն դէպս նոյնքան հաւանականութիւն ունի, ինչպէս երևում է մեր առարկութիւնից, որքան պ. Մառի ընթերցումածը։—

Արդ մի բոպէ ընդունենք թէ ճիշտը պ. Մառի ընթերցումըն է և դուան վրա իսկապէս գրուած է եղել. «Ես, Բագրատ, որդի Զօրապայի Արքայունեաց»։ Ի՞նչ դուրս կը գայ։ Պ. Մառ ասում է թէ այստեղ էլ մեր «արքաուն» բառն է, որ ցոյց է տալիս թէ դուռը շինողը քաղկեդոնիկ հայ է։ Եւ իրաւ, ի՞նչ գեղեցիկ զուգարկիւթիւն. Տիգրան Հոնենցը շինում է քաղկեդոնիկ եկեղեցի և դէպի այդ եկեղեցին, այսպէս ասած, քաղքեդոնիկ մուտք է բաց անում արդէն արքաուն Բագրատը, այսինքն մի ուրիշ քաղկեդոնիկ հայ։ Բայց վիճելի բառի յոգնակի ձևը մեծ տարակուսանք է թողնում թէ պ. Մառը ճիշտ է վերականգնել ուսու ճանապարհորդի հաղորդած «Аркацунновъ»-ը։ Եւ իրաւ, ի՞նչ պիտի նշանակէր այսպիսի մի ձև—«Բագրատ, որդի Զօրապայի Արքայունեաց կամ Արքայունից»։ Եթէ «արքայունը» այդ Զօրապայի կրօնը պիտի ցուցադրէր, նա պիտի գործ ածուէր եզակի թուով։ Միտք կ'ա՞յ «Բագրատ, հայ-քաղկեդոնիկների Զօրապայի որդի» դարձուածքի մէջ։

Միւս արձանագրութիւնը, որի վրայ հիմնւում է յարգելի գիտնականը, կարմիր-վանքում է գտնւում, Անիի մօտ։ Նա բերուած է Հ. Արիշանի «Շիրակի» մէջ (եր. 170) և Զալալեանի «Ճանապարհորդութիւն» մէջ (|| հատ., եր. 16)։ Զալալեանի

արձանագրութիւններին ոչ մի հաւատ ընծայել չէ կարելի, ուստի կը մնայ «Շիրակը»: Պ. Մառ ասում է թէ ինքը 1892-ին վերաստուգել է այդ արձանագրութիւնը, բայց, տարաբախտաբար, չէ բերում բնագիրը, այլ միայն դնում է նրա մի մասի ուսերէն թարգմանութիւնը, որ փոքր ինչ տարբերում է «Շիրակի» մէջ եղածից:

Կարմիր-վանքը շինել են Ուքան Բարիմատինը և նրա եղբայր Պապեան Վախրատինը: Տալով նուէրնէր, նրանք, ինչպէս սովորութիւն է, փոխարէնը ստանում են պատարագ: Ահա ինչ է ասուած. «Հայր Սարգիս և այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին յամենայն շարաթնաւր Գ. խորանն մեր հաւրն Սարգսի. ևս եթէ և մեր չէ (այստեղ Հ. Ալիշան դրել է հարցական նշան) պատարագն և Գ աւր Սարգիս արքաունին»:

Պրոֆէսոր Մառ ասում է որ վանքը հիմնողները հակաքաղկեդոնիկ հայեր էին, բայց նրանք ունէին մի քաղկեդոնիկ ազգական կամ բարեկամ, Սարգիս արքաուն:

Այս Սարգսի համար էլ նրանք պատարագ են սահմանում և իրանց այդ կարգադրութիւնը արդարացնելու համար է որ աւելացրել են այն օտարոտի, անսովոր միջանկեալը— «ևս եթէ և մեր չէ պատարագն», որ պ. Մառ թարգմանում է «Развѣ не нашъ и онъ?» (միթէ՞ նա էլ մերը չէ): Ճիշտ է, գիտնական պրոֆէսորը այս բացատրութիւնը տալիս է զգուշաւոր վերապահումներով, լոկ իբրեւ ենթադրութիւն, բայց ոչ մի կասկած չէ կարող լինել թէ ինքը անձամբ հակուած է այդպէս հասկանալու: Սակայն հազիւ թէ շատերը համաձայն լինեն թէ «ևս եթէ և մեր չէ» նշանակում է «միթէ՞ նա էլ մերը չէ»: Մանաւանդ պ. Մառի թարգմանութեան մէջ այդ բառերից յետոյ գալիս է «թող կատարեն», մինչդեռ հայերէն մեր բնագրում «թող կատարեն»-ի տեղ «պատարագ» բառն է դրուած: Մեր կարծիքով, պէտք է հրատարակել հայերէն ամբողջ արձանագրութիւնը վերաստուգուած կամ լուսանկարած և այն ժամանակ միայն կարելի է քննել նրան, մթութիւնը բացատրելու համար:

Եթէ, ասում է պ. Մառ, ճիշտ լինի որ Կարմիր վանքի Սարգիս արքաունը սիրիական խմբին պատկանող քաղկեդոնիկ է, այն ժամանակ նրա տոհմի հարաւային ծագման հետ կատարելապէս ներդաշնակութիւն կը կազմէին նրա ազգակիցների մահմեդական անունները—Ուքան Բորիագին, Պապեան Վախրատին: Սրա դէմ մենք կառարկենք որ առհասարակ չէ կարելի ենթադրութիւններ հիմնել անունների ծագման և բացատրութեան վրայ. սա մի շատ խախտում հիմք է: Անիի և շըր-

ջակաների արձանագրութիւնները լիքն են օտարոտի, ոչ-հայկական անուններով, որոնք, սակայն, իրաւունք չեն տալիս ասելու թէ նրանց տէրերը հայեր չեն: Հայը սիրում է օտար յատուկ անուններ փոխ առնել. այսօր տուք կը տեսնէք Վլադիմիր անունով հայեր...

Եւ այսպէս, «արքաուն» անունը նշանակում է հայ-քաղկեդօնիկ: Մեր կարծիքով--հէ: Պ. Մառի ուշադրութիւնը հրաւիրում ենք հակաքաղկեդօնիկ Ղօշավանքի արձանագրութիւններից հետեւեալի վրայ («Շիրակ», իր. 26).

«ԹՎ 2ր (=1253) Կամաւն Աստուծոյ եւ Յովանէս արքաուն որդի Ապրկան և ամուսին իմ Մուլաքան միարանեցաք Հոռոմոսի Վանաց սուրբ Յովանիսի և տուաք Բ. տուն իմ գանձագին որ Ակուրնաց կոչի. և այլ տուի յամեն տարի որչափ կենդանի եմ ե. դահեկան ձիթագին և առաջի տարին տուի խ. կապիճ ցորեն սերմա. և առաջնորդ վանացս տէր Բարսեղ և էլ միարանքս փոխարէն հատուցին ինձ յամէն ամի ժ. աւր պատարագ զտաւն խաչփայտին. Գ. աւր իմ հաւրն Ապրկան. Գ. մաւրն Սթերհէն, Բ. Յովանեսի, Բ. Սմբատա. և յետ ելանելոյ յաշխարհէս ե. աւր ինձ Էհանէսի և ե. ամուսնոյ իմոյ Մուլաքին. որ զյիշատակս մեր հաստատ պահեն աւրհնին Աստուծոյ և որ խափանեն կամ զտներն ծախեն, մեր մէղացն պարտական է ամէն:»

Ինչպէս վարուել այստեղ «արքաուն» բառի հետ: «Եւ Յովհաննէս արքաուն»--Թարգմանե՛ք արդեօք «եւ Յովհաննէս հայ-քաղկեդօնիկ սիրիական խմբից»: Բայց եթէ XIII դարի մարդը ամեն տեղ պարտաւոր էր շեշտել իր կրօնական անունը, ինչո՞ւ չենք գտնում և այնպիսի արձանագրութիւններ, որոնց մէջ գտնէ մի հայ հարկաւոր համարած լինէր ասելու թէ ինքը Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցու դաւակ է: Ուզում ենք ասել որ այս ժամանակներում, ինչպէս և այժմ, ոչ ոք դաւանական այս կամ անունը տխրոյս չէր դարձնում և իր անուան հետ անփոփոխ գործ ածում:

Յետոյ մոռանում ենք գլխաւորը, այն, որ երկու կողմերն էլ, հակաքաղկեդօնիկները և քաղկեդօնիկները, չափազանց փանատիկոս և անհաշտ էին իրար վերաբերմամբ: Նրանք չէին կարող կրօնական գործերում մօտենալ: Դնենք թէ մի Ուքան Բարիմատին կարող էր ունենալ Սարգիս անունով մի քաղկեդօնիկ ազգային: Այդ հնարաւոր է: Բայց հնարաւոր է որ քաղկեդօնութեան դէմ պատերազմ մղող եկեղեցին յանձն առնէ պատարազ անել մի քաղկեդօնիկի համար: Եւ փոխադարձաբար-երբ և իցէ կը համաձայնուէր մի քաղկեդօնիկ որ իր

հոգու համար աղօթէր մի «հերձուածող եկեղեցի»: Չէ՞ որ քաղկեդօնական օրթօդօքսութեան տեսակէտից դա կը լինէր ոչ թէ հոգու փրկութիւն, այլ յաւիտենական տանջանք: Եթէ քրիստոնեայ եկեղեցիները միմիանցից հեռու են պահպում, միմիանցից, ինչպէս ասում են, եօթը պատուլ անջատուած են, պատճառն այն է, որ մէկը չէ հաւատում թէ միւսի մէջ կարելի է փրկութիւն գտնել:

Կարմիր վանքի Սարգիս արքայունը գեռ կարելի է թիւրիմացութիւն, աղճատուած գրութեան արդիւնք համարել: Բայց ի՞նչ ասենք Ղօշավանքի Յովհանէս արքայունի մասին: Այստեղ հօ այդ արքայունը իր «եօթը պորտն» է «հերետիկոս» եկեղեցու հովանու տակ դնում ինքն իր ձեռքով, իր յօժար կամքով: Կարելի՞ ըսն է: Եթէ կարելի ըսն լինէր, էլ ինչո՞ւ հայ ազգը այնքան դժբախտութիւնների պիտի ենթարկուէր Քաղկեդոնի պատճառով: Ինչո՞ւ այնքան քաղկեդոնիկ հայեր պիտի փախչէին իրանց հայրենիքից, վրացի, յոյն, սիրիացի, դառնային:

Մի առարկութիւն էլ բերենք: XIII դարում, ըստ պրոֆէսոր Մառի, հայերի մէջ «արքայուն» անունը նշանակում էր հայ-քաղկեդոնիկ: Այդ դարում էր ապրում Ստեփանոս Օրբէլեանը, մի ջերմեռանդ, անհաշտ հակաքաղկեդոնիկ: Նա սատիկ գովում է իր բարեպաշտ, համարեա սուրբ հօրեղբօրը, Սմբատ իշխանին: Եթէ «արքայուն» քաղկեդոնիկ նշանակէր, թոյլ կը տամք նա որ իր այդ հօրեղբօրը որ և իցէ մէկը անուանէր «արքայուն», քաղկեդոնիկ: Բայց նա ամենայն հանգստութեամբ պատմում է թէ Մանգու խանը Սմբատին «արքայուն» էր անուանում, որովհետեւ գիտէ որ «արքայուն» պարզապէս քրիստոնեայ է նշանակում: Այսպէս է հասկանում և նոյն ժամանակների պատմիչ Վարդանը:

Սակայն Ղօշավանքի արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս որ այս բացատրութիւնն էլ գոհացուցիչ չէ: Որքան անկարելի է «Յոհաննէս արքայուն» հասկանալ «Յոհաննէս հայ-քաղկեդոնիկ» իմաստով, այնքան էլ անհեթեթ պիտի լինէր, Օրբէլեանի և Վարդանի մեկնութեան համաձայն, որ մէկը իր մասին ասէր. «Նա Յոհաննէս քրիստոնեայ»: Պէտք է «արքայուն» ըստ մէջ մի ուրիշ իմաստ էլ որոնել: Եւ այդ իմաստը, մեր կարծիքով, կարելի է գտնել:

Պրոֆէսոր Մառի աշխատութիւնից երևում է (եր. 61) որ կան կարծողներ թէ Մոնղոլիայում և Զինաստանում «արքայուն» միայն վերջին ժամանակներում էր դառել «քրիստոնեայ» անունն համանիշ, իսկ սկզբներում նա նշանակում էր իշխանութիւն ունեցող մարդ: Ահա այս նշանակութեամբ «արքայուն» հաս-

կանալի կը լինէր Ղօշավանքի արձանագրութեան մէջ: Կարելի է, կարծում ենք, ենթադրել որ «արքայուն» կամ որ և է պաշտոն էր նշանակում կամ դուցէ ազնուական ծագում և իրաւունքներ արտայայտող մի բառ էր: Որ սա օգի մէջ կախուած մի ենթադրութիւն չէ, ցոյց է տալիս Թովմա Արծրունու Պատմութեան կցած յիշատակարանը, որի վրայ մասնացոյց է անում պ. Մառը:

Այս յիշատակարանի մէջ մենք տեսնում ենք երկու «Արքայուններ»: Մէկը, «Խեղենիկ Արքայուն», Աղթամար կղզու տէրն է, միւսը, «պարօն Սեֆեղին Արքայուն», ամուսնանում է նրա աղջկայ հետ, դնում է ամբողջ կղզին իր աներոջից: Այս Սեֆեղենի երկու որդիները, Ստեփանոս և Զաքարիա, Աղթամարի կաթողիկոսներն են դառնում:

Պ. Մառ գրում է (եր. 65). «Այս անունները (այսինքն Խեղենիկ Արքայուն և Սեֆեղին Արքայուն) սերտ կապուած են Աղթամարի կաթողիկոսների ճակատագրի հետ, կաթողիկոսների, որոնց առհասարակ շատ խառնակ պատմութիւնը XIV դարում բոլորովին մութ է: Հաստատ յայտնի է միայն այն, որ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը մի ժամանակ զբաղւում էր հայոց կաթողիկոսների և վարդապետների ծանր, «անլուծելի» բանադրանքների տակ, բայց ինչո՞ւ համար: Արդեօք միայն այն պատճառով, որ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը չէր հպատակում ամենայն հայոց կաթողիկոսներին: Ես միայն հարց եմ դնում, բոլորովին չը կամենալով պատմութեան մութ էջերը մեկնաբանել յօգուտ իմ Թէօրիայի (այսինքն արքուն— հայ-քաղկեդոնիկ):

Թէև պ. պրոֆէսորը միայն հարց է դնում, բայց դժուար չէ գուշակել թէ ինչ է նա ուղղում ասել, հիմնուելով երկու «արքայունների» վրայ, որովհետեւ իսկոյն շարունակում է. «Մեզ համար առ այժմ բաւական է արձանագրել, որ Վասպուրականում, հարաւային Հայաստանում, «արքայուն» խօսքը յայտնի էր, թէև միայն իբրեւ ազգանուն, որ այս դէպքում դուցէ ժառանգուած էր քաղկեդոնիկ նախնիքներից»:

Բայց յարգելի գիտնականը, ինչպէս երևում է, այստեղ ուշադրութիւն չէ դարձրել մի նշանաւոր հանգամանքի վրայ— որ այդ երկու «արքայունները» հայ իշխաններ են: Խեղենիկ Արքայունի ամբողջ տոհմաբանութիւնը կայ Թովմա Արծրունու Պատմութեան մէջ (եր. 309—318): Այդ տոհմաբանութեան մէջ Խեղենիկ անունը կրկնում է երկու անգամ: Նախահայր Խեղենիկը Սենեքերիմ Թագաւորի ազգակից էր, այսինքն Արծրունիներին տոհմից: Արծրունիների թագաւորութեան վերջնա-

լուց յետոյ Խեղենեկի տոհմն է Վասպուրականի տէրը դառնում, տալով մի շարք նշանաւոր իշխաններ, որոնցից մէկին, այս Խենեկեկ Արքայունի-ի պապ Աբղղմսէհին պատմութիւնը նոյն իսկ անուանում է «արքայ» (եր. 315), «Թագաւորաւն», թէև նա յունաց կուրդաղատն էր: Մնում է Սեֆեդին Արքայունը: Յիշտակարանը նրա մասին ասում է. «Ազատ և յազատ ծնողաց, ուղղափառ հաւատովք»: Ուրեմն, դարձեալ հայ իշխաններից կամ աւելի կրտսեր ազնուականներից մէկը, գուցէ նոյն Արծրունի տոհմի մի ուրիշ շառաւիղ:

Ահա, մեր կարծիքով, ինչպէս պէտք է հասկանալ մօնգօլական «արքաուն»-ը:

Պ. Մառ, յիշատակելով որ Աղթամարի կաթողիկոսները բանադրանքի տակ էին, կողմնակի կերպով ուզում է ակնարկել թէ պատճառը գուցէ և այն էր, որ դրանք հայ-քաղկեդոնիկ կաթողիկոսներ էին, քանի որ ունէին «արքաուն» նախնիքներ: Բայց բանադրանքի պատմութիւնը, մեր կարծիքով, բոլորովին հակառակն է ցոյց տալիս, այսինքն այն, որ Աղթամարի կաթողիկոսները չէին կարող քաղկեդոնիկ լինել:

Խենեկեկի մեծահոգակ իշխանական տոհմը, չը բաւականանալով աշխարհական իշխանութեամբ, իւրացնում է և կրօնական իշխանութիւն, հաստատելով հոգակաւոր Աղթամաւրում կաթողիկոսութիւն, որ սկզբում ժառանգական էր, տոհմային: Աբղղմսէհի պէս մի փառաւորուած իշխողը կարող էր այդպիսի մի օրինակ վերցնել մի ուրիշ իշխանական, նոյնպէս մեծահոգակ, տոհմից—Պահլաւունիներից: Յունամոլ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին, Գրիգոր վկայասէրը, կաթողիկոս է դառնում և սկսում է բարեկամական յարաբերութիւններ Բիւզանդիայի և Հռոմի հետ: Նրանով սկսւում է այն կաթողիկոսների շարքը, որոնք ձգտում են եկեղեցական միութիւն ստեղծել յունական և կաթօլիկ եկեղեցիների հետ, այսինքն դառնալ քաղկեդոնիկ:

Ժամանակն էլ այնպէս էր, որ կարծէք ամեն մէկին պիտի գրաւէր կաթողիկոսական աստիճանը. միաժամանակ 4 թէ 6 կաթողիկոսներ կային գանազան կողմերում: Եւ ահա Աբղղմսէհի որդի Դաւիթը կաթողիկոս է դառնում Աղթամաւրում: Գրիգոր Վկայասէրի յաջորդը, Գրիգոր երրորդ, ժողով է գումարում (1114 թւին), որ և բանադրում է Աղթամարի կաթողիկոսին: Սա մի մրցակցութիւն անկատկած էր երկու իշխանական ցեղերի մէջ թէ ով պիտի ձեռք ձգէ ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռը: Յաղթում են Պահլաւունիները: Բանադրանքի պատճառն այն է, որ Դաւիթը իր Աղթամարի ա-

թուով պառակտում է կաթողիկոսի ընդհանրական իշխանութիւնը:

Եւ ուրիշ պատճառ չէր էլ կարող լինել: Քաղկեդօնիկութեան համար Աղթամարը անիծել—այդ չէր կարող անել Գրիգորիս երրորդը, որ շատ հակուած էր դէպի քաղկեդօնիկութիւն, որ բանակցութիւններ սկսեց Հոռմի հետ եկեղեցական միութեան համար:

Անէծքը, իհարկէ, ազդեցութիւն չարաւ և Աղթամարի աթոռը շարունակեց իր գոյութիւնը. նրա կրած պարտութիւնը միայն այն էր, որ չը կարողացաւ ընդհանրական աթոռ դառնալ. բայց այդ չը խանգարեց որ նա մնայ մասնաւոր, գաւառական աթոռ: Սեֆեդին Արքայունի որդիները, որոնք ծնուած էին Խեղենեկ Արքայունի աղջկանից, շարունակեցին կաթողիկոսութիւնը ժառանգաբար: Սեֆիդինը, Խեղենեկեան տոհմի վեհայ գաւնալով, իւրացրեց նրա իրաւունքները. նրա որդի Զաքարիան կաթողիկոս էր, իսկ միւս որդին, Ամիր Գուրգէնը, աշխարհական իշխանութիւնն ունէր իր ձեռքին:

Պ. Մառ ասում է թէ Աղթամարի կաթողիկոսների պատմութիւնը XIV դարում «բոլորովին մութ է»: Բայց մենք այդ իսկ դարից ունենք մի վերին աստիճանի կարեւոր վկայութիւն, որ այս վիճելի հարցը վճռում է մեր օգտին:

Թովմա Արծրունու Պատմութեան այն յիշատակարանը, որի մէջ խօսվում է Սեֆեդին Արքայունի, Խեղենեկ Արքայունի և նրանց ժառանգ կաթողիկոսների մասին, գրուած է 1326 թուին: Այդ թուականից 16 տարի յետոյ, երբ գուցէ դեռ կենդանի էր և երկու Արքայունների ժառանգ Զաքարիա կաթողիկոսը, Կիլիկիայից ամենայն հայոց Միթիար կաթողիկոսը ուղարկեց Բենեդիկտոս XII պապին մի թուղթ, որի մէջ թէ իր և թէ Կիլիկիայի հայ հոգևորականութեան կողմից դաւաճում էր քաղկեդօնականութիւն: Այդ երկարաբան թղթի վերջում խօսվում է Աղթամարի մասին.

«Անկեղծութեամբ կը խոստովանին, որ Աղթամարայ և Աղուանից երկու ինքնագլուխ աթոռները, որոնք կաթողիկոսական անունն ալ իրենց սեպհականած էին, դեռ իրենց հին մոլորական վարդապետութեանց մէջ յաժառ կը կենային, և ասով կը ցուցնէին թէ իրօք սաղստամբ են կաթողիկոսական աթոռէն: «Այլ այժմ, կըսեն, այս խտիր է ի մէջ մեր և նոցա, զի մեր արկանեմք ջուր մատուցման պատարագի, և տօնեմք զտօն ծննդեան ի 25 Դեկտեմբեր ամսեան... ընդունեմք զսուրբ սիւնհոգոսն Քաղկեդոնի... այլ նոքա ըստ հին սովորութեան ոչ արկանեին ջուր ի պատարագի, և կատարեն զտօն ծննդեան

և Յայտնութեան ի վեցերորդ աւուր Յունուարի... և զժողով Քաղկեդոնի մինչև ցայսօր ոչ ընդունեն*):

Այսպէս ուրեմն, Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը բուն ազգային եկեղեցու հաստատութեան համար էր հիմնուած իբրև հակադրութիւն Պահլաւունի կաթողիկոսների և առհասարակ Կիլիկեան շրջանի կաթողիկոսութեան դէմ, որոնք այնքան եռանդ թափեցին քաղկեդոնութիւն ընդունելու համար: Այդ պատճառով էլ Աղթամարը ապստամբ համարուեց և բանադրուեց: Եւ շատ հասկանալի է, որ երբ կաթողիկոսութիւնը փոխադրուեց Էջմիածին, այսինքն ազատուեց քաղկեդոնական ձգտումներից, նրա առաջին գործը եղաւ ոչնչացնել Աղթամարի վրայ դրած բանադրանքը:—

Այսպէս ահա, հայկական յիշատակարանները, պատմութեան փաստերը չեն ընդունում այն բացատրութիւնը, որ տալիս է պրոֆէսոր Մառ «արքայուն» անուան:—

Հէօ

ՆՈՐ ՄՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԳԵՐ

Издания П. Параанова „Донская рѣчь,“ въ Ростовѣ на Дону:

- 1) Бакутцевъ; Какъ выбирать народ. представителей? ц. 1 коп.
- 2) Горбуновъ, Гарантіи личной свободы въ Англіи. ц. 15 к.
- 3) Щепкинъ, Земская и Городск. Россія о народн. предст. ц. 10 к.
- 4) Голубевъ, Роль земства въ общественномъ движеніи, ц. 12 к.
- 5) Сторожевъ, Воспоминаніе о Т. К. Грановскомъ, ц. 4 к.
- 6) Котляревскій, Совѣщательное Представительство, ц. 10 к.
- 7) Милюквъ, Верховники и Шляхетство; ц. 15 к.

*) Պալճեան — Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայոս, Վիեննա, 1878, եր. 78:—

- 8) Прокоповихъ, Аграрный вопросъ и аграрное движение ц. 10к
- 9) Рожковъ, Исторія Крѣпостного права въ Россіи, ц. 10 к.
- 10) Булгаковъ, Японія и японцы, ц. 20 к.
- 11) Карѣвъ, Французскіе политич. писатели XVIII вѣка, ц. 10 к.
- 12) Феликсъ Гра, Марсельцы, пов. изъ врем. фр. рев., ц. 25 к.
- 13) Дубровский. Франція, июль 1830— ц. 7 к.
- 14) Баксъ, Великая французская революція, ц. 15 к.
- 15) Зомбартъ, Робочій вопросъ въ промышленности, ц. 20 к
- 16) Гедъ. Коллективизмъ ц. 4.
- 17) Шиппель, Профессіональные союзы рабочихъ, ц. 10 к.
- 18) Либкхентъ, Отъ обороны къ нападенію, ц. 10 к.
- 19) Лассаль, Программа работниковъ, ц. 8 к.
- 20) Лассаль, О сущности конституціи, ц. 8 к.
- 21) Каутскій, Развитие формъ государства, ц. 7к.
- 22) Каутскій, Соціальная реформа и на другой день послѣ соціальной реформы, ц. 25 к.
- 23) Հրատարակութիւն Գ. Դաւթեանի. Կարելի Տնտեսագիտական զրոյցներ, թարգմ. Կ. Ջալալեան, Թիֆլիս, 1905 թ. գ. 40 է.
- 24) Die Stellung des Annenisch-Zigeunerischen im kreise der verwandten Mundarten, von Frz. Nile. Finck. 1950
- 25) Ալիսա Теннисон յիշատակին (in Memoriam) Անգլ. թրգմ. Արահամ Մելիք-Ջանեանց, Թիֆլիս 1905
- 26) Ա. ա.-ը. Բագրատունի, «Ձեռնարկ կրօնական գիտելիքներին» Գ տարի Թիֆլիս 1905 ի, գ. 40 է.
- 27) Տօթթ. Կ. Փաշայեան, Որտեղ է Ազնուութիւնը, Ալեքսանդրիա 1905 թ, գ. 2 զրշ կամ 50 սանթ.
- 28) Գէորգ Չուրար, Մահտեսի Սարգիս (Գիւղական կեանքից), Նոր Նախիջևան, 1905 թ, գ. 50 է.
- 29) Օրացոյց 1906 թ., սեփականութիւն Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց, Կ. Պոլիս.
- 30) Նշտար, Ժահրոտ վերքեր, Թիֆլիս 1905., Գ. 15 է.:
- 31) Պրօֆ. Ջօմբարդ. Իսկու աշխատանքի մարդ հետաքրքրուած է քաղաքատնտեսական և ընկերավարական խնդիրներով. գերմ. թարգ Ս. Թառայեան. Թիֆլիս 1905 թ. գ. 10 է. հրատ Ստ. Լիս. և ընկ.
- 32) Պրօֆ. Ալեքիս Իրաւունքի ծագումն ու պատմութիւնը գերմ. թարգ. Ս Թառայեան. Թիֆլիս 1905 թ. գիրք 10 է. հրատ. Ստ. Լիս. և ընկ.
- 33) Յով. Գառլիկէ. Կապիտալ և Կապիտալիստ: Գերմ թարգ.

- Ս. Թառայեան. Թիֆլիս. 1905 թ. գ. 12 կ., հրատ. Ստ. Լիս. և ընկ.
- 34) Էրկման-Շատրիան. Մի գիւղացու պատմութիւն. բնագր. Թարգ. Վ. Փափաղեան, Թիֆլիս. 1905 թ. գ. 1ր. 25 կ. հրատ. Ստ. Լիս. և ընկ.
- 35) Եսայեմ, Թող ֆակտերով խօսեն (Հնչակեան կուս. մասին) Ժընեվ. 1904 թ. հրատ. Սոց.-Դեմ. բան Հայ. Կազմակերպ.
- 36) Պօլ Լաֆարգ Սոցիալիստական պարզ ճշմարտութիւններ. Թարգ. Յրանս. Ժընեվ 1904. Հրատ. Սոց.-Դեմ. Բան. Հայ Կազմակերպ.
- 37) Արսէն Վ. Ղլտճեան, «Կանոնք Ներսէսի Բ. կաթ. և Ներշապուհ Մամիկոնեանից եպիսկոպոսի, Վաղարշապատ, 1905 թ.
- 38) Արս. Վ. Ղլտճեան, «Կանոնք Պարտաւի Ազգային Ժողովի, Վաղարշ., 1905 թ.:
- 39) Ե. Թովչեան, պատի (50 կոպ.) և գրպանի (20 կոպ.) օրացոյցներ 1906.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հոկտ. 17 մանիֆեստը:—Ինքնակալութեան եւ յեղափոխութեան պայքարի վրայ յետադարձ հայեացք:—Հասարակութեան սնեցական կազմի դերը յեղափոխական շարժման մէջ:—Հոկտ. 17-ի մանիֆեստից յետոյ:—Սահմանադիր ժողովի անհրաժեշտութիւնը:—Թուրքական արեւաւանքը Թիֆլիսի վրայ:—Հին բեժիմ եւ հասարակական խղիճի դատարան:—Հստակովկասեան ժողով:—Գոյլերի գլխին սուեարուն եւ գինուած խաղաղութիւն:

Հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը.

Աստուծոյ ողորմածութեամբ ՄԵՆՔ ՆԻԿՈԼԱՅ ԵՐԿՐՈՐԴ, Կայսր եւ Ինքնակալ համայն Ռուսիայի, Թագաւոր Ահապատանի, Մեծ Իշխան Ֆինլանդիայի եւ այլն եւ այլն եւ այլն:

Յայտարարում ենք մեր բոլոր հաւատարիմ հպատակներին. Մեր Կայսրութեան մայրաքաղաքներում եւ այլ շատ տեղերում խառնակութիւններն ու յուզումները մեծ եւ ծանր վշտով են լրցում Մեր սիրալ: Ռուսաստանի վեհապետի լարօրութիւնը անխզելի կասկած է ժողովրդի բարօրութեան հետ, եւ ժողովրդի վիշտը—նրա վիշտն է: Այժմ ծագած յուզումներէց կարող է առաջ դալ ժողովրդական խոր անիշխանութիւն եւ սպառնալիք Մեր Պետութեան ամբողջութեան ու միութեան:

Թագաւորի ծառայութեան մեծ ուխտը հրամայում է Մեզ՝ Մեր բանակարութեան եւ իշխանութեան բոլոր ոյժերով ձգտել տէրութեան համար այդքան վտանգաւոր խառնակութեան ու մենաշուտափոյթ խափանման: Հրամայելով պատշաճաւոր իշխանութիւններին միջոցներ ձեռք առնել՝ անկարգութիւնների եւ բռնութիւնների ուղղակի արտայայտութիւնները վերացնելու, ի պաշտպանութիւն խաղաղ մարդկանց, որոնք ձգտում են իւրաքանչիւրի վրայ ընկած պարտքը հանդատօրէն կատարելու, Մենք, պետական կեանքի խաղաղացման նպատակով Մեր նախորդած ընդհանուր միջոցներէ յաջող իրագործման համար, անհրաժեշտ համարեցինք միացնել բարձր կառավարութեան գործունէութիւնը:

Կառավարութեան պարտականութեան վրայ ենք դնում Մենք ի կատար ածել Մեր անկորնալի կամքը:

1) Շնորհիւ ազդաբնակութեան՝ քաղաքացիական ազատութեան անուսան հիմունքները՝ անձի իսկական անձեռնմխելութեան, խզձի, խօսքի, ժողովների եւ գաղնակցութիւնների ազատութեան սկզբունքների վրայ:

2) Ձաղարկեցնելով Պետական Դումայի համար արդէն նշանակուած ընտրութիւնները, այժմ եւեթ Դումայում մասնակցելու նպատակով՝ կոչել—ըստ կարելիութեան, որ համապատասխանում է մինչև Դումայի գումարումը մնացած ժամանակի սղութեան—ազդաբնակութեան բոլոր դասակարգե-

լըր, որոնք այժմ բողոքովին զրկուած են ընտրողական իրաւունքներէց, իսկ ընդհանուր ընտրողական իրաւունքի սկզբունքի յետովուայ զարգացումը թողնել նոր հիմնուած օրէնսդրական կարգին:

3) Հաստատել, իբրև անսասան կանոն, որ ոչ մի օրէնք չկարողանայ ոյժ ստանալ առանց Պետական Դումայի հաւանութեան և որ ժողովրդից ընտրուածներէ համար ապահոված լինի հնարաւորութիւն իրական մասնակցութեան Մեզնից զրուած իշխանութիւններէ գործողութիւններէ օրինաչափութիւնը վերահսկելու գործում:

Հրաւիրում ենք Ռուսիայի բոլոր հաւատարիմ զաւակներին յիշել իրանց պարտքը դէպի հայրենիքը, օգնել զաղարացնելու այս չլսուած խառնաշփոթութիւնը և Մեզ հետ միասին լարել բոլոր ոյժերը՝ վերականգնելու հանգստութիւնը և խաղաղութիւնը հայրենի երկրում:

Տուած է Պետերհոֆում Հոկտեմբերի 17-ին 1905 թ. ֆր. ձն., իսկ Մեր Թագաւորութեան 11-րդ տարին:

ՆԻԿՈՂԱՅ:

Այդ մանիֆեստի նշանակութիւնը լաւ ըմբռնելու համար մի յետադարձ հայեացք գցենք անցեալի վրայ:

Դարերի ընթացքում ուս ինքնակալութեան ձեռք առած բոլոր արգելքներն ու խստութիւնները, ինչպէս և ժողովուրդը թաթարաբիւզանդական բեժիմի միջոցով այլասեռելու հրէշաւոր ջանքերը, անկարող եղան խեղդելու ուս ժողովրդի առանձին շերտերի ազատական փորձերը: Եթէ Ստեփան Բաղինի կամ Պուդաշովի առաջնորդութեամբ գիւղացիական-կաղակային խառնակ, տարերային ապստամբութիւնները հօրապէս ճնշուեցան, եթէ «դեկաբրիստներին»՝ այդ զինուորական-ազնուական ինտելիգենցիայի դաւադրութիւնը Գալշախուեց (1825 թ.), եթէ 1848 թուի եւրոպական յեղափոխութիւնից յետոյ Նիկոլայեան բեժիմը զրակոնեան խստութիւններով սպանեց ուս եւրոպայամիտ զրականութիւնը, անդոր գտնուելով միաժամանակ լսեցնելու և Գերցէնի КОЛОКОЛЬ-ի ձայնը արտասահմանից, — չպէտքէ մոռանալ որ վերջ լուրջոյ ինքը ճորտատիրական-գինուորական ինքնակալութիւնն ևս պէտք է հանդիպէր իրերի այնպիսի զրութեան, երբ այլևս ոչ մի կերպ չէր կարելի հակառակել ժողովրդի կեանքի: Այլ, անսուսական և մտաւոր փոփոխութիւնների շնորհիւ, առաջ եկած ոյժերի գոհի գլմաց. բաւական էր զրա համար որ հնի սնանկութիւնը մի որևէ կատաստրոֆով բացարձակապէս արտայայտուէր: Պատմութեան մի այլպիսի հատուցման մոմենտ էր 1856 թ. Սևաստոպոլեան պարտութիւնը...

Նիկոլայ Առաջինի յաջորդ Ալեքսանդր Երկրորդը՝ այլևս չէր կարող շարունակել հին բեժիմը. նա ստիպուած էր տալու ոչ մի-

այն ճորտերի ազատութիւն, այլև քաղաքակիրթ կեանքում անհրաժեշտ ճանաչուած մի շարք «մեծ բեֆօրմներ»։ Թէև հասարակութեան դասակարգային փոփոխութիւնները աւելի լայն բեֆօրմներ էին պահանջում, սակայն նրա կազմութեան մէջ առաջ եկած ոյժերը դեռ թոյլ էին ստիպողական դիրք բռնելու։

Այդ բեֆօրմների շնորհիւ Ռուսաստանում իր առաջնակարգ դիրքից ընկաւ ազնուականութիւնը, իսկ մինչև այդ թոյլ արդիւնազորական-առևտրական դասակարգը և դեռևս քիչ շերտերից դուրս եկած ինտելիգենցիան զարգանալու ահագին զարկ ստացան։ Արագ-արագ առաջ գնաց հասարակական կադմի հսկայական փոփոխութիւնը. ազատուած գիւղացիական դասակարգի կողքին, ազատ աշխատանքի շնորհիւ, երևան եկաւ և բանուորական դասակարգը։

Չմոռանանք որ «մեծ բեֆօրմների» հետ ուսւ ինքնակալութիւնը նոր կեանքի մէջ կարողացաւ պահպանել ժանգոտած ու մեռած անցեալի ամենազաղրելի կողմը, այն է՝ պոլիցիական բիւրոկրատիական սխտեմով կառավարելու ձևը։ Հասարակութիւնը չստացաւ սահմանադրական և ոչ մի երաշխաւարում։ Այդպիսով, նոր գինին ածուեց հին, նեխուած տկի մէջ։ Բնականաբար, հին բեժիմի այդ մնացորդը փոփոխ առաջացրեց նոր բեֆօրմների մէջ։ Կեանքը ապականող այդ հին բեժիմային մնացորդների դէմ առաջին մաքառողը միայն ինտելիգենցիան էր։ Ժողովրդի մէջ նրա քարոզը դեռ թոյլ արձագանք էր գտնում։ «Ձեմելովցիները», «նարոդովովցիները» ջանքերը այնուամենայնիւ ահագին դեր կատարեցին Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը նախապատրաստելու գործում։ Ռուս մասսայից կտրուած ինտելիգենցիան մի շարք «նիհիլիստական» փորձերով ստիպեց բիւրոկրատիայի խոհեմ ներկայացուցիչներին կանգ առնել Լոռիս-Մելիքեան «սահմանադրութեան» վրայ։ Մինչ ինքնակալը տատանուում էր վերջնականապէս ընդունելու այդ սահմանադրութիւնը, վրայ հասաւ 1881 թ-ի մարտի 1-ը։ Այնուհետև Ալեքսանդր Երրորդը, դահ բարձրանալով, մի կողմ նետեց զիջումների քաղաքականութիւնը և սկսեց «արմատախիլ անել երկրից կրածուխը»։ Այդ բեժիմի աջողութիւնը ցոյց էր տալիս որ հասարակական ընդիմադիր էներգիան բաւականաչափ ուժեղ արտայայտութիւն չունի հասարակական կազմութեան ստրուկտուրայի մէջ. մանր-առևտրական դասակարգը, գիւղացիութիւնը և բանուորականութիւնը անպատրաստ էին ու անգիտակից, ուստի և անմասն սահմանադրական ազատութիւններ պահանջելու գործում։

Նոր ինքնակալի նշանաբանն եղաւ. «Ռուսաստանը պրաւ-

օսլաւ, ազնուական ուսմաների համար»։ Հասկանալի է թէ այդ քաղաքականութիւնը ինչպէս պէտք է վերաբերուէր դէպի ոչ-ազնուականը, ոչ-պրաւօսլաւը և դէպի ոչ-ուսուր։ Մի շարք նոր առանձնաշնորհումներով նա աշխատեց պահպանել ընկնող ազնուականութեան դիրքը։ Գիւղացին դարձեալ յանձնուեց ազնուականների (գեմսկի նաչալնիկ) կատարեալ խնամակալութեան։ Բնական է որ «ժամանակաւորապէս-պարտաւորուած» գիւղացիների դրութիւնն էլ չպէտքէ փոփոխուէր Անդրկովկասում, և թուրք ու վրացի ազնուականները պէտքէ աւելի սիրելի դառնային ինքնակալութեան գործիք բիւրոկրատիայի աչքում, քան ազնուական տարրերից համարեալ զուրկ հայ ժողովուրդը որի կուտուրական-ազգային առաջադիմութիւնը Կովկասում աչքի ընկնող երևոյթ էր։ Այդ բեժիմը իր սեփական ուսու ժողովրդի կրթութիւնն էլ էր սահմանափակում. համալսարանի, միջնակարգ ուսումնարանների մուտքը դժուարացնում էր ոչ-ազնուական չքաւորների համար. դպրոցը, գիտութիւնը և գրականութիւնը, ինչպէս և հպատակների կեանքն ու պատիւը յանձնուած էին առաջադիմութիւն ճնշող բիւրոկրատիայի անսահման քմահաճոյքին։ Բացի ազնուականութիւնից առանձին հովանաւորութիւն էր ցոյց տրուումս և «հայրենի արդիւնագործութեան և առևտրի» արուեստական գերաճման. մի բան, որ միւս պայմանների հետ միասին, արագացնում էր մասսայի չքաւորումը և աւելի կատարեալ դարձնում թշուառութեան և վարթամութեան հակապատկերները։ Բնած ընթացքի շնորհիւ օրէցօր բաղմանում էր բանուորականութիւնը, աղքատանում գիւղացիութիւնը ու մանր բուրժուազիան, սաստկանում ինտելիգենտ տարրերի դժգոհութիւնը տիրող բռնութիւնից։

Ալեքսանդր Ա-րդի մահից յետոյ շարունակուեց նրա քաղաքականութիւնը միայն աւելի անսխտեմ և տատանուող եղանակով։ Բայց հասարակութեան խաւերի ոյժերի մէջ արդէն մեծ փոփոխութիւններ էին կատարուել։ Այդ ի հարկէ չէր նկատում կարճատես բիւրոկրատիան, որ շարունակում էր իր երկաթէ բուռնցքներում սեղմել ժողովրդի հասունութիւնը։ Կոլոսս ինքնակալութիւնը կանգնած էր անխորտակելի համարուած ղինուորական ոյժի պատուանդանի վրայ, և Կիշնևի ու Գոմէլի հրէական ջարդերը կազմակերպող, ինչպէս և Ֆինլանդեայի իրաւունքները ոչնչացնող Ֆոն

1) Արտաքին քաղաքականութեան մէջ այդ ուղղութիւնը արտայայտուել էր, ի միջի այլոց, Լոբանովի նշանաւոր խօսքերով. «Մեզ հարկաւոր է Հայաստանը առանց հայերի»։

Պլեվէն հաւատացած էր թէ իրան կ'աջողուի կանգնեցնել իրերի բնական ընթացքը և գլուխ բերել մինչև վերջ պոլիցիական-ժանդարմական դաժան կառավարումը ամենածայրայեղ հետևողականութեամբ: Սակայն հասարակական ոյժերը արդէն այնքան մեծ էներգիա էին ամբարել որ բաւական էր մի խոշոր սխալ քայլ կառավարութեան կողմից՝ որ բռնկուի բացարձակ շարժումը: Այդ սխալը ոռոտ-ճապոնական պատերազմն էր, որ թուլացրեց ինքնակալութեան զինուորական և ֆինանսական ոյժերը:

Ձայնից և իրաւունքներից զուրկ ժողովրդի արեւն քրտինքով վաստակած միլիոնները ոռոտ բիւրոկրատները, միացած կամարիլայի հետ, վաղուց է որ վատնում էին իրանց անձնական շահերի համաձայն: Այդպիսի ոճրագործ «գեշեֆտներից» մէկն էր և «Եալուի կոնցեսսիան» Կորէայում. Բեգորբազով և ընկ.-եան աջողուեց պետական գանձարանից ոչ միայն տասնեակ միլիոններ վատնել իր շահագիտական ձեռնարկութիւնների վրայ, այլև քաղաքական ընդհարում առաջ բերել Ճապոնիայի և Ռուսաստանի մէջ: Եւ փոքր Ճապոնիան շատ շուտով ցոյց տուաւ ռազմական ուժով գոռոզ ոռոտ ինքնակալութեան բոլոր փրկածութիւնն ու ապիկարութիւնը նոյնիսկ պատերազմական ասպարիզում: Ճապոնական հարուածներից սկսեց սասանուել ինքնակալութեան պատուանդանը և ազատ գլուխ բարձրացրեց ժողովրդի ճնշուած ապստամբ ոգին: Այնուհետև Փոն-Պլեվէն իր բոլոր գոռոզութեամբ մի սին անուն, մի ֆիկցիա էր, որ չքացաւ յեղափոխականի նետած ուժերով (Հոկ. 15, 1904): Բիւրոկրատիան հասկացաւ որ հասել են իր վերջին օրերը և դրութիւնը լուրջ է: Պէտքէր զիջումներ անել: Եւ այդ զիջումները անուում էին ամբողջ մի տարի՝ «Իւրաքանչիւր ժամից յետոյ մի սեղանի գլալ» գեղատոածայն իմաստութեամբ... Այդ ժլատ զիջումներից առաջինն էր ներքին զործոց նոր մինիստր Սվետապոլկ-Միրսկու նշանակումը, իր հռչակաւոր «վատահոլութեան» կոչով՝ ուղղած հասարակութեան:

Փչեց «գարնանային տրամադրութեան» թեթի գեփիւռը, որ իսկապէս գալիք փոթորկի միայն կարապետն էր: Մաժուլն ու հասարակութիւնը, ազատուած պլեվէեան մղձաւանջից, սկըսեց մի քիչ ազատ շունչ քաշել: Կենդանացաւ մեռած համարուած Ղազարոսը՝ ոռոտ ժողովուրդը, որ այլևս չուզեց մնալ այն գերեզմանում, ուր կոխել էր նրան ինքնակալութիւնը:

Անցեալ հոկտեմբեր ամսում էր, երբ զեմստային և քաղաքային գործիչների, ինտելիգենտ զանազան շրջանների, գիտական ընկերութիւնների ժողովներ ու բանկետներ էին տեղի ունենում և քաղաքական հաւատամքներ ձևակերպուում: Բոլորից

լուում էր նոյն երգը. «առանց խիստ օրինակարգի, անձի, խօսքի, համագումարների և միութիւններ կազմելու ազատութեան, առանց հասարակութեան մասնակցութեան երկրի օրէնսդրութեան մէջ, առանց հասարակական կոնտրոլի ադմինիստրացիայի վրայ անկարող է Ռուսաստանը դարգանալ և բարօրութեան հասնել»։—Մի երգ, որ զանազան ձեւերով արտայայտում էին ուռւ ինտելիգենտ խաւերը, սկսած դեռ ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան օրից, բայց մի տենչանք որ մնում էր առանց իրագործման ամբողջ դար, որովհետեւ հասարակական կազմութեան մէջ չկար ոյժ՝ կեանքի մէջ մտցնելու իրաւունքը։ Այժմ հանգամանքները փոխուել էին. ինքնավստահ Կուրսովսկինը մի շարք խայտառակ պարտութիւններից յետոյ տեսել էր և լաօեանի ճակատամարտը։ Պորտ-Արտուրը ընկնելու վրայ էր։ Զնայած այդ յուսահատ դրութեան, ուռւ բիւրոկրատիան դեռ լաւատես էր իր ապագայ գերիշխանութեան նկատմամբ և չէր ուզում լսել ոչինչ «պետական կազմը» և «անսասան հիմնական օրէնքները» փոփոխելու մասին։ Դեկտեմբերի 12-ին հրատարակուած Ուկագով պէտք է միայն մի քանի «բարեւաւունքներ» մտցնուէին պետական կարգի մէջ։ Մինիստրների կոմիտեում պէտք է մըղէր իր բիւրոկրատիական ապիկար ուղեղը՝ «բարեւաւունքների» ծրագրներ մշակելու գործում։ Բայց հասարակութիւնը արդէն ոյժ էր զգում իր մէջ և հասկանում էր այդ ձգձգելու քաղաքականութիւնը... Ընկաւ և Պորտ-Արտուրը (դեկտ. 20). յեղափոխական յուզումը ներքին կեանքում օրէցօր սաստկանում էր. ուսանողական, բանուորական խռովութիւնները ալիկոծուած ազգաբնակչութեան հոծ մասսաների վերևի փրփուրներն էին միայն, և իրօք, չկար հասարակութեան մէջ մի նշանաւոր շերտ, որ ցանկար ապրել հին բեժիմի տակ։

Ճիշդ է, քահանայ Գապոնի առաջնորդութեամբ յունուարի 9-ին Յարի մօտ գնացող բանուորների հակայական ամբոխը ցրուեց Պետերբուրգի փողոցներում զօրքի գնդակներով և սրերով, բայց այդ արիւնահեղ անցքը միայն փարատեց Յարի հմայքը ուռւ գոհնիկ ժողովրդի աչքում, աւելի ոյժ տուաւ յեղափոխութեան ալիքներին։ Այնուհետեւ բանուորական գործադուլները ահագին ծաւալ ստացան Ռուսաստանի բոլոր արդիւնաբերական կենտրոններում. տնտեսական պահանջների հետ բանուորները արդէն շեշտում էին քաղաքական ազատութիւնների պահանջների վրայ։

Այս բոլոր շարժումները բնականաբար արձագանք էին գտնում և կովկասում, ուր Գոլիցինի և Վելիչկօի գործունէութիւնից յետոյ ուռւ բիւրոկրատիայի և ուռւ ամբոխի մէջ բռն էր

դրել այն կարծիքը թէ այդտեղ «հարստահարիչ» հայն է բոլոր, հակապետական շարժումների պատճառը, հայն է ինքնակալ ընթիմի համար ամենավտանգաւոր տարրը: Այդ մեղադրանքներն էլ մէջ ճիշտն այն էր միայն՝ որ հայ տարրը ոչ մի շահ չունէր պաշտպանելու հին ընթիմը, որ հնարաւոր էր դարձնում Դոն-դուկով Գոլիցինի նման սատրապների վայրագօրէն անարդար կառավարութիւն: Եւ ահա ինչու:

Հայ ժողովուրդը բաղկացած է գիւղացիութիւնից, բանուորականութիւնից, մանր-բուրժուազիայից և ինտելիգենցիայից: Սակաւաթիւ խոշոր բուրժուաների և ազնուականութեան դերը մեծ չէր մեր կեանքում և դրանց համար ոչ մի արժէք չունէր ազգային-պրոգրեսսիւ քաղաքականութիւնը: Չնչին էր մեղանում և ժողովրդից կախում ունեցող հոգևորականութեան դերը: Հազիւ մի տասնեակ բարձր կղերի և ժողովրդի խաւէրի հետ իր շահերով կապուած քահանաների մէջ աւելի շուտ անտագոնիզմ կարելի էր գտնել, քան դասակարգային ընդհանուր կապեր: Յամենայն դէպս, կղերի և խոշոր բուրժուազիայի դերը պասսիւ էր: Հայ գիւղացիութիւնն ու բանուորականութիւնն էլ մի առանձին զարթնած գիտակցութիւն չէին ցոյց տալիս, մինչև որ դպրոցների և կալուածների գըրաւումը չցնցեց դրանց: Հայ իրականութեան մէջ դործօն դեր էր կատարում իսկապէս միջին դասակարգը—մանր բուրժուազիան իր ինտելիգենտ և կիսաինտելիգենտ տարրերով, մեր կեանքին տոն տուող այդ խաւէր, իսկ հայ ժողովրդի այդ հասարակական կաղմութեան աւելի էին համապատասխանում ազգային-դեմոկրատիական կարգերը: Հետևաբար սահմանադրական Ռուսաստանը հայութեան նպաստաւոր կարող էր լինել, իսկ բիւրոկրատիա կան-ազնուապետական ինքնակալութիւնը՝ հայի զարգացման խոչնդոտ:

Դրան աւելացրէք և այն որ թիւրքահայերի ողբալի դրութիւնը վերջին քառորդ դարում առաջ բերաւ յեղափոխական մի հոսանք, որի տարրերը, երբ ստիպուած եղան խառնուել նաև ռուսահայերի գործերում, բնականաբար մտցրին մաքառման մէջ իրանց տակտիկան: Այդպիսով հայ ժողովրդի գործօն շերտերը դառան դեմոկրատիական-յեղափոխական: Թէ ի՞նչ դպացմունքներ պէտք է տածէր ռուս բիւրոկրատիան դէպի այդպիսի ժողովուրդ—պարզ է... Իսկ մեր հարեանքի:

Թուրք և վրացի ժողովուրդներն մէջ տիրապետող, ազդեցիկ, գործօն տարրը ազնուականութիւնն էր, այն դանազանութեամբ սակայն որ վրաց ժողովրդի բանուորական և գիւղացիական տարրը արդէն գիտակցութեան էր հասել և իր ա-

ռանձին իդէալներն ունէր, իսկ թուրք ազէտ ժողովուրդը հլու հպատակ էր իր բէգերի և մոլլաների ձեռքում: Ուրեմն, վրաց ազնուականները և թիւրքութիւնը ամբողջապէս պէտք է կողմնակից լինէին հին ընթիմին: Այդպիսով ոուս չինովնիկութիւնը, վրաց ազնուականութիւնը և թրքութիւնը բնական զինակիցներ էին և պէտք է կռուէին մի դրօշակի տակ: Դրանց թէև հոգով հարազատ էին հայ խոշոր բուրժուաները և բարձր հոգեորականութիւնը, սակայն հակառակ կողմի նախանձը և չինովնիկների թիւր համակացողութիւնը մերոնց quasi-«ազգային սեպարատիստական ուղղութեան» մասին, անջատում էր առաջացրել: Ուստի երբ յեզափոխութեան ալիքները հասան նաև Կովկասին՝ հակայեզափոխական շարժումը պէտք է իր զայրոյթը թափէր «ամենավտանգաւոր» և ատուած տարրի՝ այն է հայի վրայ:

Հին ընթիմը իր կողմնակիցներով իր զայրոյթը «հակապետական» տարրերի դէմ ներքին նահանգներում հանում էր «անհանգիստ» հրէաներից և ինտելիգենտներից: Կովկասում փրկութեան նոխազը պէտք է լինէր արտաքին ղօրեղ պաշտպաններ չունեցող հայ տարրը, որի գլխին էքսպրիմենտներ ասես ո՞վ չի անում... Եւ ահա հայաշնջման սպառնալիքներով Կովկասից հեռացած Գոլիցինի միջնորդութեամբ Բագու է նշանակւում վրացի իշխան Նակաշիձէն: Հէնց այդ քաղաքից պէտք էր սկսել առաջին գործողութիւնը. չէ որ հայերի տնտեսական ոյժը, ինտելիգենցիայի ստուար մասը և գործադուլներ սարքող բանուորականութիւնը այդտեղ էին աչքի ընկնում. միև կողմից Բագուն է, ուր բուն է դրել թուրք «ինտելիգենցիան», որ չէր ծածկում իր համախառնական տենդենցները (այդ չէր կարող չիմանալ ոուս բիւրոկրատիան, որի ցենզուրայից էին անցնում *Расный*-ի յօդուածները): Բագում էին հարուստ հաջիները և աւագակ զոչիները, որոնք հնարաւորութիւն ունէին ոյժ դուրս բերել հայերի դէմ կռուելու համար: Ժամանակը, տեղը, թուրք հայկական յարաբերութիւնների լարուածութիւնը՝ Աղաեւթոփ չիչեբաշեփների պրոպագանդի և հայ «կոմիտեաներ» ներկայութեան պատճառով—այդ բոլորը չափազանց նպաստաւոր էին հայկական ջարդերի աջող սկզբնաւորութեան համար: Իսկ հայը համ հին ընթիմի դէմ պայքար էր մղում համ, էլ միամտաբար հաւատացած էր որ այդ ընթիմը թոյլ չի տալ իրան՝ հայից վերէժ հանել թուրքի ձեռքով. նա կարծում էր որ ականբև ճշմարտութիւն պէտք է լինի ոուս բիւրոկրատիայի աչքում այն թէ արեւելքում ռսի լարեկամն հայն է և թշնամին՝ թուրքը. միամիտ պոլիտիկա, որ բոլորովին անտես էր առնում Լոբանովի ժամանակից փոխուած քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ:

եւ այդպիսի տնաս աշխարհայեացքից կարողացան օգտուել հայութեան թշնամիները:

Հին բեժիմը Կովկասում էլ սկսեց ջարդեր, իսկ խուլիգանութեան պատրաստի տարր էր ճանաչուած բէգերի քմահաճոյքից կախուած, աւազակութեան, սպանութեան, հրկիզութեան և թալանի վարժ թուրք ամբօխը: Այդպիսով բարբարոս թուրքը դառնում էր հին բեժիմի գինակից՝ յեղափոխական շարժման դէմ: Այդ ջարդերը համ թուլացրին ուժեղ հայութիւնը տնտեսապէս, համ էլ զբաղեցրին հայերի գործօն ոյժերը...

Սակայն «սե հարիւրեակների» տարածած անարեկումը բովանդակ Ռուսաստանում չօգնեց գործին և ինքնակալութիւնը ստիպուած էր նոր գիշում անել. փետրուարի 18-ին հաստատուեց բուլիզինեան կոմիսիան, որ պէտքէ իբրև թէ գոհացում տար պրոգրեսսիւ տարրերի պահանջներին և ինչ-որ ներկայացուցչական ժողովի նախագիծ մշակէր: Միաժամանակ մինիստրները Կոմիտետին իրաւունք տրուեցաւ ընդունել հասարակութեան կողմից ամեն տեսակ կարծիքներ՝ «պետական վերանորոգութիւնը կատարելագործելու մասին»: Այդ իրաւունքից օգտուեց հասարակութիւնը. ամեն տեղ կազմուեցան ժողովներ, մշակուեցան պահանջներ և այլն:

Հասարակական բոլոր խաւերի, պետութեան բոլոր ազգերի ցանկութիւնների մէջ շեշտուում էր սահմանադրական ազատութիւնների մասին, որ նոյն էր թէ ինքնակալութեան վերացումը: Բիւրոկրատիան, միացած յետագէժ մամուլի, պրաւօսլաւ հոգևորականութեան անագին մեծամասնութեան և խուլիգան տարրերի հետ, «հայրենքի թշնամիներ» անուանեց այն բոլորին, որոնք սահմանադրական երաշխաւորումներ էին պահանջում: Կառավարութիւնը դեռ յոյս ունէր կիսատպուտ գիշումներով հանգստացնել գէթ չափաւոր տարրերը, և անապրիլի 17-ին լոյս է տեսնում խղճի ազատութեան մասին ուկազը, մայիսի 1-ին վերացւում են չեհական ազգաբնակչութեան նկատմամբ դործադրուող մի քանի սահմանափակումներ (հողեր գնելու, լեզուի, դպրոցների մասին): Կովկասն էլ չեն մոռանում. Գուլիցինի փոխարէն նշանակւում է կոմս Վորոնցով-Դաշկովը, որ բացարձակօրէն յայտնում է թէ ինքը նոր ուղղութեան պէտք է հետևի «իւ համար թանգապին Կովկասում» ղեկավարուելով ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչների կարծիքներով: Նա խոստանում էր (զեռ Պետերբուրգից) վերաքննել և բարեյաճող լուծում տալ եկեղեցական-դպրոցական հարցերին: Եկաւ Կովկաս, օգնական ընտրեց Կրլմ Գիրէին, որ Գուլիցինի բեժիմի մարդ էր և չափազանց թրքասէր, իրան չըջապատեց թուրք և վրա-

ցի ազնուականութեամբ: Պոլիցիան և ադմինիստրացիան մնաց հինը: Թուրքը դարձեալ համարուած էր հին բեժիմի նեցուկ— պատժել, խիստ միջոցներ ձեռք տոնել թուրք աւաղակների և մարդասպանների դէմ խելացի չէր համարուած: Բնականաբար շարունակուեցան թրքական վայրագութիւնները:

Վրայ հասան Մուկդենի և Յուշիմի պարտութիւնները, ուսաց բանակն և նաւատորմիւր իսպառ ջախջախուած էին: Այլևս դժուար էր յոյս դնել ինքնակալութեան այդ քայքայուած փառագուրկ սիւների վրայ: Խփել էր պատմութեան հատուցման ժամը, պէտք էր կորչէր կեանքից ոճիրներով ծանրաբեռնուած հին բեժիմը: Եւ օրհասական վերջին ճիգն թափեց արիւնից դեռ չկշտացած բիւրոկրատեան. Տրեպովին տըրուեցան անսահման լիազօրութիւններ՝ ըստ իր հայեցողութեան զանազան համաժողովներ, նոյն իսկ կառարավարութիւնից հաստատուած ընկերութիւններ փակել, ձերբակալութիւններ անել եւայլ, եւայլ: Բայց արդէն ուշ էր դիկտատուրայի դիմելու. այժմ այդ բոլոր միջոցները այն ազդեցութիւնը պէտք է անէին, ինչ փայտի հարուածները ծովի կատաղած ալիքները զպսպելու գործում: Ապստամբական ոգին արդէն տարածուել էր և զօրքի ու նաւատորմների մէջ. Սեծովում «ПОТЕМКИНЪ» զրահակիրը մի քանի նաւերով բարձրացել էր կարմիր դրօշակ և ուժակոծում էր ինքնակալ Ռուսաստանի քաղաքները: Դրութիւնը սպառնալից էր, չէր կարելի չդիջել: Եւ յունիսի Ե-ին Պետերբուրգում Յարլը ընդունեց զեմսովային և քաղաքային գործիչների ներկայացուցիչներին, լսեց իշխ. Տրուբեցկոյի նշանաւոր ճառը, խօսք տուաւ «պետական աշխատանքի համար հրաւիրել ընտրուած մարդկանց»: Մի ամիս անց, օգոստոսի Ե-ին, հաստատուեց Պետական Դուման, առանց խօսքի, ժողովների և անձի ազատութեան, առանց օրէնսդրական ինիցիատիւի: Լեառը մոկ ծնեց. դա պարլամենտիզմի բիւրոկրատիական վիժմունք էր և, հետեւաբար, չէր կարող գոհացնել սահմանադրական ազատութիւններ պահանջողներին: Կոխը շարունակուեց. դարձեալ ցոյցեր, տերրորիստական գործողութիւններ, խռովութիւնոր: Վերջապէս Մոսկուայում հոկտեմբերի 14-ից սկսուեց յեղափոխութեան նոր, աւելի ուժեղ դէնքի գործադրութիւնը— քաղաքական ընդհանուր գործադուլ, որ տարածուեց ամբողջ Ռուսաստանում: Հաշտեցնել երկու կողմող մասերը՝ ինքնակալութիւնը և յեղափոխութիւնը՝ յանձն առաւ կոմս Վիտտէն, որին աջողուել էր Պորտսմոտում կնքել ուսումնապետական խաղաղութիւնը: Եւ ահա այդ դիպումատի խորհրդ-

դով հրատարակուեց հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը, որով սկսեցինք մեր այս տեսութիւնը:

Դա Ռուսական Մեծ Յեղափոխութեան առաջին մեծ յաղթանակն էր, այնքան տարիների զոհաբերութիւններից և տխրահալան ջանքերից յետոյ: Ամբողջ Ռուսաստանը հսկայ ուկեանոսի նման աղատութեան այդ կարմիր օրերում ծփում էր ուրախ ուրախ և շաչում շառաչում յաղթական, վեհ երգերից, ճառերից և կոչերից: Ժողովրդի ուրախութիւնը սուգ էր հին, դառամեալ կարգերի պարագիտների համար, և նրանք նենգ դաւադրութեամբ վրայ տուին իրանց սև հարիւրեակներով կարմիր դրօշակալիւնների վրայ, գնդակի տարափ չխնայեցին իրանց ատելութիւնն ու վրէժն անմեղներից լուծելու համար: Այն զօրքերը, որոնք ապուշ կտրած նայում էին թուրք աւազակների և մարդասպանների քստմնելի բարբարոսութիւնների վրայ և չէին համարձակում գնդակահար անել հրկիզող, թալանող, բռնաբարող, սրբապղծող մարդասպանների վոհմակները, յայտնելով թէ «հրամայուած չէ» — այժմ գնդակներ էին տեղում փողոցում տօնական տրամադրութիւնով խռնուած ժողովրդի վրայ: Այդ է հին բեժիմի լողիկան. աւազակը, մարդասպանը, հրկիզողը վնասակար չեն, այլ վնասակար են բիւրոկրատիայի դէմ «կորչի» աղաղակողները: Եւ մանիֆեստը սրբական անմեղ երեխաների և կանանց արիւնով և ջարդուած գլուխներից ցրիւ եկած ուղեղի կտորներով: Խտիլիկինցիան, հրէան, հայը արժանացան Տրեպովիան սև հարիւրեակների զաւանային բարբարոսութիւններին: Այդպիսի մարտիբոսութիւններով բացուեց նոր կեանքի արշալոյսը:

Վիտտէի բռնած տարտամ, տատանուող դիրքը հէնց սկզբից փչացրեց նոր գործը. նա հեռատեսութիւն չունեցաւ «նոր կառավարութեան» գլուխ կանգնեցնել նոր ուղղութեան մարդկանց, որոնց թիւը այնքան շատ է Ռուսաստանում. նա թոյլ տուեց որ «նոր կառավարութեան» հետ զուգընթացաբար գործեն Տրեպովներ և Պրեզոնոսցեվներ իրանց բազմաթիւ մութ գործակալներով. նա իսկոյն և եթ չհրատարակեց բոլոր քաղաքական յանցաւորներին ներում. նա գիւղացիութեան հողի պահանջը անտես էր արել: Եւ Տրեպովի ծրագրով Ռուսաստանի բոլոր անկիւններում «հայրենասէրների» սարքած ջարդերը ինչպէս և Լիհաստանում իսկոյն և եթ յայտարարուած զինուորական դրութիւնը՝ վարկազուրկ դարձրին Վիտտէի կառավարութիւնը: Հաւատ չկար դէպի այն սահմանադրութիւնը, որ պէտք է մշակէր այդպիսի կառավարութիւնից հրաւիրուած Պետական

Դուռնան իր նեղ դասակարգային ընտրողական իրաւունքներով: Եւ յեղափոխութիւնը շարունակուեց Ռուսաստանում. պահանջուած էր Սահմանադիր Ժողովի հրաւիրում՝ ընդհանուր, հաւասար, ուղիղ և գաղտնի ընտրողութեամբ. պահանջուած էր բոլոր քաղաքական յանցաւորներին ներում, հողի ազգայնացում, հին բեժիմի ներկայացուցիչների հետացում պաշտօններից, ջարդերի հեղինակների խիստ պատիժ, Լեհաստանի համար ինքնավարութիւն: Եւ քանի ուշ էր տրւում զիջումը ու թերի—այնքան ծայրայեղ էին դառնում պահանջները: Բիւրոկրատիան չէր ուզում այդ հասկանալ: Նոր զիջումներ հրատարակուեցան. ոչ բոլոր քաղաքական յանցաւորներին ազատելու մասին, գիւղացիների յետ դնման վճարների թեթեւացման և հողաբաժինների ընդարձակման մասին: Տրեպով, Պոպելոնոսցեվ և Գլազով հեռացրուեցան իրանց պաշտօններից, այլ պաշտօններ ստանալով և մերձեցնալով պալատին... Մի քանի ժամանակից յետոյ վերացրուեց և արտակարգ կարգադրութիւնը Լեհաստանի մասին: Բայց փոխարէնը նոր անտակտութիւններ. գիւղացիական շարժումներով բռնուած նահանգները նորից ուղարկուած են արտակարգ լիազօրութիւններով գեներալ-ադիւտանտներ, որոնք իրանց խժեթութիւններով տերրորիստական ընդդիմադրութիւն են յարուցանում իրանց դէմ (գեներալ Սախարովին սպանում է մի կին): Բոլոր ազատ քաղաքացիներին յատկացրուած «միութիւն կազմելու» իրաւունքից զրկուած են պոստ-հեռագրական պաշտօնեաները. առաջ է գալիս պոստ-հեռագրական գործադուլ ամբողջ Ռուսաստանում իր զարհուրելի հետեանքներով: Բանտարկուած են «Գիւղացիական միութեան» պարագլուխները: Բաղմամիլիօն զօրքի և նաւատորմի հնացած կարգ-կանոնի մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չի կատարուում, և զինուորներն ու նաւատիրները յուզուած են, պահանջներ անում, ապստամբուած: Կրոնշտատից սկսած մինչև Սևաստոպոլ, Վլադիվոստոկից մինչև Վարշաւա զօրքը պառակտուած է «կառավարական» և «հակակառավարական» մասերի. տեղի են ունենում ճակատամարտեր թէ ցամաքի և թէ ծովի վրայ. հետեանքը. հազարաւոր սպանուածներ, զերի ընկածներ, մի քանի խորտակուած ուղեմանաւեր, քարուքանդ արուած շինութիւններ: Այդպիսով դասալքութեան ու անիշխանութեան պատկերը սարսուռքեր մոայլութեան է հասնում, բայց և այնպէս անիծուած հին բեժիմի բուերն, բորենիներն և վազրները չեն ուղում ձեռք վերցնել ղժրախտ երկրից: Սընտնկութեան և քայքայման դուռն է հասել Ժողովուրդն էլ, պետութիւնն էլ, բայց և այնպէս արմատական զիջումներ անելու փոխարէն դեռ սպանում են զինուորական զիկտատուրա հաս-

տատել և արեան մէջ խեղդել այդքան երկունքների մէջ ծնուած մանուկ աղատութիւնը: Պարագիտ բիւրոկրատիան չի կարողանում հասկանալ որ պետութեան նպատակը իրանց նըման ոճրագործների պահպանութեան մէջ չէ, այլ նրա նպատակն է՝ բոլոր քաղաքացիների բարօրութեան և աղատութեան ապահովութիւնը: Նրանք պէտք է իմանային որ մինչև հապահովուի մի երկրում ազգաբնակչութեան լայն սահմանադրական զարգացումը՝ անկարելի է սպասել արժատական հոսանքների կանոնաւոր և խաղաղ ընթացքը: Մինչև Ռուսաստանում կատարուող բուրժուական-դեմոկրատիական յեղափոխութիւնը Սահմանադիր ժողովի միջոցով լայն հուն չբանայ իր առջև, նա չի ձեռք վերցնել կատաղած հեղեղի նման իր աւերիչ ընթացքից: Բիւրոկրատիայի կառուցած ամբարդակներն ու թմբերը, ժամանակաւոր արգելքներ դնելով, միմիայն աւելի սնդուսպ, աւելի կործանիչ են դարձնում յեղափոխական էներգիան: Որքան շուտ հրախրուի Սահմանադիր ժողով՝ այնքան հեշտ կը լինի վերջացնել յեղափոխութիւնը և սկսել նոր կեանքի ստեղծագործական աշխատանքը: Ռուսաստանը ցեղերի, կրօնների, կուլտուրաների և աշխարհագրական պայմանների չափազանց բարդ պիտպետունակ և խճճուած մի զանգուած է, ուստի բիւրոկրատիական հանճարից վեր է, առանց ազգաբնակչութեան կամքն իմանալու, առանց նրա կատարեալ ներկայացուցչութեան մշակել այնպիսի Սահմանադրութիւն, որ ղերծ լինէր բիւրոկրատիական շարուն ֆորմուլներից, նեղ կուսակցական անհամբերողութիւնից, անշարժութեան ընկեր դոգմատիզմից և իրականութեան հաստատութիւնից զուրկ զոկտրինեօրութիւնից: Միթէ պարզ չէ հարցը: Դառնանք մեր երկրին:

Տասը ամսուայ ընթացքում կառավարութիւնից խրախուսուած թուրքական խժոժութիւնները Բաղուի, Դանձակի և Երևանի նահանգների քաղաքներում և գիւղերում հայ ազգաբնակչութեան դէմ այնքան անպատիժ մնացին որ վստահացան մուտք գործել նաև փոխարքայանիստ Թիֆլիսը և չինգիզխանեան վայրագութիւնների ներկայացումներ սարքել Մէյդանում, ուստի բիւրոկրատիայի, զինուորութեան և վրաց հայակեր շովինիստների աչքերի առջև: Սակայն Կովկասի մայրաքաղաքում հայ և միջազգային կազմակերպութիւնները մտադիր չէին թոյլ տալու որ Մէյդանը հռովմէական կրկէս դառնայ, իսկ բիւրոկրատիան, օֆիցերները և վրացի շովինիստները կրկէսի հանդիսատեսներ. այդ կրկէսի կատաղած վագրների և բորենիների դերը պէտք է ստանձնէին թուրք մարդասպաններից կազմ-

ուած վոհմակները իրանց բէգերի առաջնորդութեամբ, լայց ղրանց առջև ցցուեցին ոտից գլուխ զինուած հայ կտրիճներ, այլ ոչ Հռոմի կրկէսները բրիստոնեաներ, որոնք, յոյսները դրած Նախախնամութեան վրայ, աղօթքներ էին մրմնջում այն ժամանակ, երբ գաղանները յօշոտում են նրանց մարմինը և լիզում իրանց արիւնոտ դունչերը... Եւ հանդիսատեսները վերջապէս կարմրեցին ամօթից, նրանց մեռած խիղճը շարժուեց և ստիպուած եղան իրանք ևս միջոցներ ձեռք առնել և յետ քշել իրանց որջերից դուրս եկած արիւնածարաւ բէգերին իրանց ընչաքաղց նոքարների հետ դէպի Բորչալուի ծմակները: Ամօթ և նղովք այն քաղաքակա-
նութեան որ երես է տալիս խուլիգանական ամեն տեսակ ար-
տայտութիւններին ! Դրա վերջը այն է, ինչ որ տեսնում ենք...

Այժմ ամենայնտին հայն էլ հասկացաւ, որ բռնակալական բեժիմը ժողովրդի համար աւելի մեծ չարիք է, քան ամենաու-
ժեղ երկրաշարժը և ամենաահռելի ժանտախտը, լինի այդ բռնակալութիւնը խաչակիր, թէ մահիկաւոր գրօշակի տակ: Թշուառ հայութիւնը Մեծն Պետրոսի ժամանակներից սկսած զոհում էր ամեն ինչ, միայն թէ դայ և հաստատուի իր ուղրած երկրում «բրիստոնեաների պաշտպան հզօր Ռուսաստանը»: Եւ երբ իրականացաւ այդ իղձը՝ նրա ցնծութեան վերջ չկար: Այ-
նուհետեւ անսահման հաւատով որ իր կեանքը, գոյքը և պատի-
ւը ապահովուած են «անօրէնների» ոտնձգութիւններից, հայը սե-
րնդից սերունդ, մօտ մի դար չարչարում էր, արիւն քրտինք
թափում իր բարօրութեան վրայ, շէնացնում քաղաքներ ու գիւ-
ղեր, կրթւում, ծաղկեցնում աւետուրն ու արդիւնագործութիւնը,
հաւատարմութեամբ ծառայում պետութեան, լքցնում նրա գան-
ձարանը իր հալալ աշխատանքից հանած տուրքերով, իր զաւակ-
ների արիւնն էր զոհում ընդհանուր հայրենիքի համար, իր հլու
հնազանդութեան մէջ բողոքում էր միայն վարչութեան ամենա-
ծայրայեղ անարդարութեան դէպքերում: Նրա հաւատը դէպի
իշխանութիւնը այնքան կոյր էր որ նա նոյնիսկ մոռացաւ
ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը, որովհետեւ մի
րոպէ անգամ չէր կասկածում թէ իշխանութիւնը, զօրքը, ոս-
տիկանութիւնը և արդարադատութիւնը գոյութիւն ունին բոլոր
բնակիչների կեանքի, գոյքի և պատուի պաշտպանութեան հա-
մար. նրա մտքովն չէր անցնում մասնային սպանութիւնների,
թալանի և այլ ոճրագործութիւնների հնարաւորութիւնն ան-
գամ: Բայց ահա փետրուար ամսից մինչև օրս Կովկասի բոլոր
հայաբնակ քաղաքներում և գիւղերում, ոռւս իշխանութեան
բարեհաճ թոյլտուութեամբ, օր ցերեկով, զօրքերի աչքերի առջև,

ռուս պոլիցիայի գիտութեամբ զինուած և կազմակերպուած
 թուրք օրդաներ, իրանց արիւնարբու բէգերի, խաների և սէ-
 յիդների առաջնորդութեամբ, կոտորում են հայերին, թալանում
 նրանց ունեցածը, այրում նրանց տները, կտրտում այգիները,
 քշում հօտերն և նախիրները, աւերում և յափշտակում գործա-
 րանները, բռնաբարում, գերի տանում կանանց, մորթոտում ե-
 րեխաներին և ծերերին, բռնի կրօնափոխ անում, պղծում ե-
 կեղեցիները, մի խօսքով կատարում այն բոլոր զազանութիւն-
 ները, որոնցից մարդու գլխի մաղերն բիզ բիզ ցցւում են և
 արիւնը երակների մէջ սառչում է: Եւ թ' նշ: Գտնւում են
 «ազմինիստրատորներ» որոնք արդարացնում են այդ բոլորը և
 դեռ մեղաւոր են համարում տուժող հայերին: Գտնւում են
 Ֆաղդէեֆներ և Տակայաշվիլիներ, որոնք իրանց մէջ ոյժ են գըտ-
 նում պատժելու ոչ չարագործներին, այլ օրէնքի և իշխանութեան
 պաշտպանութիւնից զրկուած և օրհասական կուռւմ իրան պաշտ-
 պանող հային: Հազարաւոր փաստերից ժրը առաջ բերենք,
 միթէ միայն Պոլլի կայարանում պատահած դէպքը, երբ զին-
 ուած թուրքեր, որսկան շներ Նման, մտան ժամանած գնաց-
 քի վազոնները՝ հայ որոնելու և երբ գտան մի անդէն խեղճ պա-
 տանի, խլեցին նրան իր լեղապատառ ժօր գրկից, դուրս քա-
 շեցին պլատֆորմ և ռուս ժանդարմների, ստրաժնիկների, զի-
 նուորների և օֆիցերների և ապշած հասարակութեան առջև
 մորթեցին թշուառին, միմիայն այն պատճառով, որ նա հայ է.
 և ոչ մի ձեռք չբարձրաւ կանգնեցնելու այդ քստմնելի չարա-
 գործութիւնը! Ո՛չ մի ձեռք!.. «Հրամայուած չէ հրացան արձակել»
 — ահա արդարաւաղու ստերէօտիպախաղաղութիւնը, որ ամեն
 տեղ լսւում է զինուորներից և կազակներից, երբ խնդիրը հայի
 պաշտպանութեան է գալիս: Ո՞վ է տուել այդ ոճրախնամ հրամանը:
 Միթէ արդարադատութիւնը պէտք է կոյր մնայ մինչև վերջ.
 միթէ պատասխանատու չեն փոխարքան և իր գործակիցները
 և պոլիցիան այդպիսի բարբարոս ուղղութիւն ունեցող քա-
 ղաքականութեան համար: Մի ամբողջ ժողովուրդ դարձրել են
 Դրէյֆուս, որին հալածում են բիւրոկրատները. թիւրք խու-
 ժանը և վրացի շովինիստները, և այդ ստոր, խաւար դաւադը-
 րութեան դէմ կռիւ չէ դուրս գալիս մի Չոլա իր համհարգնե-
 րով... Բոլոր ստոր և խաւար ուժերը միացած են հայութիւնը
 մեղադրելու մէջ. լսելով լսում են և չեն իմանում ճշմարտու-
 թիւնը, տեսնելով տեսնում են և չեն ճանաչում չարագործնե-
 րին: «Վայ ձեզ կեղծաւորաց. զի նման էք դերեզմանաց բոկոց,
 որ արտաքոյ երևին դեղեցիկ և ի ներքոյ լի են ոսկերօք
 մեռելոց և ամենայն պղծութեամբ»...

Մեր անցեալ տեսութիւնը (№ 10) գրուած էր հոկտեմբերի 5-ին, երբ դեռ ևս կարմիր թանաքով զինուած ցենզուրան էր իշխում մամուլի վրայ: Դեռ այն ժամանակ, բռնկուած կրքերն հանդատացնելու նպատակով, պահանջում էինք նախ և առաջ՝ «ազատ և արդար կարգեր»: Յետոյ՝ պահանջում էինք «գումարել հայ-թուրք-վրացական ներկայացուցչութեան ժողով»: Այդ երկրորդ պահանջը երկու ամիս անց դնում են և տեղական թերթերը, այն զանազանութեամբ որ հայոց մի քանի լրագրներն ուզում են բաւականանալ միայն հայ-թրքական համագումարով: Մենք պնդում ենք մեր պահանջի վրայ և նոյնիսկ ընդարձակում այն, մտցնելով ներկայացուցչութեան մէջ նաև ռուս հասարականութիւնից ընտրուածներին: Մենք այդ համագումարին միայն խաղաղադարական ֆունկցիաներ չենք յատկացնում, այլ ցանկանում ենք որ նա դառնայ հասարակական խիղճն արտայայտող մի ժողովրդական դատարան: Այն ոճիւրները որ կատարուել են այս 10 ամիսների ընթացքում իւրաւունք է տալիս ասելու որ հայ ազգը հազար անգամ աւելի անարդարութիւն կրեց Կովկասի րէակցիօն ոյժերի կողմից քան թէ Դրէյֆուսը փրանսիայում: Գլխաւոր յանցաւորը ազմինխտրացիան է, որից կախում ունեն մեր չինովնիկ դատաւորները և քննիչները. այդ պայմաններում երբէք հայ ժողովուրդը արդարադատութիւնը չի գտնիլ: Իսկ անպատիժ թողնել մի ամբողջ ժողովրդի գլխին կատարուած անլուր ոճրագործութիւնները — նշանակում է զուրկ լինել արդարամտութեան նշոյլից անգամ: Եւ մի հասարակութիւն որ իր մէջ չի գտնում հրամայական պահանջ դնելու ոճրագործների երեսին՝ *j'accuse*-նա արժան չէ մարդկային անունը կրելու... Զանազան Կուզմինսկիների և Սեդալաների մրոտած թղթերը զրոշ նշանակութիւն չունին: Հասարակութիւնը ինքը պէտք է ընտրի քննիչներ և դատաւորներ, որովհետև Դալի-Ալիներին հովանաւորող և Արնոլդներին պաշտօնից հեռացնող մի ազմինխտրացիա երբէք չի նպաստիլ արդարութեան վերականգնման... Հազարաւոր թշուառացած այրիների և որդերի արտասուածքը աչքերը, հազարաւոր անմիդ զոհերի արիւնը արդարութիւն են պահանջում, և մինչև չզոհացնուի այդ պահանջը՝ Նեմեղիդան հանդիստ չի թողնի մեր աւերուած, հիկիլուած արիւնաներկ երկիրը...

Թողնենք հեռու սպաղան և վերցնենք մեր սերնդի ոյժերին համապատասխան դործերը: Հարցնում ենք, կարո՞ղ է հայ ժողովուրդը հանդիստ սրտով նուիրուել իր խաղաղ աշխատանքին, քանի դեռ պաշտօնավարում են ոճրագործութիւնների հեղեկները, 1905.

ղինականներն, գրողիչները և հովանաւորողները, քանի զիս արդար հատուցում չեն ստացել չարագործները ժողովրդական դատարանից: Կարող է հայը շարունակել բարի հարեանութիւնը մի տարրի հետ, որի զազանային բնագոյնները ամեն բոլոր պատրաստ են բռնկուել այս կամ այն պրովոկատորի, բէգի կամ սէյիդի քարոզով Համերաշխութեան, եղբայրութեան կոչերը թող շարունակ կըրկնուեն, թող սոցիալիզմի ազիսացիան եփանդով տարածուի և թուրք մասսայի մէջ, սակայն մեր սերունդը այժմ միայն այդ պատահական միջոցների վրայ անկարող է յոյս դնել, եթէ չի ուղում Շէհզըմինի *карасть-идеалисты*-ի գերում գանուել: Հայը այժմ այնպիսի պայմաններում է ապրում որ եթէ չի ուղում բնաջինջ լինել Կովկասում պէտքէ տասը ամսուայ գասն փորձերից դատեր վերցնի: Այդ դատերն ստում են նրան. 1) հին բեփիմը պէտք է առանց մնացորդի վերանայ և տեղ տայ լայն սահմանադրական—ժողովրդավարական մի կառավարութեան. 2) հայ ժողովուրդը պէտք է ամենալայն չափերով իրագործի ինքնապաշտպանութեան միջոցները, տեղափոխի թուրք տարրերով շրջապատուած հատ-հատ հայ գիւղերը հայաբնակ շրջանների մօտ, խտն թուրք-հայկական բնակիչներ ունեցող գիւղերում պէտք է կատարուեն տարբեր տարրերի փոխադրութիւններ, այնպէս որ միացելով ազգաբնակչութիւններ ստացուեն այդ կէտերում. քաղաքներում, ուր հայերը փոքրամասնութիւն են կազմում թուրքերի համեմատութեամբ (Բաղու, Գանձակ, Նախճաւան և այլն) և քաղաքային ինքնավարութիւնները, շնորհիւ թուրք տարրի սոցէտ և անկուլտուր բնագոյններն, ընկնում են հասարակական կեանքի անպատրաստ գործիչների ձեռքը, որոնք գանդաղեցնում և քայքայում են միւս աւելի կուլտուրական տարրերի կեանքը, այդպիսի քաղաքներում թուրքերը պէտքէ ունենան առանձին թաղեր իրանց առանձին ինքնավարութեամբ, եթէ չեն ցանկալ որ յարգուին ոչ թուրք փոքրամասնութեան իրաւունքները: Ընդհանուր ձայնաւութեան արդար սկըրունքը զանազան բէգեր, հաջիներ, սէյիդներ ու ղոչիներ, օգտուելով թուրք մասսայի սոցիալութիւնից, անշուշտ ի չար պէտք է գործ դնեն և դրա շնորհիւ Բագուի, Գանձակի, Շուշու, Նախճաւանի, Շամախու, Նուխու և այլ թիւրք-հայ ազգաբնակչութիւն ունեցող քաղաքները մասնուած պէտք է լինեն կատարեալ անշարժութեան: Մինչև որ սոցիալ-դեմոկրատիական պրոպագանդը իր գործը տեսնի թրքական խաւերում—անթիւ անհամար չարիքներ կը թափուեն հայերի գլխին և բրիտանեայ տարրերի հետ տուժողի դերում կը լինի հէնց ինքը անգիտակից թուրք ժողովուրդը, որին սե մարմնի և խաւարի մէջ

պահելը շահաւէտ է թուրք իշխող դասակարգերի տեսակէտնե-
րից: Երբ այդպիսի քաղաքներում հաստատուեն կոլտուրական
փոքրամասնութեան իրաւունքները ապահովող ժամանակաւոր
միջոցներ—տուժողը կը լինի յետադէմտարըրը, որ և ստիպուած
կը լինի հրաժարուել իր նեղ կրօնա-ցեղական աւանդու-
թիւններից: Այլապէս անարդար է հայի շինքից կապել թուր-
քի յետամնացութիւնը և այդ ծանր բեռի տակ խեղդել հային:
Ամեն կերպ օգնենք որ մեր հարեան թուրքը լուսաւորուի, քա-
ղաքակրթուի, թողնի իր գազանային ինստինկտները, սակայն
մինչև մեր սերմերը հունձ բերեն՝ միջոցներ առնենք նրա տը-
գիտութեան և ֆանատիկոսութեան տարերային արտայայտու-
թիւնների դէմ: Մենք մեր գիւղերի շուրջ ականներ էլ կը փորենք,
պատնէշներ էլ կը կանգնեցնենք, մետաղաթելերից ցանցեր էլ
կը շինենք, իւրաքանչիւր կուռօղի ձեռքն գէնք: Էլ կը տանք,
բարիկաղներ կը շինենք, քանի որ այդպէս չվարուելով քարու-
քանդ եղանք: Բայց այդ մեր ինքնապաշտպանական միջոցները
չեն արգելում բարի հարեանների յարաբերութիւններ պահպա-
նելու, այդ միջոցները խաղաղ թուրքերի դէմ չեն, այլ աւաղա-
կային ասպատակութիւնների դէմ: Այդ աւաղակներից պէտք է
պաշտպանուել ինչպէս պաշտպանոււմ ենք արիւնատրու գաղան-
ներից, առանց գոնկիսոտական ճառերի: Եւ հաւատացէք որ դա-
ւանները այնքան խելք ունեն որ դիւան իրանց կաշիները հեռու
պահել անվրէպ գնդակներից... Գալլի գլխին աւետարան կար-
դալը աննպատակ միջոց է: Երբ նոր կարգերը խոր արմատ-
ներ կը գցեն մեր իրականութեան մէջ և կ'իրագործուի գրախ-
տը, ուր վագրն ու դառը բարի հարեանութիւն են պահպանում
այն ժամանակ ինքն ըստինքնեան կը վերանան ինքնապաշտ-
պանութեան վայրենի դործիքները: Իսկ մինչ այդ մեր բայի-
րը յարմարեցնենք մեր առաջ ընկած ճանապարհի յատկութիւն-
ներին. գեղեցիկ է աստղազարդ երկինքը, սակայն մենք ստի-
պուած ենք խորտուրորտ ճանապարհով քայլելու և մեր ոտների
տակ նագելու...

Լ. Ս.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ռուսական յեղափոխութեան սգոց քիւնը Եւրոպայում:—Աւստրո-Ունգարիա, Իտալիա, Անգլիա:—Շվեյ-ճորվեգիական միութեան խզումը:—Եւրոպայի Թիւրքիան:

Ռուսական յեղափոխութիւնը կռուի նոր եղանակ՝ քաղաքական ընդհանուր գործադուլին տուաւ ահագին քաղաքացիութիւն հասարակական-տնտեսական բարեփոխութիւնների ձեռք տող կուսակցութիւնների տակտիկայի մէջ:

Աւստրո-Ունգարիայի դանադան քաղաքներում վիթխարի ցոյցեր կազմակերպուեցան սոցիալ-դեմոկրատիայի ղեկավարութեամբ. պահանջ էր դրուած՝ ընդհանուր, հաւասար և ուղղակի ընտրողական իրաւունքը: Մինիստր նախագահ Գաուչը ստացաւ զառամեալ կայսրից արդէն համաձայնութիւն այդ բեֆորմի նախագիծը կազմելու և բայխսրատին ներկայացնելու: Ժամանակի նշան է և մի այլ երևոյթ. աւստրիական պարլամենտում (բայխսրատ) լրացուցիչ ընտրութիւնների ժամանակ 30 հազար ձայների մեծամասնութեամբ պատգամաւոր ընտրուեց աւստրիական սոցիալ-դեմոկրատիայի հռչակաւոր պարագլուխ դոկտոր Վիկտոր Ադլերը: Ձանազան առանձնաշնորհումներ վայելելող ազնուական-բուրժուական դասակարգերից կազմուած աւստրիական պարլամենտի մէջ այդպիսով մուտք է գործում սոցիալ-դեմոկրատիայի տաղանդաւոր առաջնորդներէ մէկը, և հասկանալի է թէ դա որքան մեծ նշանակութիւն կ'ունենայ հէնց ընտրողական իրաւունքի նախագիծը քննելու ժամանակ:

Իտալիայում ևս սկսուել է շարժում ընդհանուր ընտրողական սկզբունքի նշանաբանով, և այդ շարժման պարագլուխ է կանգնած երիտասարդ սոցիալիստ Արտուր Լաբրիօլան, նշանաւոր տնտեսագէտ Անտօնիօ Լաբրիօլայի որդին:

Յեղափոխական ալիքը Ռուսաստանից հասաւ և խոշոր կապիտալիզմի երկիր Անգլիան: Թայմի ափերին հսկանքների վերջերում հաւաքուած էին ահագին թուով աշխատազուրկ բա-

Նուորներ իրանց կանանցով և երեխաներով և «աշխատանք» էին պահանջում: Համաշխարհային կենտրոն՝ Վիթսարի Հոնգոնի փողոցներում երգերով և դրօշակներով առաջ խաղաց այդ հրակայական ամբողջը, Հայդ-Պարկում միտինգ սարքեց, պատգամաւորներ ուղարկեց Բալֆուրի մօտ և ներկայացրեց իր պահանջները: Վախեցած խոշոր կապիտալիստները և լորդերը իսկոյն ահաբեկին դուստր հաւաքեցին՝ ոգորմութիւն առաջարկելով այդ մարդկանց, որոնք աշխատանք էին ուզում: «Եթէ մի բան չէք անելու մեր օգտին, մենք ստիպուած պէտք է լինենք, ասաց մի կին Բալֆուրին, իրար ուտել կամ այստեղ արիւնահեղութիւն անել»:—Ահա ինչ է ստեղծել աշխարհիս ամենահարուստ երկրում կապիտալիստական կարգ ու կանոնը: Բայց ոչ միայն Բալֆուրի միտինգութիւնը, որ արդէն նոյեմբերի 23-ից գոյութիւն չունի, այլև նրան փոխարինող Կեմպել-Բաննեմանը իր լիբերալ ծրագրով չի կարող գոհացուցիչ լուծում տալ սոցիալական հարցերին, ինչպէս այդ ասել էինք դեռ 1903 թ.-ին (№ 3), բանուորական կուսակցութեան պարագլուխ Կրուկսին պատգամաւոր ընտրուելու առիթով: Սոցիալական հարցի լուծումը, վերապահուած է աւելի թարմ կուսակցութեան, այն է սոցիալ-դեմոկրատիային, որի ներկայացուցիչները պարլամենտում դեռ սակաւաթիւ են, սակայն պարլամենտից դուրսն է նրա ոյժը:

Այդ կուսակցութեան դերը աւելի մեծ է Ֆրանսիական պարլամենտում, և հանրապետութեան կառավարութիւնը սկսել է մի շարք կարեւոր պաշտօններ տալ սոցիալ-դեմոկրատ դործիչներին: Այդպէս, օրինակ, Մադագասկարի իզգու վրայ խաղաղ օրինակարգ հաստատելու համար, նահանգապետ գնեւերալ Գալլիէնիի փոխարէն, նշանակուել է սոցիալիստ Օգանիերն, որ աչքի ընկնող տաղանդ ցոյց տուեց Լիօնի քաղաքագլխի պաշտօնում: Ներքին գործերի մինիստրութեան մէջ էլ առողջապահութեան և բարեգործութեան ճիւղի կառավարչապետ նշանակուեց սոցիալիստ Միրմանը...

Մասնակի գործադուլ միշտ լինում են թէ Եւրոպայում և թէ Ամերիկայում: Սակայն վերջերս Ֆրանսիայում տեղի ունեցած գործադուլը զինանոցներում և դոկերում առանձին նշանակութիւն ստացաւ, որովհետեւ Ֆրանսիական ընտրութիւնների փորձեց «հայրենասիրական» պատրուակի տակ սահմանափակել պետական հաստատութիւնների մէջ գործադուլի իրաւունքը, սակայն դառաւ ընդդիմադրութիւն պարլամենտի սոցիալիստ և արմատական կուսակցութիւնների կողմից:

Շվեդ-Նորվեգիական տանգնապն էլ խաղաղ լուծում ստացաւ: Կուլտուրապէս բարձր այդ երկու հարկան երկրներէ ներկայացուցիչները և Օսկար Թագաւորը գտան որ ուժով չի կարելի միացնել այն, ինչ բնականաբար ձգտում է անջատման. և 1815 թուականից միացած Շվեդիան ու Նորվեգիան այսուհետև դառնում են ինքնակախ պետութիւններ: Ոչ միայն միութեան, այլ և կառավարութեան ձևի հարցը Նորվեգիայում վճռուեց ժողովրդական ձայնատուութեամբ (պլերիսցիտ): Չնայած որ սոցիալիստները ու հանրապետականները ամենաեռանդուն ազդեցութեամբ էին ոկսել միապետականութեան դէմ, սակայն երբ ժողովուրդը ձայների ահագին մեծամասնութեամբ (260 հազ. 70 հազ. դէմ) միապետութեան կողմը դուրս եկաւ, խոնարհուեցան այդ կամքի առաջ և միւսմայն ընտրեցին Նորվեգիայի գահի համար Դանիայի պրինց Կարլոսին, որ ընդունեց իրան առաջարկած Թագը՝ ցանկացաւ կոչուել Գալոն VII-րդ:

Անցեալ անգամ մենք ներկայացրինք թէ ինչ թշուառութեան մէջ է բուլղար ազգաբնակչութիւնը Մակեդոնիայում, որ նրան, իբրև յեղափոխական տարրի, հալածում է ոչ միայն թիւրք կառավարութիւնը, այլև մրցակից ազգութիւնների նացիօնալիստական կուսակցութիւնները, ջարդեր սարքելով, կրակելով բուլղարական գիւղերը: Ալբանացիները, Եւրոպական Թիւրքիայի այդ քրդերը, բնաջինջ են արել, մաքրել բուլղար տարրից իրանց շրջանի բոլոր գաւառները:

Արդ տեսանք թէ երկու տարուց աւելի ի՞նչ արաւ Եւրոպական միջամտութիւնը ժակեդոնական հարցում. իսկ նրա գերը մօտ 30 տարի Թիւրքաց Հայաստանում գիտենք ու գիտենք:

Այժմ Եւրոպան էլ Ֆինանսական ինչ որ կոնտրոլի առաջարկութիւն է տնու և գծկամակող Սուլթանին ստիպելու համար բոլոր մեծ պետութիւնները, բացի Գերմանիայից, զրահակիրներ են ուղարկում Պոլիս: Նոյեմբերի 2-ից մինչև օրս Եւրոպական ուլտիմատումի հետ զանազան խաղեր է տնու Եւրոպի ճիւղեր և վերջ ի վերջոյ ի հարկէ նա կը շտկի իր բաները կապիտալիստական Եւրոպայի հետ, որին հարկաւոր են միայն փող և կոնցեսիաներ: Հէնց այդ ֆինանսական կոնտրոլի աստառն էլ Banque Ottomane-ի շահերն են, որոնց սքօզուած պաշտպաննութեան աւելի, քան «Բեֆօրմների» հետ դործ ունի Եւրոպան...»: Այդ բանի բաժնատէրերը Ֆրանսիայի, Անգլիայի և այլ պետութիւնների կապիտալիստներն են, և ինչպէս մի բանի տարի առաջ վաշխառու Լորանդօ և

Թուրքինի համար զրահակիրներ ճարուեցան Դարդանելի ջրերն լողալու, այնպէս և այժմ: Եւրոպական կապիտալիստներն շահերն են պաշտպանում եւրոպական բոլորներէլայ կառավարութիւնները, և եթէ արեւելեան ազգերը այնքան միամիտ են որ կարծում են թէ մարդասիրական որեւէ զգացմունքով եւրոպան կը միջամտի նրանց արդար դատը պաշտպանելու համար—աւելի ևս շատ պէտք է տուժն, քան տուժել են ցայսօր կռուելով աննպատակայարմար և անիրազօրծելի մի տակաւի կայով... Միթէ այդ կապիտալիստներին ձեռնտու է արմատական միջոցներ ձեռք առնել իր կթան կովի—Թիւրքիայի բեժիմի դէմ...

Հ. Ս.

Դեկտ. 2-ին:

PRO DOMO SUA

Որքան մեզ աջողուել է նախկին ցենզուրական ճնշող սրայմաններում արտայայտուել, մենք հասարակական-քաղաքական ինդիքներում զեկավարուել ենք արմատական-սլոգգրեսսիւ ուղղութիւնով: Բաւական է աչքի անցնել կապիտալի, աշխատանքի, հողատիրութեան, քաղաքային տնտիւրութեան, քաղաքային ինքնավարութեան, ազգայնական հարցի, տերրիտորիալ աւտոնոմիայի, ընտրողական սկզբունքի, կրթական հարցի, դատաստանի, բժշկական օգնութեան, եկեղեցին պետութիւնից և դպրոցը եկեղեցուց անջատելու մասին մեր պաշտպանած դադախարները—համոզուելու համար մեր ուղղութեան նկատմամբ: Դեռ ցենզուրական սրայմաններում, երբ «բանուոր» խօսքն անգամ հալածուած էր, մենք

միշտ պաշտպանել ենք բանուորական ծրագրի *minimum*-ը: Երբ մի քիչ թեթևացել են ցենզուրական ճնշումները մենք տուել ենք սոցիալական հարցի մասին մի շարք յօդուածներ («Դասակարգերը ժամ. եւրոպ. հաս. մէջ», «Տնտեսական զարգացման փաղերը», «Պրիվիլեյա Էնդելս», «Թիւրքիայի ֆինանսները»), որոնց ուղղութեան մասին երկու կարծիք լինել չի կարող:

Վերանորոգենք մեր յիշողութեան մէջ նախկին տարիներում մեր ասածներէից, որպէս զի պարզ լինի թէ ինչ ուղղութեամբ կարող է առաջ ընթանալ մեր արմատական—պրոպրետարի ուղղութիւնը այսուհետեւ:

Դեռ ևս 1099 թ. գեղտեմբերի վերջում մենք գրել էինք (Մշակ, 1900 թ., № 1):

«Դեռ երբեք հզօր բնութիւնը այնպիսի ահուկի պարտութիւններ չէր կրել մարդկային խիզախ մաքից, երբեք գիտութիւնը և տեխնիկան այն աստիճան չէին ծաղկել, քան մեր արտասովոր դարում, բայց այնուամենայնիւ մարդկութեան նոյն խսկ ամենառաջագէմ մասը չը հասաւ ցանկալի երջանկութեան: Եւ դրա պատճառը այն չէ, որ մարդկային ցեղը աւելի է աճում, քան նրա ապրուստի միջոցները: Ոչ: Գեռ երբէ, մայրերի բերսից և խորքերից մարդկային աշխատանքը չէր կարողացել այնպիսի քանակութեամբ հարստութիւններ հանել, քան մեր դարում: Հպատակեցնելով բնութեան ուժերը և մարդ-բանուորին փոխարինելով մեքենաներով՝ մարդը իր աշխատանքի արդիւնաւորութիւնը բիւրաւատուել է. այն՝ ինչ որ նախկին դարերում չէր կարող արդիւնաբերել մի տարվայ ընթացքում մի ամաբողջ երկիր, այժմ հեշտութեամբ պատրաստում է մի օրում մի գործարան:

Հաղորդակցութիւնները այժմ այն աստիճան արագացել են և դիւրացել, որ երկրագնդի ամենահեռուոր մասերը այժմ իրար հետ աւելի սերտ են կապուած, քան առաջ մի և նոյն աշխարհի քաղաքներն ու գիւղերը ի-

բար հետ: Այդ պատճառով մի Լոնդոն, մի Նիւ-Յօրկ, մի Պարիզ, մի Բերլին ոչ միայն իրանց երկրների, այլ և համաշխարհային կենտրոններ են, որոնց սպառող և արտադրող նիւթերը ահագին շարժման ու վիթխարի փոխանակութեան մէջ են զյուժ երկրագնդի բոլոր անկիւնները: Կարծես այս բոլոր պայմաններում, երբ մարդ աւելի է արտադրում, քան կարող է սպառել, երբ գիւրութեամբ մի տեղի աւելորդը կարող է տեղափոխուել կարիքի վայրը, չը պէտք է լինէին չոր հացի կարօտ և հագուստից զուրկ մարդկանց բազմութիւններ: Բայց իրականութիւնը այլ բան է ցոյց տալիս: Հէնց նոյն այդ վիթխարի, հոյակապ համաշխարհային կենտրոններում, ուր մարդկային հոծ մասսաներ տենդոտ եռանդով սպառում են իրանց միլանունքների և ջղերի բոլոր ուժերը՝ նիւթական հարստութիւնների անսպառ զէզեր ստեղծելու համար, հէնց նոյն այդ կենտրոններում, ուր կուտակւում են ապրանքների լեռնաման դէղեր՝ մենք տեսնում ենք թշուառութեան ամենատհուլի պատկերներ: Հէնց այդ կենտրոններում երևում է, թէ ինչ զարհուրելի հակասութիւն կայ կապիտալի և աշխատանքի մէջ. նիւթական ամբողջ հարստութիւնը կենտրոնանում է մի քանի տասնեակ անհատների ձեռքում, ինչպէս մի բեռնում, իսկ հակառակ կողմում մնում է կանգնած այդ հարստութիւնները ստեղծող մասսան, ունենալով միայն այնքան, որ քաղցից՝ չը մեռնի... Սակայն բանուորի համար այդ զրութիւնը ևս տևողական չէ, որովհետև տեխնիկայի կատարելագործութիւնները օր օրի վրայ փոխարինում են մարդ-բանուորին—մեքենայով, այսինքն սլոդպատէ ըննուորով, որը ոչ յոգնել գիտէ, ոչ էլ ուտել:

Եւ ահա այդ հոյակապ քաղաքներում, ուր ապրում են այնպիսի կապիտալիստներ, որոնք միլիոնատէրեր չեն, այլ միլիարդատէրեր, նոյն քաղաքներում, ուր երկինք են բարձրանում կապիտալիստների փառաւոր պալատները, լի աշխարհիս բոլոր շռայլութիւններով—նոյն

այդ քաղաքներում, միայն նրանց թշուառ ու կեղտոտ թաղերում, բուն է դրել մարդկային ծայրագոյն չքաւորութիւնը: Լեռնացած մթերքների և տալրանքների մի չնչին մասը բաւական էր սրբելու համար այն բիւրաւոր մարդկանց արտասուքները, որոնք ապրում են այդ թաղերում, սակայն մթերքները և տալրանքները՝ արտահանութեան համար են, կապիտալիստների անկուշտ փողոցներին զոհացում տալու համար են, պէտք է ուղարկուեն վաճառելու... Իսկ այդ աղքատ թաղերի համար դեռ ևս երկար ժամանակ նշանակութիւն են ունենալու բանաստեղծի հետեւալ տողերը.

Слышу я, слышу чей плачь разливается:
Бѣдность голодная, грязью покрытая,
Бѣдность несмѣлая, бѣдность злбная,
Днемъ она гибнетъ и въ полночь, и за полночь
Гибнетъ она,-и никто не идетъ на помощь...

Ահա այդ հրէշաւոր հարստութեան և հրէշաւոր աղքատութեան քառմանի հակասութեան մէջ է առաջաւոր մարդկութեան թոյլ կողմը, որի պատճառը աշխատանքի արդիւնքի անարդար բաշխումն է: Եւ քանի դեռ արդար լուծում չը ստանայ հասարակական այդ մեծ խնդիրը՝ քաղաքակրթութեան հսկայական տռաջագիմութիւնը զոյութիւն կունենայ միայն փոքրամասնութեան համար, իսկ մեծամասնութեան համար նա կը լինի միայն չարիքի բազմապատկումն:

Ապա նայն այս էջերում զարգացրել ենք մեր հայեացքը նոյն հարցերի մասին զանազան առիթներով: Բերենք մի երկու ցիտագներ:

«Ոչ հին Փիւնիկիան ու Կարթագէնան, ոչ միջնադարեան Ջենովան ու Վենետիկը կարող էին երեւել առևտրի և արդիւնագործութեան այն վիթխարի չափերն ու դրամի շրջառութեան այն արագութիւնը, որ զոյութիւն ունի ներկայումս: Դեռ երբէք աշխատանքի բաժանումը չէր հասել այն կատարելութեան, ինչպէս

այժմ, երբ կապիտալը ճնշող է դառել ոչ միայն իր հսկայական մեծութեան, այլ և իր ստեղծած հիմնարկութիւնների նուրբ կազմակերթեամբ: Վերցրէ՛ք բանկերը, բորսաները, ակցիօներական ընկերութիւնները, վարկի կամ կրեդիտի ներկայ գործադրութիւնը և դուք կը տեսնէ՛ք, որ Նապոլէօնների և նրա զօրքերի ղերը այժմ կատարում են բօրսային և բանկային նապոլէօնները իրանցից կախում ունեցող ծառայողների լեզվօններով. այժմ գիտնականից սկսած մինչև բանուորը խոշոր կուպիտալիստի հպտակներն են... Միայն ներկայ տնտեսական կազմակերպութեան հետևանք են բանկային և բօրսային գիշատումները, որոնք կը վերանան միայն տյն ժամանակ, երբ կը վերանան նրանց ստեղծող պայմանները կամ առևտրա-արդիւնաբերական ներկայ կազմակերպութիւնը, որի հետևանք են և պարբերաբար կրկնուող տնտեսական կրիզիսները»: (1901, №5. Ն. Տ., եր. 287):

«Ներկայումս մատնաւոր սեփականութեան քանակութիւնից է կախուած կեանքի բարիքների մեծագոյն մասը: Այդ հիմնական սկզբունքն է խակապէս մարդկանց տանջանքների և կատարած ոճիրների բուն պատճառը: «Ամէն մէկը իր համար» սկզբունքը դուռ անտանական է, ուստի և գոյութեան կոռում ախրում է անխլոճ ետականութիւն: Բայց մարդը «հասարակական կենդանի է» իր բոլոր հակութիւններով: Հասարակութեան տեսակէտը, բազմութեան աւելի նպատաւաւոր լինելով, անշուշտ կամաց-կամաց պէտք է աւելի զարգանայ և «ամէն մէկը իր համար» սկզբունքը փոխուի աւելի մարդասէր սկզբունքի. «մէկը՝ բոլորի համար և բոլորը՝ մէկի համար»: Այդ նոր սկզբունքը օրէցօր ստրածուում է, և հասարակական կեանքի ստեղծած բարիքները դառնում են սեփականութիւն մասսայի: Եթէ օգը, ջուրը, լոյսը՝ բնութեան պարգևած բարիքներ են, չպէտք է մոռանալ որ կոմֆորտը, կրթութիւնը, բժշկութիւնը, արդարադատութիւնը, զեղարուեստը ևայլն՝ հասարակական կեանքի

ստեղծած բարիքներ են, ուստի իրաւունք չունեն այդ բոլորը վայելել միմիայն առանձնաշնորհեալները: Պարզ է որ այդ բարիքները չէին կարող առաջանալ, եթէ մարդիկ, զուրկ հասարակական համակենցադից, զատ զատ թափառէին սնապատներում և անտառներում:... Վերջրէք շինեցէք մի հոյակապ տուն անապատում: Ինչ արժէք կ'ունենայ այդ տունը:—Ոչ մի: Բայց նոյն տունը մի մեծ քաղաքի կենտրոնում կը դառնար իր տիրոջ համար անսպառ հարստութեան աղբիւր... Հասարակական կեանքը, քաղաքի մեծանալը, մի խօսքով՝ անհատից անկախ պայմանները բարձրացըին տան, նրա գեանի արժէքը»: (1901 թ., №6 Ներք. Տես., երես 248—249)... «Անապատում մին-մինակ թափառող մարդը չի կարող հարստութիւն գիպել. դրա համար հարկաւոր են՝ բազմաթիւ անհատների համախմբուած գոյութիւն, կեանքի և դոյքի ապահովութիւն, հաղորդակցութիւններ, գիտութիւն և տեխնիկա: Այդ բոլորը չէ՞ որ հասարակութեան, նոյն իսկ դարերի ընթացքում համայն մարդկութեան լաւագոյն ոյժերի ստեղծած հանգամանքներ են: Հասարակական կարգերի ներկայ անկատարելութիւնն է պատճառ որ հասարակութեան և մարդկութեան ստեղծած այդ պայմաններից և մասայի աշխատանքից օգտուում են միայն անհատները» («1903, 1, Ներք. Տես. երես 195»):

Այժմ, երբ մամուլի ազատութիւնը իրողութիւն է դառել, իսկ սահմանադրական ազատութիւնը մօտիկ ապագայում իրագործուելու հարց, մեր արմատական-պրոգրեսիւ ուղղութիւնը տէտք է առաջ ընթանայ աւելի ևս զէպի ձախ—գեմոկրատիայի կատարեալ յաղթանակին մեր թոյլ ոյժերով նպաստելու համար:

Պարզ է թէ որն է այն կուսակցութիւնը որ համակրելի է մեզ իր ուղղութեամբ:

Այդպիսով, մեր ուղղութիւնը հիմնօրէն տարբերւում է սահմանադրական-ժողովրդական (կոնստիտուցիօն-գեմոկրատ) կուսակցութեան ծրագրից նրանով որ մենք ընդու-

նում ենք արդիւնաբերական զործիքների սոցիալիզացիան: Մենք հաւատում ենք որ միայն սահմանադրական կեանքում, այն էլ աստիճանաբար կատարուած բեֆորմներով, կարող է հասունանալ սոցիալական յեղաշրջումը, որ պէտք է հետևանք լինի հասարակութեան տնտեսական կազմուածքի փոփոխութեան և մասսայի գիտակից ինքնորոշման: Ամենօրեայ զիտողութիւնը և առաջագէմ երկրներէ անցեալի ուսումնասիրութիւնը ցոյց են տալիս որ հասարակական կեանքում դասակարգերի անտագոնիզմի հետ դեր են կատարում նաև դասակարգերի գործակցութիւնը, պայքարող հակառակ ոյժերի խաղաղ կոմպրոմիսը:

Երկրորդ հիմնական տարբերութիւնը սահմ.-ժող. կուսակցութեան ծրագրից կայանում է նրանում որ մենք այժմ և եթէ կարևոր ենք համարում տարածել ընտրողական սկզբունքը, չան կանանց՝ նկատմամբ: Մեզ թւում է լաւ չմտածուած քայլ — տալ իրաւունք թուղքին՝ ման բարբարոս, սզէտ, ֆանատիկոս մի խուժանին և գրկել իրաւունքից կուտուրական տարրերի կանանց: Աբսուրդ է միթէ, օրինակի համար, գրկել իրաւունքից մի ուռւ վարժուհու և այդ էրաւունքը տալ Բագուի դոչիներին կամ Բորչալուի բէգերին: Մահմեդական կիներ եթէ չուզենայ մասնակցել՝ զրանով առանձին կորուստ այժմ չի ունենալ ժողովրդի ներկայացուցչութիւնը, բայց սր ուռւ, հայ, վրացի կանայք ձայն կ'ունենան և այդպիսով կը չէզոքացնեն թուրք խուժանի հօտային ենթարկումը իրանց բէգերի և մոլլաների հակահասարակական բնագոյներին — դա ահագին մի սլլիւս է, որ զանց առնել նշանակում է «ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և գաղտնի» ձայնաւութիւնը դարձնել մեր յետագէմ հարեանների ձեռքում բէակցիայի մի զօրեղ զործիք:

Սահմանադիր ժողովի գումարման անհրաժեշտութեան մասին խօսելենք մեր այս ներք. տես. մէջ, մի կողմ թողնելով այդ հարցի մասին այստեղ յիշատակու-

թիւնը աւելացնենք որ մենք կողմնակից ենք ժող. ներկայացուցչական մի պալատեան սխտէմին:

Մեզ համար միակ հեղինակութիւն՝ գիտութիւնը կանգնի առնում և առաջ է ընթանում իր յաղթական գնացքի տակ խորտակելով ամեն տեսակի նախապաշարմունքներ և քարացած հայեացքներ: Մեզ ոգեւորող միակ զգացմունքը արդարութիւնն է, որով համակուել են արդէն առաջաւոր մարդկութեան մասսաները: Գիտութիւնը և արդարութիւնը ձեռք ձեռքի առած ձգտում են վերանորոգել մարդկային կեանքը, իրագործելով նրա մէջ դեռ մեծ քաղաքացի Բուսսօից յայտարարած «հաւասարութիւն, եղբայրութիւն և ազատութիւն» ցարդ մեծ մասամբ վերացական մնացած ըսկըզբունքները: Մենք հաւատում ենք որ մարդկային հանճարն և կորովը դուրս կը բերեն դեռ գասակարդային լարելիքինթոսում գեղերոյ մարդկութիւնը մի նոր աշխարհ, ուր դարերի ընթացքում ամբողջ մարդկութեան լաւագոյն ներկայացուցիչների տանջանքներով և ջանքերով ստեղծուած քաղաքակրթական բարիքները սեփականութիւն կը լինեն բոլորի և ոչ մի խումբ բախտաւորների համար:

Դեկտ. 10-ին

Լ. Ս.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Մեր շփոթ օրերում պարբերական հրատարակութիւնների կանոնաւոր լոյս տեսնելը կախուած է խմբագրութիւններից. հետևաբար, ինչպէս և կեանքի շատ ուրիշ գէպքերում, «անկախ պատճառները» մնում են զօրութեան մէջ: Անցեալ համարի (№ 10) ցենզուրական վեր-

Ղին թերթը ստացուած էր հոկտեմբերի 9-ին, համարը պատրաստ էր՝ ցրուելու համար՝ հոկտեմբերի 13-ին. յաջորդ օրը սկսուեց ընդհանուր քաղաքական գործադուլ. ընդհատուեց երկաթուղային հաղորդակցութիւնը և մենք անկարող եղանք դրսի բաժանորդներին ուղարկել այդ համարը մինչև հոկտեմբերի 25-ը: Ինչպէս յայտնի է այդ պատմական կարմիր օրերում լոյս չէին տեսնում և թերթերը: Տպարաններում սկսեցին աշխատել միայն հոկտեմբերի 25-ից: Այդ օրուանից սկսուեց շարուել ամսագրիս № 11, և մենք յոյս ունէինք գուրս բերել այդ համարը նոյեմբերի 20-ին. հէնց այդ պատճառով այդ համարում զետեղուած են մի քանի գրուածքներ (օր. Շանթի, Վամբերիի), սրոնց վերջը պէտք է գուրս զար № 12-ում: Սակայն Գանձակի և Թիֆլիսի արիւնահեղ ղէպքերը, 18-ից սկսած մինչև գեկտեմբերի սկզբները, ամեն բան տալն ու վրայ արան, դադարեցին աշխատելուց և կրաշարները: Նրբ գեկտեմբերին վերսկսուեց աշխատանքը տպարանում մենք տեսանք որ անկարող ենք հասցնել № 12-ը մինչև յունուար ամիսը, մանաւանդ որ գեկտ-12 ից կրկին դադարեցին աշխատանքները տպարաններում, ընդ. քաղ. գործադուլի պատճառով, ուստի ստիպուած եղանք ստուարացնել և միասին հրատարակել երկու համարները: Ուղեւոր 1906 թ. բաժա նորդները չգրկուեն յիշած գրուածքների սկզբից—մենք զրանց ևս կ'ուղարկենք այս № 11—12-ը: Նրանք որոնք կը ցանկանան ունենալ «Հաջի-Բաբայի» այն մասը, որ տպուած է 1905 թ. բնթացքում, պէտք է փոխադրեն 40 կողէկ ճանապարհածախսի համար:

Ի դէպ նկատենք, որ անցեալ համարում յաւելուածի («Հաջ. Բաբ.») վերջին երեսի (144) վերջին տողերը սխալմամբ տպուած են առանց սրբագրութեան. այս համարում նորից տպուած է յիշուած երեսը ուղղուած, հետևաբար պէտք է անցեալ (№ 10) համախ յաւելուածում կտրել վերջին թերթիկը (երես 143—144):

Անցեալ անգամ մենք յայտնել էինք որ Թիֆլիսի

սլահեստներում «Մուրճ»-ի սովորական թուղթը սպառուած լինելով համարը տպում ենք այլ տեսակ թղթի վրայ: Երկաթուղիների գործադուլների պատճառով թուղթը չստացուեց և նոյեմբեր ամսում: Սպասում է այս օրերս:

«Մուրճ»-ի նոր Շրջանի հինգամեակը վերջացաւ բաւական խոշոր դեփիցիտ թողնելով մեզ վրայ: Տարեցտարի աճելով բաժանորդների թիւը այս տարի հասաւ 980-ի և ոչ մեր ցանկացած 1200-ի: Ենթադրում ենք որ ջարդերը և երկրի շփոթ դրութիւնը մասամբ պատճառեղան որ մաս-մաս վճարող բաժանորդներից շատ շատերը չլրացրին իրանց բաժանորդագները: Առհասարակ մեր հասարակութիւնը դեռևս լաւ չի բմբռնում ամսագրի անհրաժեշտութիւնը, օրաթերթերը իրանց առօրեայ, թարմ, թուլցիկ լուրերով և տեղեկութիւններով միանգամայն գոհացում են տալիս նրա մտաւոր սակաւապետ սլահանջներին: Մեր հասարակութիւնը, կարծես, դեռ չի հասկանում լրագրի և ամսագրի իբար լրացնող դերերը: Մինչդեռ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ օրաթերթը, կարելի է ասած, կատարում է թեթև հեծեղագօրքի և հրայանակիր վաշտերի դերը, իսկ ամսագիրը՝ թնդանօթածիգ բրիգադներին... Բռնութեան և խաւարի բերդերն վերցնելու համար պէտք է նախ հիմնաւոր ոմբակոծութեամբ նախապատրաստել և դիւրացնել շտուրմը... Ամսագիրը պէտք է տայ հիմնաւոր, բազմակողմանի և լուրջ սնունդ հասարակութեան մտքի և ճաշակի զարգացման համար. նա պիտի նպաստի ժողովրդի քաղաքական դաստիարակութեան, սակայն առանց նիւթական ապահովութեան անկարելի է ցանկալի կատարելութեամբ իրագործել այդ նպատակները...

Խմբագիր՝ Լ. Սարգսեան
Հրատարակիչներ՝ Վ. Բաճումեան
Լ. Սարգսեան:

- բան եւ զինուած խաղաղութիւն, *Լեւոն Սարգսեանի*
19. *ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ*.—Ռուսական յեղափոխութեան ազ-
դեցութիւնը Եւրոպայում:—Աւստրո-Ունգարիա, Իտա-
լիա, Անգլիա—Շվեդ-Նորվեգիական միութեան խզու-
մը:—Եւրոպա եւ Թիւրքիա: *Լ. Ս.-ի*
20. *PRO DOMO SUA, Լ. Ս.-ի*
21. *ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ*
22. *ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ*
23. *ՅԱԽԵԼՈՒՄԸ. Ջէյմս Մորրիէր «ՀԱՁԻ ԲԱՐԱՆ ԱՆԳ-
ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ.
անգլ. Մ. Կարապետեան* 129—143

ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ զրեւ պարզ, մանաւանդ բուեր, յատուկ անուններն ու osare բառերը, եւ քերքի միայն մի երեքի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէսադրութեան, ուղղադրութեան եւ նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:
2. Ձեռագրուած մեծ յօդուածները պահուում են խմբագրատանը 6 ա-
միս, իսկ յետոյ ոչնչացնուում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնուում:
3. Դրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւ-
նը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները հա-
մարում են անվճարելի:
4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուրճի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեա-
նը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:
6. Խմբագրութեանը գանադան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային քանակ:
7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ: Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէս-
զի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցեով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն:

ԲԱՅՈՒՆԺ Է ԲՐԺՆՈՐԳԵՂՈՒԹԻՒՆ

1906 թ.

“ՄՈՒՐՃ”

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՅԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Եզր շրջան VI տարի)

ԲԱԺԱՆՈՐԳԵՂԱԿԱՆ

Փաստաբան տարեկան	10 ռ.	Պատասխան՝ 12 ռ.	(22 ֆ.)
և Պարսկա- կէս տարին	6 »	»	7 » (18 ֆ.)
սան 1 տեւում	1 »	»	1 » 20 կ. (3 » ֆ.)

Եւթօրուրի և Եւթօրուրագիր կարելի է վճարել նաև մաս-մաս. ըս-
կզբում 5 ռ., մարտի 1-ին 3 ռ. և յունիսի 1-ին 2 ռ. - կամ՝ սկզբում
5 ռ. և յունիսի 1-ին 5 ռուբլի. Հայոց գիր, վայժաշկների և ասուցիչների,
գիտական ջանքերի, սիջն., ուս. աշակերտների և աստղագիտների համար
լրամտորդագիրն է 8 ռուբլի. Ռուսաստանում թիֆլիսի լրամտորդները
կարող են տարեկան լրամտորդագիր (10 ռ.) վճարել մաս-մաս, լրամտե-
լով այնպէս, ինչպէս իրանց յարմար է:

ԲԱՅՈՒՆՈՐԳԵՂՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒՄ Է

Թիֆլիսում - խմբող տանը (Հաղճապաձեան փողոց, տ. № 12)

Եւթօրուրական այլ լեզուից տեղաւ է գիտել՝ Тифлис, въ редакціи
журнала «МУРД».

Առաստաղ լեզուից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MURD».

«Մուրճ»-ի զորակազմերը.

Աստաղան - Գ. Բ. Մկրտումեան:

Եւթօր - Բժ. Գ. Սարգսեան (Ե. Մարտ. 1. № 26) և պ. Զ. Քոչարեան:

Երի-կիւրս - պ. Գ. Տ. Գանիկեան:

Եւթօր - Պարտաւազ գրական:

Կարս - պ. Համբարում Տ. Քոչարեան:

Մեղիւր - պ. Սա. Թումեան:

Սիջն - պ. Արամ Եսկերեան (Սեփոկեանց շրջան):

Ստամբուլ - Բ. Բ. Բեկիրեան (Անդրկասպեան երկիր):

Թիֆլիս - «Գաղտնիքի զ» և «Եւթօրուրական» գրական:

Վրասիայի կողմ - Զ. Բ. Ստոյկեան:

Թաւրիզ - Բժ. պ. Յ. Տէր-Ստեփանեան և Հ. Պանիրեան:

Երկրս - գաղտնի, Փաշաղեան-Սան (Ալեքսանդրեան):

Երկրի - պ. Գ. Մեկեր Արքայապետ:

Եւթօր - պ. Տիգրան Արքայապետ:

Թիֆլիս - պ. պ. Ալեքսան Թումեանց և Լ. Բարաղեան:

1903 թ. տարեկանի այն լրամտորդները, որոնք կը գրեցնէին «Մուրճ»-ը
ստանալ զեկ-եկերի 1-ը, զեկ-եկ ստեղծող տարեկան լրամտորդի լինելու
(1) ր) միանումը կը ստանան, իբրեւ պրակտ., պ. Պաւստանի «Մուրճ»-ի
մասը՝ նոր գրող լրամտորդներ այդ պրակտի փոխառելի, կարող են սեփական
նշաններ և զեկ-եկեր տպագրել «Մուրճ»-ի միջոցով:

